

65 | 1 (2025)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329 (tiskana izdaja)
2463-7807 (spletna izdaja); <https://ojs.inz.si/pnz>
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.65.1>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Mojca Šorn (namestnica glavnega urednika), dr. Andrej Pančur, dr. Marko Zajc,
dr. Filip Čuček, Mihael Ojsteršek, Neja Blaj Hribar, dr. Ivan Sablin, dr. Martin Moll,
dr. Adéla Gjuričová, dr. Andreas Schulz

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik (slov.), Dubravka Mamić (hr.)

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Ana Cvek

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60,
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko
dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research and Innovation Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Studio Aleja d.o.o.

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Zavod za slepo mladino, Ljubljana, Jugoslavija. Otroci pri glasbenem dogodku.
Slovenski šolski muzej, inv. št. 1234-4, fototeka

Vsebina

Razprave – Articles

Dekodiranje zgodovinskih vzorcev / Decoding the Historical Patterns – Uvodnik / Introduction (Dunja Dobaja)	10
--	----

Dunja Dobaja , Zavodi za vzgojo senzorno oviranih otrok in njihovo izobrazbo v Sloveniji in na Hrvaškem v obdobju med obema vojnama – povezave s tujino in predstavitev širši javnosti / Educational Institutions for Sensory-Impaired Children in Slovenia and Croatia during the Interwar Period – Connections with Foreign Countries and Their Presentation to the General Public	13
---	----

Urška Lah , »Zavoda, ki tako lepo deluje na kulturnem področju, ne bomo ukinili!« Izobraževanje slepih in slabovidnih v Gradcu, Kočevju in Ljubljani od leta 1914 do leta 1945 / “We Will Not Close Down an Institution with Such Remarkable Cultural Accomplishments!” Education of the Blind and Partially Sighted in Graz, Kočevje, and Ljubljana Between 1914 and 1945	31
---	----

Marko Buljevac , Sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između 2 svjetska rata / Care System for Children and Young People with Disabilities in Croatia Between the 2 World Wars	53
--	----

Jelena Seferović, Sonja Dujmović , Challenges and Achievements in the Care and Education of Children with Sensory Disabilities in Bosnia and Herzegovina (from the Late 19 th Century to 1941) / Izzivi in dosežki pri vzgoji in varstvu otrok s senzoričnimi okvarami v Bosni in Hercegovini (od konca 19. stoletja do leta 1941)	68
--	----

Mojca Šorn , Slepi in slabovidni v Sloveniji od okupacije do šestdesetih let 20. stoletja / The Blind and Partially Sighted in Slovenia from the Occupation to the 1960s	87
---	----

Marta Rendla , Uresničevanje standardov in izvajanje izobraževalnih programov za senzorno ovirane v zaostrenih gospodarskih razmerah v osemdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji / Implementing Standards and Educational Programmes for the Sensory Impaired in the Difficult Economic Situation in Slovenia during the 1980s	104
--	-----

Darja Zaviršek , »Človek s hendikepom mora vedno nekaj več pokazati, več narediti...« Življenje s senzorno oviro v času socializma: spominjanje in pripovedovanje / “A Person with a Disability Always Has to Show and Do More...” Living with Sensory Impairment under Socialism: Memories and Stories	125
--	-----

Ivana Žebec Šilj, Mislav Stjepan Žebec, The Role of the Vocational Counselling Centre/Department/Office in Laying the Foundations for Working with Children and Youth with Disabilities in Zagreb after World War II: a Historical and Psychological Perspective / Vloga centra/oddelka/urada za poklicno svetovanje pri postavljanju temeljev dela z invalidnimi otroki in mladostniki v Zagrebu po 2. svetovni vojni: zgodovinska in psihološka perspektiva..... 149

Agnese Zviedre, Examining the Representation of Intellectual Disability during the Soviet Times and after Regaining Independence in Latvia: a Case Study of Children's Care Home No. 2, Baldone / Preučevanje podobe motenj v duševnem razvoju v času Sovjetske zveze in po ponovni osamosvojitvi v Latviji: študija primera doma za otroke št. 2, Baldone..... 175

Marta Rendla, Mojca Šorn, Andrej Pančur, Celjanke, Celjani in Celje kot žrtve druge svetovne vojne / The City of Celje and Its Inhabitants as Victims of World War II 191

Damjan Hančič, Okupatorjeve izselitve civilnega prebivalstva v okrožju Kamnik med drugo svetovno vojno / The Relocation of the Civilian Population in the Kamnik District by the Occupiers During World War II..... 209

Iva Jelusić, "The Mood in General Was Like at a Football Match": Entertainment and Fun during the People's Liberation Struggle / »Splošno vzdušje je bilo kot na nogometni tekmi«: zabava in razvedrilo med narodnoosvobodilnim bojem..... 231

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

Slovenci v Bosni in Hercegovini, bosansko-hercegovski etnosi v Sloveniji in razkroj SFRJ / Slovenians in Bosnia and Herzegovina, Bosnian-Herzegovinian Ethnicities in Slovenia, and the Disintegration of Yugoslavia (Vera Kržišnik-Bukić)..... 249

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Carlos de la Torre, Populism and Fascism (Tjaša Konovšek)	273
Borut Klabjan, Gorazd Bajc, Battesimo di Fuoco. L'incendio del Narodni dom di Trieste e l'Europa adriatica nel XX secolo (Vito Saracino)	277
Paolo Fonzi, Sabine Rutar, Xavier Bougarel, ur., Food, Scarcity and Power in Southeastern Europe During the Second World War (Mateja Jeraj)	281
Damjan Hančič, Postati del velike nemške skupnosti. Kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945 (Klemen Kocjančič)	284
Veronika Aplenc, Imagining Slovene Socialist Modernity. The Urban Redesign of Ljubljana's Beloved Trnovo Neighborhood, 1951–1989 (Nina Vodopivec)	286

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19., 20. in 21. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <https://ojs.inz.si/pnz>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th, 20th and 21st century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <https://ojs.inz.si/pnz>.

Razprave – Articles

Dekodiranje zgodovinskih vzorcev / Decoding the Historical Patterns - Uvodnik / Introduction

Tematski del *Prispevkov za novejšo zgodovino* je tokrat posvečen senzorno oviranim otrokom in mladini, ki so bili osrednja tema mednarodne konference na Inštitutu za novejšo zgodovino 3. in 4. oktobra 2024 (Dekodiranje zgodovinskih vzorcev: raziskovanje dinamike segregacije in integracije v politikah in institucijah za otroke in mladostnike z različnimi ovirami v jugoslovanski državi 1919-1992 / Decoding the Historical Patterns: Exploring the Segregation and Integration Dynamics in Policies and Institutions for Children and Youth with Varied Disabilities in the Yugoslav Region 1919-1992). Konferenca je bila organizirana v okviru interdisciplinarnega projekta *Sistemi skrbi in izobraževanja senzorno oviranih otrok v prvi in drugi jugoslovanski državi* (J6-50289), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Osnovni fokus raziskovanja so bili vzgojno-izobraževalni sistemi za senzorno ovirane otroke v obdobju od konca prve svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije leta 1991. Namen je bil raziskati, kako so se ti sistemi spreminjali po obliki in vsebini, ter ugotoviti povezave teh sprememb z elementi širšega okolja in družbe ter njihov vpliv na življenjske poteke in družbeni položaj njihovih varovancev po zaključku šolanja. Osnovna premisa je bila opazovanje sprememb v vzgojno-izobraževalnih institucijah od segregacije senzorno oviranih otrok kot prevladujoče paradigme v času med obema svetovnima vojnoma do integracije kot paradigme, ki se sčasoma uveljavi po drugi svetovni vojni. Zanimanje je bilo usmerjeno v dve vprašanji: kako je bila ta sprememba paradigme povezana z družbenimi makrostrukturami – politikami, odnosom družbe do hendikepiranih, družbenim diskurzom o hendikepiranih in ali se je sprememba paradigme odražala tudi v življenjskih izidih uporabnikov. Pri končnih sklepih sta seveda potrebni velika previdnost in raziskovalna skrbnost, saj na življenjske izide ne vpliva zgolj segregacija ali integracija.

Slovenija kot del jugoslovanske države ni bila osamljen otok v sistemu skrbi za senzorno ovirane otroke in njihovo izobraževanje. Bila je del širšega jugoslovanskega sistema, ki do sedaj še ni bil natančno raziskan. Skupno delo članic projektne skupine in zunanjih sodelavk iz Srbije in celo z daljne Islandije, ki se jim ob tej priložnosti zahvaljujem, zlasti vodi projektne skupine dr. Jeleni Seferović, je pokazalo vso širino medsebojnih povezav, hkrati pa tudi razlike v razvoju kot posledico heterogenosti prve

in druge jugoslovanske države, čeprav ta vseeno ni bila ovira za sledenje evropskim tokovom sistema skrbi za senzorno ovirane otroke in njihovo izobraževanje.

Pričujoči prispevki to potrjujejo in umeščajo tematiko v evropski kontekst. S kritičnim znanstvenim pristopom razkrivajo večplastno naravo izključenosti in vključenosti, ki so jo doživljali senzorno ovirani otroci in sploh otroci s posebnimi potrebami v različnih političnih, družbenih in kulturnih sistemih. Raziskujejo medsebojno povezanost med oskrbo, izobraževanjem, zakonodajo in socialnimi politikami za omenjeno skupino otrok in razvoj institucionalnih mrež za ovirane otroke. Hkrati pa poudarjajo podobnosti in razlike v institucionalnih mrežah, ki osvetljujejo njihov razvoj v času in potrjujejo kontinuiteto v evoluciji sistema skrbi za senzorno ovirane otroke in njihovo izobraževanje med prvo in drugo jugoslovansko državo v kontekstu gradnje na temeljih, postavljenih v obdobju med obema vojnama, torej v obdobju prve jugoslovanske države.

V obdobju med obema vojnama sta segregirana vzgoja in izobraževanje omogočila integracijo v družbo v smislu zaposlitve in finančne neodvisnosti. To je bil v tistem času končni cilj vzgojno-izobraževalnih ustanov za otroke s posebnimi potrebami. Tako pojmovanje senzorno oviranih otrok in na splošno otrok s posebnimi potrebami je bilo prisotno tudi po drugi svetovni vojni, torej integracija v kontekstu prilagajanja družbi, pri čemer pa je vedno bolj stopalo v ospredje razvijanje pozitivnega odnosa družbe do omenjenih otrok. Povojna oblast je med ključne naloge postavila skrb za ogrožene osebe, med katere so sodili tudi otroci s posebnimi potrebami. Od tu naprej pa so mogoča različna razmišljanja v smeri vrednotenja institucionalizacije in deinstitutionalizacije, kar je prav tako predmet obravnave nekaterih prispevkov.

The thematic part of *Contributions to Contemporary History* is this time dedicated to children and youth with sensory impairments, who were the focus of the international conference at the Institute of Contemporary History on 3 and 4 October 2024 (Decoding the Historical Patterns: Exploring the Segregation and Integration Dynamics in Policies and Institutions for Children and Youth with Varied Disabilities in the Yugoslav Region 1919-1992 / Dekodiranje zgodovinskih vzorcev: raziskovanje dinamike segregacije in integracije v politikah in institucijah za otroke in mladostnike z različnimi ovirami v jugoslovanski državi 1919-1992). The conference was organised in the framework of the interdisciplinary project titled *Care and Education Systems for Children with Sensory Impairments in the First and Second Yugoslav States* (J6-50289), funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS).

The research mainly focused on the care and education systems for sensory-impaired children from the end of World War I to the attainment of Slovenian independence in 1991. The aim was to explore how the form and content of these systems changed over time; identify how these changes were related to the elements of the broader environment and society; and determine how the systems influenced the lives and social position of their beneficiaries after their schooling. The basic premise was to observe the changes in the care and education institutions from the segregation of sensory-impaired

children as the dominant paradigm in the interwar period to their integration as the paradigm that eventually asserted itself after World War II. In this context, two questions were at the forefront: how this paradigm shift related to the social macrostructures – policies, social attitudes towards people with disabilities, and social discourse on people with disabilities; and whether the paradigm shift was also reflected in the users' life outcomes. Of course, great caution and due diligence in research are required when making final conclusions, as life outcomes are not only affected by segregation or integration.

Slovenia, as a part of the Yugoslav state, was not an isolated island in the system of care and education for sensory-impaired children. It belonged to the broader Yugoslav system that has not yet been thoroughly examined. The joint work of the project team members and external collaborators from Serbia and even from as far away as Iceland, whom I would like to thank on this occasion (especially the project team leader, Dr Jelena Seferović), has revealed the entire complexity of interconnections as well as the development diversity resulting from the heterogeneity of the first and second Yugoslav states. The latter was nevertheless not an obstacle to the implementation of the European trends in the care and education system for children with sensory impairments.

The present contributions confirm this and place the topic in the European context. Their critical scientific approach reveals the multifaceted nature of the exclusion and inclusion experienced by children with sensory impairments and children with disabilities in general across various political, social, and cultural systems. They explore the interconnections between care, education, legislation, and social policies for this group of children, as well as the development of institutional networks for children with impairments. The contributions also highlight the similarities and differences in the institutional networks, shed light on their development over time, and confirm the continuity in the development of the system of care and education for sensory-impaired children during the first and second Yugoslav states in terms of building on the foundations established during the interwar period, i.e. in the first Yugoslav state.

During the interwar period, segregated care and education in the institutions for children with special needs enabled the integration of these children into society regarding employment and financial independence, which was also the ultimate goal of these institutions at the time. Such an attitude toward children with sensory impairments and special needs – i.e., their integration in the sense of their adaptation to society – was also present after World War II, while the development of a positive social attitude towards these children was becoming more and more pronounced. The care for the vulnerable, including children with special needs, represented one of the crucial tasks for the post-war authorities. Various reflections are also possible regarding the evaluation of institutionalisation and deinstitutionalisation, which is also the focus of some contributions.

Dunja Dobaja

Dunja Dobaja*

Zavodi za vzgojo senzorno oviranih otrok in njihovo izobrazbo v Sloveniji in na Hrvaškem v obdobju med obema vojnama – povezave s tujino in predstavitev širši javnosti**

IZVLEČEK

Zavodi za vzgojo senzorno oviranih otrok in njihovo izobrazbo v jugoslovanski državi v obdobju med obema vojnama so dajali velik poudarek rednemu strokovnemu izobraževanju in izpopolnjevanju učiteljskega kadra. Učitelji so svoje znanje nadgrajevali z branjem tuje strokovne literature in obiski podobnih zavodov v tujini. Stiki s tujino so potekali tudi v obliki obiskov tujih strokovnjakov. Prispevek omenjeno predstavi na primeru zavodov v Ljubljani in Zagrebu. V prizadevanjih za odpravljanje predsodkov v družbi in integracijo senzorno oviranih otrok v družbo so omenjeni zavodi usmerili svojo dejavnost tudi v predstavitev svojega dela širši javnosti.

Ključne besede: gluhi, slepi, otroci, Ljubljana, Zagreb, integracija

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, dunja.dobaja@inz.si; ORCID: 0000-0001-8501-8573

** Članek je nastal v okviru projekta J6-50189 Sistemi skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR SENSORY-IMPAIRED CHILDREN IN SLOVENIA AND CROATIA DURING THE INTERWAR PERIOD – CONNECTIONS WITH FOREIGN COUNTRIES AND THEIR PRESENTATION TO THE GENERAL PUBLIC

During the interwar period, the educational institutions for children with sensory impairment in the Yugoslav state placed significant emphasis on the regular professional education and training of the teaching staff. Teachers broadened their knowledge by reading foreign expert literature and visiting similar institutions abroad. Contacts with foreign countries also included visits by foreign experts. The contribution presents these activities using the example of the institutions in Ljubljana and Zagreb. In their efforts to eliminate societal prejudices and integrate children with sensory impairments into society, these institutions also focused on presenting their work to the general public.

Keywords: the deaf, the blind, children, Ljubljana, Zagreb, integration

Uvod

Prispevek se na podlagi arhivskih virov in literature osredotoča na prikaz stikov zavodov za senzorno ovirane otroke v Ljubljani in Zagrebu s tujimi zavodi in strokovnjaki ter na predstavitev dela zavodov javnosti v kontekstu odpravljanja predsodkov in integracije v družbo. V uvodnem delu želim poudariti, da fond zavoda za izobraževanje slepih otrok v Državnem arhivu Zagreb (DAZG) ne hrani zapisnikov učiteljskih konferenc, ki so pomemben vir za raziskovanje sistema skrbi za slepe otroke in njihovo izobraževanje, torej tudi teme pričujočega prispevka, o čemer priča izkušnja iz Arhiva Republike Slovenije (ARS) v zvezi s fondom Zavoda za slepo in slabovidno mladino. Iz arhivskega gradiva omenjenega zagrebškega zavoda je sicer razvidno, da je ministrstvo za šolstvo oktobra 1934 zahtevalo, da vodstva šol za otroke s posebnimi potrebami pošiljajo ministrstvu prepise sej učiteljskih konferenc,¹ kar sicer potrjuje obstoj konferenčnih zapisnikov, ki pa, po informacijah iz DAZG, niso ohranjeni. Glede na ohranjenost fonda ljubljanske Gluhonemnice v ARS v kvantitativnem in kvalitativnem smislu me je negativno presenetilo dejstvo, da je arhiv zagrebškega zavoda za gluhe otroke slabo ohranjen in ni vir informacij za temo prispevka. O dejavnosti omenjenega zavoda v povezavi z obravnavano temo izvemo posredno iz drugih virov, a tudi to v manjšem obsegu. Sistem skrbi za gluhe otroke in njihovo izobraževanje v Sloveniji v obdobju med obema vojnama je moje primarno raziskovalno področje, zato mu v prispevku namenjam večji poudarek.

1 HR-DAZG-959, t. e. 16, Zavodi za vaspitanje djece, 16. 3. 1935.

S sprejetjem Zakona o narodnih šolah² 5. decembra 1929 je bilo v jugoslovanski državi šolstvo na novo pravno urejeno. Zakon je med ljudske šole prišteval tudi šole za otroke s posebnimi potrebami. Določal je, da te ustanove obiskujejo vsi tisti otroci, ki niso bili sposobni slediti pouku v ljudskih šolah, med otroke s posebnimi potrebami pa je prišteval gluhe, slepe, telesno ovirane otroke in otroke s težavami v duševnem zdravju.³ Prav tako je določal, da se šole za otroke s posebnimi potrebami vzdržujejo iz državnih, banovinskih ali skupnih stroškov. Program in način poučevanja v šolah je predpisal minister za prosveto s posebnim pravilnikom. Takšne šole so bile urejene internatsko. Ministrstvo za prosveto je pooblastilo svetnika omenjenega ministrstva in vodjo oddelka za otroke s posebnimi potrebami Antona Skalo, da organizira šolstvo za te otroke po vsej državi. Njegova naloga je bila sestaviti pravilnike in učne načrte za šole za otroke s posebnimi potrebami ter jih prilagoditi novim razmeram. Dolgoletni ravnatelj ljubljanske Gluhonemnice⁴ Franc Grm (1907–1939) in učiteljski zbor sta bila vira informacij in pomoči pri organiziranju šol za otroke s posebnimi potrebami.⁵

V okviru ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje je bil konec avgusta 1929 ustanovljen poseben oddelek, ki je obravnaval vsa vprašanja v zvezi s skrbjo za otroke s posebnimi potrebami. Vodenje oddelka je prevzel inšpektor ministrstva Veljko Ramadanović, sedež oddelka pa je bil v Domu slepih Kralja Aleksandra prvega v Zemunu.⁶

Internatsko urejene šole za senzorno ovirane otroke so bile v obdobju med obema vojnama v Ljubljani, Zagrebu. Zemunu in Jagodini. Najstarejša izmed omenjenih šol je bila šola za gluhe v Zagrebu. Leta 1891 je bil namreč ustanovljen *Zemaljski zavod za odgoj gluhonijeme djece* v Zagrebu.⁷ V letu 1895 je pričel delovati novooblikovani *Zavod za odgoj slijepe djece*, ki je bil prva specialna ustanova te vrste v državi.⁸ Oba zavoda je ustanovila Deželna vlada v Zagrebu, natančneje oddelek za bogočastje in izobraževanje.⁹

Odprtje Gluhonemnice v Ljubljani je bilo 28. oktobra 1900.¹⁰ Uradno se je imenovala Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme. Sprva je bila zasebni zavod za vzgojo in izobraževanje gluhih otrok, leta 1905 pa je postala državni zavod. Pouk je potekal v slovenščini. Namen zavoda je bil gluhe otroke naučiti glasovnega govora in jim s tem omogočiti integracijo v družbo.¹¹ Poleg govora je bilo pomembno sredstvo integracije

2 »Zakon o narodnih šolah.« *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 28. 1. 1930, št. 25.

3 Ibidem.

4 Uporabljam jezik vira, saj je bila ljubljanska šola za gluhe več generacij poznana potem neuradnim imenom, tako v sami šoli kot izven nje (op. av.).

5 Dunja Dobaja, *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024), 26.

6 HR-DAZG-959, t. e. 11, Prepis, 27. 8. 1929.

7 Zvonko Juras, »Prilog povijesti školstva i surdo pedagogije u Hrvatskoj (1836–1918). Odgoj i obrazovanje gluhonijeme djece u Hrvatskoj,« *Defektologija* 15, št. 2 (1979): 199, pridobljeno 3. 1. 2025, <https://hrcak.srce.hr/107997>.

8 Franjo Tonković, »Pregled povijesti obučavanja slijepih u Hrvatskoj,« v: Redakcioni odbor, ur., *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije, Beograd, 1952* (Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952), 31.

9 Juras, »Prilog povijesti,« 199. Tonković, »Pregled povijesti,« 31.

10 Dobaja, *Gluhi in svet*, 12.

11 Ibid.

izučitev obrti, ki je gluhim omogočila samostojnost tudi v materialnem smislu. Gojenci so se med šolanjem izučili pletarstva, rezljanja, mizarstva in strugarstva,¹² gojenke pa so si pridobile spretnosti v gospodinjstvu in ročnem delu, denimo šivanju, pletenju, klekljanju in tkanju platna.¹³

Priprava na samostojno življenje je bila tudi glavna naloga zagrebškega zavoda za gluhe otroke. V okviru zavoda je začela s šolskim letom 1911/12 delovati vajeniška šola,¹⁴ ki je gojence izučila različnih obrti in jim omogočila integracijo v družbo.

Zavod za slepe otroke je bil v Ljubljani ustanovljen šele po koncu prve svetovne vojne. Leta 1922 je poslopje Zavoda za slepe v Ljubljani kupilo ministrstvo za narodno zdravje in v njem uredilo bolnišnico za ženske bolezni. Zavod je bil preseljen v Kočevje,¹⁵ torej daleč od centra, kar je mogoče razumeti v kontekstu prostorske segregacije oviranih otrok na periferijo. Teženj po prostorski segregaciji je bila deležna tudi šola za gluhe otroke, saj si je splošna bolnišnica prizadevala razširiti svoje prostore na bližnjo šolo, kar se v obdobju med obema vojnama sicer ni zgodilo, verjetno zaradi začetka druge svetovne vojne, se je pa realiziralo po vojni.¹⁶ Predlogi za umik gluhih, slepih otrok in vedenjsko problematičnih dečkov kot »motečih« daleč stran od oči javnosti so bili prisotni tudi na ravni banovine, takšne so bile težnje posameznih banških svetnikov. Svoje predloge so upravičevali z varčevanjem pri vzdrževanju upravnega aparata.¹⁷ Zagrebški zavod za slepe otroke je bil prav tako podvržen prostorski segregaciji, saj je bil leta 1920 preseljen v Popovačo v Moslavini, kjer je ostal do leta 1928.¹⁸ Konkretni razlogi za preselitev iz vira niso razvidni,¹⁹ vendar pa to tudi ni tema prispevka. Odmik zavoda na periferijo je pomenil njegovo stagnacijo v izobraževalnem in vzgojnem smislu. V zavodu je delovala samo osnovna šola, nadaljevalna obrtna šola je bila ukinjena, primanjkovalo je učiteljskega kadra.²⁰

Prostorsko segregacijo v obdobju med obema vojnama lahko razumemo v kontekstu prevladujočega medikaliziranega odnosa do oseb s posebnimi potrebami. Okolje je bilo do teh oseb izključujoče. Vključevanje otrok s posebnimi potrebami v segregirane oblike izobraževanja z vidika sistemiziranja skrbi za otroke s posebnimi potrebami in strokovnega ukvarjanja z omenjenimi otroki je sicer pozitivno, toda prav ta vzgojno-izobraževalna segregacija je verjetno v javnosti ustvarjala mistifikacijo.

12 Jože Zakovšek, »Šolska doba gluhonemega otroka,« v: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur., *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 54.

13 Drago Supančič, »Iz življenja naših gojencev,« v: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur., *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 119.

14 Juras, »Prilog povijesti,« 201.

15 Mojca Šorn, »Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju,« *Kronika* 57 (2009): 266.

16 Dunja Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije,« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 120.

17 Ibid.

18 Tonković, »Pregled povijesti,« 36.

19 Širše je problematika preselitve zavoda obravnavana v Vjekoslav Mršić, »Društvene, političke, gospodarstvene i kulturne prilike vremena u kojem sazrijeva ideja utemeljenja cjelovitog sustava skrbi za hendikepirane,« v: Slavica Jelić, ur., *110 godina rada zemaljskog Zavoda za gluhoonijemu djecu* (Zagreb: Centar za odgoj i obrazovanje »Slava Raškaj«, 1995), 32.

20 Tonković, »Pregled povijesti,« 36.

Če je ponovni preselitvi kočevskega zavoda za slepe otroke v Ljubljano v letu 1944 botrovala poškodba šolske stavbe zaradi vojnih dogodkov, je ponovno preselitev zavoda za slepe otroke iz Popovače v Zagreb sprožilo prizadevanje *Udruženja samostalnih i izobraženih slijepaca*.²¹ Vrnitev v Zagreb je pomenila za zavod novo obdobje, v katerem je, zlasti v obdobju ravnatelja Josipa Očka (1932–1941), dosegel največje strokovne dosežke.²²

Vsi štirje zavodi, oba ljubljanska in zagrebška zavoda za senzorno ovirane otroke, so v obravnavanem obdobju delovali v smeri nenehnega strokovnega izpopolnjevanja učiteljskega kadra, pridobivanja znanj in izkušenj iz tujine in predstavitve zavodskega dela javnosti.

Stiki s tujino

Zanimanje za razvoj sistema skrbi za senzorno ovirane otroke in njihovo izobraževanje v drugih evropskih državah je bil v jugoslovanski surdopedagoški in tiflopedagoški²³ stroki vseskozi prisoten. Strokovnjaki teh področij so pisali o razvoju te stroke v drugih evropskih državah in spodbujali strokovno učiteljstvo k branju tuje strokovne literature, obisku tujih zavodov in mednarodnih konferenc, ki so se tematsko osredotočale na sistem skrbi za otroke s posebnimi potrebami. Strokovnjak na področju izobraževanja gluhih na Hrvaškem, strokovni učitelj na *Zemaljskom zavodu za gluvonemu decu* v letih 1895–1908 ter v letih 1908–1926 ravnatelj *Zavoda za gluhonijemu djecu i mladež u Zagrebu* Josip Medved,²⁴ je v svoji strokovni monografiji zapisal: »Da nam ne bodo očitali, da letimo previsoko, se ne bomo sklicevali na Francijo, Anglijo in druge velike in stare kulturne dežele v Evropi, ker se tudi v drugih smereh z njimi ne moremo meriti; čisto dovolj bo, če se ozremo po sosednjih državah. Kaj bomo videli?«²⁵

Upoštevajoč zapisano, naj bi sosednje države vprašanje izobraževanja gluhih uredile do stopnje, ki je gluhim otrokom in mladini omogočila ne samo osnovnošolsko, ampak tudi nadaljnje izobraževanje, medtem ko naj bi jugoslovanska država na tem področju zaostajala.²⁶ Medved je kot zgled držav pri ureditvi izobraževanja gluhih otrok poudaril predvsem Češkoslovaško, Madžarsko, Avstrijo in Italijo.²⁷ Jugoslovanska država je imela za izobraževanje gluhih otrok le tri šole (Ljubljana, Zagreb, Zemun/Jagodina), kar je bilo glede na potrebe veliko premalo. Medved je navedel podatek iz uradne statistike, da je bilo v jugoslovanski državi na vsakih 10.000 prebivalcev povprečno 14–15

21 Ibid., 37.

22 Ibid.

23 Uporabljam strokovno terminologijo obdobja, ki ga obravnavam (op. av.).

24 Z. J., »Josip Medved,« v: Redakcioni odbor, ur., *Prva decenija rada Saveza gluhih Jugoslavije 1944–1954* (Beograd: Naš glas, 1954), 125.

25 Josip Medved, *Podizimo škole za gluhonijemu djecu!* (Zagreb: Društvo za pripomoč gluhonijeme djece u Zagrebu, 1926), 24.

26 Ibid.

27 Ibid.

gluhih oseb, kar naj bi jo uvrščalo v evropsko povprečje.²⁸ Izkušnje tujih zavodov za gluhe otroke naj bi bile izhodišče za razvoj takšnih zavodov v jugoslovanski državi. V prvi vrsti je Medved izpostavil izobraževanje strokovnih učiteljev. Prihodnji učitelji so se izobraževali in sprva opravljali strokovni izpit v ljubljanski Gluhonemnici. Eden od pogojev za pristop k strokovnemu izpitu je bilo tudi znanje enega svetovnega jezika, saj se je od prihodnjih strokovnih učiteljev pričakovalo branje tuje strokovne literature in pridobivanje novih znanj na ta način.²⁹ V jugoslovanski državi je bil obseg strokovne literature v hrvaškem, slovenskem in srbskem jeziku namreč še vedno omejen.

Raziskovanje sistema skrbi za gluhe otroke in njihovo izobraževanje v Sloveniji je pokazalo, da je ljubljanska Gluhonemnica, kljub prostorskim in finančnim težavam v obdobju med obema vojnama, dosegala uspehe, primerljive z drugimi evropskimi zavodi. Pogoj za uspešno skrb in izobraževanje gluhih otrok je bil strokovno usposobljen učiteljski kader, zato je bil velik poudarek namenjen rednemu strokovnemu izobraževanju in izpopolnjevanju učiteljev. Veliko vlogo pri izobrazbi učiteljstva je imel ravnatelj Franc Grm, ki je prihodnjemu učiteljstvu predaval fonetiko, specialno metodiko, logopatologijo in ortofonijo. Predavanja iz anatomije in fiziologije so učitelji pripravniki poslušali na univerzi.³⁰ Ravnatelj Grm je pošiljal strokovne učitelje na izpopolnjevanje v tujino in jih spodbujal k branju tuje strokovne literature. Tudi učiteljstvo se je zavedalo pomena stikov z drugimi podobnimi zavodi in pomembnosti kritične presoje svojega dela na podlagi nenehnega strokovnega izpopolnjevanja s pomočjo tuje strokovne literature in po možnosti z obiski tujih zavodov. Takšni obiski so bili priložnost za kritično obravnavo drugih strokovnih metod dela in razmislek, kaj je mogoče pri metodiki pouka vpeljati in izvesti v domačem zavodu. Učitelji so svoje delo izvajali z zavedanjem, da je pridobljeno znanje pomembno posredovati dalje – na primer s pisanjem strokovnih prispevkov.³¹ Obiski tujih zavodov za gluhe otroke so bili mogoči takoj po ureditvi razmer po prvi svetovni vojni. V letu 1921 sta v tujino odšla strokovna učitelja Karel Puhar in Vilko Mazi. Obiskala sta gluhonemnico na Dunaju, kjer je deloval priznani pedagog Baldrian, pa tudi Döbling in Hitzing ter ugotovila, da smo imeli Slovenci že enako raven pedagoške usposobljenosti kot tamkajšnje šole.³² V letu 1926 je strokovni učitelj Rudolf Dostal obiskal gluhonemnice v Trstu, Benetkah, Milanu, Torinu, Padovi in Gorici. Pohvalil je zlasti zavod v Milanu, ki je bil tudi osrednja italijanska izobraževalna ustanova za strokovne učitelje gluhih.³³ V letu 1932 je bil na študijskem potovanju v Nemčiji strokovni učitelj Metod Kumelj. V Berlinu je obiskal osrednji zavod za gluhe za območje tedanje Prusije. Zavod je bil tudi izobraževalno središče za strokovne učitelje.³⁴ Na svojem strokovnem potovanju

28 Ibid., 23.

29 Ibid., 46.

30 Dobaja, *Gluhi in svet*, 37.

31 Zdravko Omerza, »Stiki z enakimi ustanovami v domovini in inozemstvu,« v: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur., *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 99.

32 Dobaja, *Gluhi in svet*, 37.

33 Ibid.

34 Ibid.

se je seznanil z različnimi metodami poučevanja gluhih. Medtem ko so v Berlinu poučevali po tedaj prevladujoči in splošno sprejeti glasovnogovorni metodi, so bili učitelji v zavodu v Braunschweigu bliže metodi Matije Schneiderja, v obravnavanem obdobju strokovnjaka t. i. »ročno ustne« metode poučevanja gluhih.³⁵ V letu 1936 sta se strokovna učitelja Mirko Dermelj in Drago Supančič udeležila slovesnosti ob 150-letnici zavoda za gluhe v Pragi.³⁶ V pogovoru z udeleženci sta se seznanila z novo metodo poučevanja gluhih, ki jo je prakticiral Géza Bárczi v Budimpešti. Njegova metoda je izhajala iz prepričanja, da večina otrok ni popolnoma gluha, temveč je njihovo slušno središče samo zakrnelo, zato se lahko aktivira za delovanje s pomočjo slušnih spodbud, ki temeljijo na akustičnem zakonu zvočnih vibracij.³⁷ S praktičnim izvajanjem metode sta se ob obisku Budimpešte seznanila strokovni učitelj Mirko Dermelj in strokovna učiteljica Zora Pianeki. Pri hospitacijah v razredih sta bila navdušena nad uspehi pristopa, ki se je že uspešno izvajal tudi v Salzburgu.³⁸ Za razumevanje omenjene metode in njenega izvajanja v praksi sta učitelja Albin Ogorelec in Drago Supančič obiskala gluhonemnico v Salzburgu in gluhonemnico v Budimpešti.³⁹ Pri obiskih tujine učiteljev ni zanimala samo metodika pouka, ampak tudi razporeditev prostorov v šolah za gluhe v smislu zadostne svetlobe, potrebne pri poučevanju gluhih, ki so »brali« z ust. Učitelj Drago Supančič je v letu 1938 obiskal gluhonemnico v Varni v Bolgariji.⁴⁰ Ta je bila v arhitekturnem smislu posebna zato, ker je svetloba v vsako sobo prodirala z dveh strani, kar je omogočilo uspešno uporabo artikulacijske metode poučevanja.⁴¹ Učitelji so strokovno znanje pridobivali tudi v Združenih državah Amerike. Strokovni učitelj Zdravko Omerza je leta 1939 obiskal New York, in sicer *Lexington school for the deaf*.⁴²

Tuje strokovne učitelje je gostila tudi ljubljanska Gluhonemnica. Jeseni leta 1928 so zavod denimo obiskali strokovni učitelji iz tedanje Češkoslovaške ter pohvalili urejenost in uspehe šole.⁴³ 3. julija 1931 je Gluhonemnica gostila Helen Keller, ki je v okviru svojega strokovnega potovanja po Kraljevini Jugoslaviji obiskala tudi Skopje, Sarajevo, Zagreb in Ljubljano. Prišla je na povabilo vodje oddelka za otroke s posebnimi potrebami pri ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje Veljka Ramadanovića.⁴⁴ Junija 1931 je namreč v New Yorku potekala svetovna konferenca slepih in ob tej priložnosti je Ramadanović skupaj z jugoslovanskim vicekonzulom in predstavniki drugih slovanskih držav obiskal Helen Keller na njenem domu v predmestju New Yorka, kjer sta jo jugoslovanska predstavnika povabila, naj obiše Kraljevino Jugoslavijo.⁴⁵ Ob obisku Ljubljane je bil z njo opravljen intervju, v katerem je med drugim izrazila podporo

35 Omerza, »Stiki z enakimi ustanovami,« 102. V literaturi nisem zasledila značilnosti takšne metodike poučevanja, a lahko sklepam, da je omenjena metoda zagovarjala kombinacijo oralne metode poučevanja in kretenj (op. av.).

36 Dobaja, *Gluhi in svet*, 37.

37 Ibid.

38 Ibid.

39 Omerza, »Stiki z enakimi ustanovami,« 103.

40 Ibid.

41 Ibid.

42 Dobaja, *Gluhi in svet*, 37.

43 SI AS 77, t. e. 1, Stenografski zapisnik 3. seje I. zasedanja banskega sveta, 22. 1. 1931.

44 HR-DAZG-959, t. e. 12, Ravnateljstvu zavoda za slepe Zagreb, 18. 6. 1931.

45 Ibid.

kretnjam kot nujnemu sredstvu za sporazumevanje med gluhihimi. Njihovo uporabo je argumentirala s pojasnilom, da so učinkovite ob vsakem delu dneva, tudi v mraku, da se jezik s kretnjami ohrani v celotni obliki in se lahko izpopolni do natančnega slovnično pravilnega izražanja.⁴⁶ Omenjeno stališče je pomenilo precejšen odmik od usmeritev ljubljanske Gluhonemnice v obravnavanem obdobju, saj je bil cilj učenja govor brez kretenj.

S preselitvijo zavoda za vzgojo slepih otrok iz Popovače nazaj v Zagreb leta 1928 je nastopilo novo obdobje v izobraževanju slepih na Hrvaškem. Pod vodstvom ravnatelja Josipa Očka (1932–1941) je zavod dosegel največji razvoj v celotnem obdobju med obema vojnoma.⁴⁷ Očko se je strokovno izpopolnjeval v tujini. Leta 1929 je odšel v Češkoslovaško z namenom dodatnega izobraževanja za delo z otroki s posebnimi potrebami. V štirih mesecih bivanja tam je hospitiral na različnih zavodih, ki so se ukvarjali s sistemom skrbi za otroke s posebnimi potrebami in njihovo izobraževanje, največ na zavodih za slepe otroke. Opravil je potrebne strokovne izpite in se specializiral za poučevanje slepih otrok in otrok z motnjami v duševnem zdravju.⁴⁸ Pridobljeno znanje mu je bilo v veliko pomoč pri ravnateljevanju v zavodu za slepe otroke v Zagrebu, saj je z njim dvignil zavod na raven drugih evropskih zavodov. Zagrebski zavod za slepe se je sicer soočal – tako kot tudi drugi obravnavani zavodi – s prostorsko in finančno stisko, a je kljub temu dosegal pomembne uspehe. Ti so bili vidni ne samo v osnovnošolskem izobraževanju, temveč tudi pri glasbeni vzgoji. Poleg pevskega zbora je bil oblikovan tamburaški orkester, ki se je pod vodstvom ravnatelja Očka razvil v pravi umetniški sestav. V svojem programu je imel kompozicije visoke umetniške vrednosti in tehnične dovršenosti.⁴⁹ Leta 1933 je nastopila prelomnica v glasbeni vzgoji gojencev. Ravnatelj je predal glasbeno vzgojo strokovnjakom, uveljavljenim glasbenikom, na primer Stjepanu Šuleku, Milanu Tarbuku, Mladenu Stahuljaku,⁵⁰ ki so uvedli nova glasbila, denimo orgle, violino in violončelo. Pouk klavirja je dobil značaj strokovnega in organiziranega dela.⁵¹ Rezultat strokovnosti osnovne glasbene vzgoje je bilo profesionalno izobraževanje posameznih gojencev zavoda. V obdobju 1933–1941 je pet učencev zaključilo študij na Državni glasbeni akademiji.⁵² Profesionalno glasbeno izobrazbo si je seveda lahko pridobil zelo majhen delež gojencev, predvsem zato, ker je takšen študij predstavljal visoko finančno obremenitev. Večina gojencev zavoda se je zato usposobila v dveh obrteh, ščetkarstvu in izdelovanju košar.⁵³

Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju se je sicer soočal z maloštevilnim učiteljskim kadrom, ki pa je bil strokovno podkovan. Izobraževali so se ne samo v tiflopedagoški stroki, ampak so si znanje pridobivali tudi na področju psihologije, pedagogike,

46 Dobaja, *Gluhi in svet*, 37.

47 Tonković, »Pregled povijesti«, 37.

48 Ibid.

49 Ibid., 39.

50 Ibid.

51 Ibid.

52 Ibid., 40.

53 Ibid.

psihopatologije in njim sorodnih strok.⁵⁴ Iz arhivskega fonda Zavoda za slepo in slabovidno mladino ni mogoče pridobiti natančne slike o izobraževanju učiteljev v obdobju med obema vojnama, zato je moj glavni vir literatura, ki priča o tem, da je zavod sledil evropskim trendom sistema skrbi za slepe otroke in njihovo izobraževanje, a jih zaradi pomanjkanja financ in prostorske segregacije zavoda ni mogel povsem uresničiti.⁵⁵

Ljubljanska in zagrebška zavoda za senzorno ovirane otroke sta imela tesnejše povezave predvsem s strokovnimi krogi iz Češkoslovaške. 23. septembra 1928 je Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) obiskal Josip Zeman, češkoslovaški inšpektor ministrstva za prosveto in vodja oddelka za otroke s posebnimi potrebami, ki ga je vodja oddelka za otroke s posebnimi potrebami, inšpektor Ramadanović, označil za »velikega prijatelja našega naroda«, njegovo domovino pa za »bratsko«.⁵⁶ Poleg omenjenega so bili v delegaciji tudi predstavniki posameznih specialnih šol in strokovni učitelji iz Češkoslovaške.⁵⁷ Delegacija je strokovni obisk pričela v Srbiji, tam obiskala zavod za gluhe v Beogradu ter ministrstvo za prosveto in socialno politiko. Pot je nadaljevala v Zagreb, kjer je 28. in 29. septembra obiskala zavod za gluhe otroke in nekatere druge prosvetne in kulturne ustanove. Zadnja dva dni svojega obiska pa je delegacija namenila obisku Ljubljane in zavoda za slepe otroke v Kočevju.⁵⁸ Strokovna povezanost s Češkoslovaško je bila v ospredju tudi v letu 1936. Junija tega leta je 150-letnico proslavljal zavod za gluhe na Smichovu pri Pragi.⁵⁹ Slavnostnega dogodka so se udeležili tudi predstavniki iz Poljske, Francije, Belgije, Avstrije in ZDA. Dogodek je bil seveda pomemben tudi za jugoslovansko državo v smislu izmenjave strokovnih izkušenj in predstavitve dela s področja sistema skrbi za senzorno ovirane otroke in otroke s posebnimi potrebami na splošno ter njihovo izobraževanje. Ministrstvo za socialno politiko je s posebnim dopisom iz začetka marca 1936 upravam zavodov za otroke s posebnimi potrebami priporočalo, naj se omenjenega dogodka udeležijo predstavniki posameznih zavodov, ki bodo s predavanji, filmi in diapozitivi predstavili razvoj specialnega šolstva v Kraljevini SHS.⁶⁰ Obisk takšnih dogodkov je bil povezan z velikimi stroški, na kar je na primer opozorilo vodstvo zavoda za slepe otroke v Kočevju v dopisu banski upravi Dravske banovine z dne 19. aprila 1936, v katerem jo je pozvalo k delnemu kritju potnih stroškov.⁶¹ Banska uprava Dravske banovine je zavodom omogočala udeležbo na različnih strokovnih dogodkih na podlagi finančnih sredstev, ki so bila za to na voljo v okviru vsakoletnih proračunov. Podobne razmere so bile v obeh zagrebških zavodih. V proračunski razpravi za leto 1937/38 je bil Zavod za vzgojo slepih otrok v Zagrebu izpostavljen kot ustanova, ki se že leta spopada s finančnimi in prostorskimi težavami, a je kljub temu napredovala in dosegala pozitivne rezultate pri vzgoji slepih otrok.⁶²

54 Šorn, »Zavod za slepe«, 267.

55 Več o tem Marija Golob, *Pot k svetlobi* (Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, 1999), 30–43.

56 HR-DAZG-959, t. e. 11, Ravnatelju Zavoda za Gluvoneme, 10. 9. 1928.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 SI AS 1460, t. e. 24, Proslava 150-letnice zavoda za gluhoneme na Smichovu, 19. 4. 1936.

60 Ibid.

61 Ibid.

62 HR-DAZG-959, t. e. 17, Ekspozicija k predlogu budžeta za 1937/38.

Predstavitev javnosti – pot v integracijo

»Potrebno bi bilo zainteresirati za slepstvo širšo javnost« je misel, ki jo je vodstvo zavoda za slepe otroke v Kočevju poudarilo na učiteljski konferenci 12. oktobra 1930.⁶³

Z njo začenjam poglavje, ki se osredotoča na aktivnosti zavodov za senzorno ovirane otroke, s katerimi so se predstavili javnosti z namenom ozaveščanja o delu zavodov in sposobnosti njihovih gojencev, da se po koncu šolanja zaposlijo in si ustvarijo samostojno življenje. Takšne aktivnosti pa so seveda prispevale tudi k odpravljanju predsodkov v družbi. Poglavje širše predstavi ekskurzijo zavoda za slepe otroke iz Zagreba v Dravsko banovino maja 1936, saj je v arhivskih virih ta dogodek obsežnejše dokumentiran in podaja jasno sliko o stikih z javnostjo oziroma prizadevanjih za dvig zavedanja o osebah s senzornimi primanjkljaji.

Zavod za slepe otroke v Kočevju je način za uresničevanje takega poslanstva videl v glasbenih predstavah, na katerih so gojenci zavoda pokazali svoje glasbeno znanje, v razstavah izdelkov, ki so jih gojenci izdelovali v zavodu, v okviru učnega procesa in nastopov na radiu. Ta je zavodu odmeril določen čas znotraj rednega programa. Sodelovanje z radijsko postajo v Ljubljani je bilo konstruktivno.⁶⁴ Vodstvo zavoda si je nastope zamislilo v obliki predavanj o slepoti ter glasbenih in gledaliških točk, ki so jih izvajali gojenci. 15. novembra 1931 so na primer učenci zavoda ob vodstvu učiteljic Bogomire Dobovšek in Franice Vrhunc v petnajstminutnem nastopu poslušalcem predstavili potek šolskega pouka.⁶⁵ Pred tem je imel šolski vodja v studiu ljubljanskega radia predavanje z naslovom »Zavod za slepe«, v katerem je širši javnosti predstavil zavod, pouk in skrb za slepe na splošno.⁶⁶ Nastopi slepih učencev na radiu niso bili omejeni zgolj na nekajminutne nastope, saj je konec leta 1937 potekal celodnevni radijski prenos iz Kočevja.⁶⁷ Zavod se je namreč predstavil v okviru predstavitve dela vseh učnih zavodov iz Kočevja. Slepí učenci so se poslušalstvu predstavili z uvodnim pozdravom, recitacijami, petjem in igranjem na citre ter klavir.⁶⁸ Zaradi oddaljenosti od Ljubljane učenci zavoda svojega dela ljubljanskemu občinstvu niso mogli predstaviti v živo, takšna predstavitev je bila zato omejena na lokalno raven. Svoj prvi nastop v prestolnici so imeli šele novembra 1937.⁶⁹ Učenci so pod vodstvom učiteljstva v priprave na nastop v Ljubljani vložili veliko truda, ki je bil poplačan, saj so dosegli velik uspeh, ki ga nihče ni pričakoval.⁷⁰ Pokroviteljstvo nad prireditvijo je prevzela žena bana Dravske banovine Marka Natlačna. Prireditve so se udeležili tudi predsednik mestne občine in drugi odličniki. Občinstvo je kar štirikrat napolnilo Frančiškansko

63 SI AS 1460, t. e. 1, Zapisnik 2. domače učiteljske konference, ki se je vršila dne 12. 10. 1930.

64 SI AS 1460, t. e. 1, Zapisnik 6. domače učiteljske konference, ki se je vršila 27. februarja 1934.

65 Ibid.

66 SI AS 1460, t. e. 1, Zapisnik 3. domače učiteljske konference, ki se je vršila 16. novembra.

67 SI AS 1460, t. e. 1, Zapisnik 3. domače učiteljske konference, ki se je vršila na osnovni šoli Zavoda za slepe deco v Kočevju 29. novembra 1937.

68 Ibid.

69 Ibid.

70 Ibid.

dvorano.⁷¹ Zanimanje za zavod za slepe je spodbudilo dnevno časopisje, ki je že pred nastopom objavilo vrsto člankov o zavodu v Kočevju ter vzgoji in pouku slepih otrok. Zavod je v tem času obiskal tudi pesnik in urednik Mirko Kunčič in o svojem obisku obširno poročal v dveh nedeljskih izdajah časopisa *Slovenec*. Zavod je obiskal tudi skladatelj Zorko Prelovec in o svojem obisku prav tako poročal v dnevnem časopisju. Zanimanje javnosti za nakup vstopnic za prireditev pa so spodbudili tudi sami učitelji zavoda za slepe v Kočevju, ki so skupaj z učenci v izložbah ljubljanskih trgovin pripravili razstavo izdelkov slepih otrok.⁷² Ob koncu nastopa so vodstvo zavoda in učitelji ugotavljali, da je imel nastop znaten moralni učinek, saj je javnost ponovno opozoril na dejstvo, da takšen zavod sodi v prestolnico, ne na periferijo.⁷³ Poleg moralnega uspeha je imel nastop slepe mladine v prestolnici tudi finančno korist, saj so s prodajo vstopnic nekaj zaslužili.⁷⁴

Zavod za slepe otroke v Zagrebu se je javnosti predstavil z enakimi dejavnostmi kot zavod v Kočevju. Julija 1930 je denimo predstavil svoje delo na razstavi, ki jo je organiziralo *Udruženje jugoslovanskega učiteljstva v Beogradu* ob desetletnici svoje ustanovitve.⁷⁵ Razstava je pomenila predstavitev dela jugoslovanskih ustanov in zavodov za otroke s posebnimi potrebami ter njihovih dosežkov v zadnjih desetih letih. Učenci zavoda za slepe so svoja ročna dela predstavili tudi na samostojnih razstavah v prostorih zavoda; 18. decembra 1935 so ob pomoči učiteljev pripravili božično razstavo, na katero so s posebnim dopisom povabili tudi predstavnike oddelka za socialno politiko banske uprave Savske banovine.⁷⁶ Slepi učenci so za javnost pripravili tudi glasbene predstave. 22. septembra 1935 je pevsko-tamburaški zbor učencev zavoda z glasbenim programom nastopil na svečani matineji v korist Rdečega križa, ki so jo skupaj z učitelji organizirali v dvorani Hrvaškega glasbenega zavoda.⁷⁷ Javnost je o takšnih glasbenih dogodkih obveščalo tudi dnevno časopisje in spodbujalo bralce k obisku koncertov slepih učencev zavoda. Ob koncertu 21. decembra 1939 v veliki dvorani Hrvaškega glasbenega zavoda, na katerem so se poleg tamburaškega orkestra zavoda predstavili tudi slepi študenti glasbene akademije, je *Jutarnji list* zapisal: »Upravičeno je pričakovati, da bo tudi ta koncert, tako kot pretekli koncerti tega zavoda, dobro obiskan, saj si pridni in marljivi gojenci zavoda to res zaslužijo.«⁷⁸

Predstavitve javnosti pa ni bila omejena zgolj na razstave ročnih del slepih učencev in predstavitev njihovega glasbenega znanja, ampak tudi na demonstracijo branja in pisanja v Braillovi pisavi. Ob takšnih priložnostih je vodstvo zavoda povabilo tudi predstavnike banske uprave.⁷⁹

71 Ibid.

72 Ibid.

73 Ibid.

74 Ibid.

75 HR-DAZG-959, t. e. 11, Ravnateljstvu zavoda za slepe Zagreb, 23. 11. 1929.

76 HR-DAZG-959, t. e. 16, Izložba ručnih radova i božična svečanost Zavoda za odgoj slijepe djece u Zagrebu, 16. 12. 1935.

77 HR-DAZG-959, t. e. 16, Upravi Hrvaškega narodnoga kazališta, 20. 9. 1935.

78 *Jutarnji list*, »Koncerat pitomaca Zavoda za odgoj slijepe djece,« 21. 1. 1939, 12.

79 HR-DAZG-959, t. e. 16, Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine, 11. 6. 1936.

Izobraževanje po glasovnogovorni metodi v ljubljanski in zagrebški šoli za gluhe je predstavljalo pot za integracijo gluhih v družbo. Omogočilo jim je osvojiti govor do stopnje, da jih je razumela tudi slišča okolica. Strokovni učitelji ljubljanske Gluhonemnice so v svojih prispevkih poudarjali pomen razumevanja gluhih in ustreznega odnosa do njih. Apelirali so tudi na otroke, naj pomagajo gluhim sovrstnikom tako, da postanejo njihovi prijatelji in opozorijo vsakogar, ki ima do gluhih nespoštljiv odnos. V prizadevanja za približevanje gluhih slišči okolici in razblinjanje predsodkov družbe se je vključilo tudi Društvo gluhonemih v Dravski banovini s sedežem v Ljubljani, ki je v prvi vrsti zastopalo interese odraslih gluhih, a je ob vsaki priložnosti poudarjalo pomen izobraževanja gluhih otrok in s tem možnost za samostojno življenje.⁸⁰

Med strokovnim delovanjem Josipa Medveda v zagrebškem zavodu za gluhe so sistematizirali surdopedagoško delo in ga prilagodili vsem načelom klasične oralne metode.⁸¹ Medved je v okviru izvenšolskih dejavnosti posvečal veliko pozornost gluhim vajencem. Bil je dolgoletni tajnik in blagajnik *Društva za pomoč gluhonijemih šegrt*a v Zagrebu. Bil je tudi posrednik med mojstri in gluhih vajenci in jih je zastopal v vseh sporih.⁸² Naslednik Josipa Medveda Rajko Hergešić je zavod vodil v letih 1926–1940.⁸³ Pustil je pomemben pečat na področju izobraževanja učiteljev gluhih in popularizacije problematike gluhih. Poleg tega, da je predaval metodiko pouka gluhih otrok učiteljem v zavodu in pripravnikom za strokovni izpit, je občasno predaval tudi študentom Medicinske fakultete in študentom na Višji pedagoški šoli.⁸⁴ Objavil je vrsto člankov v dnevnem in strokovnem časopisju. Aktiven je bil tudi v združenju učiteljev specialnih šol Narodne republike Hrvaške. S svojim strokovnim delovanjem je dvignil zavod na zavidljivo raven. Zavod so obiskovali strokovnjaki s področja poučevanja gluhih otrok in dijaki učiteljiš, torej prihodnji učitelji.⁸⁵ Zavodu za gluhe otroke v Zagrebu pa prepoznavnosti ni pomagalo doseči samo njegovo vodstvo, ampak tudi posamezni učitelji gluhih, ki so z vztrajnim delom podpirali gluhe učence, po koncu šolanja tudi pri integraciji v družbo. Omenimo Stjepana Đukića, ki je bil učitelj v zavodu v letih 1906–1937.⁸⁶ Zagovarjal je praktično načelo, zato je poudarjal pomen učnih sprehodov v naravo, po mestu, v muzeje ipd., s katerimi so gluhi učenci spoznavali življenje izven zavoda in se tako pripravljali na kasnejšo integracijo.

80 Več o predstavitvi javnosti in integraciji gluhih v Sloveniji Dunja Dobaja, »Izobraževanje in integracija gluhih v Sloveniji v obdobju med obema vojnama – pot iz revščine,« v: Ivan Smiljanić, ur., *Sočutje in stigma: družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022), 47–67.

81 Branko Radovančić, »Značajke surdopedagoškega rada u razdoblju od otvaranja škole Adalberta Lampea do danas,« v: Slavica Jelić, ur., *110 godina rada zemaljskog Zavoda za gluhonijemu djecu* (Zagreb: Centar za odgoj i obrazovanje »Slava Raškaj«, 1995), 63.

82 Ibid.

83 Ibid.

84 Ibid.

85 Ibid., 64.

86 Z. J., »Stjepan Đukić,« v: Redakcioni odbor, ur., *Prva decenija rada Saveza gluhih Jugoslavije 1944–1954* (Beograd: Naš glas, 1954), 129.

Obisk učencev zagrebškega zavoda za slepe v Dravski banovini

Povod za obisk Slovenije je bil jugoslovanski esperantski kongres, ki je potekal 31. maja 1936 v Ljubljani.⁸⁷ Večina gojencev zavoda za slepe otroke je namreč ta jezik govorila in želela prisostvovati kongresu. Zanimanje za esperantski jezik je bilo veliko tudi v zavodu za slepe otroke v Kočevju. 21. novembra 1937 je zavod obiskal podpredsednik Jugoslovanske lige esperantistov, ki je imel ob tej priložnosti strokovno predavanje za učence višjih razredov.⁸⁸ Esperanto je bil »povezovalni jezik slepih«⁸⁹ tudi v jugoslovanski državi. Vzroki, zakaj je bilo tako, in vloga organizacije slepih esperantistov v jugoslovanski državi so tema, ki zahteva posebno obravnavo.

Glavni namen obiska Dravske banovine je bil izboljšati položaj specialnega šolstva,⁸⁹ s prikazom rezultatov dela apelirati na javnost in odgovorne deležnike o pomenu sistema skrbi za otroke s posebnimi potrebami in njihovega izobraževanja. Vodstvo zavoda za slepe otroke v Zagrebu je želelo slovenskemu občinstvu predstaviti glasbene dosežke gojencev, zato je načrtovalo organizacijo koncertov v Ljubljani, Mariboru in Celju. S prihodki od koncertov bi vodstvo pokrilo stroške ekskurzije, morebitni finančni višek od koncertov pa uporabilo za potrebe gojencev zavoda, denimo za pomoč gojencem, ki so obiskovali Državno glasbeno akademijo v Zagrebu, in kritje stroškov zasebnega izpita za tiste gojence, ki so bili sprejeti na Državno II. klasično gimnazijo v Zagrebu.⁹⁰

V skupini, ki je obiskala Dravsko banovino, je bilo osemnajst dečkov in sedem deklic, skupaj s tremi učitelji, ravnateljem Josipom Očkom in pomožnim osebjem.⁹¹ Pred obiskom je vodstvo zagrebškega zavoda pismeno povabilo ljubljansko Gluhonemnico in zavod za slepe otroke v Kočevju k udeležbi na koncertu v Ljubljani 29. maja.⁹² Upravnik zavoda za slepe otroke v Kočevju se je v posebnem dopisu zahvalil upravi zagrebškega zavoda za slepe in potrdil obisk predstavnikov učiteljskega zbora, udeležbo nekaj gojencev višjih razredov pa je potrdil zgolj pogojno, saj v tistem trenutku ni bilo jasno, ali bo mogoče zanje v Ljubljani dobiti prenočišče.⁹³ Vodstvo ljubljanske Gluhonemnice se je odzvalo povabilu, prejelo program nameravanega koncerta pevskega zbora in tamburaškega orkestra zagrebškega zavoda ter fotografijo omenjenega zavoda. Vodstvo zagrebškega zavoda za slepe otroke je namreč pozvalo Gluhonemnico, naj po svoji moči prispeva k uspešni izvedbi koncerta in s tem predstaviti specialnega šolstva.⁹⁴ Iz omenjenega vira je razvidno, da je bil koncert namenjen tudi drugi šolski mladini, ne le senzorno ovirani.

87 HR-DAZG-959, t. e. 17, Ekskurzija Zavoda za odgoj slijepe djece u Sloveniju i koncertni nastupi, 29. 4. 1936.

88 SI AS 1460, t. e. 1, Zapisnik 3. domaće učiteljske konference, ki se je vršila na osnovni šoli Zavoda za slepo decu v Kočevju 29. novembra 1937.

89 SI AS 1460, t. e. 1, Ekskurzija Zavoda za odgoj slijepe djece u Sloveniju, koncerti, 30. 4. 1936.

90 SI AS 1460, t. e. 1, Ekskurzija pitomaca Zavoda za odgoj slijepe djece u Zagrebu u Sloveniji, 12. 5. 1936.

91 SI AS 1460, t. e. 1, Ekskurzija Zavoda za odgoj slijepe djece u Sloveniju, koncerti, 30. 4. 1936.

92 HR-DAZG-959, t. e. 17, Ekskurzija Zavoda za odgoj slijepe djece u Sloveniju i koncertni nastupi, 29. 4. 1936 in Ekskurzija Zavoda za odgoj slijepe djece u Sloveniju, koncerti, 30. 4. 1936.

93 SI AS 1460, t. e. 24, a. e. 102, Ekskurzija zavoda za slepe iz Zagreba u Ljubljano, 13. 5. 1936.

94 HR-DAZG-959, t. e. 17, Ekskurzija Zavoda za odgoj slijepe djece u Zagrebu, koncerti slijepeh pitomaca za djaštvo ljubljanskih škola, 14. 5. 1936.

O dogodku je poročalo tudi dnevno časopisje. Javnost je obvestilo, da bodo Ljubljano 29. maja obiskali slepi otroci iz Zagreba, ki se bodo udeležili esperantskega kongresa in ob tej priložnosti v dvorani Filharmonije pod vodstvom svojega učiteljstva priredili dva koncerta. Prvi koncert je bil predviden 29. maja za splošno občinstvo, drugi pa 30. maja za šolsko mladino.⁹⁵ Časopisje je Ljubljančane pozvalo, naj se koncerta udeležijo v čim večjem številu in tako moralno in finančno podprejo ne samo slepe otroke iz zagrebškega zavoda, ampak tudi specialno šolstvo kot tako.⁹⁶ Svoje člane je spodbudil h obisku koncerta tudi Klub esperantistov v Ljubljani in jih obvestil, da se bodo slepi otroci iz Zagreba predstavili tudi z dvema točkama v esperantu.⁹⁷

Slepi otroci iz zagrebškega zavoda so se dan pred prihodom v Ljubljano, torej 28. maja, predstavili še mariborskemu občinstvu v Unionski dvorani,⁹⁸ prav tako pa občinstvu v Celju, a konkretnega opisa dogodka v virih nisem našla. Po časopisnem viru se je ljubljansko občinstvo pokazalo kot tisto, ki razume pomen specialnega šolstva in trud ter izjemne rezultate, ki jih dosegajo slepi otroci v glasbi. Mariborsko občinstvo naj bi po tej plati razočaralo, saj je bila udeležba na koncerta maloštevilna. Mariborska šolska mladina pa je po drugi strani s svojo udeležbo nudila slepi mladini vso podporo.⁹⁹ Dnevno časopisje je javnost spodbujalo k obisku omenjenih koncertov s prikazovanjem slepih otrok in na splošno otrok s posebnimi potrebami kot ubogih, ki jim lahko občinstvo z obiskom koncertov nudi žarek upanja in vsaj nekoliko zadoščenja.¹⁰⁰ Mariborsko časopisje je pozivalo javnost, naj sprejme slepe otroke iz Zagreba »kot enakopravna človeška bitja, kot svoje brate in ne kot slepce, marveč kot koristne člane človeške družbe«. ¹⁰¹ Omenjeno »koristnost« in »bedo« slepih otrok oziroma otrok s posebnimi potrebami je poudarjalo tudi strokovno učiteljstvo: »/ ... / učiteljstvo skuša olajšati in omiliti bedo otrok tako, da se čutijo ti siromaki s samim seboj popolnoma zadovoljni in srečni ter ničesar ne pogrešajo«. ¹⁰² Strokovno učiteljstvo se je zavedalo, da je za otroke s posebnimi potrebami poleg pouka zelo pomembna tudi vzgoja za samostojno življenje.¹⁰³

Po prvi svetovni vojni so na otroke z ovirami – na področju nekdanje avstro-ogrske monarhije in na širšem ozemlju srednje Evrope – različni strokovnjaki (denimo specialno pedagoške, medicinske stroke) in posledično tudi laična javnost gledali kot na »problem« in jih poimenovali s slabšalnimi izrazi, ki so reflektirali tedanji prevladujoči odnos do takšnih otrok. Medicinski model je na oviranost gledal kot na nekaj patološkega, kar zahteva neprestano zdravljenje, popravljanje in odpravo.¹⁰⁴ V obdobju med obema vojnama so države v skrb za otroke začele vlagati več sredstev kot prej, a

95 Slovenec, »Koncert slepih otrok iz Zagreba,« 28. 5. 1936, 3.

96 Ibid.

97 Slovenec, »Klub esperantistov v Ljubljani,« 29. 5. 1936, 4.

98 Mariborski »Večernik« Jutra, »Koncert slepih v Mariboru,« 27. 5. 1936, 3.

99 Mariborski »Večernik« Jutra, »Slepa deca poje in svira,« 29. 5. 1936, 3.

100 Slovenec, »Koncert slepih otrok iz Zagreba,« 28. 5. 1936, 3.

101 Mariborski »Večernik« Jutra, »Koncert slepih v Mariboru,« 27. 5. 1936, 3.

102 SI AS 1460, t. e. 1, Zapisnik sestavljen pri nadzorovanju III. r. os. šole v zavodu za slepe v Kočevju, 27. 6. 1930.

103 Ibid.

104 Michael Rembis, Catherine Kudlick in Kim E. Nielsen, »Introduction,« v: Michael Rembis, Catherine Kudlick in Kim E. Nielsen, ur., *The Oxford Handbook of Disability History* (Oxford: University Press, 2018), 1.

so ustvarjale razlike med njimi v smislu diskriminacije tistih, za katere je veljalo, da ne morejo prispevati k napredku naroda zaradi svoje telesne, senzorne ali intelektualne ovire. Seveda se je tudi zanje iskal način za povečanje njihove »koristnosti«¹⁰⁵ z vidika prispevka družbi – izučetev za poklic in omogočanje možnosti samostojnega življenja.

Zaključek

Zavodi za senzorno ovirane otroke v Ljubljani in Zagrebu so sistem skrbi in izobraževanja izvajali z zavedanjem, da je predpogoj za uspešno delo strokovna usposobljenost učiteljskega kadra. V okviru razpoložljivih finančnih sredstev so strokovni učitelji izpopolnjevali svoje znanje tudi v tujini, in sicer z obiski podobnih zavodov, kjer so se seznanjali z metodiko pouka in novopridobljeno znanje, s kritično presojo, vključevali v pouk. Učitelji so se udeleževali tudi različnih strokovnih dogodkov v tujini, kot je bila na primer junija 1936 proslava 150-letnice zavoda za gluhe na Smichovu pri Pragi. Takšni dogodki so bili priložnost za izmenjave strokovnih izkušenj in predstavitev dela s področja sistema skrbi za senzorno ovirane otroke in otroke s posebnimi potrebami na splošno ter njihovo izobraževanje.

Zavodi za senzorno ovirane otroke v Ljubljani in Zagrebu so po drugi strani gostili tuje strokovnjake. Zagrebški zavod za gluhe so obiskali celo kitajski strokovnjaki,¹⁰⁶ kar je vodstvo zavoda razumelo kot potrditev zavodskega strokovnega dela.

Senzorno ovirani otroci so pod vodstvom svojih učiteljev javnosti predstavljali svoje uspehe pri izobraževanju in želeli tako opozoriti na pomen specialnega šolstva v državi. Predstavitve dosežkov senzorno oviranih otrok so se dotaknile javnosti. Prireditev, ki so prikazovale delo zavodov za senzorno ovirane otroke, so se udeleževali tudi predstavniki lokalne in banovinske uprave. Zavodi za senzorno ovirane otroke so bili namreč pod upravo banovine, ki jim je nudila sredstva v okviru proračunskih zmognosti in podpirala njihovo prepoznavnost v javnosti. To je bil tudi okvir, znotraj katerega so lahko zavodi za omenjene otroke pričakovali podporo. V istem okviru je delovalo tudi učiteljstvo, ki se je zavedalo pomena interakcije z javnostjo in predstavitev zavodskega dela in uspehov učencev. Praksa je vedno znova dokazovala, da so v družbi še vedno prisotni predsodki, te pa so poskušali zavodi preseči prav z vztrajnim delom za integracijo svojih učencev po koncu šolanja.

105 Ana Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem* (Ljubljana: Sophia, 2015), 98, 99.

106 Mršić, »Društvene, politične,« 35.

Viri in literatura

Arhivski viri

- HR-DAZG – Državni arhiv Zagreb:
 - HR-DAZG-959 – Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 77 – Banski svet.
 - SI AS 1460 – Zavod za slepo in slabovidno mladino.

Časopisni viri

- *Jutarnji list*, 1939.
- *Mariborski »Večernik« Jutra*, 1936.
- *Slovenec*, 1936.

Literatura

- Cergol Paradiž, Ana. *Evgenika na Slovenskem*. Ljubljana: Sophia, 2015.
- Dobaja, Dunja. »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije.« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 117–37.
- Dobaja, Dunja. *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.
- Golob, Marija. *Pot k svetlobi*. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, 1999.
- J., Z. »Stjepan Đukić.« V: Redakcioni odbor, ur. *Prva decenija rada Saveza gluhih Jugoslavije 1944–1954*, 128–30. Beograd: Naš glas, 1954.
- J., Z. »Josip Medved.« V: Redakcioni odbor, ur. *Prva decenija rada Saveza gluhih Jugoslavije 1944–1954*, 125–27. Beograd: Naš glas, 1954.
- Juras, Zvonko. »Prilog povijesti školstva i surdo pedagogije u Hrvatskoj (1836–1918). Odgoj i obrazovanje gluhoonijeme djece u Hrvatskoj.« *Defektologija* 15, št. 2 (1979): 198–202. Pridobljeno 3. 1. 2025. <https://hrcak.srce.hr/107997>.
- Medved, Josip. *Podizimo škole za gluhoonijemu djecu!*. Zagreb: Društvo za pripomoć gluhoonijeme djece u Zagrebu, 1926.
- Mršić, Vjekoslav. »Društvene, političke, gospodarstvene i kulturne prilike vremena u kojem sazrijeva ideja utemeljenja cjelovitog sustava skrbi za hendikepirane.« V: Slavica Jelić, ur. *110 godina rada zemaljskog Zavoda za gluhoonijemu djecu*, 13–40. Zagreb: Centar za odgoj i obrazovanje »Slava Raškaj«, 1995.
- Omerza, Zdravko. »Stiki z enakimi ustanovami v domovini in inozemstvu.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančić, ur. *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 99–106. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.
- Rembis, Michael, Catherine Kudlick, and Kim E. Nielsen. »Introduction.« V: Michael Rembis, Catherine Kudlick in Kim E. Nielsen, ur. *The Oxford Handbook of Disability History*, 1–21. Oxford: University Press, 2018.
- Radovančić, Branko. »Značajke surdopedagoškog rada u razdoblju od otvaranja škole Adalberta Lampea do danas.« V: Slavica Jelić, ur. *110 godina rada zemaljskog Zavoda za gluhoonijemu djecu*, 41–66. Zagreb: Centar za odgoj i obrazovanje »Slava Raškaj«, 1995.
- Supančić, Drago. »Iz življenja naših gojencev.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančić, ur. *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 108–33. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.

- Šorn, Mojca. »Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju.« *Kronika* 57 (2009): 265–74.
- Tonković, Franjo. »Pregled povijesti obučavanja slijepih u Hrvatskoj.« V: Redakcioni odbor, ur. *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije, Beograd, 1952*, 25–48. Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952.
- Zakovšek, Jože. »Šolska doba gluho-nemega otroka.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur. *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 47–54. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.

Tiskani viri

- *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 25, 28. 1. 1930.

Dunja Dobaja

EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR SENSORY-IMPAIRED CHILDREN IN SLOVENIA AND CROATIA DURING THE INTERWAR PERIOD – CONNECTIONS WITH FOREIGN COUNTRIES AND THEIR PRESENTATION TO THE GENERAL PUBLIC

SUMMARY

Based on archival sources and literature, the present contribution discusses institutions for sensory-impaired children in Ljubljana and Zagreb. These institutions operated under the Banate administration. Subject to the available financial resources, they would send their teachers for additional professional training abroad. The contribution illustrates such contacts mainly through the example of the Institute for the Deaf-Mute in Ljubljana, which was visited in the interwar period by the blind and deaf American writer Helen Keller. She also visited Zagreb.

During the period under consideration, the Ljubljana and Zagreb institutions for sensory-impaired children hosted various foreign experts, especially from Czechoslovakia. Such meetings provided an opportunity to exchange professional experiences.

The contribution also presents these institutions' efforts to integrate children with sensory impairments into society and eliminate prejudice, mainly using the example of the occasion when the pupils of the Zagreb institute for the blind visited the Drava Banate in 1936. The pupils held musical performances for the Slovenian public and drew attention to the state of special education in the country, which was confronted with a shortage of institutions for sensory-impaired children and lagged behind neighbouring countries such as Austria and Hungary. During the period under

consideration, the education of the deaf and blind youth in the neighbouring countries was regulated to the extent that allowed them to attend not only primary school but also attain further education. In Yugoslavia, this was an exception. Nevertheless, between 1933 and 1941, five pupils of the Zagreb institute for the blind completed their studies at the National Academy of Music. Naturally, only very few pupils were able to obtain a professional music education due to the financial burden of such studies. Therefore, most pupils were therefore trained in two crafts: producing brushes and baskets.

Urška Lah*

»Zavoda, ki tako lepo deluje na kulturnem področju, ne bomo ukinili!« Izobraževanje slepih in slabovidnih v Gradcu, Kočevju in Ljubljani od leta 1914 do leta 1945**

IZVLEČEK

O zgodovini Centra za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne Ljubljana tiflopedagogi nismo kaj dosti vedeli, čeprav je o njem relativno veliko napisanega. Tema me je začela zanimati, ker so bili ob stoletnici njegovega delovanja leta 2019 predstavljeni le voditelj šole Zavoda za slepce Josip Kobal in njegovi dosežki na področju izobraževanja slepih, četudi je s slepimi delal samo eno leto.

Pri raziskovanju zgodovine Centra IRIS sem ugotovila, da je z njegovimi začetki zelo povezana Franica Vrhunc. Njeno delovanje na področju vzgoje in izobraževanja slepih in slabovidnih je bilo še zlasti pomembno v prelomnih obdobjih, med prvo svetovno vojno oziroma po njej, ko so slepi Slovenci iz avstrijskih izobraževalnih ustanov prišli v Ljubljano oziroma v novoustanovljeni Zavod za slepce v Ljubljani. Po selitvi zavoda v Kočevje je imela Vrhunc veliko vlogo pri tem, da je zavod ostal v Sloveniji, pomembno vlogo pa je odigrala tudi med drugo svetovno vojno, ko so se slepi ponovno vrnili v Ljubljano. Imela je številne

* **prof. defektologije; urska.lah@guest.arnes.si**

** Članek je nastal v okviru projekta J6-S0189 Sistemi skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

zasluge v korist slepih na področju vzgoje in izobraževanja, bila pa je tudi prva, ki je pri svojem delu posegla na področje socialne varnosti slepih v Sloveniji.

Ključne besede: sestra Klara, Franica Vrhunc, slepi in slabovidni, Zavod za slepe, Kočevje, Ljubljana

ABSTRACT

"WE WILL NOT CLOSE DOWN AN INSTITUTION WITH SUCH REMARKABLE CULTURAL ACCOMPLISHMENTS!" EDUCATION OF THE BLIND AND PARTIALLY SIGHTED IN GRAZ, KOČEVJE, AND LJUBLJANA BETWEEN 1914 AND 1945

Although quite a lot had been written about the history of the Centre for Education, Rehabilitation, Inclusion, and Counselling for the Blind and Partially Sighted in Ljubljana (the Centre IRIS), we, as typhlo-pedagogues, did not know much about it. I became interested in the topic because, on the occasion of the centenary of the Institute for the Blind in 2019, only the head of the school, Josip Kobal, and his achievements in the field of the education of the blind were presented. He had worked with the blind for as little as one year.

While researching the history of the Centre IRIS, I discovered that Franica Vrhunc had been very much involved in its beginnings. Her efforts in the field of the education of the blind and visually impaired were crucial in the pivotal times during and after World War I when blind Slovenians were transferred from Austrian educational institutions to Ljubljana or the newly established Institute for the Blind there. After the Institute moved to Kočevje, Vrhunc contributed significantly to keeping this institution in Slovenia. She also played a prominent role during World War II when the blind returned to Ljubljana. Her efforts were vital for the education of the blind, and she was the first teacher to consider the question of social security for the blind in Slovenia.

Keywords: Sister Klara, Franica Vrhunc, the blind and partially sighted, Institute for the Blind, Kočevje, Ljubljana

Uvod

Pred prvo svetovno vojno so se slepi Slovenci lahko izobraževali samo v avstrijskih zavodih, saj ga v Sloveniji takrat nismo imeli. Prispevek predstavlja življenjsko pot Franice Vrhunc, ki je svoje delo s slepimi pričela v Avstriji v graškem zavodu za

slepe Odilien-Blinden-Anstalt (v nadaljevanju Odilijin inštitut)¹ med prvo svetovno vojno, zato se osredotoča samo na omenjeni zavod. V njem se je izobraževalo največ slepih slovenskih otrok in med prvo svetovno vojno oslepelih slovenskih vojakov. Zavod je deloval pod okriljem cerkvene institucije – Družbe hčera krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavelskega. V njem so poučevale učiteljice avstrijske usmiljenke,² več pa je bilo tudi slovenskih učiteljic usmiljenk, ki so slepe slovenske otroke poučevale v nemškem in delno tudi v slovenskem jeziku.³

Franica Vrhunc si je v Odilijinem inštitutu štiri leta pridobivala teoretična znanja in praktične izkušnje, kar je podrobneje pojasnjeno v nadaljevanju prispevka. S svojim znanjem, izkušnjami in delom je postavila temelje Zavoda za slepce v Sloveniji,⁴ ko so se po prvi svetovni vojni slepi vrnili v Slovenijo. Odtlej so obiskovali novoustanovljeni zavod, ki je bil bližje doma, pouk pa je potekal v maternem jeziku.

Franica Vrhunc in čas njenega delovanja

Čas, v katerega se je rodila Franica Vrhunc, je treba razumeti – Slovenija je bila tedaj del avstro-ogrske monarhije. Osnovna šola je bila obvezna za otroke od šestega do dvanajstega leta za oba spola in vse socialne sloje. Otroci, še zlasti na podeželju, je niso redno obiskovali, saj so jih starši doma zaposlovali s sezonskimi kmečskimi opravili. V osnovnih šolah so se naučili brati, pisati, računati in imeli so obvezen verouk. Če pa so starši želeli, da so njihovi otroci, zlasti sinovi, izobraženi, so jih morali vpisati v zasebne šole, ki so bile večinoma pod okriljem cerkvenih ustanov in so bile povezane z velikimi stroški. Deklicam je bilo šolanje še bolj nedostopno. Malo je bilo tistih, ki so lahko nadaljevale izobraževanje na dekliških srednjih šolah, še manj tistih, ki so si lahko pridobile učiteljski poklic, kar je bila za tiste čase v Sloveniji najvišja mogoča pridobljena izobrazba za ženske. Šole so bile bodisi nemške ali slovenske z obveznim nemškim jezikom kot predmetom. Učbenikov v slovenščini, razen čitank, je bilo zelo malo, šolske potrebščine so bile drage, telesne kazni v šolah pa dovoljene. Pouk se ni prilagajal posameznikovim sposobnostim in potrebam. Učitelji, ki so predavali, so zahtevali popoln mir in tišino. Spoznanja razvojne psihologije so si šele utirala pot v šole ter v zdravstvene in socialne institucije. Enako je bilo s splošnimi medicinskimi spoznanji, na primer o prenosu infekcijskih bolezni, genetskih spremembah in podobno. Higiena in zdravstvena oskrba zaradi pomanjkanja znanj ali denarnih sredstev nista bili dostopni vsem.⁵

1 Odilijin inštitut je deloval pod okriljem samostana Družbe hčera krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavelskega v Gradcu v Avstriji.

2 Redovnice Družbe hčera krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavelskega so bolj poznane pod imenom usmiljenke.

3 Josip Kobal, »Razvoj in stanje slepstva v Kraljevini SHS,« *Popotnik*, april 1923, 81, *Digitalna knjižnica Slovenije*, pridobljeno 30. 11. 2024, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TKF7PHAG/d7b4185c-35be-4580-bd85-d6dceecde9fd/PDF>.

4 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Zapisniki učiteljskega zbora od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943, Konferenčni zapisnik, 22. 11. 1938.

5 Stane Okoliš, *Zgodovina šolstva na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2008).

Otroci s posebnimi potrebami, kot so gluhi in naglušni, slepi in slabovidni in drugi, so tako ostajali doma, zanje šolske obveze ni bilo. Gluhi in naglušni otroci so svoj prvi zavod v Sloveniji dobili leta 1900 v Ljubljani.⁶

Slovenski slepi otroci so se do konca prve svetovne vojne lahko izobraževali le v avstrijskih zavodih za slepe. Med najbolj znanimi so bili zavodi v Linzu, Celovcu, Gradcu in na Dunaju. Če so jih starši vpisali v enega od avstrijskih zavodov za slepe, so bili ti otroci deležni denarne podpore.

Za varstvo slovenskih slepih so obstajale razne ustanove in volila, in to: Čižmanova ustanova, ustanova smledniškega barona Flödinga, ustanova Josipa Stareta, »za ustanovitev slepskega zavoda«, ilirski ustanovni sklad za slepe, zbiralni sklad za vojne slepe, volila Ivana Fabjančiča, Alojzija Stareta in Hauffena. Letno poročilo Odilijinega zavoda za slepe v Gradcu za leto 1917 omenja še Wegerle-Muhlferdovo in dr. Kaiserjevo pl. Trauensternovo ustanovo [...]»⁷

Kljub temu se slovenski starši za izobraževanje svojih slepih otrok niso odločali, ker za zavode bodisi niso vedeli bodisi so želeli otroke obdržati doma, ne pa jih pošiljati v tujo deželo s tujim jezikom.⁸ Če se je kateri od teh slepih naučil igrati kakšen instrument, je igral na ulici ali po zanemarjenih in zakajenih gostilnah.⁹

Tudi po prvi svetovni vojni se slepim otrokom doma ni godilo dosti bolje. V več konferenčnih zapisnikih učiteljskega zbora lahko zasledimo ugotovitve učiteljev, da je zelo veliko slepih otrok izhajalo iz socialno šibkih družin. Zanje ni bilo poskrbljeno niti z zdravstvenega, niti s higienskega, niti z materialnega in niti z vzgojno-izobraževalnega vidika. V slabih socialnih razmerah so bili ti otroci pogosto prepuščeni samim sebi ali prisiljeni beračiti, da so s tem prispevali k boljšemu gmotnemu položaju svojih družin, doma pa jim je bil odmerjen najslabši prostor.¹⁰

Slepa Elizabeta Pohorec je v svoji avtobiografiji *Jezus je moj* zapisala:

Ko sta se rodili dve polsestri, Micka in Francka, sem seveda bila bolj odzadaj. Najbolj je bila upoštevana Francka: pri botri, ko smo stanovali, smo imeli le dve postelji, na eni sta ležala oči in mama, na drugi so ležali babica oz. stara mama Jerca Arnuš, Micka in, ko je Francka zapustila voziček, je ležala še Francka na babičini postelji. Jaz pa sem dve leti, pozimi in poleti, ležala v kotu na tleh. Taka je bila upoštevanost doma.¹¹

Ko je bil po prvi svetovni vojni v Sloveniji ustanovljen Zavod za slepce, so bili slepi ravno tako primorani vanj na šolanje, le da je bil tokrat bližje doma, pouk pa je potekal

6 Dunja Dobaja, *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024), 16.

7 Petra Testen in Saša Poljak Istenič, ur., *Minka Skaberne – (1882–1965) – pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe* (Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 2018), 128.

8 Aleksandra Serše, »Skrb za slepe v slovenski zgodovini ter vloga Minke Skaberne pri organizaciji izobraževanja slepih in slabovidnih,« v: Petra Testen in Saša Poljak Istenič, ur., *Minka Skaberne – (1882–1965) – pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe* (Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 2018), 31.

9 Franjo Tonkovič, »Obučevanje slijepih guslara u XVIII stoljeću,« v: Redakcioni odbor, ur., *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije, Beograd, 1952* (Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952), 25, 26.

10 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Zapisniki učiteljskega zbora od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943, Zapisniki z dne 25. 6. 1923; 16. 9. 1929; 22. 1. 1937; 22. 6. 1937; 21. 2. 1939.

11 Elizabeta Pohorec, *Jezus je moj* (Zgornja Velka: Župnija Marija Snežna. 2007), 18.

v maternem jeziku. Ob vsesplošnem pomanjkanju osnovnih življenjskih dobrin, kar je bila posledica vojne, so pomanjkanje v Zavodu za slepce občutili še bolj kot na primer v Zavodu za gluhoneme, ki je deloval že pred vojno. Vseskozi je primanjkovalo strokovnih učiteljev, najosnovnejših učnih pripomočkov in učil. Poleg splošnih in praktičnih predmetov je bil verouk še vedno obvezen sestavni del pouka, poučevali pa so ga kateheti. Vzgojne metode še niso bile bistveno drugačne od predvojnih časov. Zaradi pomanjkanja spalnic in postelj v zavodu se tudi v tem obdobju niso mogli izobraževati vsi, ki bi takšno šolanje potrebovali. Tiskarna za tiskanje knjig v Braillovi pisavi je bila v Zemunu, poleg tega vsi slepi niso imeli dostopa do Braillovega pisalnega stroja, ki na trši papir tiska Braillove izbočene črke, čeprav bi ga potrebovali.

Po drugi svetovni vojni, v času socializma, je bilo na razpolago že veliko tehnične opreme, učnih pripomočkov in učil, v Sloveniji je bila tudi tiskarna za Braillovo tiskanje, vendar so bili otroci še vedno segregirani v Zavodu za slepo in slabovidno mladino. Verouk v šolah je bil prepovedan, ravno tako telesna kazen. Danes, v samostojni demokratični Sloveniji, se velika večina slepih in slabovidnih otrok ob sodobni informacijsko-komunikacijski tehnologiji, podpori okolja in strokovnjakov izobražuje v večinskih šolah. Še vedno pa imajo možnost, da se vsakodnevno vključujejo v izobraževanje v Centru IRIS¹², nasledniku Zavoda za slepo in slabovidno mladino, če jim to omogoča uspešnejše napredovanje v višje izobraževalne programe. Ti otroci se vsakodnevno vozijo v center tudi iz oddaljenih krajev, iz lastnih izkušenj pa vem, da slepih otrok daljša vožnja večinoma ne utruja in jo običajno izkoristijo za poslušanje priljubljenih pesmi in zgodb na elektronskih napravah, kot so avtoradio, CD-predvajalniki, pametni telefoni, ali pa spijo.

Življenjska pot Franice Vrhunc

Franica Vrhunc se je rodila 10. junija 1881 v Kranjski Gori,¹³ kjer je preživela zgodnje otroštvo. Družina se je preselila v Prahe pri Mavčičah, ko je bila stara štiri leta. Imela je še štiri brate in tri sestre, vendar pa so odraslo dobo poleg nje dočakali le trije bratje in ena sestra. Drugi so umrli že v najnežnejši otroški dobi. Franica je kot najstarejša prvi dve leti šolo obiskovala v domačem kraju, potem pa so jo starši vpisali v zasebno dekliško šolo v Lichtenurnovem zavodu, ki so ga vodile usmiljenke.¹⁴

Po končani osnovni šoli v Lichtenurnovem zavodu v Ljubljani se je vpisala v enoletni tečaj za otroške vrtnarice (vzgojiteljice predšolskih otrok) na državnem učiteljišču v Ljubljani. Diplomirala je 14. junija 1898. Še isto leto je v Gradcu v Avstriji vstopila v red Družbe hčera krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavelskega. Njeno redovniško ime je bilo sestra Klara. Po vrnitvi iz Gradca je svoje vzgojiteljsko in učiteljsko poslanstvo

12 Leta 2016 je Vlada RS sprejela sklep o ustanovitvi javnega vzgojno-izobraževalnega zavoda »Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne«, krajše Center IRIS, ki je pravni naslednik Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana.

13 NŠAL Kranjska Gora, sign. 00951, Krstna knjiga/Taufbuch 1. januar 1847 – 31. december 1885, 127.

14 SI ZAL LJU 238, t. e. 7, Katalog 7. razreda osnovne šole za leto 1895/96.

vršila v Lichtenturnovem zavodu v Ljubljani in v Marijinem domu v Kočevju kot pomožna in neizprašana učiteljica (brez strokovnega izpita). Na Hrvaškem je delala v vrtcu v Osijeku in v Volosku pri Opatiji.¹⁵

Prva svetovna vojna jo je zatekla v Kočevju, ko je bila zaposlena v Marijinem domu. Tega so razpustili in ga preuredili v vojaško bolnišnico,¹⁶ zato je bila Franica takoj ob začetku vojne, avgusta 1914, premeščena v avstrijski Gradec v zavod za slepe v Odilijinem inštitutu. Direktor inštituta je bil duhovnik dr. Josef Hartinger.¹⁷ Takrat je bilo v njem zaposlenih več slovenskih usmiljenk, med katerimi sta bili tudi takratna predstojnica sestra Frančiška Glaser in pomožna učiteljica sestra Katarina Nosan, doma iz Kočevja.¹⁸

Ker je bil ravno čas počitnic, ga je Vrhunc posvetila študiju didaktike in metodike slepih ter se seznanila tako z Braillovo pisavo kot tudi z drugimi komunikacijskimi tehnikami in pripomočki, ki so jih pri pisanju takrat uporabljali slepi. V veliko pomoč sta ji bili predstojnica sestra Frančiška Glaser in sestra Katarina Nosan. Pri učenju Braillove pisave jo je sestra Frančiška Glaser denimo seznanila s šumniki, ki jih je povzela po hrvaški abecedi.¹⁹ V zavodu je spoznala tudi takratne pripomočke, ki so jih slepi uporabljali v vsakdanjem življenju, na primer belo oziroma potno palico in Braillovo oziroma taktilno uro.

V literaturi zasledimo, da je hospitalirala v zavodu v Celovcu in na državnem Zavodu za slepe na Dunaju. Osebo je spoznala nekatere druge tiflopedagoge. V zavodski knjižnici se je poglobljala v strokovno literaturo Aleksandra Mella in Friedricha Zecha, tedanjih vodilnih tiflopedagogov na ozemlju Avstro-Ogrske.²⁰

Vzgoja, izobraževanje in socialna skrb za slovenske slepe otroke in slovenske oslepele vojake v Odilijinem inštitutu od leta 1914 do leta 1918

V prvem vojnem šolskem letu 1914/1915 je Franica Vrhunc poučevala slepe slovenske učence drugega razreda v slovenskem jeziku. Skupaj s Katarino Nosan, ki je poučevala slovenske učence prvega razreda v slovenskem jeziku, sta za potrebe pouka pripravljali pisna gradiva v Braillovi pisavi v slovenščini. Književnih del v slovenščini v Braillovi pisavi takrat še ni bilo.²¹

15 Sestra Davorina Gregorc, osebna korespondenca (2019).

16 Občina Kočevje, Marijin dom.

17 Testen in Poljak, *Minka Skaberne*, 128, 130.

18 Ibidem. Kajetan Popotnik, »Obisk pri slovenskih slepih v Gradcu,« *Bogoljub*, 1916. št. 12, 362, *Digitalna knjižnica Slovenije*, pridobljeno 15. 12. 2024, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-7SIU89V1/9fd395d1-8260-4fa3-b5b6-166d73706543/PDF>.

19 Kobal, »Razvoj in stanje slepstva,« 80.

20 Minka Skaberne, »Franica Vrhunc – prva slovenačka učiteljica slepih,« v: Redakcioni odbor, ur., *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije, Beograd, 1952* (Beograd. Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952), 103.

21 Testen in Poljak, *Minka Skaberne*, 128, 130.

Prvi oslepel slovenski vojak je v Odilijin inštitut prišel avgusta 1915. Vojna vihra se je razbesnela in število oslepelih slovenskih vojakov v graškem zavodu je naraščalo. Večina med njimi ni znala nemščine, zato je bila Vrhunc prevajalka med oslepelimi Slovenci in Hrvati ter dr. Hartingerjem, ki ji je zaupal skrb za oslepele slovenske in hrvaške vojake.²²

V dopoldanskem času, ko so se oslepel vojak v delavnicah učili košarstva, ščetkarstva in pletarstva, je poučevala slepe otroke, popoldanski čas pa je namenjala poučevanju slepih slovenskih vojakov. Učila jih je branja in pisanja v Braillovi pisavi ter strojepisja na navadnem pisalnem stroju Remington in na kombiniranem Pichtovem pisalnem stroju.²³ Za pisanje v Braillovi pisavi so slepi uporabljali praške tablice, trši papir in šilo podobno pisalko. Praška tablica je sestavljena iz dveh kovinskih plošč, med katere se vstavi trši papir. Zgornja plošča ima v vsaki vrsti luknjice v obliki Braillovih celic, spodnja pa tem luknjicam prilegajoče se vdolbine. S pisalko se skozi luknjice na papir zrcalno zapisujejo črke in številke, od desne proti levi, da nastanejo reliefne Braillove črke, ki se potem berejo od leve proti desni. Učili so se tudi Kleinovega iglopisa in pisanja velikih tiskanih črk s pomočjo Heboldovih tablic. Kleinov iglopis je naprava, s pomočjo katere nastajajo črke videče pisave. Za vsako črko je narejen majhen pokončen kovinski kvader, velik približno 3 x 1 x 1 cm, ki ima na koncu iglice v obliki črk. Trši list se pritrdi na ploščo, pokrito s filcem. Za sledenje vrst si slepi pomagajo s prečno pritrjenim ravnilom. Tako kot pri praški tablici se tudi besedilo s pomočjo Kleinovega iglopisa piše od desne proti levi, ko pa je tekst napisan, se list obrne in bere od leve proti desni. Takšen zapis lahko bereta slepi in videči, saj se perforacija lista pod prsti tipa v obliki črk. Heboldove tablice so podobne praškim, sestavljene so iz dveh kovinskih plošč. V njej so vrste luknjic v obliki pokončnih pravokotnikov. Med obe plošči se vstavi navaden list papirja in v pravokotnike se pišejo navadne črke. Namenjen je pisni komunikaciji slepega sporočevalca z videčim naslovnikom, slepi pa zapisa ne more prebrati.

Slovenska javnost je za oslepele slovenske vojake prvič izvedela iz sestavka »Obisk pri slovenskih slepih v Gradcu«, ki ga je napisal duhovnik Kajetan Popotnik v *Bogoljubu*.²⁴ Spodbudil je tudi Franico Vrhunc, da je začela pisati o slepih vojaki, ki so se rehabilitirali v graškem zavodu, za razne slovenske časopise. Seznanjala in oza-veščala je slovensko javnost o nezavidljivem in neenakopravnem socialnem in ekonomskem položaju oslepelih slovenskih vojakov v primerjavi z oslepelimi avstrijskimi vojaki. Prek časopisov je zanje prosila za denarno in materialno pomoč. Naj navedem le nekatere članke: »Kdo bo slepcu kupil harmoniko« (*Dolenjske novice*, 10. maj 1917), »Zanimivo in ganljivo« (*Dolenjske novice*, 29. november 1917), in »Za naše slepe vojake« (*Slovenski narod*, 1. avgust 1917). Podobne ali enake članke je poslala tudi časopisoma *Edinost* in *Slovenec*.

22 Ibid.

23 Ibid., 131.

24 Popotnik, »Obisk pri slovenskih slepih«, 362.

Ljudje so denar v ta namen pošiljali urednikom omenjenih časopisov, uredniki pa njej, ali pa so denar poslali neposredno njej v Gradec. Z zbranim denarjem je kupila nujno potrebne stvari za osebno higieno, kot so brivski aparat za samostojno britje, milo, zobna pasta in zobna krtačka, pa tudi cigarete in pripomočke za slepe, denimo belo palico in taktilno uro.²⁵

Franica Vrhunc je javnost med drugim seznanjala s tem, da iz pogovorov z oslepelimi vojaki ve, da si vsak izmed njih želi kljub slepoti postati neodvisen, četudi v zelo skromnih razmerah. Zato je želela, da bi imel vsak svoj dom in »trafiko« ali orodje in začetni material za obrt, za katero se bo izučil, na primer za ščetkarstvo, pletarstvo, košarstvo.²⁶ Za vsakega vojaka je odprla hranilno knjižico, na katero mu je nakazala denar, da si bo kupil orodje in material za delo, ki ga bo opravljal, ko bo prišel domov.²⁷ Tako je med prvo svetovno vojno poleg vzgojno-izobraževalnega dela razširila svoje delovanje na področje socialnega varstva slepih.²⁸

Slepim Slovincem je veliko brala in jih spodbujala, da so tudi peli. Zaradi številnih zadolžitev ji je primanjkovalo časa, da bi sama prepisovala knjige v Braillovi pisavi. Videla je, da v nemščini literaturo v Braillovi pisavi avstrijskim usmiljenkam pomagajo prepisovati avstrijske ženske, in prišla na idejo, da bi lahko tudi Slovenke pomagale ustvarjati knjižnico za slepe v slovenščini. Slovenke, ki so živele v Gradcu, je zato v časopisu *Slovenski narod* pozvala, da bi pomagale prepisovati slovenske knjige v Braillovi pisavi, in vse, ki bi bile pripravljene sodelovati, povabila na tečaj Braillove pisave, ki ga je organizirala med 3. in 8. avgustom 1917. S tem je postala pobudnica prve slovenske knjižnice za slepe. Odziva na njeno prošnjo in prijav na tečaj Braillove pisave ni bilo, odgovor, zakaj je bilo tako, pa ni znan. Lahko samo ugibam, da je bila morda prošnja v časopisu objavljena prepozno, da v Gradcu živče Slovenke niso kupovale slovenskih časopisov in o tem niso bile obveščene, da so si v času počitnic organizirale drugačne dejavnosti ali pa da jih to preprosto ni zanimalo.²⁹ V omenjenem prispevku je Franica Vrhunc poleg navedenega zapisala tudi, naj bi se čim prej poskrbelo, da bodo slepi Slovenci dobili ustrezno ustanovo v Sloveniji, kjer se bodo lahko šolali.

Mesec dni kasneje je graški zavod obiskal duhovnik Janez E. Kalan, urednik mesečnika *Bogoljub* in soustanovitelj karitativnega društva Dobrodelnost.³⁰ Osebnost je srečal s Franico Vrhunc in tako neposredno izvedel za težave, ki so pestile slovensko skupnost slepih in njihove učiteljice v graškem zavodu. Konec septembra je na zborovanju karitativnih društev in zavodov še pod svežimi vtisi z obiska pri slepih v njenem imenu nagovoril prisotno javnost in med drugim poudaril, da slepi potrebujejo

25 Franc Medle, »Zanimivo in ganljivo,« *Dolenjske novice*, 29. 11. 1917, št. 36, 143, *Digitalna knjižnica Slovenije*, pridobljeno 1. 12. 2024, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-ZN8PCF4A/088844da-4852-47dd-b119-88fb00d44078/PDF>.

26 Velemir, »Za naše slepe vojake,« *Slovenski narod*, 1. 8. 1917, 3.

27 Velemir, »Naši slepci,« *Slovenec*, 9. 8. 1917, 1. Medle, »Zanimivo in ganljivo.«

28 SIAS 1460, t. e. 24, a. e. 97, Predlogi za odlikovanje.

29 Velemir, »Za naše slepe vojake.«

30 Katoliško društvo Dobrodelnost je bilo ustanovljeno avgusta 1916 in je imelo enake naloge kot danes Karitas – pomagati vsem pomoči potrebnim. Njegova ustanoviteljica sta bila Janez Evangelist Kalan in Anton Mrkun.

literaturo v slovenščini in da jo bodo lahko sami brali samo, če bo prepisana v Braillovo pisavo. Zato je Slovenke pozval k prepisovanju knjig v Braillovo pisavo.³¹

Profesorico Minko Skaberne, tajnico društva Dobrodelnost, ki je leta 1911 na državnem zavodu za slepe na Dunaju opravila enomesečni tečaj za učiteljico slepih,³² je zato prosil, da obišče graški zavod, se sreča s Franico Vrhunc in se z njo dogovori za pomoč pri prepisovanju knjig v Braillovo pisavo. Profesorica Skaberne je zavod res obiskala in spoznala Franico, ta pa ji je predstavila ustanovo, njeno organiziranost ter različne prilagojene učne pripomočke in pripomočke za vsakdanje življenje, ki so jih slepi uporabljali.

Z znanjem, ki si ga je prof. Skaberne pridobila že na Dunaju, in z novimi spoznanji iz graškega zavoda je ob dovoljenju državnih oblasti v Ljubljani 1. marca 1918 organizirala prvi seminar za vse, ki so se bili pripravljene naučiti Braillove pisave, da bi prepisovali knjige za slepe.³³ To je bil dan, ki ga slepi danes označujejo za ustanovitev slovenske knjižnice za slepe, ki se po profesorici imenuje Knjižnica slepih in slabovidnih Minke Skaberne.

Ustanovitev slovenskega Zavoda za slepe v Ljubljani

Po končani prvi svetovni vojni so se prvi oslepelci vojaki iz graškega zavoda 22. novembra 1918 z osebnim vlakom vrnili v Slovenijo. Prevoz je organiziral železniški uradnik Janko Klopčič. Oslepele je spremljalo osem vojakov iz Ljubljane in tri bolniške sestre usmiljenke, z njimi sta prišli tudi Franica Vrhunc in sestra Agneta Topolnik. Takrat je bilo v zavodu dvajset oseb.³⁴

S slovenskimi zastavicami v rokah so korakali s kolodvora v svoje bivališče. Pozdravit so jih prišle članice slovenskega invalidnega odbora, med njimi prof. Minka Skaberne, dr. Tavčarjeva, Jegličeva in drugi. Zastopnik društva 'Dobrodelnost' Janez E. Kalan jih je v obednici v imenu vseh zbranih v kratkem nagovoru pozdravil. Ko so pojedli kosilo, ki jim ga je pripravil damski odbor, so zapeli 'Hej Slovani' in oglasila se je tudi harmonika, tako da je v družbi nastalo prav veselo razpoloženje.³⁵

Oslepelci vojaki so bili torej v domovini in s tem je bil položen temelj prihodnjemu samostojnemu slovenskemu zavodu za slepe.

V Ljubljani so slepim pripravili začasno nastanitev v takratni Belgijski vojašnici, kjer je bila vojaška bolnišnica. Zgradba stoji nasproti Zdravstvenega doma Ljubljana Center in je danes poznana kot Metelkovo mesto. Franici Vrhunc je bila zaupana naloga, da po vzoru graškega zavoda v dodeljenih prostorih vojašnice preuredi prostore v učilnice in obrtno delavnico ter organizira delo in pouk, s katerim so pričeli

31 *Slovenec*, »Shod dobrodelnih društev,« 29. 9. 1917, 7.

32 ZAL LJU 198, t. e. 108, a. e. 695, Obiskovalno izpričevalo.

33 *Slovenec*, »Predavanje o slepcih in pisavi za slepce,« 2. 3. 1918, 6.

34 Gregorc, osebna korespondenca.

35 *Slovenec*, »Dnevne novice: Slovenski vojni slepci,« 23. 11. 1918, 5.

kmalu po prihodu iz Gradca. Poslali so jo na Dunaj, da je nabavila učne pripomočke in učila. Slepí Slovenci so iz drugih zavodov za slepe v Avstriji prihajali vse do oktobra 1919, ko se je zavod preselil iz Belgijske vojašnice v najete prostore Zavetišča Franca Jožefa I. za neozdravljive bolnike, ki je bilo v lasti Kranjske hranilnice. S tem se je uradno začelo prvo šolsko leto za slepe v Zavodu za slepce v Sloveniji. Ta zgradba je sedaj Ginekološka klinika na Šlajmerjevi ulici v Ljubljani.³⁶

Poverjenišstvo za socialno skrbstvo Deželne vlade za Slovenijo je izdalo razglas o Kuratoriju zavoda za slepce, ki je bil uradno registriran 13. septembra 1919 in je samostojno upravljal Zavod za slepce. Imel je dvanajst članov, njegov predsednik je bil Mavricij Rus, tajnica pa profesorica Minka Skaberne. Denarna sredstva je kuratorij dobival od poverjenišтва za socialno skrbstvo, pokrajinskega odbora za zaščito dece in donacij. S Kranjsko hranilnico je podpisal pogodbo o najemu omenjenega zavetišča.³⁷ Za potrebe zavoda je razpisoval delovna mesta in sklepal pogodbe z učiteljicami usmiljenkami, ki so poučevale v zavodu. Skrbel je za vpis slepih otrok v zavod in za materialne potrebe zavoda – prehrano, šolske potrebščine in učne pripomočke, tudi pohištvo. Organizacijo vzgoje in izobraževanja je do zasedbe ravnateljskega položaja prepustil Franici Vrhunc.³⁸

Profesorica Skaberne je kuratorij zadolžil, da je kot nadzornica prišla večkrat hospitirat k pouku.³⁹ Poleti 1919 je kuratorij razpisal ravnateljski položaj Zavoda za slepce, vendar so se nanj lahko prijavili samo moški. Izmed šestih prosilcev je kasneje izbral Josipa Kobala, nadučitelja v Grahovem na Notranjskem. Kuratorij mu je še pred uradnim nastopom službe omogočil večmesečno izobraževanje za učitelja slepih na različnih zavodih za slepe po Evropi.⁴⁰

27. februarja 1920 je Veljko Ramadanović, ravnatelj Šole in doma slepih v Zemunu,⁴¹ po nazivu inšpektor, izvedel anketo oziroma posvet, na katerega je povabil vse vidne predstavnike s Hrvaškega in iz Slovenije, ki so se kot pedagogi ukvarjali s slepimi. Na podlagi večletne prakse, ki si jo je pridobila med službovanjem v graškem zavodu, je bila povabljen tudi Franica Vrhunc, ki se je odzvala povabilu. Namen posveta je bil poenotiti Braillovo pisavo za celotno Kraljevino SHS, med drugim pa so tam tudi sklenili, da vse deželne zavode v celoti prevzame država in jih prenehajo upravljati verske ustanove.⁴²

Vodstvo usmiljenk je vse sestre, usposobljene za delo s slepimi, premestilo iz zavoda drugam. Franico Vrhunc so želeli premestiti v žensko kaznilnico v Begunje, vendar je ta marca 1921 izstopila iz cerkvenega reda⁴³ zaradi hude družinske tragedije,

36 Ferdinand J. Maslić, »Razvoj školstva za slepe u NR Sloveniji,« v: Redakcioni odbor, ur., *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije, Beograd, 1952* (Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952), 88.

37 SI AS 1460, t. e. 23, a. e. 94–96, Dogovor med Kuratorijem zavoda za slepce in Kuratorijem za neozdravne.

38 SI AS 1460, t. e. 74, a. e. 184, Razglas, 13. 9. 1919.

39 SI AS 1460, t. e. 23, a. e. 94–96, Višjemu šolskemu svetu, 1. 9. 1923.

40 SI AS 1460, t. e. 23, a. e. 94–96, ovoj 2, Zapisniki Kuratorija.

41 Вељко Рамадановић — Википедија, pridobljeno 10. 1. 2025, https://sr.wikipedia.org/wiki/Вељко_Рамадановић.

42 SI AS 1460, t. e. 23, a. e. 94–96, Anketa.

43 Gregorc, osebna korespondenca.

ki se je zgodila januarja, ko je Franičin brat Janez podlegel strelni rani, ki mu jo je v samoobrambi povzročila njegova žena, Franičina svakinja, zaradi česar je bila zaprta v ženski kaznilnici v Begunjah.⁴⁴

V Zavodu za slepce v Ljubljani je Franica Vrhunc delala do aprila 1921, ko je na povabilo Veljka Ramadanovića odpotovala v Zemun, kjer se je zaposlila v tamkajšnji Šoli in domu slepih in poučevala majhne slepe otroke, bila vzgojiteljica v internatu in pomagala v tiskarni, ki je bila v Kraljevini SHS edina tiskarna za slepe.⁴⁵

Zavod za slepe v Kočevju od 1922 do 1944

Kranjska hranilnica je prostore, v katerih je bil nastanjen Zavod za slepce, poleti leta 1922 prodala Ginekološki kliniki, zaradi česar so se morali gojenci z učitelji in preostalim osebjem preseliti v Kočevje v bivšo lesarsko šolo.⁴⁶ Josip Kobal se ni strinjal s takšno rešitvijo in je odstopil. Usmiljenke, ki so v Kočevju še nekaj mesecev skrbele za slepe, so novembra zapustile zavod, ki je tako ostal brez učiteljev, zato se je morala Franica Vrhunc novembra 1922 vrniti v Slovenijo in prevzeti delovno mesto učiteljice slepih v Kočevju. Za vodjo šole je bil izbran Fran Merljak, poleg njega je bila kot učiteljica nastavljena tudi Marija Janežič.⁴⁷

Pouk se je zaradi neurejenih razmer v zavodu pričel šele januarja 1923. V zapisniku učiteljske konference, imeli so jo 2. januarja 1923, lahko beremo o zatečenem stanju, ki ga je slikovito opisal voditelj šole Fran Merljak:

Mračno je to poglavje v kroniki razvoja zavoda in z njim združene šole. Smo žive priče posledic, ki jih rodita objestnost in nesložnost. Tem žalostnim razmeram je bil kriv tudi ustroj uprave zavoda kot tak, kajti več gospodarjev v eni hiši pomeni več neprilik. 9. 11. 1922 sem prišel sem v zavod in si ogledal razmere. Nobenega reda, navlaka vsepovsod, najlepše prostore je zasedla služinčad, kar je še bilo boljših sob so se uporabljale za skladišča, za slepe se je slabo skrbelo, edino s hrano so bili zadovoljni. O hišnem redu ne duha ne sluha, vsak je lahko po svoje kolovratil okoli, kadar je hotel in kamor je hotel. Kdor je hotel in kadar je hotel je lahko prišel v zavod. Glede na videno sem že po dveh dneh odpotoval v Ljubljano in zahteval, da se mi poleg vodstva šole poveri tudi vodstvo uprave, sicer ne prevzamam nobene odgovornosti. Tako sem postal vodja šole in uprave. Dne 14. novembra sem prevzel šolsko vodstvo. Moj prednik Betriani me je ob tej priliki opozoril na razmere v zavodu. Dne 15. 11. je prišla g. Vrhunčeva, ki mi gre s svojimi bogatimi izkušnjami zelo na roko. Zahvaliti pa se moram tudi gospe Janežičevi, ki je prišla 28. 11. in se je ravno tako z vso vnemo oprijela dela. Gojenci in učenci so bili na začetku do nas zelo nezaupljivi. Nekateri so nas skušali, drugi so nam kljubovali. Kmalu so spoznali, da jih nismo prišli niti terorizirati niti preganjati. Sedaj so njihovi predsodki že minili, mi pa si moramo njihovo

44 *Slovenski narod*, »Grozna rodbinska tragedija«, 22. 1. 1921, 3.

45 Ivan Bizant in Mimi Breznik, »Zveza slepih Slovenije«, v: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969), 103, 104.

46 Minka Skaberne, »Prvi slovenski zavod za slepe«, v: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969), 30.

47 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Zapisniki o posvetovanjih učiteljskega zbora od 1. 10. 1921 do 8. 5. 1930, 2. 1. 1923.

zaupanje ohraniti. Vsaka odredba, da se vzpostavi red in disciplino, izzove prikrit odpor in neke vrste pasivnost, češ, čemu spet in spet same novotarije. Učinek naše doslednosti v boju zoper ponočevanje in popivanje po kočevskih beznicah, kateremu so se vdajale nekatere naše služkinje, je bil dober, ker smo ga izvedli mirno in energično.⁴⁸

Vodja Merljak je med drugim dejal, da je njegovo načelo,

da so za zavod odgovorni vzgojitelji, zato pa morajo v njem tudi stanovati in se posvetiti takemu delu, ki bi ga sicer kot učitelji ne bili dolžni opravljati. Situacija in razmere so sploh take, da bi bilo naravnost greh stanovati izven zavoda. Do nadaljnjega ne moremo drugače, kot da uvedemo poldnevni pouk, saj imamo na razpolago le dve učilnici. In še od teh dveh bo treba eno prirediti, saj so jo zasedle služkinje, in služkinje premestiti po spalnicah za slepke. Zaradi učiteljstva, ki ima poleg pripravljanja na pouk še vse polno drugega dela z uvajanjem hišnega reda, z nadzorovanjem služinčadi, dalje z inštruiranjem iste, z nameščanjem oprave, z iskanjem raznih predmetov po vseh mogočih shrambah in omarah, ker ni inventarnih vpiskov, iz katerih bi se dalo posneti, kaj pravzaprav imamo in kje naj iščemo, skratka kar bi se moralo izvršiti od avgusta do oktobra.⁴⁹

Franica Vrhunc je svetovala, naj bodo otroci primerno zaposleni tudi po pouku. Za deklice je predlagala, naj se učijo ročnih del v delavnici za ženske pod nadzorstvom učiteljic, kajti tako bodo tudi izven šole primerno zaposlene. Opozorila je, da naj dečki ne prihajajo preveč v stik z odraslimi moškimi, ker jih ti moralno kvarijo. Starejši dečki naj pletejo stole, mlajši pa naj se igrajo z lesenimi kockami. Zaradi pomanjkanja učil in učnih pripomočkov je prosila, da v Šoli slepih v Zemunu nabavijo reliefne zemljevide Slovenije, Hrvaške, Srbije in Jugoslavije, Braillovo abecedo na deščicah in mizo s stojalom.⁵⁰

Ker so pogoji za delo še zelo omejeni, seznam otrok in gojencev je nepopoln, se trenutno osredotoča učiteljstvo na izobraževanju služinčadi, z gojenci in učenci, kolikor se jih trenutno v zavodu nahaja, pa naj se ponavljajo pridobljena znanja in vaje v orientaciji, v razvijanju osnovnih higienskih navad in spoznavanju individuuma vsakega gojenca posebej. Poleg tega naj ima vsak otrok svojo zobno ščetko in potrebno ga je naučiti, kako si čisti zobe, usta in grlo ter kako naj se oblači in skrbi zase.⁵¹

Imeli so svojega konja, nekaj kokoši in prašiča, obdelovali so najeta polja. Zavod je konja posojal nekaterim kmetom, kmetijska opravila pa so opravljali zaposleni delavci.⁵²

Po prvi svetovni vojni so se vsi zavodi v Sloveniji, ki so vzgajali in izobraževali otroke s posebnimi potrebami, tudi tisti, ki so imeli že daljšo tradicijo od Zavoda za slepe, na primer Gluhonemnica,⁵³ soočali s pomanjkanjem finančnih sredstev, učnih

48 Ibid.

49 Ibid.

50 Ibid.

51 Ibid.

52 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Statistični dnevnik od 24. 11. 1922 do 11. 2. 1923.

53 Gluhonemnica je stari izraz za Zavod za gluhe in naglušne v Ljubljani. Bila je v zgradbi B današnjega Onkološkega inštituta na Zaloški 5.

pripomočkov in učil ter s prostorsko stisko.⁵⁴ Kljub draginji zaradi vsesplošnega pomanjkanja življenjskih dobrin, hrane, oblačil, higienskih pripomočkov, zdravstvene oskrbe in drugega, ki so jo občutili vsi prebivalci, gojenci kočevskega Zavoda za slepce lakote niso trpeli. V Zavetišču Franca Jožefa I. za neozdravljive bolnike, kjer so bili tri leta, so imeli velike, svetle in opremljene prostore, ne pa tudi dovolj učil in učnih pripomočkov. Preselitev v Kočevje je zanje pomenila občutno poslabšanje življenjskih razmer. Zavod za slepce se je leta 1929, ko so ga odrasli slepi zapustili, preimenoval v Zavod za slepo deco.⁵⁵ Iz konferenčnih zapisnikov povzemam, da so pozimi učilnice ogrevali z železnimi pečmi na trda goriva. Temperatura v učilnicah je bila 19 °C, v sobah pa od 8 do 12 °C. Otroci so se umivali v umivalnikih na hodnikih in jih je bilo pozimi treba opozarjati, naj hitro opravijo, saj je bilo na hodnikih še hladneje kot v sobah. Vsi so bili ves čas obuti v čevlje, zato jih je bilo treba navajati, da so si jih dobro očistili, ko so prihajali z vrta, njive ali dvorišča. Spalnice so bile prenatrpane, zaradi pomanjkanja prostora so v istih spalnicah spala odrasla dekleta z deklicami in odrasli fantje z dečki. V spalnicah je spalo tudi do dvajset gojencev, zaradi česar so se med njimi hitro širile nalezljive bolezni in je pouk popolnoma zastal tudi za več tednov. Ves čas so se soočali s pomanjkanjem primerno opremljenih spalnic. Med gojenci so bili tudi otroci, ki so močili posteljo, in slabo presušene slamnice⁵⁶ so zaudarjale po urinu, ki se je širil po celotnem prostoru. Kopalnico z eno kadjo so dobili šele leta 1930. Pri pouku jim je primanjkovalo učnih pripomočkov in učil, manjkalo jim je tudi oblačil in obutve. Dokler ni bila prostorska stiska prevelika, so imeli telovadnico, v katero so postavili še klavir in namestili radio, vendar so jo kasneje morali preurediti v spalnico. Gojenci so gostovali pri telovadbi v kočevski osnovni šoli, ob lepem vremenu pa je pouk telovadbe potekal v za to določenem delu zavodskega dvorišča. Bivalnic niso imeli, zato so se lahko sprehajali le po ozkih hodnikih, natrpanih s pohištvo. Nujno potrebne bolniške sobe so le kratek čas služile svojemu namenu, ker so jih zasedli zavodski delavci. Zanimarjena je bila tudi zunanost zavodske zgradbe, saj ni bilo denarja niti za najnujnejša popravila in učila. Nekatera učila so učiteljice naredile same, če so le imele potreben material.⁵⁷

Fran Merljak je bil vodja zavoda do aprila 1924. Franica Vrhunc je bila predčasno upokojena s pojasnilom, da kot otroška vrtnarica nima ustrezne izobrazbe, istočasno pa so jo zaposlili kot honorarno strokovno sodelavko.⁵⁸ Podatkov, kdaj točno so jo upokojili, nisem našla, predvidevam pa, da je bila leta 1924 že upokojena, saj jo je plačevalo ministrstvo za socialno politiko, medtem ko sta Merljak in Marija Janežič dobivala plačo od ministrstva za prosveto, od marca 1924 pa od ministrstva za socialno politiko. Merljak se s tem ni strinjal, saj bi bila njegova plača občutno nižja, zato so ga odpustili, na njegov položaj pa sprejeli Iva Metliko.⁵⁹

54 Dobaja, *Gluhi in svet*, 45–47.

55 Mojca Šorn, »Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju,« *Kronika* 57 (2009): 265–74.

56 Slamnice so rekli vzmetnicam, ki so jih izdelovali iz slame.

57 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Zapisniki učiteljskega zbora od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943.

58 Skaberne, »Franica Vrhunc,« 104.

59 SI AS 64, t. e. 4, Celje, Kočevje, dopisi Ministrstva za socialno politiko.

Franica Vrhunc je ves čas poučevala prvi razred, v katerem so bili pripravljalni ter prvi in drugi oddelek. Otroci so bili po sposobnostih, starosti in glede na vidne zmožnosti zelo heterogena skupina. Nekateri slabovidni učenci so vadili tudi videčo pisavo. Njen pouk je bil že takrat prilagojen posameznikom, torej individualiziran.⁶⁰ Skupaj z Bogomiro Dobovšek je v internatu nadzorovala vzgojiteljice in organizirala njihovo delo.

Leta 1936 je takratni vodja Gabrijel Janežič podpisal pogodbo, s katero so želeli preseliti zavod v Mengeš, v takrat sto let staro opuščeno tovarno slamnikov. Konec novembra je vodstvo Zavoda za slepo deco prevzela Bogomira Dobovšek.⁶¹ Na domači konferenci, 31. maja 1937, je upraviteljica Dobovšek poročala, da sta si s sodelavko Kralj ogledali prostore bivše tovarne v Mengšu, ki naj bi jih adaptirali za namene zavoda. Ugotavljali sta, da so okna premajhna, stropi prenizki in da ima stavba neustrezna stopnišča. Sobe, namenjene spalnicam, so bile brez oken, vrata pa so se odpirala na hodnik. Uslužbenec, ki je bil odgovoren za gradbeno prenovo, je v zagovor dejal, da slepi oken ne potrebujejo.⁶² Ob tem jima je priskočila na pomoč tudi Minka Skaberne, ki je dodatno podkrepila razloge, zakaj izbrana lokacija za zavod v Mengšu ni primerna, a je kazalo, da bo kljub strokovnim protiargumentom obveljala odločitev takratnega bana. Kasneje Zavoda za slepo deco v Mengšu vendarle niso vzpostavili.⁶³

Zdravstveno stanje otrok je mogoče povzeti iz poročil Franice Vrhunc v konferenčnih zapisnikih učiteljskega zbora. Opozorila je, da se predvsem pri deklicah širi golšavost, zato upada število pevk. V zavodu so se večkrat pojavile različne nalezljive bolezni, na primer škrlatinka in davica, nekateri otroci so bili okuženi z bacilom tuberkuloze v obliki skrofuloze, eden od gojencev je bil zaradi trahoma, ki je tudi zelo nalezljiv, več mesecev na očesnem oddelku. Vrhunc, ki je bila referentka za zdravje, je zato predlagala, da pride v zavod zdravnik okulist in pregleda vse gojence; prvič zaradi nevarnosti infekcije, drugič pa zato, da ugotovi, ali se je kateremu od gojencev po operaciji vid izboljšal. Uspelo ji je doseči, da so že leta 1930 uvedli redne sistematske zdravniške preglede, leta 1931 pa še oftalmološke sistematske preglede.⁶⁴ Na prvem oftalmološkem sistematskem pregledu je zdravnik povedal, da je v zavodu 50 odstotkov očesnih bolezni dedno pogojenih. Ti otroci so bili še posebno potrebni pozornosti in potrpežljivosti, saj se bolezen kaže tudi pri neuspehu pri pouku, delu in vzgoji. Nekateri otroci so dobili korekcijska očala, nekateri so bili potrebni zdravljenja s kapljicami in mazili ali operativnega zdravljenja.⁶⁵ Sistematični oftalmološki pregledi so bili koristni za gojence in učiteljstvo. Učiteljice so ob tem prišle na idejo, da bi začele opazovati in preučevati očesno stanje posameznih učencev in ugotavljati, kako se zaradi tega učijo in delajo. Za vsakega učenca so pripravile kartoteko, v katero so vpisovale vzrok slepote ali slabovidnosti, vidno stanje, izboljšave in poslabšanja,

60 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Zapisniki učiteljskega zbora od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943.

61 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943, Zapisnik 21. december 1936.

62 Ibid., Zapisnik 31. 5. 1937.

63 Ibid., Zapisnik 25. januar 1938.

64 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943.

65 Ibid.

podatke o tem, kako na otroka vpliva nošnja korekcijskih očal, in komunikacijskih tehnikah, po katerih so gojenci delali (za slepe, za slabovidne, kombinirane tehnike). V kartoteke so vpisovale tudi otroke psihološke značilnosti in zaznamke o tem, ali ima govorno motnjo, blindizme (si menca oči, se pozibava ipd.).⁶⁶ Učiteljice so otroke enkrat mesečno stehtale, jim izmerile višino in podatke vpisovale v zdravstveni karton. Nekateri učenci so od doma prihajali zanemarjeni, z garjami in ušmi. V zavodu so zelo velik poudarek namenjali čistoči, predvsem čistoči rok in gibanju na svežem zraku. Močno so spodbujali tudi protialkoholno propagando, saj je veliko starejših gojencev med počitnicami doma pilo alkohol. Leta 1943 so prvič v sicer kratki zgodovini zavoda dobili mladostnika, ki je oslepel po možganskem tumorju in je po dveh mesecih bivanja v zavodu umrl.⁶⁷

Franica Vrhunc je bila v zavodu poverjenica za glasbo in je zelo uspešno vodila pevski zbor, ki je nastopal in želel uspehe po vsej domovini. Leta 1926, 17. novembra, sta zavod obiskala inšpektor za socialno politiko Mihajlo Petrovič⁶⁸ in šef oddelka za socialno politiko dr. Franc Goršič, z namenom, da se zavod ukine, gojenci pa preselijo v Šolo in dom slepih v Zemunu. Predvidevam, da je država s tem želela zmanjšati stroške za njihovo vzgojo in izobraževanje.⁶⁹ Toda prišlo je do zanimivega preobrata: »Vendar, pa naj se sliši še tako neverjetno, ko je pevski zbor pod vodstvom Franice Vrhunc zapel, je odposlanec ministrstva za socialno politiko odločil: ‚Zavod koji tako lepo radi na kulturnom polju neće biti likvidiran.‘ [Zavoda, ki tako lepo deluje na kulturnem področju, ne bomo ukinili. (op. a.)] In zavod je ostal v Sloveniji.«⁷⁰

S kulturnim programom, ki ga je pripravljala, so skoraj vsako leto nastopali na državnem radiu. Prek radijskih valov so ozaveščali ljudi v domovini o slepoti, slepih učencih in o Zavodu za slepo deco, saj je bilo veliko takšnih, ki za zavod niso še nikoli slišali. Vsako leto so za kočevsko občino pripravili glasbeno produkcijo, veliko pa so nastopali tudi drugod. Ob teh nastopih so z vstopnicami in denarnimi darovi zbirali denar, ki so ga porabili za oblačila in obutev za otroke ali za šolske izlete.⁷¹

Ves čas so imeli težave zaradi pomanjkanja leposlovne literature v Braillovi pisavi za šolsko mladino, zato so v ta namen nekateri starejši gojenci, ki niso več obiskovali osnovne šole in so dopoldne delali v delavnici, lahko popoldne prepisovali mladinske knjige. Ker Kobalova *Početnica* ni bila primerna, je Franica Vrhunc za začetni pouk sama priredila Krulčevo *Mojo prvo čitanko* v Braillovi pisavi. Pri prepisovanju abecednikov so ji pridno pomagale odrasle gojenke.⁷²

Druge učiteljice so predlagale, da bi poleg gojenk, ki so že hodile v delavnice in so v prostem času po nareku Franice Vrhunc prepisovale mladinsko literaturo v Braillovi pisavi, to lahko počele tudi žene, ki so v Kočevju ustanovile Kolo jugoslovanskih sester.

66 Blindizmi so značilni stereotipni gibi pri slepih majhnih otrocih in so intenzivnejši, če se otroci dolgočasijo.

67 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943.

68 Mihajlo Petrovič je bil odposlanec ministrstva za socialno politiko.

69 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943, Zapisnik 19. 11. 1926.

70 Ferdinand J. Maslić, »Razvoj školstva za slepe u NR Sloveniji,« 94.

71 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. Konferenčni zapisniki od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943.

72 Ibid., Zapisnik 25. 1. 1938.

Voditeljica zavoda je predlagala, da bi zanje organizirali 2–3-tedenski tečaj branja in pisanja v Braillovi pisavi in bi morda potem katera bila pripravljena prepisovati knjige za slepe. Za potrebe Doma slepih v Stari Loki so knjige prepisovale tudi žene pod vodstvom prof. Minke Skaberne v Ljubljani.⁷³

Med počitnicami je Franica Vrhunc obiskovala nekatere gojence na njihovih domovih. Spoznala je njihove resnične domače razmere, obenem pa ugotovila tudi to, da zavodska vzgoja dobro deluje na življenje gojencev zunaj zavoda. Gojenci so doma opozarjali na higieno rok in niso želeli, da starši uživajo alkohol. Bili so samostojnejši v skrbi zase, domov so nosili celo zapise v Braillovi pisavi, da so jih brali.

Nekako so želeli pomagati tudi otrokom, ki so jih odklonili zaradi prezasedenosti, saj so vedeli, da so ti otroci doma največkrat prepuščeni samim sebi. Ko so morali zaradi prezasedenosti zavoda odkloniti močno slabovidno deklico, so staršem dejali, naj zaenkrat obiskuje šolo v svojem kraju, kjer bo lahko sledila pouku, če bo razredni učitelj upošteval njeno kratkovidnost. Vedeli so, da je težko najti berilo za slabovidne. Še en podoben primer je bil obisk učiteljice na domu ene izmed deklic, da se je prepričala, ali bo sposobna obiskovati šolo v zavodu in da nima motnje v duševnem razvoju, epilepsije, težje gibalne oviranosti ali česa podobnega.⁷⁴ V teh dejanjih se kažejo prvi zametki mobilne službe, ki se je v Centru IRIS v Ljubljani razvila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja in jo je podpiralo ministrstvo za šolstvo še pred uradno priznано dodatno strokovno pomočjo, uzakonjeno z novim Zakonom o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami, sprejetim junija 2000.⁷⁵

Ob pričetku druge svetovne vojne v zapisniku učiteljskega zbora z dne 22. aprila 1941 beremo: »Težišče pouka v tukajšnji osnovni šoli naj bo verouk, branje, pisanje, slovnica, računstvo in ročna dela.« Ne glede na oblast, ki ji je bilo Kočevje v vojnih letih podrejeno, so učiteljice poučevale v slovenskem jeziku in pouk je prvi dve leti vojne potekal brez večjih posebnosti.⁷⁶

Med vojno je veliko gojencev ostalo v zavodu, ki ga niso zapustili niti med počitnicami. Pletarska delavnica je poslovala ves čas do evakuacije zavoda, gojenke pa so se učile raznih ročnih del. Zaradi koristne izrabe prostega časa so poleti 1943 gojenci, ki niso mogli domov, pogosto hodili v gozd nabirat borovnice in se kopat v Rinžo. Pomagali so pri pospravljanju poljskih pridelkov, obtrgavali in luščili so fižol, ličkali koruzo, obrezovali repo in korenje in podobno. Zaradi splošnega pomanjkanja delovne sile je bila pomoč gojencev pri poljskih delih v vojnem času še toliko bolj dobrodošla in koristna.⁷⁷

73 Ibid., Zapisniki 6. 5. 1931; 29. 4. 1938; 27. 5. 1939.

74 Ibid., Zapisniki 6. 8. 1938; 25. 10. 1938.

75 *Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami* ZUOPP, pridobljeno 5. 2. 2025, <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO2062>.

76 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 1. 10. 1921 do 28. 5. 1943, Zapisnik 22. 4. 1941.

77 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 4. 12. 1943.

Zavod za slepe otroke spet v Ljubljani

Zadnji dve leti vojne sta bili za zavod zelo turbulentni, gojenci in osebje so občutili vso moč vojnih grozot. V šolskem letu 1943/1944 oktobra niso mogli pričeti s poukom, ker so zaradi nevarnosti letalskih napadov nemških okupacijskih sil na partizane, ki so bili v Kočevju, začeli že konec septembra vsako jutro voditi gojence v bližnjo vas Mahovnik, kjer so prebili dan, zvečer pa so se vračali v zavod. 11. oktobra 1943 so se morali vsi umakniti v Mahovnik, od koder so se vrnili 25. oktobra 1943 ob prihodu oboroženih nemških sil v Kočevje. Učiteljstvo in tudi preostalo osebje je bilo vseskozi na delovnih mestih, razen ene učiteljice in kateheta, ki sta med počitnicami odšla v Ljubljano in se nista mogla vrniti v Kočevje. Železniška proga proti Ljubljani je bila uničena, pa tudi z bližnjimi kraji, na primer z Ribnico, Kostelom, Sv. Gregorjem, kjer so bili doma nekateri gojenci, ni bilo mogoče dobiti zveze.⁷⁸

Zavod je bil zaradi svoje lege v središču bojev, v nedeljo, 12. decembra 1943, pa ga je skoraj do polovice porušila bomba nemških okupacijskih sil. Človeških žrtev med zavodskimi prebivalci ni bilo, prestali pa so veliko strahu in groze. Čeprav je bilo že decembra 1943 po bombardiranju odrejeno, da se zavod začasno preseli v Zavod za gluhe in naglušne v Ljubljani, to iz varnostnih razlogov ni bilo mogoče. Pouk je zato potekal v okrnjeni obliki.⁷⁹

Februarja 1944 je Franica Vrhunc v bolnišnico v Ljubljano spremljala gojenko na težko operacijo zaradi sarkoma. Ob tej priložnosti je poročala vodstvu zavoda, da se v ljubljanski bolnišnici zdravi več po vojnih poškodbah oslepelih otrok in mladostnikov, ki bi jih morali čim prej sprejeti v Pokrajinski zavod za slepe otroke, kjer bi se začeli učiti branja in pisanja v Braillovi pisavi.⁸⁰

Ravnateljstvo Zavoda za gluhe in naglušne v Ljubljani je dalo na razpolago štiri sobe in tudi potrebno strežno osebje. Vodstvo dislociranega oddelka je začasno prevzela Franica Vrhunc, ki je prostore uredila v spalnici, učilnico in bivalnico. Začela je opismenjovati slepe novince in kasneje oslepele po vojnih poškodbah. Skupaj z njo sta v Zavodu za gluhe in naglušne na oddelku za slepe začela delati tudi učiteljica in katehet, ki se nista mogla vrniti v Kočevje.⁸¹

Ker so bili oskrbovanci in učenci rekonvalescenti in so še potrebovali zdravniško nego, so jih v dopoldanskih urah vodili na zdravljenje v bolnišnico. Popoldne so jim brali, vsak dan so eno uro vadili branje in pisanje v Braillovi pisavi. Poslušali so tudi radio in ob primernem vremenu hodili na sprehode po mestni okolici ali pa preživljali čas na zavodskem vrtu.⁸²

Jeseni 1944, 4. novembra, je Pokrajinski zavod za slepe otroke nepričakovano doživel dva letalska napada narodnoosvobodilne vojske na Kočevje.⁸³ V zapisniku poročila o stanju zavoda za slepe otroke lahko beremo:

78 Ibid.

79 SI AS 1460, t. e. 63, a. e. 170a, Poročilo o stanju Pokrajinskega zavoda za slepe otroke.

80 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 28. 4. 1944.

81 SI AS 1460, t. e. 63, a. e. 170a, Pogodba z Zavodom za gluhe in naglušne Ljubljana.

82 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 31. 8. 1944.

83 SI AS 1460, t. e. 63, a. e. 170a, Poročilo o stanju Pokrajinskega zavoda za slepe otroke.

Ko je prva nevarnost minila, smo se z gojenci hitro podali iz mesta preko Moka in se zatekli v podzemno jamo Mereschloch. Po tretji uri smo se vrnili nazaj v upanju, da se ni več treba bati letal. Toda, komaj smo dobro prišli v zavod, so se letala pojavila še enkrat in je sledil še hujši letalski napad na mesto. Ob obeh napadih smo se zatekli v pisarno, ki je bila le za silo podprta. Ker zavod ni imel varnega zaklonišča, smo gojence takoj, ko je bilo mogoče, evakuirali v bližnjo vas Mahovnik. Toda tudi tu so se letala nevarno spuščala in streljala z mitraljezi, zato smo z gojenci večino dneva preživel v neki podzemni jami v sosesčini. Predstavniki krajevnih oblasti so nam omogočili selitev gojencev v Ljubljano in 30. novembra smo jih pripeljali v Ljubljano s tovornim avtomobilom vojaške avtokolone nemških oboroženih sil. S seboj smo lahko vzeli samo osebno prtljago. Ob pozni večerni uri smo potrkali na vrata Gluhonemnice in bili nadvse ljubeznivo sprejeti, kar je bila predvsem zasluga Mirka Dremlja. 20 ljudi sprejeti pod streho in k mizi v teh težkih časih je res plemenito dejanje.⁸⁴

Kasneje so, kadar je bilo mogoče, počasi selili zavodski inventar, kolikor ga niso uničili ali odtujili. Odtujenega je bilo tudi veliko osebnega imetja gojencev in zavodskih delavcev, ki ga ob hitri evakuaciji v Ljubljano niso mogli prinesiti s seboj.⁸⁵ Pouk se je v Zavodu za gluhe in naglušne vršil v osnovni in gospodinjski šoli ter pletarski delavnici.⁸⁶

Ker odrasli niso hodili k pouku skupaj z osnovnošolskimi otroki, so potrebnih ur pisanja in branja Braillove pisave bili deležni pri Franici Vrhunc. Preostale pisave za slepe so poučevale druge učiteljice. Za odrasle je bil organiziran izobraževalni tečaj, ki se je vršil v času, ko niso bili v delavnici. Vrhunc je povedala, da je v Marijanišču deponirana knjižnica za odrasle slepe, last Doma slepih, ki so si jih potem izposodili.⁸⁷

V letalskih napadih 20. aprila 1945 je bil Pokrajinski zavod za slepe otroke v Kočevju popolnoma porušen.⁸⁸ Po osvoboditvi 22. maja 1945 so znova pričeli redni pouk, nekaj časa je ta še potekal na Zavodu za gluhe in naglušne. Za nov Zavod za slepo in slabovidno mladino je bil določen notredamski internat na Mirju.⁸⁹

Franica Vrhunc je po osvoboditvi do upokojitve 1. februarja 1946 ponovno prevzela naloge, ki jih je imela pred drugo svetovno vojno.⁹⁰ Junija 1945 je predlagala, da bi zavod poglobil sodelovanje z očesnim oddelkom in bi jih zdravniki seznanili z imeni in podatki slepih otrok in mladine, ki se zdravijo pri njih in bi prišli v poštev za sprejem v Zavod za slepo in slabovidno mladino.⁹¹

84 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6 Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 13. 1. 1945.

85 SI AS 1460, t. e. 18, a. e. 75, Prijava vojne škode.

86 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 30. 4. 1945.

87 Ibid.

88 Ibid.

89 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6 Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 3. 9. 1945.

90 SI AS 231, t. e. 80, Vrhunc Franja.

91 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. 1–6, Konferenčni zapisniki od 4. 6. 1943 do 23. 5. 1947, Zapisnik 1. 6. 1945.

Zaključek

Vsak narod je ponosen na svoje pionirje, začetnike neke dejavnosti, na področju šolstva se po njih imenujejo celo šole in zavodi, postavljajo se jim spomeniki. Če se osredotočim le na zavode za slepe in slabovidne v naši bližini, lahko izpostavim dva taka primera – *Škola za učnike oštečenog vida Veljko Ramadanović* v Zemunu in *Centar za odgoj i obrazovanje »Vinko Bek«* v Zagrebu. Pri nas na fakulteti in v Centru IRIS študente in učence seznanjajo z življenjem in delom Louisa Brailla, kar je sicer pohvalno, a se zdi, da smo pozabili na Franico Vrhunc, ki je orala ledino v slovenskem tiflopedagoškem prostoru in s svojim delom pomembno zaznamovala življenja posameznikov in zgodovino izobraževanja slepih in slabovidnih v Sloveniji.

Omenjena je v vseh jubilejnih zbornikih, kot so *Raskidamo okove tame*, *Svetloba izpodriva temo*, *Pot k svetlobi* in drugi, vendar na slavnostnih prireditvah Centra IRIS nikoli niso govorili o njej, hkrati pa nikdar niso pozabili omeniti Josipa Kobala, ki je bil vodja šole le eno šolsko leto.

Ko sem nekatere, ki so bili udeleženi pri pripravi stoletnice Centra IRIS, vprašala, zakaj je bila zamolčana, so imeli en sam odgovor – spor usmiljenk z Josipom Kobalom –, očitali so ji tudi njeno vernost. Zato sta me njeno življenje in delo pričela zanimati in začela sem raziskovati. Ugotovila sem, da je bila kot učiteljica slepih in slabovidnih z njimi povezana od leta 1914 do svoje upokojitve leta 1946. Njeno delovanje je bilo še zlasti pomembno v prelomnih časih prve svetovne vojne, ko so se slepi Slovenci izobraževali v Gradcu, po prvi svetovni vojni ob prihodu slepih iz Avstrije v Ljubljano in ob ustanovitvi Zavoda za slepce v Ljubljani, med preselitvijo v Kočevje in med drugo svetovno vojno, ko so se slepi ponovno vrnili nazaj v Ljubljano. Iz vseh dostopnih dokumentov je razvidno, da v času, ko je zavod vodil Josip Kopal, ni bila več v kongregaciji usmiljenk, ampak je bila zaposlena v Šoli in domu slepih v Zemunu v Srbiji, zato ni mogla biti v neposrednem sporu z njim.

Njene zasluge na področju izobraževanja slepih in slabovidnih so več kot razvidne, a naj za zaključek še enkrat poudarim tri: postavila je temelje Centru IRIS in knjižnici za slepe, hkrati pa je s svojim delom poskrbela, da je zavod obstal na slovenskih tleh.

Viri in literatura

Arhivski viri

- NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:
 - NŠAL Kranjska Gora 00951, Krstna knjiga / Taufbuch 1. januar 1847 – 31. december 1885. *Matricula Online*. Pridobljeno 8. 12. 2024. <https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/ljubljana/>.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 64 – PUS Oddelek za socialno politiko.
 - SI AS 231 – Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije (1900–1959).
 - SI AS 1460 – Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana 1919–1984.

- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU 198 – Učiteljišče Ljubljana, 1870–1973.
 - SI ZAL LJU 238 – Lichtenturnov zavod, Ljubljana, 1878–1947.

Časopisni viri

- *Slovenec* 1917, 1918.
- *Slovenski narod* 1921.

Literatura

- Bizant, Ivan in Mimi Breznik. »Zveza slepih Slovenije.« V: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969.
- Dobaja, Dunja. *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.
- Golob, Marija. *Pot k svetlobi – Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1919–1998. 80 let šolanja slepih in slabovidnih v Sloveniji*. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1999.
- Kobal, Josip. »Razvoj in stanje slepstva v Kraljevini SHS.« *Popotnik*, april 1923, 81. *Digitalna knjižnica Slovenije*. Pridobljeno 30. 11. 2024. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TKF7PHAG/d7b4185c-35be-4580-bd85-d6dceecde9fd/PDF>.
- Medle, Franc. »Zanimivo in ganljivo.« *Dolenjske novice*, 29. 11. 1917, št. 36, 143. *Digitalna knjižnica Slovenije*. Pridobljeno 1. 12. 2024. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-ZN8PCF4A/088844da-4852-47dd-b119-88fb00d44078/PDF>.
- Okoliš, Stane. *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2008.
- Pohorec, Elizabeta. *Jezus je moj*. Zgornja Velka: Župnija Marija Snežna, 2007.
- Popotnik, Kajetan. »Obisk pri slovenskih slepcih v Gradcu.« *Bogoljub*, 1916, št. 12, 362. *Digitalna knjižnica Slovenije*. Pridobljeno 15. 12. 2024. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TKF7PHAG/d7b4185c-35be-4580-bd85-d6dceecde9fd/PDF>.
- Maslić, Ferdinand J. »Razvoj šolstva za slepe u NR Sloveniji.« V: Redakcioni odbor, ur. *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije*, Beograd, 1952. Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952.
- Serše, Aleksandra. »Skrb za slepe v slovenski zgodovini ter vloga Minke Skaberne pri organizaciji izobraževanja slepih in slabovidnih.« V: Petra Testen in Saša Poljak Istenič, ur. *Minka Skaberne – (1882-1965) – pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe*, 31–43. Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 2018.
- Skaberne, Minka. »Franica Vrhunc – prva slovenačka učiteljica slepih.« V: Redakcioni odbor, ur. *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije*, Beograd, 1952. Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952.
- Skaberne, Minka. »Prvi slovenski zavod za slepe.« V: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969.
- Skaberne, Minka. »Skrbstvo za slovenske slepe v bivši Avstriji vse do leta 1918.« V: *Svetloba izpodriva temo. Zbornik slepih Slovenije*, 9–11. Ljubljana: Republiški odbor Zveze slepih Slovenije, 1969.
- Šorn, Mojca. »Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju.« *Kronika* 57 (2009): 265–74. *Digitalna knjižnica Slovenije*. Pridobljeno 15. 1. 2025. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-682NXC12/328d1478-0903-4eb6-baf3-e8f46f1b7ab6/PDF>.
- Tonković, Franjo. »Obučavanje slijepih guslara u XVIII stoljeću.« V: Redakcioni odbor, ur. *Raskidamo okove tame --- : zbornik radova u čast kongresa / II. kongres slepih Jugoslavije*, Beograd, 1952. Beograd: Centralni odbor Udruženja slepih Jugoslavije, 1952.
- Velemir. »Naši slepci,« *Slovenec*, 9. 8. 1917, 1.

- Velemir. »Za naše slepe vojake.« *Slovenski narod*, 1. 8. 1917, št. 174, 3. *Digitalna knjižnica Slovenije*. Pridobljeno 15. 12. 2024. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-AHJ7TUWS/7fc76840-71dd-4e59-a28b-cfd7e0b97c36/PDF>.

Osebni arhiv avtorice

- Sestra Gregorc, Davorina. Osebna korespondenca, 2019.

Spletni viri

- *Marijin dom – kocevje.si*. Pridobljeno 8. 12. 2024. <https://www.kocevje.si/objava/195360>.
- *Велько Рамадановић – Википедија..*. Pridobljeno 10. 1. 2025. https://sr.wikipedia.org/wiki/Велько_Рамадановић.
- *Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami ZUOPP*. Pridobljeno 5. 2. 2025. <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO2062>.

Urška Lah

“WE WILL NOT CLOSE DOWN AN INSTITUTION WITH SUCH REMARKABLE CULTURAL ACCOMPLISHMENTS!” EDUCATION OF THE BLIND AND PARTIALLY SIGHTED IN GRAZ, KOČEVJE, AND LJUBLJANA BETWEEN 1914 AND 1945

SUMMARY

The contribution presents the life and work of the teacher of the blind and partially sighted, typhlo-pedagogue Franica Vrhunc, with the religious name Sister Klara, until she left the Company of the Daughters of Charity of Saint Vincent de Paul. It also explores the life of the Institute for the Blind during the various periods from the end of World War I to the end of World War II.

The fact that the Institute for the Blind was able to survive and operate in such difficult circumstances was, of course, not only due to the efforts of Franica Vrhunc but also of many of her colleagues. As early as during World War I, she was the first person who wanted to ensure social security for the blind at the Odilien-Institut in Graz, where she taught blind Slovenians. She also laid the foundations for a library for the blind and partially sighted.

When she arrived in Slovenia with the blind after World War I, she contributed to the establishment of the Institute for the Blind. After World War I, she continued teaching the blind and partially sighted, first in Ljubljana until 1921 and then, for a

year, at the School and Home for the Blind in Zemun, Serbia. After the relocation of the Institute for the Blind from Ljubljana to Kočevje in 1922, she had to return to Slovenia and continue her pedagogical work with the blind and partially sighted in Kočevje. She taught first graders and helped those who became blind during the two world wars to acquire Braille literacy skills. She also supervised the work at the Institute's home. Throughout her time in Kočevje and Ljubljana, she was the commissioner for music and health. Franica Vrhunc adapted the first elementary-level reader into Braille. She also led a very successful choir. When the state wanted to close the Institute and move its Slovenian blind pupils to Zemun, a member of the Ministry of Social Policy from Belgrade prevented this from happening precisely because of this choir's excellent singing performance. One of Franica Vrhunc's achievements was to ensure systematic eye examinations for the pupils. The organisation of visits to pupils' homes and the efforts to provide suitable textbooks for the visually impaired represented the beginnings of a mobile outreach service, which became statutory a few decades later.

During World War II, in 1944, at the request of the administration of the Provincial Institute for Blind Children and the authorities, Franica Vrhunc organised a detached department at the Institute for the Deaf and Hard of Hearing, where she taught people who had lost their sight due to war injuries. All the blind pupils and teachers from Kočevje moved to Ljubljana in November of that year for security reasons, as Kočevje was under constant bombardment. As the Provincial Institute for Blind Children was completely destroyed in April 1945, the blind were given a new institute in Ljubljana after the liberation. Franica Vrhunc retired on 1 February 1946 after 43 years of service.

Marko Buljevac*

Sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između 2 svjetska rata**

SAŽETAK

Cilj ovog rada je, temeljem analize arhivske građe i literature, prikazati sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između 2 svjetska rata. Nakon prikaza i analize društvenog, pravnog i organizacijskog konteksta pružanja skrbi za djecu i mlade s invaliditetom između 1919. i 1939. godine, slijedi prikaz skrbi u ustanovama za djecu i mlade s oštećenjima vida, oštećenjima sluha, duševnim smetanja i intelektualnim teškoćama. Prikazani su i socijalni status djece i mladih s invaliditetom, koji su bili korisnici sustava formalne podrške te odrednice i obilježja sustava skrbi. Za zaključiti je da je većina djece i mladih s invaliditetom, koji su bili korisnici ustanova za smještaj te odgoj i obrazovanje, živjela u uvjetima siromaštva i da im obitelji nisu mogle pružiti adekvatnu skrb. Također se može zaključiti da je institucionalni smještaj za djecu i mlade s invaliditetom bio organiziran prema tadašnjim suvremenim pravilima zdravstvene i odgojno-obrazovne skrbi, ali da je rezultirao njihovom segregacijom iz društva.

Ključne riječi: djeca i mladi s invaliditetom, Hrvatska, period između dva svjetska rata, skrb za osobe s invaliditetom, institucionalizacija

* Izv. prof. dr., Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Trg Republike Hrvatske 14, Zagreb, Hrvatska, marko.buljevac@pravo.unizg.hr; ORCID: 0000-0001-7128-7860

** Članak se temelji na izlaganju predstavljenom na prvoj međunarodnoj konferenciji projekta J6-S0189 *Sustavi skrbi i obrazovanja za djecu s senzornim oštećenjima u prvoj i drugoj jugoslavenskoj državi*, koji je financiran od strane Javne agencija za znanstvena istraživanja i inovacije Republike Slovenije (ARIS).

ABSTRACT

CARE SYSTEM FOR CHILDREN AND YOUNG PEOPLE WITH DISABILITIES IN CROATIA BETWEEN THE 2 WORLD WARS

Based on archival sources and literature, this paper aims to present the formal support system for children and youth with disabilities in Croatia between the two world wars. After outlining and analysing the social, legal, and organisational context of providing formal support for children and young people with disabilities between 1919 and 1939, it explores the institutional care for children and youth with visual impairments, hearing impairments, mental health problems, and intellectual disabilities. The paper also presents the social status and accommodation of children and youth with disabilities who made use of the formal support system and analyses the system's elements and characteristics. It is possible to conclude that most of the children and youth with disabilities who were users of institutions lived in poverty and that their families could not adequately care for them. It is also evident that the institutional accommodation for children and youth with disabilities was organised according to the contemporaneous healthcare and education rules. However, this kind of formal support resulted in the social segregation of children and youth with disabilities.

Keywords: children and youth with disabilities, Croatia, the interwar period, care for people with disabilities, institutionalisation

Uvod

Djeca i mladi s invaliditetom su od početaka postojanja sustava formalne podrške njegovi mnogobrojni korisnici. Iako se danas koriste termini djeca s teškoćama u razvoju i mladi s invaliditetom, u ovom radu koristit će se sintagma djeca i mladi s invaliditetom jer adekvatnije opisuje vremensko razdoblje i odnosi se na relativno trajnije oštećenje kod djece i mladih, kojima je zbog utvrđenog invaliditeta bila pružana formalna podrška. Formalni sustav podrške čine ustanove, organizacije i osobe plaćene za svoj rad s djecom i mladima s invaliditetom. Do sredine 20. stoljeća, sustav formalne podrške za osobe s invaliditetom temeljio se na medicinskom modelu invaliditeta, dakle, liječenju, skrbi o i segregaciji osoba s invaliditetom. Invaliditet se smatrao posljedicom oštećenja zbog ozljede ili bolesti i bio je povezan s individualnom patologijom ili abnormalnošću, utemeljenima na dijagnostičkim kriterijima stručnjaka, a poimao se stanjem, temeljem kojeg se osiguravao odgovarajući tretman.¹ Socijalna skrb još nije postojala kao odvojeni sustav u Hrvatskoj pa je skrb bila osigurana u sustavu zdravstva i kroz udruge za odrasle osobe s invaliditetom

1 Zdravka Leutar i Marko Buljevac, *Osobe s invaliditetom u društvu* (Zagreb: Biblioteka socijalnog rada, 2020), 35.

(npr. Društvo Sv. Vida za podupiranje slijepaca ili Zaklada Edmunda Kolmara za podupiranje slijepaca).²

U fondusu Hrvatskog državnog arhiva i Državnog arhiva u Zagrebu sačuvana je skromna arhivska građa o skrbi za djecu i mlade s invaliditetom između dva svjetska rata u Hrvatskoj. Većina dostupnih spisa je nepotpuna. U većini slučajeva čine je računi ili omoti spisa koji u sebi ne sadrže dokumentaciju. Objavljenih radova o ovoj tematici još je i manje. Stoga je cilj ovog rada analizirati spoznaje vezane uz sustav skrbi, koji je bio dostupan djeci i mladima s invaliditetom u Hrvatskoj između dva svjetska rata od 1919. do 1939. godine. Hrvatska je tada bila dijelom Države Slovenaca, Hrvata i Srba pa Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca te naposljetku Kraljevine Jugoslavije. U analizu su uključene samo spoznaje vezane uz djecu s teškoćama u razvoju (djecu do 18. godine života) i mlade s invaliditetom (osobe od 18. do 29. godine života). Većina dostupne dokumentacije odnosi se na ustanove koje su djelovale na području grada Zagreba jer druge nisu postojale. Budući da je riječ o povijesnom pregledu sustava skrbi, u ovom radu koristit će se nazivlje iz dokumentacije koje danas nije društveno prihvatljivo, ali pruža uvid u stručno i društveno poimanje djece i mladih s invaliditetom u navedenom povijesnom razdoblju.

Društveni, pravni i organizacijski kontekst pružanja skrbi za djecu i mlade s invaliditetom

Za razumijevanje sustava skrbi za djecu i mlade s invaliditetom između dva svjetska rata potrebno je istaknuti neke činjenice koje ukazuju na kontekst pružanja skrbi. U Hrvatskoj je 1918. godine bilo 11,2 % gradskog stanovništva i 7 % radništva, da bi početkom 30-ih godina 20. stoljeća bilo 70 % poljoprivrednog stanovništva, a petina stanovnika živjela je u gradovima.³ Po završetku II. svjetskog rata, 2/3 stanovništva u Hrvatskoj bilo je poljoprivredno⁴ te je, kao i ranije, živjelo u iznimno teškim ekonomski i socijalnim uvjetima, obilježenim obrađivanjem sitnih i rasparceliranih posjeda te nadničarstvom.⁵ Većina korisnika sustava skrbi za djecu i mlade s invaliditetom potjecala je iz siromašnih i seljačkih obitelji. Društvena pomoć bila je namijenjena za siromašne,⁶ a skrb za djecu i mlade s invaliditetom osiguravala se u sustavu zdravstva. Stoga se postavlja pitanje kakvo je bilo administrativno uređenje zdravstvene skrbi u tom razdoblju. Osnivanjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba 1918. godine, vrhovno tijelo uprave zdravstva za područje Hrvatske i Slavonije bio je Odjel za zdravstvo,

2 HR-HDA-141.

3 Vlado Puljiz, »Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.-1960. godine«, *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 8, <https://hrcak.srce.hr/7590>.

4 Josip Defilippis, »Hrvatska u ruralnom prostoru Europe«, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43, br. 4 170 (2005): 829, <https://hrcak.srce.hr/file/53179>.

5 Puljiz, »Socijalna politika«, 8.

6 Zoran Šućur, »Razvoj socijalne pomoći i socijalne skrbi u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata«, *Revija za socijalnu politiku* 10, br. 1 (2003): 1, <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i1.137>.

koji je obavljao vrhovni nadzor nad svim zdravstvenim ustanovama, zavodima i osobljem.⁷ Već 1919. godine svi poslovi iz oblasti zdravstva prelaze u Zdravstveni odsjek za Hrvatsku, Slavoniju i Međimurje, kao posebnu ustanovu Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je obavljala zdravstvenu upravu, nadzor i organizaciju zdravstva.⁸ Nacrt zakona o čuvanju narodnog zdravlja iz 1919. godine navodi osnivanje nemoćnica u županiji, čiji su korisnici nemoćne slijepi i gluhoslijepi osobe (»slijepci i gluhoonijemci«) i osobe s intelektualnim teškoćama (»slaboumnici«), koje ne pripadaju Zemaljskom zavodu za umobolnike te ističe da se osobe s duševnim smetnjama (»umobolnike«) mora primiti u javne bolnice.⁹

Temeljem Vidovdanskog ustava i Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi 1922. godine, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca dijeli se na 33 oblasti, koje su djelovale od 1924. do 1925. godine te su regulirale domene uprave, poput narodnog zdravlja i socijalne politike.¹⁰ Do reforme zdravstvene skrbi dolazi 1924. godine. Ukidaju se zdravstveni odsjeci i oblasne sanitarne uprave te zamjenjuju inspektoratima poput Inspektorata Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji se bavio općim problemima organizacije zdravstvene skrbi i djelovao do 1928. godine.¹¹ Zadaća Odjeljenja za socijalnu medicinu, odnosno Odsjeka za proučavanje narodne patologije i za statistiku, bila je proučavanje uvjeta života, stanovanja i prehrane seljaka i radnika, iznalaženje dobrih i racionalnih metoda za poboljšanje narodnog zdravlja, proučavanje različitih bolesti u narodu i njihove specijalne etiologije.¹² Dok se Ministarstvo narodnog zdravlja uspješno bavilo socijalnom medicinom, Ministarstvo socijalne politike bilo je manje uspješno te uglavnom koncentrirano na donošenje zakona o zaštiti radnika i organizaciju radničkog osiguranja.¹³ Od 1929. do 1939. godine u Savskoj banovini postojalo je Odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje, koje se, među ostalim, bavilo socijalnim pitanjima stanovništva te upravljanjem i nadzorom bolnica i ustanova.¹⁴ Osnivanjem Banovine Hrvatske, Odjel za narodno zdravlje Banske vlasti Banovine Hrvatske preuzima poslove Odjeljenja za socijalnu politiku i narodno zdravlje Savske banovine.¹⁵

Najzastupljenije struke u sustavu skrbi za djecu i mlade s invaliditetom bile su liječnici, administrativno osoblje i nastavnici u pojedinim zavodima. Kao specifične skupine stručnjaka ističu se milosrdne sestre, milosrdna braća i sestre pomoćnice. Zakladna bolnica - Javna opća bolnica Milosrdne braće i Bolnica milosrdnih sestara djelovale su u Zagrebu, što ukazuje na važnost milosrđa u socijalnoj doktrini Katoličke

7 HR-HDA-83.

8 HR-HDA-134.

9 HR-HDA-83, k. 47.

10 HR-HDA-141.

11 HR-HDA-135.

12 »Pravilnik o osnivanju, organizaciji i radu Higijenskog zavoda sa školom Narodnog Zdravlja u Zagrebu,« u: Adolf Spitzer, ur., *Zbirka zakona i naredaba tičućih se zdravstva i zdravstvene službe dodatak XIV* (Zagreb, 1927), 449.

13 Sandra Prlenda, »Kako istražiti povijest socijalnog rada u Hrvatskoj–povijesni izvori za razdoblje 1900.-1945,« *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 4.

14 HR-HDA-149. HR-DAZG-959, k. 16.

15 HR-HDA-165.

Crkve.¹⁶ U državnoj službi je 1920. godine bilo zaposleno 127 liječnika.¹⁷ Iako se početkom 1920-ih godina planirala osnovati Kraljevska zemaljska socijalna škola, u Zagrebu je 1921. godine osnovana Državna škola za sestre pomoćnice, naredbom Zdravstvenog odsjeka za Hrvatsku,¹⁸ čijim osnutkom časne sestre (ponajviše iz redova Svetog Vinka i Svetog Križa) zaposlene u zavodima i bolnicama dobivaju formalan dokaz o naobrazbi.¹⁹ U navedenoj školi se 1924. godine uvodi predmet Socijalna skrb koja je obuhvaćala i skrb za osobe s invaliditetom²⁰ te je postajalo sestrinsko i bolničko usmjerenje tijekom obrazovanja, da bi se 1929. godine pripojila Školi narodnog zdravlja, koja je osnovana 1927. godine.²¹

Zavod za umobolne Stenjevec bio je prvi zavod u državi koji je osnovao »bolničarsku školu, društvo za socijalnu pomoć zavodskih bolesnika i vanzavodsko staranje«. ²² Ustanove za djecu i mlade s invaliditetom dijelile su se na bolnice i socijalne ustanove.²³ Već 1919. godine postojala je višedesetljetna tradicija ustanova, odnosno zavoda na području Hrvatske, što ukazuje na dugotrajnu institucionalnu skrb, prvenstveno obrazovanjem u posebnim odgojno- obrazovnim ustanovama. U Zagrebu, prvu školu za gluhe osobe osniva Adalbert Lampe 1885. godine, dok prvu školu za slijepe osobe osniva Vinko Bek 1895. godine.²⁴ Vođena je i evidencija o smrti novorođenčadi. Prema evidenciji za drugu četvrtinu 1925. godine, u Bolnici milosrdnih sestara ukupno je mrtвороđeno 24 za život nesposobne djece te je preminulo 9 nedonoščadi.²⁵

Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece

Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece s radom počinje u rujnu 1895. godine kao prvi zavod te vrste u jugoistočnoj Europi, da bi 1914. godine zbog početka Prvog svjetskog rata bio zatvoren te djeluje u Popovači od 1920. do 1927. godine, a u Zagreb se

-
- 16 Vlado Puljiz, »Determinante razvoja socijalne politike«, *Revija za socijalnu politiku* 4, br. 2 (1997): 113, <https://doi.org/10.3935/rsp.v4i2.395>.
 - 17 HR-HDA-134, k. 17, Zdravstveni odsjek za Hrvatsku, Slavoniju i Medimurje, Iskaz akademskih naobraženih lica br. 19037/1920.
 - 18 Marina Ajduković i Vanja Branica, »Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata«, *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 39, <https://hrcak.srce.hr/7591>. Darija Hofgräff i Sanda Franković, »Osnutak škole za sestre pomoćnice u Zagrebu 1921.–1922.«, *Arhivski vjesnik* 60, br. 1 (2017): 170, <https://hrcak.srce.hr/194742>.
 - 19 Hofgräff i Franković, »Osnutak škole«, 171.
 - 20 HR-HDA-135, k. 29, Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS. Br. 73/24 Predmet preinake u obdržavanju predavanja u školi za sestre pomoćnice- upućeno Zdravstvenom odsjeku za Hrvatsku, Slavoniju i Medimurje- napisalo Ravnateljstvo škole 6. ožujka 1924.
 - 21 Valentina Mrnjec, »Povijesni pregled obrazovanja medicinskih sestara u Republici Hrvatskoj«, *Sestrinski glasnik* 19, br. 3 (2014): 247, <https://doi.org/10.11608/sgnj.2014.19.052>.
 - 22 Rudolf Herceg, »Zavod za umobolne Stenjevec od 1879 do 1933.« u: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur., *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada* (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 15, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
 - 23 HR-DAZG-959, k. 12.
 - 24 Gojko Zovko, *Odgoj izuzetne djece* (Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti i Katehetski salezijanski centar, 2020), 17. Marko Buljevac, »Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?«, *Revija za socijalnu politiku* 19, br. 3 (2012): 264, <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>. Puljiz, »Socijalna politika«, 11.
 - 25 HR-HDA-83, k. 5.

vrača 1928. godine.²⁶ Nalazio se u istoj zgradi kao i Zavod za odgoj gluhonijeme djece te je pružao osnovno i stručno obrazovanje slijepoj djeci Školskim tečajem, koji je obuhvaćao nastavni programa za pučke škole, Obrtnim tečajem, koji je obuhvaćao stručni zanatski program te Glazbenim tečajem o glazbenoj teoriji i praksi.²⁷ Većina učenika bila je na stalnom smještaju. Po povratku u Zagreb u Mlinarsku cestu, tražena je 1928. godine nabava kreveta za slijepu djecu pitomce, različiti obrazovni materijali (»učila«) i jedna garnitura četkarskog alata, dok su knjige i notne zapise (»muzikalijske«) dostavljene iz Moslavine.²⁸ U Ministarstvu socijalne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca djelovao je 1928. godine Odsek za abnormalnu decu »slijepe, gluhonijeme, slabomislene, nervno poremećene, epileptične, defektne i bogaljaste«,²⁹ a slijepa djeca se opisuju u dokumentima »abnormalnom, sirotom, nesretnom«.³⁰ Evidencije o učenicima sadrže podatke vezane uz datum i mjesto rođenja, mjesto stanovanja, razred, trajanje školovanja, način plaćanja obrazovanja, zakonitost ili nezakonitost djeteta te mjesto boravišta roditelja.³¹ Kao dokument koristio se Prijavni list za prijem u Zavod za slijepu djecu (potpisivali su ga roditelj, staratelji ili upravitelj imovine te školski liječnik i nastavnik), koji je sadržavao podatke i procjenu djeteta.³²

Podaci o zanimanju roditelja pokazuju da su 1922./1923. godine njih 5 bili ratari, 2 mlinari, 2 zidari i po jedno stolar i krojač,³³ 1928. godine od 11 djece njih 8 seljaci te 2 nadničari,³⁴ dok su 1930. godine od petnaestero djece 10 roditelja bili seljaci, 1 slušavka, 1ugar, 1 krojačica i 2 nadničara.³⁵ Većina ih je živjela u siromaštvu. Kao dokaz nemogućnosti plaćanja liječenja ili obrazovanja, koristila se Svjedodžba siromaštva, uz koju je roditelj mogao priložiti molbu za primitak djeteta u Zavod, kako dijete ne bi postalo »slijepi prosjak«.³⁶ Podaci o učenicima za 1922./1923. godinu pokazuju da je u 3. razredu bilo troje učenika i dvoje slušača, u 4. razredu osmero učenika,³⁷ te četrnaestorica dječaka u produženoj zanatskoj školi 1936. godine.³⁸ Nastavni plan iz 1921./1922. godine sadržavao je predmete Nauk vjere, Hrvatski ili Srpski jezik, Računstvo i geometriju s crtanjem, Početnu stvarnu obuku, Stvarnu obuku (uključivala Zemljopis, Povijest, Prirodosnanstvo), Krasnopis, Risanje slobodno, Pjevanje svjetovno i crkveno, Gimnastiku, Gospodarstvu i gospodarski ručni rad za dječake te Kućanstvo i ručni rad za djevojčice.³⁹ Prema rasporedu sati iz 1929. godine predmeti su bili Račun, Čitanje, Pisanje, Stvarna obuka, Glasovir, Pjevanje i Izvan naukovne

26 *Povijest*, posjećeno 23. 12. 2024, <https://coovinkobek.hr/o-nama-sv/povijest>.

27 HR-DAZG-959.

28 HR-DAZG-959, k. 11.

29 Ibidem, dopis br. 280.

30 HR-DAZG-959, k. 11, k. 16.

31 HR-DAZG-959, k. 11.

32 HR-DAZG-959, k. 16.

33 HR-DAZG-959, k. 11, Imenik učenika III. i IV. razreda za školsku godinu 1922./23, br. 49.

34 HR-DAZG-959, k. 11.

35 Ibid.

36 HR-DAZG-959, broj 2439/1929, 3241/1929. HR-DAGZ-959, k. 16.

37 HR-DAZG-959, Imenik učenika III. i IV. razreda za školsku godinu 1922./23, br. 49.

38 HR-DAZG-959, k. 17.

39 HR-DAZG-959, k. 16, Dnevnik rada I. i II. razred 1921./1922. br. 43.

osnove.⁴⁰ Škola je 1935. godine bila koncipirana kao osmogodišnja osnovna škola koja se nastavljala u produženu zanatsku školu (kefarstvo, košaraštvo i pletarstvo) u trajanju od 2 do 4 godine za »slijepu djecu koja su inače tjelesno i duševno zdrava, ali ne vide ili ništa ili vide tako malo, da se zbog toga ne mogu obučavati normalnom nastavom, već ime za to potrebna specijalna škola«. ⁴¹ Godine 1931. i 1935. u Zavodu su zaposlena 4 nastavnika,⁴² dok od 1932. od 1934. godine 3 nastavnika, od kojih je jedan bio slijepa osoba te honorarno 6 osoba (kateheta, liječnik, učiteljica ručnog rada, slijepi kefar te dvoje služinčadi).⁴³ Zavod su posjećivali maturanti učiteljskih škola iz Čakovca i Ljubljane, kako bi stekli uvid u rad sa slijepim učenicima.⁴⁴ Na početku 1933. godine donesen je dokument u kojem se traži da svako dijete mora u Zavod ponijeti najmanje »1 odijelo i zimski kaput, 1 par čestitih cipela, 6 pari čarapa, 4 košulje, 4 gaća, 6 džepnih rupčića, 1 jastuk, 2 plahte, 2 jastučnice, 1 gunj i keficu za zube« (uputa je da se na svaku stvar crvenim koncem ušije broj dodijeljen djetetu) jer će biti u zavodu od deset do dvanaest godina, s time da će iz njega biti otpušteno ako bude »zarazno, imalo duševnu ili tjelesnu zaostalost te mokrilo u krevet«, dok se dijete na kraju školske godine odvodi kući i vraća početkom iduće o trošku roditelja.⁴⁵

Zemaljski zavod za odgoj gluhonijeme djece

Zemaljska vlada je 1887. godine osnovala Zemaljsku zakladu za odgoj gluhonijeme i slijepe djece, da bi 1888. godine osnovala Društvo za osnutak i uzdržavanje Zemaljskoga zavoda za gluhonijemu djecu, koji je 1891. godine započeo s radom kao Zemaljski zavod za odgoj gluhonijeme djece.⁴⁶ Prema podacima s Imenog spiska 1924. godine, u Zavodu je bilo 56 učenika u internatu, dok su prema Imenom spisku gluhonijeme djece, čiji su roditelji podnijeli molbu za prijam u Zavod 1. rujna. 1924. godine za svako dijete traženi su sljedeći podaci: ime i prezime, vjera, rodno mjesto i pokrajina, datum rođenja djeteta, sposobnost polaska u školu (»sposobnik povoljan ili ne«) te je rađena procjena s opisima poput »slabouman; slabo shvaća; glava neproporcionalna; nesposoban; na lijevo oko slijepa; dijete je duševno slabo, trese glavom, škripa zubima, nervozna, za polazak škole nesposobna; ne može hodati, slabih duševnih sposobnosti«. ⁴⁷ Školske godine 1924./1925. Zavod je bio organiziran do 5. razreda s ukupno 107 učenika, od čega je postojao jedan 1. razred, dva 2. razreda, tri 3. razreda, četiri 4. razreda i jedan 5. razred.⁴⁸ Školske godine 1935./1936. u Zavodu je bilo 12

40 HR-DAZG-959, k. 11.

41 HR-DAZG-959, k. 16.

42 HR-DAZG-959, k. 12, k. 16.

43 HR-DAZG-959, k. 13, k. 14.

44 Ibid.

45 HR-DAZG-959, k. 14, br.275/1933.

46 LAMPE, Adalbert - *Hrvatski biografski leksikon*, posjećeno 27. 12. 2024, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/lampe-adalbert>.

47 HR-HDA-226.1, k. 15, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske. Glavno ravnateljstvo za udružbu i društvenu skrb 1941.–1945.

48 Ibid.

odjeljenja do 7. razreda sa 137 djece, na stalnom smještaju bilo je 113 djece (djeca smještena u zavodu su »većinom od roditelja s krajnje sirotinje«), a zaposleno je 12 čujućih nastavnika i jedna gluha učiteljica, koja je predavala ženski ručni rad i organizirala izložbe istog.⁴⁹ Dio mladih s oštećenjima vida ili sluha bio je zaposlen, dok je dio bio uključen u određena društva. Već 1898. godine otvoren je Zavod za odrasle slijepce, 1910. godine Dom slijepih djevojaka,⁵⁰ 1928. godine Invalidski zavodi Hrvatske i Slavonije bili su Sv. Duh (invalidska škola s 75 pitomaca), Brestovec i Moslavina (dom za slijepce),⁵¹ a između dva svjetska rata društva gluhih i slijepih osnivaju svoje klubove i udruženja koja financiraju dobrotvorna društva.⁵²

Zavod za umobolne Stenjevec

Zavod za umobolne Stenjevec (1932. godine navodi se naziv Državni zavod za umobolne u Stenjevcu,⁵³ dok 1936. godine Bolnica za živčane i duševne bolesti u Vrapču⁵⁴) sagrađen je 1879. godine za 200 pacijenata,⁵⁵ da bi njihov broj progresivno rastao: 1879. godine bilo je 136 pacijenata, 1889. godine 285 pacijenata, 1899. godine 408 pacijenata, 1909. godine 462 pacijenata, 1911. godine 511 pacijenata, 1929. godine 1377 pacijenata, dok 1933. godine 1520 pacijenata.⁵⁶ Podaci o smještenoj djeci pokazuju da je od 1928. do 1932. godine u Zavodu bilo novoprimljeno 13 djece u dobi do 10 godina, 287 djece u dobi od 11 do 20 godina, te 953 mladih u dobi od 21 do 30 godina života (ova dobna skupina je i najbrojnija od svih dobnih skupina pacijenata 1932. godine), dok su od ukupnog broja pacijenata, njih 2,4 % činili studenti i učenici, od kojih je pola njih bilo hospitalizirano duže od 5 godina.⁵⁷

Temeljem dostupnih podataka, ogleda se i socijalni status većine pacijenata Zavoda. Kao što je ranije navedeno za učenike Zemaljskog zavoda za odgoj gluho-nijeme djece, većina pacijenata bila je izrazito siromašno,⁵⁸ na što ukazuje opis da većina pacijenata dolazi »manjkavo obučena i bosa jer su siromašni i najčešće dolaze u odijelima drugih ukućana« jer se najlošija odjeća u kućanstvu stavljala na osobu tijekom otpreme u Zavod.⁵⁹ Na život u siromaštvu ukazuju i podaci o popisu stvari s kojima su

49 Ibid.

50 *Povijest*, posjećeno 23. 12. 2024, <https://coovinkobek.hr/o-nama-sv/povijest>.

51 HR-HDA-83, k. 38.

52 Puljiz, »Socijalna politika«, 11.

53 HR-DAZG-959, k. 13.

54 HR-DAZG-959, k. 17.

55 HR-HDA-135, k. 104.

56 Herceg, »Zavod za umobolne Stenjevec« 10.

57 Aleksej Kuljženko, »Bolnica Stenjevec kroz posljednjih pet godina osvijetljena medicinskom statistikom«, u: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur., *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933.: Spomenica povodom pet decenika rada* (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 56, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.

58 HR-HDA-83, k. 47.

59 Rudolf Herceg, »Prijava bolesnika u bolnicu«, u: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur., *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933.: Spomenica povodom pet decenika rada* (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 164, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.

primljeni u Zavod (opisan primjer ženske osobe koja je došla bez ičega i u bolnici je dobila 1 žensko odijelo i 1 rubac).⁶⁰ Upozoravalo se i na nehumani dovoz pacijenata jer ih članovi obitelji ili sumještani dovode zavezane i izmučene (često pješačili zavezani za kola).⁶¹ Između 44 i 50 % pacijenata bili su ratari,⁶² ili služinčad,⁶³ a između 65 i 80 % seoskog podrijetla.⁶⁴ Na navedeno ukazuje i citat da je 1918. godine »267 bolesnika bilo seljačko poljoprivredno stalište, 45 obrtničko, 30 nadničari radnici i služinčad«. ⁶⁵ U Zavodu je postojala terapija radom na poljsko-gospodarskim dobrima Kalinovici i Jankomiru.⁶⁶ Godine 1932./1933. čak 50 % pacijenata bilo je uključeno u radnu terapiju, ponajviše kroz poljodjelske i vrtlarske poslove, dok su ostali poslovi bili vezani uz funkcioniranje Zavoda (rad u praonici rublja, utovar i istovar, stolarstvo i zidarstvo, kuhanje i šivanje) i služenje u stanovima liječnika i činovnika.⁶⁷ Jedan od liječnika navodi da je »zaposlenje bolesnika težak rad za zaposlenike koji iziskuje puno strpljenja i ustrajnosti«. ⁶⁸

Ostali sociodemografski podaci ukazuju da je 60-63 % pacijenata podrijetlom s područja Savske banovine,⁶⁹ dok je, prema vjeroispovijesti, 1918. godine bilo 332 katolika, 785 »grkoistočne vjeroispovijesti«, 6 »izraelitičke vjeroispovijesti«, 4 »muhamedanske vjeroispovijesti«, 3 grkokatolika i 2 evangelika.⁷⁰ Stezulje, mrežasti kreveti i samice koristile su se 1930-ih godina, što se opravdavalo prekapacitiranošću pacijenata, pomanjkanjem bolničkog osoblja i prostora.⁷¹ Navedeno se može povezati s podacima da je unatoč 300 novih postelja, još 150 pacijenata ležalo na slamnjačama,⁷² dok je 1933. godine u svim bolnicama bilo 4500 mjesta i nedostajalo je još 3000 mjesta u zavodima i specijalnim bolnicama (Beograd, Toponica, Jaša Tomić, Kovin, Studenac i Stenjevec) te psihijatrijskim odjeljenjima u bolnicama (Sarajevo, Šibenik, Pakrac i Zagreb).⁷³ Podaci o zaposlenicima pokazuju da je 1919. godine bilo zaposleno 105 osoba, od čega 4 liječnika, 36 bolničara te 38 milosrdnih sestara,⁷⁴ 1925. godine 5

60 HR-HDA-83, k. 77.

61 Herceg, »Prijava bolesnika«, 159.

62 Herceg, »Zavod za umobolne Stenjevec«, 17. Bernard Berglas, »Terapija radom u našoj bolnici«, u: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur., *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933.: Spomenica povodom pet decenika rada* (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 104, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.

63 HR-HDA-135, k. 104, Predstojništvu epidemiološkog zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca šalje se kratki pregled Kraljevskog zemaljskog. zavoda za umobolne na promatranje. broj 3562-25.

64 Kuljženko, »Bolnica Stenjevec«, 61.

65 HR-HDA-83, k. 75, Izvješće ravnatelja zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu za godinu 1918.- 31. siječnja 1919. dr Ivo Žirović ravnatelj i glavni liječnik.

66 HR-HDA-135, k. 104.

67 Berglas, »Terapija radom«, 106.

68 Božidar Niketić, »Lekarski rad u našoj bolnici«, u: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur., *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933.: Spomenica povodom pet decenika rada* (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 84, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.

69 Kuljženko, »Bolnica Stenjevec«, 50.

70 HR-HDA-83, k. 75, Izvješće ravnatelja zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu za godinu 1918.- 31. siječnja 1919. dr. Ivo Žirović ravnatelj i glavni liječnik.

71 Niketić, »Lekarski rad«, 84.

72 Herceg, »Zavod za umobolne Stenjevec«, 28.

73 Kuljženko, »Bolnica Stenjevec«, 47.

74 HR-HDA-83, k. 75, Izvješće ravnatelja zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu za godinu 1918.- 31. siječnja 1919. dr. Ivo Žirović ravnatelj i glavni liječnik.

liječnika te 152 drugog osoblja, od čega 30 milosrdnih sestara,⁷⁵ dok 1933. godine njih 300, od čega 11 liječnika i 37 milosrdnih sestara.⁷⁶ U Zavod su 1933. godine kontinuirano dolazili župnik, imam, rabin i paroh, djelovao je i dušobrižnik,⁷⁷ a pokrenuto je i izvanbolničko liječenje, u obliku psihijatrova tjednog obilaska kući otpuštenih pacijenata.⁷⁸ Pacijenti su najčešće umirali od TBC-a, pneumonije i srčanih bolesti⁷⁹ te je 1918. godine godišnji mortalitet bio 24 % (1919. godine 29 %) i preminulo je 296 pacijenata, od kojih 122 od tuberkuloze i 57 od marazma.⁸⁰

Skrb o djeci i mladima s intelektualnim teškoćama

Najmanje podataka postoji o ustanovama za djecu i mlade s intelektualnim teškoćama jer ih je većina živjela s vlastitim obiteljima.⁸¹ Iz arhivske građe uočljivo je da je dio mladih s intelektualnim teškoćama ostvario partnerske i roditeljske uloge, a djevojke su često radile kao služinčad (postoje podaci o djevojkama i ženama s intelektualnim teškoćama koje su pohađale Dom djevojaka, kako bi postale služinčad ili kućne pomoćnice). Specijalna odjeljenja za obrazovanje učenika s intelektualnim teškoćama u nekim osnovnim školama osnivaju se 1931. godine u Zagrebu, a potom i u Varaždinu, Kastvu, Gospiću i Osijeku.⁸² Godine 1939. Odjel za socijalnu politiku banske vlasti Banovine Hrvatske osniva Zavod za odgoj duševno zaostale djece,⁸³ dok je stručni nadzor nad svom djecom s intelektualnim teškoćama na prostoru Banovine Hrvatske bio povjeren Stanici za psihohigijenu u okviru Zakladne bolnice u Zagrebu.⁸⁴ Krajem studenog 1918. godine, u Kraljevskoj zemaljskoj javnoj bolnici u Pakracu bilo je smješteno (»liječeno«) 7 imbecila (osoba s umjerenim intelektualnim teškoćama) i 5 idiota (osoba s težim i teškim intelektualnim teškoćama).⁸⁵ Ravnateljstvo Kraljevske zemaljske javne bolnice u Pakracu tražilo je dozvolu trajne opskrbnine za dio pacijenata proglašanih »neizlječivim umobolnicima« (u mjesecu svibnju 1917. godine tako je klasificirano 10 osoba),⁸⁶ a na opise pacijenata ukazuje sljedeći opis: »pjeva,

75 HR-HDA-83, k.75.

76 Herceg, »Zavod za umobolne Stenjevec«, 18.

77 Ibid., 27.

78 Niketić, »Lekarski rad«, 88.

79 Simeun Maksimov, »Somatska obolenja duševno bolesnih u Stenjevcu«, u: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur., *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933.: Spomenica povodom pet decenika rada* (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 143, <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.

80 HR-HDA-83, k. 75, Izvješće ravnatelja zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu za godinu 1918.- 31. siječnja 1919. dr. Ivo Žirović ravnatelj i glavni liječnik.

81 Buljevac, »Institucionalizacija osoba«, 264.

82 Zora Biber, Sulejman Mašović i Branka Vampovac, *Društvena briga za mentalno retardirane osobe u SR Hrvatskoj* (Zagreb: Savez društava za pomoć mentalno retardiranim osobama u SR Hrvatskoj, 1975), 38.

83 Buljevac, »Institucionalizacija osoba«, 264.

84 Vlatka Dugački i Krešimir Regan, »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru«, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 13, br. 25 (2019): 38, <https://doi.org/10.33604/sl.13.25.2>.

85 HR-HDA-83, k. 5.

86 HR-HDA-83, k. 38.

bući, vazda leti amo tamo po razdjelu, prkosna, svadljiva, neposlušna, ne spava bez lijekova«. ⁸⁷ Primjerice, 1918. godine u Zavodu za umobolne Stenjevec je od ukupno 1021 pacijenta bilo »19 imbecila«, ⁸⁸ godišnje je prosječno bilo hospitalizirano od 20 do 30 slaboumnih pacijenata (»oligofreni«), od kojih je 1931. godine bilo 63 neoženjenih i 7 oženjenih muškaraca te 1 udana i 40 neudanih žena. ⁸⁹ Službene bolničke statistike iz 1940. godina o broju djece i mladih s intelektualnim teškoćama (»duševno zaostala djeca«), u kojima su dijeljeni na »imbecile, duševno zaostale i debile«, postoje za Čazmu, Čakovec, Dugo Selo, Kostajnicu, Krk, Novu Gradišku, Osijek, Sisak, Slavonski Brod i Vukovar. ⁹⁰

Po završetku Drugog svjetskog rata dolazi do osnivanja novih ustanova za djecu i mlade s invaliditetom. Temeljem Registra 1961. Narodne Republike Hrvatske, osnovani su te su djelovali Zavod za profesionalnu rehabilitaciju fizički invalidne omladine Zagreb Dubrava, Zavod za slijepe, Zavod za odgoj gluhe djece I. i II., Zavod za duševno zaostalu djecu Zagreb, Zavod za gluhe učenike u privredi Rijeka, Zavod za rehabilitaciju slijepih Osijek, Zavod za slijepe sa školom učenika u privredi Zagreb, Specijalni zavod za učenike u privredi Lug, Zavod za odgoj gluhe djece Split, Oporavilište za djecu invalide Kraljevica, Zavod s pomoćnom školom Velika Gorica, Specijalni zavod Zajezda, Dom gluhih Split, Zavod s pomoćnom školom IKA, Zavod za djecu invalide Kraljevica, Zavod za rehabilitaciju djece i omladine s karakterističnim smetnjama Perjavica Zagreb te Zavod za duševno zaostalu djecu i omladinu Stančić. ⁹¹ U navedenim ustanovama nastavljeno je kontinuirano pružanje institucionalne skrbi za djecu i mlade s invaliditetom.

Zaključak

Skrb za djecu i mlade s invaliditetom se između dva svjetska rata u Hrvatskoj proizvodila kroz zavodski, institucionalni smještaj, ponajviše na području grada Zagreba. Sustav skrbi za djecu i mlade s oštećenjima vida, sluha i intelektualnim teškoćama temeljio se na specijalnom odgoju i obrazovanju, dok za djecu i mlade s duševnim smetnjama i intelektualnim teškoćama na dugotrajnom »liječenju«. Djeca i mladi s duševnim i intelektualnim teškoćama najčešće su smješteni zajedno s odraslim osobama s istim invaliditetom. Skrb se osiguravala u bolničkim zavodima i posebnim odgojno-obrazovnim ustanovama. Navedeno ukazuje na medicinski model, bio-psiho-socijalni model i model deficita kao dominantne modele u skrbi za djecu i mlade s invaliditetom, ⁹² koji su smatrani pojedincima s neželjenim obilježjima ili pona-

⁸⁷ HR-HDA-83, k. 47.

⁸⁸ HR-HDA-83, k. 75, Ravnateljstvo kraljevskog zemaljskog zavoda za umobolne Stenjevec broj 312 1919, Godišnje zdravstveno izješće 1918.

⁸⁹ Kuljženko, »Bolnica Stenjevec«, 59.

⁹⁰ HR-HDA-226.1, k.15, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske. Glavno ravnateljstvo za udružbu i društvenu skrb 1941.–1945.

⁹¹ HR-HDA-1648, knjiga 29.

⁹² Leutar i Buljevac, *Osobe s invaliditetom u društvu*, 35–38.

šanjima koja su trebala biti liječena, a oni samim time isključeni iz društva.⁹³ Većina djece i mladih s invaliditetom bili su seoskog podrijetla, njihove obitelji živjele su u siromaštvu, a u Zavode su smješteni kada je procijenjeno da im obitelji više ne mogu pružiti adekvatnu skrb i s ciljem prevencije novih socijalnih problema (npr. prosjačenje). Navedeno se može povezati s kritičkom teorijom invaliditeta, koja invaliditetu pristupa kao kulturnom, političkom i socijalnom fenomenu radije nego individualnoj, medicinskoj činjenici vezanoj uz sposobnosti pojedinca,⁹⁴ a na to ukazuju i korišteno nazivlje za ovu skupinu osoba te opisani razlozi osiguranja smještaja za njih. Većina je bila na višegodišnjem, trajnom smještaju ili liječenju u Zavodima i skrb su im pružali malobrojno medicinsko osoblje i nastavnici, što se pak može povezati sa socijalnim modelom invaliditeta, prema kojem je invaliditet produkt društva koje je prvenstveno namijenjeno i organizirano za osobe bez invaliditeta.⁹⁵ Život u Zavodima obilježen je prekapacitiranošću korisnika te skromnim uvjetima života, iako je za određen dio korisnika ovakav smještaj značio unaprjeđenje kvalitete života. U sustavu skrbi primjenjivane su detaljne metode procjene i praćenja korisnika, a vođena je i statistika o njima. Skrb se temeljila na tadašnjim suvremenim zdravstvenim i odgojno-obrazovnim principima te je bila orijentirana na liječenje, rehabilitaciju i odgoj i obrazovanje djece i mladih s invaliditetom. Temelji pružanja skrbi bili su invaliditet i nepovoljan socijalni status djece i mladih s invaliditetom, što se može povezati s istraživanjima o invaliditetu, koja naglašavaju da invaliditet nije isključivo medicinsko i funkcionalno stanje, već politički i kulturni identitet, koji je rezultat međudnosa fizičkih, kulturnih i političkih okruženja.⁹⁶ Unatoč neospornoj činjenici da je nekima od korisnika unaprijeđena kvaliteta života, na samom kraju potrebno je naglasiti da je sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između dva svjetska rata rezultirao njihovom socijalnom isključenošću iz svakodnevnog života zajednice tijekom njihova dugotrajnog smještaja u zavodima.

93 David Pfeiffer, »The conceptualization of disability,« u: Sharon N. Barnartt i Barbara M. Altman, ur., *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where We Are and Where We Need to Go (Research in Social Science and Disability, Vol. 2)* (Leeds: Emerald Group Publishing Limited, Leeds, 2001), 29–52, [https://doi.org/10.1016/S1479-3547\(01\)80019-1](https://doi.org/10.1016/S1479-3547(01)80019-1).

94 *Critical Disability Theory* (Stanford Encyclopedia of Philosophy), posjećeno 30. 1. 2025, <https://plato.stanford.edu/entries/disability-critical/>.

95 *Social/Independent Living Model - Disability Theory - LibGuides at University of Illinois at Urbana-Champaign*, posjećeno 30. 1. 2025, <https://guides.library.illinois.edu/c.php?g=549817&p=3774566>.

96 *What is Disability Studies? – UMinDS 2 New*, posjećeno 29. 1. 2025, <https://sites.lsa.umich.edu/uminds/about-uminds/what-is-disability-studies/>.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

- HR-DAZG-959 – Državni arhiv u Zagrebu:
 - HR – DAZG- fond 959, Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece.
- HR-HDA-Hrvatski Državni Arhiv:
 - HR-HDA, fond 83 – Zemaljska vlada, Odjel za zdravstvo.
 - HR-HDA, fond 134 – Zdravstveni odsjek za Hrvatsku, Slavoniju i Međimurje.
 - HR-HDA, fond 135 – Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS.
 - HR-HDA, fond 141 – Zagrebačka oblast.
 - HR-HDA, fond 149 – Savska banovina. Odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje.
 - HR-HDA, fond 165 – Banovina Hrvatska, Odjel za narodno zdravlje.
 - HR-HDA, fond 226.1 – Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske.
 - HR-HDA, fond 1648 – Savjet za socijalnu zaštitu, Registar 1961. Narodne Republike Hrvatske.

Internetski izvori

- *Povijest*. Posjećeno 23. 12. 2024. <https://coovinkobek.hr/o-nama-sv/povijest>.
- *Critical Disability Theory (Stanford Encyclopedia of Philosophy)*. Posjećeno 30. 1. 2025. <https://plato.stanford.edu/entries/disability-critical/>.
- LAMPE, Adalbert - *Hrvatski biografski leksikon*. Posjećeno 27. 12. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/lampe-adalbert>.
- *Social/Independent Living Model-Disability Theory-LibGuides at University of Illinois at Urbana-Champaign*. Posjećeno 30. 1. 2025. <https://guides.library.illinois.edu/c.php?g=549817&p=3774566>.
- *What is Disability Studies?* – *UMInDS 2 New*. Posjećeno 29. 1. 2025. <https://sites.lsa.umich.edu/uminds/about-uminds/what-is-disability-studies/>.

Literatura

- Ajduković, Marina i Vanja Branica. »Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata.« *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 29–45. <https://hrcak.srce.hr/7591>.
- Berglas, Bernard. »Terapija radom u našoj bolnici.« U: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur. *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesti 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada*, 102–08. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933. <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
- Biber, Zora, Sulejman Mašović i Branka Vampovac. *Društvena briga za mentalno retardirane osobe u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Savez društava za pomoć mentalno retardiranim osobama u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, 1975.
- Buljevac, Marko. »Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?« *Revija za socijalnu politiku* 19, br. 3 (2012): 255–72. <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>.
- Defilippis, Josip. »Hrvatska u ruralnom prostoru Europe.« *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43, br. 4 170 (2005): 823–36. <https://hrcak.srce.hr/file/53179>.
- Dugački, Vlatka i Krešimir Regan. »Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru.« *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 13, br. 25 (2019): 35–74. <https://doi.org/10.33604/sl.13.25.2>.

- Herceg, Rudolf. »Zavod za umobolne Stenjevec od 1879 do 1933.« U: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur. *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesi 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada*. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933. <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
- Herceg, Rudolf. »Prijava bolesnika u bolnicu» od 1879 do 1933.« U: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur. *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesi 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada*. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933. <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
- Hofgräff, Darija i Sanda Franković. »Osnutak škole za sestre pomoćnice u Zagrebu 1921.–1922.« *Arhivski vjesnik* 60, br. 1 (2017): 165–84. <https://hrcak.srce.hr/194742>.
- Kulženko, Aleksej. »Bolnica Stenjevec kroz posljednjih pet godina osvjetljena medicinskom statistikom.« U: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur. *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesi 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada*. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933. <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
- Leutar, Zdravka i Marko Buljavec. *Osobe s invaliditetom u društvu*. Zagreb: Biblioteka socijalnog rada, 2020.
- Maksimov, Simeun. »Somatska obolenja duševno bolesnih u Stenjevcu.« U: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur. *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesi 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada*. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933. <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
- Mrnjec, Valentina. »Povijesni pregled obrazovanja medicinskih sestara u Republici Hrvatskoj.« *Sestrinski glasnik* 19, br. 3 (2014): 246–49. <https://doi.org/10.11608/sgnj.2014.19.052>.
- Niketić, Božidar. »Lekarski rad u našoj bolnici.« U: Boško Niketić i Stanislav Župić, ur. *Stenjevec državna bolnica za duševne bolesi 1879. - 1933. : Spomenica povodom pet decenika rada*. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933. <https://library.foi.hr/dbook/index.php?B=1&item=X00426>.
- Pfeiffer, David. »The conceptualization of disability.« U: Sharon N. Barnartt i Barbara M. Altman. *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where We Are and Where We Need to Go (Research in Social Science and Disability, Vol. 2)*. Leeds: Emerald Group Publishing Limited, 2001. [https://doi.org/10.1016/S1479-3547\(01\)80019-1](https://doi.org/10.1016/S1479-3547(01)80019-1).
- Puljiz, Vlado. »Determinante razvoja socijalne politike.« *Revija za socijalnu politiku* 4, br. 2 (1997): 111–21. <https://doi.org/10.3935/rsp.v4i2.395>.
- Puljiz, Vlado. »Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.-1960. godine.« *Ljetopis socijalnog rada* 13 br. 1 (2006): 7–28. <https://hrcak.srce.hr/7590>.
- Pravilnik o osnivanju, organizaciji i radu Higijenskog zavoda sa školom Narodnog Zdravlja u Zagrebu. U: Adolf Spitzer, ur. *Zbirka zakona i naredaba tičućih se zdravstva i zdravstvene službe dodatak XIV*. Zagreb, 1927.
- Prlenda, Sandra. »Kako istražiti povijest socijalnog rada u Hrvatskoj–povijesni izvori za razdoblje 1900. –1945.« *Ljetopis socijalnog rada* 13 br. 1 (2006): 75–84.
- Šućur, Zoran. »Razvoj socijalne pomoći i socijalne skrbi u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata.« *Revija za socijalnu politiku* 10 br. 1 (2003): 1–22. <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i1.137>.
- Zovko, Gojko. *Odgovaj izuzetne djece*. Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti i Katehetski salezijanski centar, 1996.

Marko Buljevac

SISTEM VARSTVA OTROK IN MLADIH Z MOTNJAMI V TELESNEM ALI DUŠEVNEM RAZVOJU NA HRVAŠKEM MED SVETOVNIMA VOJNAMA

POVZETEK

V obdobju med svetovnima vojnama je bila za sistem varstva otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem ali duševnem razvoju na Hrvaškem značilna institucionalna namestitvev. Uporabniki so bili nastanjeni v zavodih za otroke in mladostnike z okvarami vida ali sluha, kjer so se tudi usposabljali. Glavni cilj ustanov za otroke in mladostnike s težavami z duševnim zdravjem ali motnjami v duševnem razvoju je bil zagotoviti nastanitev za uporabnike. Tisti, ki so imeli določeno delovno zmožnost, so bili vključeni v delovne dejavnosti. Otroci in mladostniki z motnjami v duševnem razvoju ali težavami z duševnim zdravjem so bili nastanjeni v istih ustanovah kot odrasli s takimi motnjami ali težavami. Večina otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem ali duševnem razvoju, ki so bili uporabniki formalnega sistema pomoči, je prihajala s podeželja. Njihove družine so živele v revščini in niso mogle ustrezno poskrbeti za svoje mlade družinske člane s posebnimi potrebami. Ustanove so bile organizirane na področju zdravstva ali posebnih šol za prilagojeno izobraževanje, zato so v večini primerov oskrbo zagotavljali zdravstveni delavci ali učitelji. Omenjeni strokovni delavci, zaposleni v teh ustanovah, so podrobno ocenjevali uporabnike in pripravljali statistične podatke o njih. Večina ustanov je bila v Zagrebu. Čeprav je sistem oskrbe temeljil na tedanjih strokovnih pravilih, je bilo za ustanove značilno preveliko število uporabnikov in premajhno število zaposlenih. Pogoji v ustanovah so bili po današnjih standardih neustrezni. Čeprav se je kakovost življenja nekaterih uporabnikov po vključitvi v ustanovo izboljšala, je tovrstna institucionalna namestitvev povzročala socialno izključenost otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem ali duševnem razvoju.

Jelena Seferović* and Sonja Dujmović**

Challenges and Achievements in the Care and Education of Children with Sensory Disabilities in Bosnia and Herzegovina (from the Late 19th Century to 1941)***

IZVLEČEK

IZZIVI IN DOSEŽKI PRI VZGOJI IN VARSTVU OTROK S SENZORIČNIMI OKVARAMI V BOSNI IN HERCEGOVINI (OD KONCA 19. STOLETJA DO LETA 1941)

Začetki državne institucionalne vzgoje in varstva otrok s senzoričnimi okvarami v Bosni in Hercegovini (BiH) segajo v čas po drugi svetovni vojni. V obdobju od konca 19. stoletja do leta 1941, obravnavanem v tem članku, se je postopoma uveljavilo zavedanje, kako pomembno je skrbeti za to populacijo in jo podpirati. Čeprav je Oddelek za varstvo otrok in mladine na Ministrstvu za socialno politiko razpravljal o vprašanjih, povezanih z vzgojo in varstvom otrok s posebnimi potrebami, so socialne, gospodarske in politične razmere ter kulturni in družbeni odnos do invalidnosti ovirali pomemben napredek pri reševanju teh izzivov. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so obstajali uradni zakonodajni ukrepi, ki so urejali socialno podporo za te otroke in njihovo izobraževanje ter so veljali tudi za BiH, vendar se tam niso ustrezno izvajali. Zato so nekatere otroke s senzoričnimi okvarami iz BiH pošiljali v specializirane ustanove za slepe in gluhe otroke v Zagrebu, Zemunu in Beogradu.

* PhD, Assistant, Institute of Contemporary History, Privoz 11, 1000 Ljubljana, Slovenia, jelena.seferovic@inz.si; Research Associate, Institute for Anthropological Research, Gajeva St. 32, 10000 Zagreb, Croatia, jelena.seferovic@inantro.hr; ORCID: 0000-0002-6209-7114

** PhD, Senior Research Associate, Institute of History, University of Sarajevo, Podgaj 6, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, kadoso3@gmail.com; ORCID: 0009-0009-2118-8229

*** The article was created as part of the project J6-S0189 *Systems of Care and Education for Children with Sensory Disabilities in the First and Second Yugoslav State*, funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS).

Ker je primanjkovalo prostora in vsi otroci niso bili uradno registrirani, so za mnoge morali skrbeti starši, zlasti matere, pogosto pa so jih zdravili tudi alternativni zdravilci. Šele v času socialistične Jugoslavije je bil dosežen pomemben napredek, vključno z vzpostavitvijo ustanov, namenjenih otrokom s senzoričnimi okvarami.

Ključne besede: Kraljevina SHS/Jugoslavija, Bosna in Hercegovina, zgodovina invalidnosti, študije invalidnosti, otroci s senzoričnimi okvarami

ABSTRACT

The beginning of state institutional care and education for children with sensory disabilities in Bosnia and Herzegovina (BiH) dates back to the time immediately after World War II. From the late 19th century until 1941, the period covered in this article, an awareness of the importance of caring for and supporting this population gradually developed. Although the issues related to the care and education of children with disabilities became a topic of discussion at the Department for the Protection of Children and Youth of the Ministry of Social Policy, the social, economic, and political circumstances, as well as the cultural and societal attitudes towards disability hindered any significant progress in addressing these challenges. In the Kingdom of SCS/Yugoslavia, certain official legislative measures existed intended to regulate social support and education for these children. These also applied to BiH but were not adequately implemented there. Consequently, some children with sensory disabilities from BiH were sent to specialised institutions for blind and deaf children in Zagreb, Zemun, and Belgrade. However, due to the lack of space and the fact that not all children were officially registered, many remained in the care of their parents, especially mothers, and were often treated by alternative medical practitioners. It was only during the socialist Yugoslavia that significant advancements were made, including the establishment of institutions dedicated to children with sensory disabilities.

Keywords: Kingdom of SCS/Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, history of disability, disability studies, children with sensory disabilities

Introduction

Until now, the expert and scientific publications on the history of disability in BiH have focused on the period after World War II – for a good reason, as until that time, the system of organised institutional state care for children with sensory disabilities had not yet been implemented there. The research into the archival records related to the care for children and youth in BiH during the interwar period, the local

newspapers, and the relevant professional literature has revealed that although a state-level care and education system for children with sensory disabilities had not yet been developed at the time, the first steps toward raising awareness and providing assistance to this population had nevertheless started to take shape.

Combined with the lack of professional understanding of disability and unfavourable economic conditions, the dominant cultural and societal frameworks of health and illness, on which the understanding of this phenomenon was based, significantly contributed to the absence of formal institutions that would provide systematic care and education for people with disabilities. Consequently, the care for children with sensory disabilities was often left to alternative and ad hoc practices and was primarily the responsibility of family members, especially women. Nevertheless, during the interwar period, the first steps were taken towards institutional recognition of the challenges faced by these children. These steps were reflected in their official systematisation, discussions on this topic at the meetings of the Department for the Protection of Children and Youth, and initiatives such as the establishment of foundations and the initiation of humanitarian actions aimed at assisting them. From today's perspective, the formal care and education for children with sensory disabilities were insufficient and limited. However, during this period, the foundation was nevertheless established for the further development of institutional support and education for these children in BiH.

After BiH had been incorporated into the Kingdom of SCS in 1918, it joined a state characterised by diverse social, cultural, and economic legacies. The differing levels of development in healthcare, social support, education, and the legal system, both during that time and later in the Kingdom of Yugoslavia, hindered the creation of a unified social policy, making it more challenging to establish a systematic framework for the care and education of children with sensory disabilities.¹ Social and health issues such as war invalids, widows and their children, the significant number of orphans caused by World War I, and widespread poverty overshadowed their needs.² Despite the existence of legal frameworks and individual initiatives such as teacher training programmes or maintaining records of children with sensory disabilities, their implementation was limited. Due to the lack of specialised institutions in BiH, some of these

1 Vlatka Dugački and Krešimir Regan, "Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)," *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 10, No. 1 (2016): 37–63. Grujica Žarković, "Skupe greške zdravstvene politike u zemljama bivše Jugoslavije u XX vijeku," *Dijalog-Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 01+02 (2003): 236–52. Bojan Stojnić, "Organizacija zdravstvene i socijalno-higijenske službe u Vrbaskoj banovini (1929–1941)," *Tokovi istorije* 1 (2019): 11–37. Vladimir Abramović, "Život na gradskoj margini: Zdravstveni, socijalni i prehrambeni aspekti življenja u Beogradu 1919–1941," *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 33 (2014): 162–73. Dunja Dobaja, "Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine," *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, No. 3 (2010): 7–26.

2 Mislav Gabelica and Ljiljana Dobrovičak, "Vojno-veteranska društva na prostoru bivše banske Hrvatske 1919.–1941. godine," *Časopis za suvremenu povijest* 55, No. 2 (2023): 239–62. Sanela Bašić, "(Re)Interpretacija historije dječije zaštite u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata," *Sarajevski žurnal za društvena pitanja* 3, No. 1–2 (2014): 83–96. Stjepan Matković and Edi Miloš, "Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine tijekom Prvoga svjetskog rata: primjer suradnje s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom," *Historijska misao* 3, No. 3 (2017): 123–57.

children were placed in institutions in the other parts of the Kingdom, such as Zagreb, Zemun, or Belgrade, which further isolated them from their families and communities.

In contrast to Slovenia, Croatia, and Serbia, where institutions for children with sensory disabilities had already been founded at the beginning of the 20th century, BiH developed its specialised care and education system for them at a significantly slower pace. This delay highlights the disparities in the development of support structures for children with disabilities across the former Yugoslav territories. During the inter-war period, the foundations were established to recognise the importance of helping children with sensory disabilities. However, the lack of financial resources and the social and political instability of the time hindered any tangible steps towards solutions.³ After World War II, however, conditions for progress finally emerged in socialist Yugoslavia.

Recognising the Needs of Children with Sensory Disabilities (the End of the 19th Century – 1918)

At the end of the 19th century, a traditional attitude towards the health and life of children prevailed in BiH, often expressed with the saying “God gives, God takes.” It was believed that life and death were entirely in God’s hands, and human efforts were seen as insignificant or insufficient. As a result, medical interventions, which could have been beneficial for treating diseases or disabilities, were rare or non-existent. Instead, people relied on alternative medical practices such as folk remedies and religious or spiritual rituals, believing they would aid healing.⁴ The care for children with disabilities was left entirely to family members, primarily mothers, while help was sought from village healers, quacks, or visits to pilgrimage sites.⁵ The approach to the care for individuals with disabilities in BiH reflected the deeply rooted cultural and societal attitudes towards those considered “different” or “special.” This approach represented a broader social dynamic that shaped the interpretation of disability and the needs of these individuals. The economic, political, cultural and social barriers hindered the development of institutional forms of care, directing assistance toward individual, often improvised initiatives.

Popular expressions such as “blind as a bat” or “deaf and mad” are clear indicators of the social discourse on disability at the time, as people with disabilities were often perceived as incapable of either domestic or social progress. This narrative contributed to their marginalisation, reinforcing the belief in their insignificance and further

3 Merima Čamo, “Društvena (re) distribucija ruralnih resursa između dva svjetska rata na prostoru Bosne i Hercegovine i njena aktuelizacija,” *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”* 1 (2019): 17–30. Omer Hamzić, “Djelovanje ‘Gajreta’ u manjim mjestima i gradovima Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata – slučaj Lukavca i Puračića,” *Historijska misao* 4, No. 4 (2018): 149–80.

4 Izet Masic, Nabil Naser, Aida Kapetanovic, Nizama Salihfendic, and Muharem Zildzic, “Traditional Healing in Treatment of Diseases in the Past in Bosnia and Herzegovina,” *Materia Socio-Medica* 34, No. 1 (2022): 70–79.

5 Izabela Pešalj, *Između virača i lekara: obeležje zdravstvene kulture* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 484.

supporting their social exclusion. At the end of the 19th century, the attitudes and beliefs about disability were based on prejudice stemming from ignorance and a lack of understanding of the phenomenon. Such thinking prevented the development of a systematic and organised approach to the care of children with developmental disabilities.⁶

During the Austro-Hungarian period in BiH (1878–1918), the formal healthcare system was still developing. Although the 1887 disability law was officially enacted and intended for implementation in Slavonia, Croatia, Slovenia, and BiH, historical sources suggest that its application remained largely nominal in BiH.⁷ Unlike other parts of the Empire, BiH lacked a structured framework for the care of children with sensory disabilities, and no specialised institutions were established to support them. The nearest institutions providing care and education for children with disabilities were located in Zagreb and Zemun. In Zagreb, the Institute for Deaf-Mute Children was founded in 1891;⁸ the Institute for the Education of Blind Children was established in 1895; while the Institute for Blind Children in Zemun was founded in 1919.⁹ During the late 19th century, throughout Europe, the increased number of children with disabilities prompted state-led initiatives and humanitarian actions for their protection and assistance. However, in BiH, these individuals were mostly seen through the prism of folk tales and songs, which interpreted their difficulties as signs of “clairvoyance” or something supernatural without genuinely understanding their problems and needs.¹⁰ The interpretation of disability through folk narratives unintentionally deepened the social distance between children with sensory impairments and the rest of society by placing them in frameworks that labelled them as “others” and putting them outside the community’s norms. However, it is essential to consider the limitations that existed at the time regarding medical and institutional resources and the political and social frameworks that shaped the attitudes towards this population.¹¹

In BiH at the time, adults with disabilities did receive some attention, as evidenced by the 1895 census of “persons with disabilities”, while these statistics and discussions overlooked children.¹² By 1902, when the Provincial Government decided to “first ascertain the total number of all the blind in the country as well as in individual districts, and, as much as possible, refer them to doctors for treatment”, the cases involving children with disabilities were handled in various improvised ways. An example of this

6 Gojko Zovko, “Invalidi i društvo,” *Revija za socijalnu politiku* 6, No. 1 (1999): 1–12.

7 Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto: invalidi u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007), 41.

8 *Sarajevski list*, “Zavod gluhonijeme djece u Zagrebu,” 26 October 1888, 3.

9 Radoslav Laban, *Rukama do svetlosti: Sto godina rada škole za učenike oštećenog vida “Veljko Ramadanović” u Zemunu (1917–2017)* (Zemun: Škola za učenike oštećenog vida “Veljko Ramadanović,” 2017).

10 Lejla Hadzibegić, “The Education of d/Dhh Children in Bosnia and Herzegovina,” *Sign Language Studies* 19, No. 2 (2019): 198–204.

11 Petra Grebenac, “Književna reprezentacija invaliditeta kao identiteta u noveli ‘Buharina kći’ Ljudmile Ulicke,” *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 204, No. 3 (2023): 85–94. Sara Baer Cleto, *Bodies of Stories: Disability and Folklore in Nineteenth-Century British Literature* (Columbus: The Ohio State University, 2018).

12 Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895* (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896), XXIV–XXV.

is the visit of Vilma Kallay, the wife of the provincial governor, to the Sarajevo poor-house in 1895, where a single blind child resided in addition to forty-six elderly people. This example shows how children with disabilities were treated and placed together with adults in conditions that did not meet their specific needs.¹³ Accommodating children with disabilities together with adults indicated the lack of any awareness of their specific developmental and social needs and an institutional approach that failed to recognise them as a distinct and particularly vulnerable group. This approach was further shaped by the challenging economic conditions that impeded the development of adequate institutions and programmes tailored to their needs.¹⁴

Although superstitions, quackery, and ignorance were prevalent and even dominant in BiH, it was still recognised that certain childhood diseases could lead to disabilities. These included measles,¹⁵ scrofula,¹⁶ and trachoma,¹⁷ especially in unvaccinated children,¹⁸ as well as viruses present in newborns. Blindness was also associated with rabies,¹⁹ while marriage between close relatives was often mentioned as a cause of deaf-muteness,²⁰ as were chronic illnesses of the parents (tuberculosis, sexually transmitted diseases).²¹ Parental alcoholism was most often highlighted as a cause of childhood illnesses and their consequences, both during the Austro-Hungarian period and later. The rather modest literate population could read about these issues in popular scientific articles published in newspapers and serialised columns featuring medical news. Such texts were mostly sourced from abroad, though some were also written by local educators, primarily teachers, such as Nikola Maraković, who worked in trade schools in Bihać, Bijeljina, and Travnik.²² These contributions were published in the official teachers' journal, called *Školski vjesnik*.

The recognition of this issue in society, coupled with the failure of the institutional response, began within the Civil Servants' Association of BiH. In 1908, a resolution was passed to allocate a sum of 10,000 Austro-Hungarian Kronen from the 60th anniversary of the emperor and king's reign to establish a foundation aimed at treating and educating blind, deaf-mute, disabled, or otherwise severely handicapped orphans among its members.²³ According to the 1910 census, eighty-four children in BiH until the age of fourteen were blind, representing 0.56 % of the population, while deaf-mute children were neither registered nor mentioned.²⁴ Given the limitations of

13 *Sarajevski list*, "Njez. Preuzv. ggja pl. Kallaya," 14 June 1896, 2.

14 Marko Buljevac, "Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?" *Revija za socijalnu politiku* 19, No. 3 (2012): 255–72.

15 Ivan Klarić, "Iz Livna u Bihaćku krajinu," *Sarajevski list* 18, No. 136 (1895): 1.

16 Milan Jovanović-Batut, "Narodno zdravlje," *Sarajevski list* 33, No. 309 (1910): 1.

17 *Sarajevski list*, "Sljepoća u pojedinim državama," 15 March 1900, 2.

18 Kukrić, "Priljepive bolesti," *Sarajevski list*, 21 May 1918, 3.

19 *Sarajevski list*, "Strašna bolest," 30 March 1907, 3.

20 *Sarajevski list*, "Narodno zdravlje. Bolesni ljudi i brak," 16 November 1912, 4. "Ženski svijet. O udaji," 6 August 1918, 3.

21 *Sarajevski list*, "Opomena ženicama i udavačama," 27 November 1917, 3.

22 Nikola Maraković, "Čula u prvom duševnom radu," *Sarajevski list* 14, No. 101 (1891): 1–2, No. 102 (1891): 1–2.

Nikola Maraković, "Prvi plodovi duševnog rada," *Sarajevski list* 14, No. 124 (1891): 1–2, No. 125 (1891): 1–2.

Nikola Maraković, "Intelektualni osnovi u duši," *Sarajevski list* 15, No. 16 (1892): 1–2, No. 17 (1892): 1.

23 *Sarajevski list*, "Poziv na glavnu skupštinu Činovničkog društva za Bosnu i Hercegovinu," 25 April 1908, 3.

24 Josip Brodžanac, "Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. okt 1910," *Sarajevski list* 35, No. 264 (1912): 2.

data collection methods at the time and the lack of comprehensive registration for certain groups, such as deaf-mute individuals, it is difficult to fully assess the reliability of these figures. Regardless of the accuracy or inaccuracy of the data, the previously mentioned humanitarian initiative was a significant step toward improving the quality of life for individuals with disabilities. It was, however, an indicator of the development of awareness about their challenges, marking a shift towards providing organised support, which, although still at a volunteer level, was aimed at the members of this marginalised group.

World War I in BiH, which caused significant casualties and physical injuries among both soldiers and civilians, highlighted the need for systematic care and support for those who suffered physical disabilities. This war catalysed a shift in how society and institutions perceived disability, drawing attention to the lasting impairments many endured and the broader social and economic challenges that arose as a result.²⁵ In response, the legal framework – previously focused on maintaining a strict distinction between persons with disabilities and those considered healthy – began to evolve, particularly with the increasing number of war veterans with disabilities.²⁶ For example, in Sarajevo, in 1918, under the patronage of Miss Bauer and Mrs Zahradka,²⁷ the Youth Fund for BiH War Blind collected donations to support individuals affected by war-time blindness.²⁸ Another example is the Johann Ritter von Schloissnigg Foundation, which provided support for “completely deaf-mute or blind sons and daughters of the royal imperial officers up to and including the rank of major, as well as other royal imperial military officials earning no more than 3,600 Yugoslav Kronen. Priority was given to orphans among these children.” However, it remains unclear whether children from BiH could receive support, given the required documentation (residence, proof of vaccination, etc.).²⁹

Towards the end of World War I, in the summer of 1918, the Provincial Institute for the Deaf and Dumb in Zagreb announced the continuation of regular classes and the reopening of the boarding school. On this occasion, it was emphasised that “female deaf-mute children cannot be admitted to the institution as internal students because there is still no boarding facility for female youth.”³⁰ This detail is important to mention because children with sensory disabilities from BiH were cared for in specialised institutions in Zagreb and Zemun until the end of World War II. Therefore, the issue of their care and education within the formal institutional frameworks should primarily be viewed in the context of the history of the institutionalisation of people with sensory disabilities in Croatia and Serbia. Despite World War I completely disrupting this institution’s work, the abovementioned quote opens up a new research niche that

25 Salkan Užičanin, “Staranje za bosanskohercegovačke ratne invalide tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918),” *Historijska misao* 10, No. 10 (2024): 113–64.

26 Petrović, *Nevidljivi geto*, 33.

27 *Sarajevski list*, “Zaklada mladeži za ratne slijepce,” 12 February 1918, 3.

28 *Ibidem*.

29 *Sarajevski list*, “Prazna mjesta kod vojnih zaklada,” 21 April 1917, 4.

30 *Sarajevski list*, “Zemaljski zavod i internat za gluhoonijeme u Zagrebu,” 21 August 1918, 3.

calls for a special analysis. It addresses the issue of gender identity – specifically, the position of girls and women with sensory disabilities in the historical context and their dual marginalisation due to disability as well as gender.³¹

After the end of World War I, the Royal Provincial School for the Blind in Moslavina-Popovača accepted blind children, both boys and girls, aged six to sixteen. Since it specialised in teaching blind children, the school did not admit children with severe intellectual disabilities, deaf-muteness, or infectious diseases.³² It is also important to note that the building – the Baroque castle of the Erdody family, which housed the school at the time – was also a home for war veterans with physical disabilities from World War I.³³ In the Kingdom of SCS, which faced institutional deficits and disorganised social protection systems, difficulties arose in establishing specialised institutions capable of meeting the different needs of these two populations. Therefore, mixing war veterans and children with disabilities was not necessarily due to the indifference towards their specific needs but rather a reflection of the structural and institutional limitations leading to their placement in the same facilities due to the lack of adequate solutions.

Despite the previously mentioned factors, the early 20th century marked the first steps towards the institutional recognition of the challenges faced by individuals with disabilities in BiH. While formal care remained insufficient, these efforts laid the groundwork for future institutional support, which would systematically develop in socialist Yugoslavia after World War II.

Foundations for Formal Care and Education for Children with Sensory Disabilities (1918–1941)

Following its integration into the Kingdom SCS on 1 December 1918, BiH became part of a state composed of regions with diverse socio-economic, social, and cultural histories. These regions had achieved varying levels of development in areas such as hygiene, medicine, and education and featured distinct legal and judicial systems. Due to political conflicts, the unification of laws across the entire country progressed slowly, particularly regarding social policy, which also included the organisation of care for children. Given the legacy left by the Austro-Hungarian monarchy, BiH was, among other things, “waiting” for many issues to be addressed, including the situation of children with sensory disabilities.³⁴

31 Anita Silvers, “Double consciousness, triple difference: Disability, race, gender and the politics of recognition,” *Disability, Divers-ability and Legal Change* (Brill Nijhoff, 1999), 75–99. Rannveig Traustadottir, “Women with disabilities,” *The Double Discrimination. Center of Human Policy* (TASH, Newsletter, 1990).

32 *Narodno jedinstvo*, “Školske vijesti” (cyr.), 9 September 1922, 2.

33 Mario Stipančević, “Tkalcic, Godišnjak društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije 10 (2006),” *Arhivski vjesnik* 50, No. 1 (2007): 259, 260.

34 Almir Grabovica, “Sistem nacionalne sigurnosti Bosne i Hercegovine,” *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 18, No. 60-69 (2015): 189–204. Mustafa Imamovic, “Faktori bosanskohercegovačke posebnosti u okviru Austrougarske monarhije,” *YBL Fac. Sarajevo* 24 (1976): 287.

A special burden for the state was represented by the large number of war invalids, whose issues were prioritised. When it came to children, the pressing issue was the care for a large number of orphans, while the basic infrastructure for systematic support did not exist. According to statistical data from 1921, there were more than one hundred thousand uncared-for children in BiH, including both war and other orphans. The state established the Regional Child and Youth Protection Service, which kept a record of more than fifty thousand children for whom it was legally responsible for care.³⁵ Given the state's material and financial weakness resulting from the war destruction and post-war economic turbulence, it was clear that it would not be able to meet the needs of children with sensory disabilities.

The state body responsible for caring for these children was the Ministry of Social Policy and Public Health, which faced numerous practical problems in organising the new management system. Within this Ministry, on 5 February 1919, a special Department for the Protection of Children and Youth was established, whose regulations included work "in the fight against alcoholism and venereal diseases as the main causes of degeneration and neglect of children and youth."³⁶ Five months later, on 19 July 1919, the Department for the Protection of Children and Youth was established in BiH, while less than a month after that, on 7 August 1919, the president of the Department officially promised "that a comprehensive report on the opening of institutions for the blind and deaf-mute will be proposed in due time." The report "concludes that the blind and deaf-mute children, who are already placed in such institutions in Croatia, will continue to be supported in those institutions, and that any new children, if accepted in Croatia, will be sent to those institutions, until such institutions are opened in our country."³⁷ This illustrates that after World War I, there was a gradual development of awareness regarding the importance of organising care for children with sensory disabilities at the state level in BiH. However, no initiative regarding their formal institutionalisation within specialised facilities materialised throughout the interwar period, remaining limited to official correspondence among department leaders. Consequently, the care for these children continued to be sought in institutions in Zagreb and Belgrade. Yet, as evident from the following case, this often proved too late, as there were regulations specifying the age limits for admission to such institutions. From the response of Josip Medved, the Director of the Institute for Deaf-Mute Children in Zagreb, dated 4 August 1919, to the Regional Committee for the Protection of Children in BiH in Sarajevo regarding the admission of a fourteen-year-old, it is clear that children aged seven to ten were admitted to the institute, as older children, according to his words, "are not suitable for the production of sounds". In his response, Medved instructed the Committee to inform the parents or guardians that it is best to "send the child to learn a trade." He emphasised that "the selected master should be a person of gentle nature, who is good and expected to treat the child with

35 *Narodno jedinstvo*, "Pomoć nezbrinutoj djeci" (cyr.), 22 April 1921, 3.

36 Josip Šilović, *Zaštita djece. Sadašnje stanje i pogled u budućnost* (Narodna zaštita, Zagreb, 1922), 52.

37 Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH, Oblasna državna zaštita dece i mladeži, 1919, 202–1600, box No. 1, Record, 7 August 1919, Ceremonial Hall of the Provincial Government in Sarajevo.

care and fatherly affection”, and that “for the first year, some payment will be required”. He further explained that “someone must always supervise how the master treats the child” because, as he said, “we, the hearing people, with our rough behaviour and bad actions, contribute most to making the deaf-mute distrustful and irritable towards us, so it should be the master’s primary concern to prevent anyone from teasing, insulting, or mistreating the deaf-mute child. When the child sees that the master protects them, they will become trustworthy, loyal, good, and obedient.”³⁸ This quote suggests that, at the time, there was an awareness among experts of the specific needs of children with hearing impairments, and the approach toward them was based on protection and care. Although it could be considered paternalistic, it actually reflects an attempt to understand and provide protection for children who were exposed to social exclusion and negative stereotypes due to their disability. The emphasis on protection from abuse, mockery, and humiliation implies a desire to create an environment where children could feel safe and trusted despite their vulnerability. The statement about ‘hearing people’ whose rough behaviour could make the deaf distrustful and irritable shows an awareness of how society, through unconscious and/or careless actions, can further isolate people with disabilities. This phenomenon, present over a century ago, is still discussed in contemporary disability studies. Such studies suggest that the social treatment of people with disabilities often arises from unconscious processes that involve not only societal norms and values but also deeply ingrained structural inequalities passed down through generations.³⁹ According to the medical criteria of the time, children with sensory disabilities were classified into categories that reflected the stigmatisation of the social attitudes towards disability rather than solely medical assessments. For example, a child with a speech impairment was classified as a “first-degree idiot”, while deaf-mute and blind children were classified as “second-degree idiots”.⁴⁰ Through these frameworks, we can better understand how disability and social exclusion are not only a result of physical differences but also a consequence of how society defines and interprets those differences and responds to them.⁴¹

The first organised action at the state level was prompted by the efforts of the American Relief Administration Children’s Work and the American Red Cross in 1920.⁴² As part of the international network, the local Red Cross informed the public that it provided financial and material support to humanitarian institutions that help with public health, such as the Maternal Association, the Orphanage, and the Deaf-Mute Home.⁴³ In the following year, 1921, the Committee for Social Policy – Regional State Protection of Children and Youth took a step further by issuing an

38 Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH, Oblasna državna zaštita dece i mladeži, 1919, 202–1600, box No. 1.

39 Richard Rieser, “Inclusive education or special educational needs: Meeting the challenge of disability discrimination in schools,” *Education, Equality and Human Rights* (Routledge, 2006), 175–97.

40 Petrović, *Nevidljivi geto*, 64

41 Alexandra Brewismand and Amber Wutich, *Lazy, Crazy, and Disgusting: Stigma and the Undoing of Global Health* (Johns Hopkins University Press, 2019).

42 *Narodno jedinstvo*, “Amerikanci za našu djecu” (cyr.), 14 February 1920, 1.

43 *Narodno jedinstvo*, “Proglas Društva Crvenog krsta Srba, Hrvata i Slovenaca,” 18 October 1921, 3.

order that every Local Protection in BiH “should maintain a registry of deaf-mute, blind, epileptic, and crippled children, a registry of children with notorious alcoholic parents, and a registry of children without fathers or mothers.”⁴⁴

In 1922, a competition was announced for one-year studies in the Czech Republic for teachers in schools for deaf-mute children, aiming for specialised training and education for children with sensory disabilities. Considering the needs, sending five male and five female teachers was definitely insufficient,⁴⁵ but it was a concrete step in addressing this issue. The systematic training of staff specialised in helping blind, deaf-mute, and underdeveloped children was not provided for until the 1929 Teacher Training School Law.⁴⁶ Although the first steps towards institutional support for children with sensory disabilities were quite limited considering the actual needs, this initiative indicates that the significance of the relevant personnel’s specialised education was recognised.

The same principle guided the decision that the education of children with sensory impairments should be free of charge, which was confirmed by the Disability Law of 1925.⁴⁷ If they were victims of the war, children would, in the same manner, at least fall under the additional War Invalids Regulation from 1938 or under Article 4 and thus be provided with free support and training in special schools, where “general education and vocational training” was provided, along with appropriate devices (e.g., for the deaf).⁴⁸ This was a law implemented across the entire Kingdom of SCS. Although the legal framework that included BiH existed, its implementation was impeded by the absence of schools for children with disabilities during this period.

Data from 1921 and 1922 indicate that the situation in BiH was serious compared to the rest of the Kingdom of SCS. Of the total fifteen thousand blind individuals in the Kingdom, more than a third – specifically, five thousand five hundred – lived in BiH, which was a disproportionately high share.⁴⁹ The 1922 statistics further highlight the problem, recording a significant number of children with disabilities,⁵⁰ as shown in the table below. These data reflect the alarming social conditions and indicate that, at the time, BiH faced an urgent need for systematic solutions in the care of people with disabilities, particularly children.

44 Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH – Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1921., 1005–1999, 2; 1005–1999, box fonds 9.

45 *Narodno jedinstvo*, “Stečaj radi studija škola za gluvonemu decu,” 26, and 28 July 1922, 12.

46 *Narodno jedinstvo*, “Zakon o učiteljskim školama” (cyr.), 17 October 1929, 1.

47 *Narodno jedinstvo*, “Invalidski zakon” (cyr.), 19 December 1925, 2.

48 *Narodno jedinstvo*, “Uredba o ratnim invalidima i ostalim žrtvama rata,” 7 December 1938, 5.

49 *Narodno jedinstvo*, “Koliko ima slijepaca u našoj zemlji?,” 3 March 1922, 3.

50 Anto Barišić, “Dječija izložba u Beogradu,” *Narodno jedinstvo* 3, No. 110 (1922): 3.

Table 1: Number of Children with Disabilities in BiH in 1922

Category	Number
Blind	589
Deaf and hard of hearing	1868
Physically disabled	2637
Mentally disabled	1802

Between the two world wars, the care and education of children with sensory disabilities in BiH were primarily managed through the Institute for the Blind and Deaf-Mute Children in Zagreb and the Home for the Blind in Zemun.⁵¹ On the other hand, the Institute for Deaf-Mute and Blind Children in Ljubljana, while a vital resource, could not accommodate children from BiH due to its limited capacity.⁵² This system reflected the centralised approach to special education within the Kingdom of SCS. While the system provided some support, it often created challenges regarding accessibility and individualised care for children in BiH. The reliance on institutions located outside the region, which involved physical distance, led to a loss of contact between children and their families and loved ones, further increasing their segregation and isolation from the community. Contemporary disability studies emphasise that institutional living, combined with the dynamics of today's family life, can sometimes lead to irreversible ruptures in relationships between individuals with disabilities and their families, especially when they are placed in specialised and remote institutions.⁵³

Given the lack of specialised institutions for deaf-mute and blind children in BiH and the fact that not all of them could be sent to institutions in Zagreb or Belgrade, in some cases, attempts were made to place them in orphanages. The Orphanage in Reljevo, near Sarajevo, began accepting deaf-mute children in 1923, though it was not a specialised institution in the true sense of the word. By 1940, just before the war, it housed seventy children.⁵⁴ According to the data from 1921, "State and private orphanages accepted only complete orphans – children without both parents, without property and protection – and prioritised wartime children aged six to twelve, provided they had no defects and demonstrated good moral conduct. Children who were neglected, criminally inclined, or morally fallen, regardless of their orphan status, were sent to reformatory institutions in Croatia. It is noted that there was no specialised institution for defective children in this region."⁵⁵

51 *Narodno jedinstvo*, "Biblioteka za slijepe," 14 June 1921, 3.

52 *Narodno jedinstvo*, "Škola za gluhojeme u Ljubljani," 4 August 1921, 1; "Društvo slijepaca u Ljubljani," 22 March 1922, 1.

53 Ben Edwards, Daryl J. Higgins, and Norbert Zmijewski, "The Families Caring for a Person with a Disability Study and the social lives of carers," *Family Matters* 76 (2007): 8–17.

54 Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941* (Sarajevo: Institut za historiju, 2021), 135.

55 Povjerenstvo Ministarstvs za socijalnu politiku za BiH – Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1921., 1005–1999, 2; 1005–1999, box fonds 9.

It is evident that at the state level in BiH during the 1920s, there was some awareness and a few initiatives related to the care of children with sensory disabilities. However, these measures were far from sufficient. As a result, charitable societies took on the responsibility of providing care for this population, attempting to fill the gaps in institutional support. For example, the Social Hygiene section of the Central Organisation of Charitable Societies in Croatia and Slavonia, under Dr Josip Šilović's leadership, also assisted the blind and deaf-mute.⁵⁶ Already during World War I, when this humanitarian society was first established, Dr Šilović organised initiatives to provide nutrition for children in BiH. In the new state framework, he would go on to become a significant figure in the organised efforts to ensure child welfare, including the care and support of children with sensory disabilities.⁵⁷ After World War I, voluntary work and donations continued to be the main foundations of social policy in BiH. Organising private initiatives to bring together the philanthropic activities of individuals and groups was a crucial, essential, and indispensable link in providing concrete and practical protection for children in general during that period.⁵⁸ At that time, similar humanitarian and philanthropic actions to help war victims, orphans, widows, families of deceased members, disabled soldiers, the sick, and refugees were organised in other parts of Europe as well. These actions were part of a broader practice that combined state aid and volunteerism. This "mixed economy of social welfare" involved both state intervention and the active role of civil society and volunteer organisations in assisting the most vulnerable, laying the foundation for the further development of social welfare.⁵⁹

The reasons why it was impossible to establish a systematic care system for children with sensory disabilities at the state level in BiH (such as training professional staff, opening specialised institutions for education and upbringing, etc.) included the bureaucratic obstacles hindering the implementation of ideas developed in the framework of the Kingdom of SCS's social and healthcare policies. For example, the Ministry of Social Policy Decision of 23 March 1928 stipulated that the Department for the Protection of Children and Youth in the Sarajevo Region would assume responsibility for all matters related to the general protection of children across BiH. This encompassed the care and education of "abnormal children" (the blind, deaf-mute, physically disabled, and mentally impaired), as well as their medical treatment.⁶⁰

56 Podpredsjednice ove organizacije bile su baronica Maja Turković i Marija Magdić. *Narodno jedinstvo*, "Savez dobrotvornih društava," 18 May 1920, 2.

57 Josip Šilović, *Zaštita djece*.

58 Emily Baughan, *Saving the Children: Humanitarianism, Internationalism, and Empire*, Vol. 19 (University of California Press, 2021). Katarzyna Gawliczm and Marcin Starnawski, "For child and social justice: radical approaches in education and care for young children in interwar Poland," *Early Years* 38, No. 2 (2018): 197–211.

59 Julia Moses, "Social Policy, Welfare, and Social Identities, 1900–1950," *The Oxford Handbook of European History, 1914–1945* (2014). Michele Mioni and Stefano Petrunaro, "The Social Marginals and the Mixed Economy of Welfare in Interwar Europe. A Reader of Primary Sources" (Cost Action, 2022). Jakub Rákosník, "Czech Children in Need and the Mixed Economy of Welfare in Interwar Czechoslovakia (1918–1939)," In Michele Mioni and Stefano Petrunaro, eds., *Caring for the Socially Marginalised in Interwar Europe, 1919–1939: The Mixed Economy of Welfare* (Cham: Springer Nature Switzerland, 2024), 97–118.

60 Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem*, 140.

However, based on the collected archival materials and expert literature, it is impossible to confirm that these activities were in fact implemented.

On the other hand, due to the changes in the organisation of regional committees in BiH, the state's responsibilities were "reduced" to the region and the local social care departments. Article 15 of the Decision stated that the region would be responsible for establishing institutions for the deaf-mute and blind children and their accommodation. Essentially, this meant shifting the burden from the state to smaller territorial units and communities without any real authority or sufficient financial resources. In one of them, in the Vrbas district of Banja Luka, the Department for "Abnormal" Children of the Ministry of Social Policy, led by the long-time director and founder of the Institute for the Blind, Deaf-Mute, and Disabled Children in Zemun, established its own committees for the social protection of individuals with disabilities. This Department was responsible for collecting and systematising statistical data on "abnormal" children in the Kingdom, supporting existing institutions in organising their work and professional staff, as well as initiating and leading actions to establish and develop new schools in the Kingdom wherever there was a need for them. However, as will become evident from the following analysis, the majority of the Department's activities in Banja Luka in 1938⁶¹ were focused on listing and categorising children with sensory disabilities, collecting data about them, composing applications for their placement in institutions outside of BiH, and sending these requests to the Ministry of Social Policy.⁶² This approach demonstrated a certain level of care for children with sensory disabilities. However, this practice revealed the marginalisation of children with disabilities, as their care was not a priority of the state policy. At the same time, reliance on institutions in other regions stemmed from the broader trend of economic centralisation and the consolidation of power, which also affected the social welfare system of the Kingdom of Yugoslavia.⁶³

After the administrative changes brought about by the establishment of the Kingdom of Yugoslavia in 1929, the newly formed Banates included territorial areas that had previously belonged to different administrative units. Specifically, eastern Bosnia and western Serbia were merged into the Drina Banate, which had its seat in Sarajevo.⁶⁴ Due to this reorganisation, reports dealing with this territorial unit sometimes failed to clarify which part of the former administrative entity the data referred to. For instance, it was not easy to determine whether the specific data was

61 *Narodno jedinstvo*, "Uputstvo o radu i dužnostima sreskih sanitetskih referenata" (cyr.), 25. May 1938, 5.

62 Arhiv Republike Srpske, Veliki župan Vrbaske oblasti, (VŽVO), sign. 101, 1–17. The document states that there were "11,536 blind, 16,571 deaf-mute, 38,000 crippled, and 22,586 mentally handicapped children in the Kingdom. The total number of abnormal individuals in the country amounted to 88,893, while there were only 4 institutions for the deaf-mute, 2 for the blind, one for the crippled, and none for the mentally handicapped. Among all these institutions, the one in Zemun, where blind, deaf-mute, and crippled children are educated, was the largest and the only one of its kind in our country."

63 Mustafa Imamovic, "Normative Policies of the Sixth of January Dictatorship," *Zb. Prav. Fak. Sveuc. Rij.* 12 (1991): 55. Fabio Giomi and Stefano Petrunaro, "Voluntary associations, state and gender in interwar Yugoslavia. An introduction," *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26, No. 1 (2019): 1–18.

64 Husref Tahirović, "Medical Biography of Isak Samokovlija: The Famous Bosnian-Herzegovinian Writer," *Acta Medica Academica* 51, No. 2 (2022): 147.

related to the territory of BiH or Serbia, as the reports referred to the united area of the Drina Banate. This created difficulties in understanding the specific statistical data, as the boundaries between the two former units were no longer clearly defined.

For example, according to the 1935 records of the administration of the Drina Banate, one child from this administrative unit was placed in the King Alexander Blind Home in Belgrade, six were in the blind institution in Zemun, and twenty-six children were residing in the institutions for the deaf in Zemun, Belgrade, and Zagreb.⁶⁵ However, it is impossible to determine the exact number of children from BiH on this basis. The same applies to the data from 1937, which refers to thirty-one children in total.⁶⁶ The latest official data regarding the number of children with sensory disabilities indicate that in 1930, there were one hundred and ninety-four blind, six hundred and four deaf-mute, and nine hundred and eighty-nine physically disabled children of school age.⁶⁷ The petition from the Members of the Parliament to the ban of the Drina Banate indicates that there were as many as up to three thousand blind children of school age in BiH, of which only a small number were accommodated in the Invalids' Home in Zemun, while "the others were left to their tragic fate".⁶⁸ When comparing the figures from the abovementioned years, a significant disparity becomes apparent between the number of children with sensory disabilities in BiH and their access to care in specialised institutions. This suggests no placement was available for them, either within their home country or beyond. One of the official reports from 1930 also documents that while there were 1,500 children with sensory disabilities in the Drina Banate, only 370 of them attended school, which is merely one-third of the total. Inadequate infrastructure and institutional support for children with disabilities reflect the broader societal conditions that were not attuned to their needs. However, when evaluating this situation, it is crucial to consider the sociocultural, economic, and other limitations of the time, which influenced the approach to and the organisation of care for people with disabilities.

All the above – along with the fact that it was only in 1929 that the Law on Public Schools in BiH (which applied to the entire Kingdom) introduced the formal obligation to organise special education for children with sensory disabilities – highlights significant institutional and systemic delays. Although this law allocated funding for specialised institutions and announced the development of a specific work plan tailored to their needs, these measures were insufficient compared to the progress made in other states in the Kingdom of Yugoslavia (Serbia, Slovenia, Croatia).⁶⁹

The development of a systematic network of institutions for the education and care of children with sensory disabilities in BiH began after World War II, during the

65 *Narodno jedinstvo*, "Socijalna politika i zdravlje," 2 February 1935, 4.

66 *Narodno jedinstvo*, "Iz ekspozee načelnika Odeljenja za socijalnu politiku i nar. zdravlje" (cyr.), 3 March 1937, 3.

67 *Narodno jedinstvo*, "Izveštaj o radu Banskog vijeća Drinske banovine" (cyr.), 11 March 1931, 4.

68 From the report by Ante Tadić and Stjepan Maksimović, district councillors for the city and district of Tuzla. *Narodno jedinstvo*, "Report on the work of the district council of the Drina Banovina from 19 November to 18 December, 1930, regarding the proposal for the provincial budget for 1931/1932" (stenographic notes), 14 March 1931.

69 *Narodno jedinstvo*, "Zakon o narodnim školama" (cyr.), 14 December 1929, 1.

period of socialist Yugoslavia, despite the legislative framework of the Kingdom of SCS/Yugoslavia, which had already addressed the care and education of such children, including those from BiH. Thus, it can be concluded that the interwar period marked an essential step in raising awareness of the need to care for this vulnerable social category. However, bureaucratic obstacles, limited economic resources, political instability, and the cultural and social circumstances of the time, coupled with the inevitable influence of the impending World War II, hindered the realisation of systematic and comprehensive support. Consequently, the interwar period was characterised by conceptual advancements but also a lack of concrete institutional solutions that would secure an appropriate place for children with sensory disabilities in the educational and social system of BiH.

Conclusion

The interwar period in BiH marks the beginning of recognising the needs of children with sensory disabilities despite the absence of a developed institutional framework for their care and education. In the context characterised by political instability, economic challenges, and cultural barriers to understanding disability, systematic support was virtually non-existent. However, the early initiatives and volunteer efforts that often relied on family support – particularly by women – set the stage for the eventual development of institutional care. Although the challenges were considerable, this period played a crucial role in establishing the foundations for the future growth of systems for protecting and educating children with sensory disabilities. Compared to other parts of the Kingdom of SCS/Yugoslavia, where specialised institutions for children with disabilities had already been set up, BiH developed its system of care and education at a much slower pace. Nevertheless, after World War II, conditions were established for further progress, with the interwar period remaining a pivotal moment in the development of care systems for children with sensory disabilities in BiH.

Bibliography

Archival sources

- Arhiv Republike Srpske:
 - Veliki župan Vrbaske oblasti (VŽVO). Sign. 101, 1–17.
- Državni arhiv Bosne i Hercegovine:
 - Povjerenstvo za socijalnu politiku - Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1921. 1005-1999. Box fund 9.; Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH. Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1919. 202-1600.

Literature

- Abramović, Vladimir. "Život na gradskoj margini: Zdravstveni, socijalni i prehrambeni aspekti življenja u Beogradu 1919–1941." *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 33 (2014): 162–73.
- Barišić, Anto. "Dječija izložba u Beogradu." *Narodno jedinstvo* 3, No. 110 (1922): 3.
- Bašić, Sanela. "(Re) Interpretacija historije dječije zaštite u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata." *Sarajevski žurnal za društvena pitanja* 3, No. 1-2 (2014): 83–96.
- Baughan, Emily. *Saving the Children: Humanitarianism, Internationalism, and Empire*, Vol. 19. University of California Press, 2021.
- Brewis, Alexandra and Amber Wutich. *Lazy, Crazy, and Disgusting: Stigma and the Undoing of Global Health*. Johns Hopkins University Press, 2019.
- Brodjanac, Josip. "Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. okt. 1910." *Sarajevski list* 35, No. 264 (1912): 2.
- Buljevac, Marko. "Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: Što nas je naučila povijest." *Revija za socijalnu politiku* 19, No. 3 (2012): 255–72.
- Čamo, Merima. "Društvena (re) distribucija ruralnih resursa između dva svjetska rata na prostoru Bosne i Hercegovine i njena aktualizacija." *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture "Preporod"* 1 (2019): 17–30.
- Dobaja, Dunja. "Socialna in zdravstvena zaštita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Druške banovine." *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, No. 3 (2010): 7–26.
- Dugački, Vlatka and Krešimir Regan. "Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)." *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 10, No. 1 (18) (2016): 37–63.
- Dujmović, Sonja M. *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*. Sarajevo: Institut za historiju, 2021.
- Edwards, Ben, Daryl J. Higgins, and Norbert Zmijewski. "The Families Caring for a Person with a Disability Study and the Social Lives of Carers." *Family Matters* 76 (2007): 8–17.
- Gabelica, Mislav and Ljiljana Dobrovšak. "Vojno-veteranska društva na prostoru bivše banske Hrvatske 1919.–1941. godine." *Časopis za suvremenu povijest* 55, No. 2 (2023): 239–62.
- Gawlicz, Katarzyna and Marcin Starnawski. "For Child and Social Justice: Radical Approaches in Education and Care for Young Children in Interwar Poland." *Early Years* 38, No. 2 (2018): 197–211.
- Giomi, Fabio and Stefano Petrungaro. "Voluntary Associations, State, and Gender in Interwar Yugoslavia. An Introduction." *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26, No. 1 (2019): 1–18.
- Grabovica, Almir. "Sistem nacionalne sigurnosti Bosne i Hercegovine." *Znakovi vremena-Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 18, No. 68-69 (2015): 189–204.
- Grebenac, Petra. "Književna reprezentacija invaliditeta kao identiteta u noveli 'Buharina kći' Ljudmile Ulice." *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 204, No. 3 (2023): 85–94.
- Hadzibegić, Lejla. "The Education of d/Dhh Children in Bosnia and Herzegovina." *Sign Language Studies* 19, No. 2 (2019): 198–204.
- Hamzić, Omer. "Djelovanje 'Gajreta' u manjim mjestima i gradovima Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata – slučaj Lukavca i Puračića." *Historijska misao* 4, No. 4 (2018): 149–80.
- Imamović, Mustafa. "Faktori bosanskohercegovačke posebnosti u okviru Austrougarske monarhije." *YBL Fac. Sarajevo* 24 (1976): 287.
- Imamović, Mustafa. "Normative Policies of the Sixth of January Dictatorship." *Zb. Prav. Fak. Sveuc. Rij.* 12 (1991): 55.
- Jovanović-Batut, Milan. "Narodno zdravlje." *Sarajevski list* 33, No. 309 (1910): 1.
- Klarić, Ivan. "Iz Livna u Bihaćku krajinu." *Sarajevski list* 18, No. 136 (1895): 1, 2.
- Kukrić, Stjepan. "Priljepive bolesti." *Sarajevski list* 38, No. 96 (1915): 2, 3.

- Laban, R. *Rukama do svetlosti. Sto godina rada škole za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović" u Zemunu (1917–2017)*. Zemun: Škola za učenike oštećenog vida 'Veljko Ramadanović'.
- Maraković, Nikola. "Čula u prvom duševnom radu." *Sarajevski list* 14, No. 101 (1891): 1, 2.
- Maraković, Nikola. "Čula u prvom duševnom radu." *Sarajevski list* 14, No. 102 (1891): 1, 2.
- Maraković, Nikola. "Intelektualni osnovi u duši." *Sarajevski list* 15, No. 16 (1892): 1, 2.
- Maraković, Nikola. "Intelektualni osnovi u duši." *Sarajevski list* 15, No. 17 (1892): 1.
- Maraković, Nikola. "Prvi plodovi duševnog rada." *Sarajevski list* 14, No. 124 (1891): 1, 2.
- Maraković, Nikola. "Prvi plodovi duševnog rada." *Sarajevski list* 14, No. 125 (1891): 1, 2.
- Masic, Izet, Nabil Naser, Aida Kapetanovic, Nizama Salihefendic, and Muharem Zildzic. "Traditional Healing in Treatment of Diseases in the Past in Bosnia and Herzegovina." *Materia Socio-Medica* 34, No. 1 (2022): 70–79.
- Matković, Stjepan and Edi Miloš. "Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine tijekom Prvoga svjetskog rata: primjer suradnje s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom." *Historijska misao* 3, No. 3 (2017): 123–57.
- Mioni, Michele and Stefano Petrunaro. "The Social Marginals and the Mixed Economy of Welfare in Interwar Europe. A Reader of Primary Sources." Cost Action, 2022.
- Moses, Julia. "Social Policy, Welfare, and Social Identities, 1900–1950." *The Oxford Handbook of European History, 1914–1945*. 2014.
- Pešalj, Jovan. "Između vrača i lekara: obeležje zdravstvene kulture." In Aleksandar Fotić, ed. *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, 475–504. Beograd: Clio, 2005.
- Petrović, Ljubomir. *Nevidljivi geto: invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.
- Rákosník, Jakub. "Czech Children in Need and the Mixed Economy of Welfare in Interwar Czechoslovakia (1918–1939)." In Michele Mioni and Stefano Petrunaro, eds. *Caring for the Socially Marginalised in Interwar Europe, 1919–1939: The Mixed Economy of Welfare*, 97–118. Cham: Springer Nature Switzerland, 2024.
- Rieser, Richard. "Inclusive education or special educational needs: Meeting the challenge of disability discrimination in schools." *Education, Equality and Human Rights*, 175–97. Routledge, 2006.
- Šilović, Josip. *Zaštita djece. Sadržaj stanje i pogled u budućnost*. Zagreb: Narodna zaštita, 1922.
- Silvers, Anita. "Double Consciousness, Triple Difference: Disability, Race, Gender, and the Politics of Recognition." In *Disability, Diversity, and Legal Change*, 75–99. Brill Nijhoff, 1999.
- Štipančević, Mario. "Tkalčić, Godišnjak društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije 10 (2006)." *Arhivski vjesnik* 50, No. 1 (2007): 259–60.
- Stojnić, Bojan. "Organizacija zdravstvene i socijalno-higijenske službe u Vrbaskoj banovini (1929–1941)." *Tokovi istorije* 1 (2019): 11–37.
- Tahirović, Husref. "Medical Biography of Isak Samokovlija: The Famous Bosnian-Herzegovinian Writer." *Acta Medica Academica* 51, No. 2 (2022): 147.
- Traustadottir, Rannveig. "Women with Disabilities." *The Double Discrimination. Center of Human Policy*. TASH, Newsletter (1990).
- Užicanin, Salkan. "Staranje za bosanskohercegovačke ratne invalide tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918)." *Historijska misao* 10, No. 10 (2024): 113–64.
- Žarković, Grujica. "Skupe greške zdravstvene politike u zemljama bivše Jugoslavije u XX vijeku." *Dijalog-Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 01+02 (2003): 236–52.
- Zovko, Gojko. "Invalidi i društvo." *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 6, No. 1 (1999): 1–12.

Periodicals

- *Narodno jedinstvo*, 1920–1922, 1925, 1929, 1931, 1934, 1935, 1937, 1938.
- *Sarajevski list*, 1888, 1896, 1900, 1902, 1907, 1908, 1910, 1912, 1917, 1918.

Published sources

- *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.* Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896. XXIV–XXV.

Jelena Seferović and Sonja Dujmović

IZZIVI IN DOSEŽKI PRI VARSTVU IN VZGOJI OTROK S SENZORIČNIMI OKVARAMI V BOSNI IN HERCEGOVINI (OD KONCA 19. STOLETJA DO LETA 1941)

POVZETEK

Članek obravnava prve poskuse vzpostavitve sistemov varstva in vzgoje otrok s senzoričnimi okvarami v BiH v medvojnem obdobju. Čeprav se je formalni institucionalni okvir za takšno oskrbo vzpostavil šele po drugi svetovni vojni, so se pobude za podporo tem otrokom pojavile že v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Zaradi pomanjkanja strokovnega znanja in težavnih ekonomskih razmer so bile za oskrbo pogosto odgovorne družine, zlasti ženske, država pa jim je zagotavljala le omejeno podporo. Zaradi družbenih izzivov, vključno s splošno revščino in posledicami vojne, so bile potrebe invalidnih otrok še dodatno odrinjene na rob. Kljub tem težavam je bil v medvojnem obdobju dosežen določen napredek z uvedbo vladnih razprav in socialnih pobud, namenjenih reševanju tega vprašanja. Čeprav ta prizadevanja niso bila v celoti uresničena, so pomenila prve korake k institucionalizaciji podpore za otroke s senzoričnimi okvarami. Raziskava osvetljuje tudi regionalne razlike znotraj nekdanje Kraljevine SHS in ugotavlja, da je BiH pri ustanavljanju specializiranih ustanov zaostajala za drugimi regijami, kot sta Hrvaška in Srbija. Zato so bili številni otroci iz BiH nameščeni v ustanove v drugih delih kraljevine, kar jih je še bolj oddaljilo od njihovih skupnosti. Čeprav je bil obseg teh začetnih korakov omejen, so postavili temelje za prihodnji napredek na področju varstva in vzgoje otrok s senzoričnimi okvarami v BiH.

Mojca Šorn*

Slepi in slabovidni v Sloveniji od okupacije do šestdesetih let 20. stoletja**

IZVLEČEK

Članek obravnava institucionalno skrbstvo in vzgojno-izobraževalni proces za slepe in slabovidne v Sloveniji v obdobju druge svetovne vojne in v letih, ki so sledila. V razpravi, ki temelji na arhivskem gradivu, avtorica izpostavi akte, ki so pripomogli k preobratu v življenju slepih in slabovidnih oseb. Pri tem ugotavlja, da sta šolanje ter zaposlovanje doprinesla k njihovem vključevanju v gospodarsko in družbeno življenje, samostojnemu, samoodgovornemu življenju, to pa k razbijanju predsodkov, ki jih je družba do njih gojila v letih poprej.

Ključne besede: slepi in slabovidni, Slovenija, institucionalno skrbstvo, vzgoja in izobraževanje, štirideseta, petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja

ABSTRACT

THE BLIND AND PARTIALLY SIGHTED IN SLOVENIA FROM THE OCCUPATION TO THE 1960S

The article focuses on the institutional care and educational process for the blind and partially sighted in Slovenia during and after World War II. In the discussion based on archival materials, the author highlights the legislation that contributed to transforming the lives of the blind and partially sighted. In this regard, she notes that education and

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, mojca.sorn@inz.si; ORCID: 0000-0002-4457-1118

** Članek je nastal v okviru projekta J6-50189 Sistemi skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

employment contributed to their integration into economic and social life, to their independent, self-responsible living, and to the elimination of the prejudices that society had held against them in the past.

Keywords: the blind and partially sighted, Slovenia, institutional care, education and schooling, the 1940s, 1950s and 1960s

Institucionalno skrbstvo za slepe med drugo svetovno vojno s poudarkom na delovanju Zavoda za slepe otroke in mladino Kočevje

Pred drugo svetovno vojno je bil edini zavod za odrasle slepe *Dom slepih v Stari Loki*.¹ Poslovati je začel 1. januarja 1937 v Strahlovem gradu. Ustanova je lahko sprejela 50 oseb, ki so se ukvarjale s pletarstvom in ščetarstvom.² Po okupaciji je dom zasedlo nemško vojaštvo, gojence zavoda so nastanili po zasebnih hišah.³ V nasprotju s tem je ves čas vojne deloval vzgojno-izobraževalni *Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju*,⁴ ki se je od okupacije do selitve v prestolnico konec leta 1944 imenoval *Zavod za slepe otroke v Kočevju*. Čeprav je bil do osvoboditve edini delujoči zavod za slepe, ni več opravljal vloge osrednje slovenske ustanove za usposabljanje slepih otrok, saj so bili v njem v glavnem le otroci iz Ljubljanske pokrajine. Večina učencev z nemškega okupacijskega področja se namreč, ko je zavod po nekajtedenski prekinitvi pouka 24. aprila 1941 nadaljeval redno šolsko delo,⁵ v Kočevje ni vrnila.⁶

Od aprila 1941 je delo zavoda v prvi vrsti oviralo pomanjkanje prostora, del objekta je bil preurejen v vojaški poštni urad, kasneje pa sta v istem poslopju delovali tudi kočevska osnovna šola in gimnazija. Od septembra 1943, ko se je začela stopnjevati nevarnost letalskih napadov, so gojence iz kočevskega zavoda, ki ni imelo zaklopišča, vsako jutro vodili v bližnjo vas Mahovnik, kjer so največkrat preživeli cel dan. Šolsko leto 1943/44 se je tako začelo šele 6. decembra 1943 s šestnajstimi učenci; v I.

1 Danes je Stara Loka primestno naselje v občini Škofja Loka.

2 Peter Confidenti in Mimi Breznik, »Dom slepih v Stari Loki,« v: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969), 138. SI AS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 285, Statistični podatki o slepih v Sloveniji.

3 Del prvega poglavja študije temelji na: Mojca Šorn, »Zavod za slepe otroke v Kočevju (1941–1944) in njegova selitev v Ljubljano,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 269–78.

4 Prvi slovenski zavod za slepe je bil ustanovljen po končani prvi svetovni vojni; svoje prostore je dobil najprej v Ljubljani, leta 1922 pa so ga preselili v Kočevje.

5 Konec marca 1941 je minister za prosveto izdal odredbo o prekinitvi pouka v javnih in zasebnih šolah. Po začetku vojne na naših tleh je banska uprava razglasila izredne razmere in odredila, da morajo vse šole učencem izdati spričevala. Eden zadnjih ukrepov Natlačnove uprave je bil poziv za vrnitev v šolske klopi – 23. 4. 1941 je bil pouk obnovljen. – Mojca Šorn, *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), 357.

6 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. V, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 30. 4. 1941.

in II. oddelku jih je bilo po pet, v III. oddelku pa šest. Istočasno je bilo v zavodu enajst obrtnih vajencev.⁷ Učenci so v šolskih klopih preživeli le tri dni, nato je bil pouk prekinjen zaradi »znaníh decembrskih dogodkov v Kočevju.«⁸ V nedeljo 12. decembra je na mesto padla letalska bomba. Človeških žrtev v zavodu spopadi in bombardiranje niso terjali, je pa bila zgradba močno poškodovana. Najeti delavci so prekopali ruševine, iz katerih jim je uspelo rešiti nekaj živí, obleke in posteljnine. Žal pa je bil uničen del zavodskega arhiva: zavodska kronika in fotografsko gradivo iz življenja, pouka in dela slepih učencev in gojencev. Uprava zavoda je naredila seznam uničenih in ukradenih predmetov ter ga predložila županstvu občine Kočevje in pokrajinski upravi. Škoda na inventarju je bila ocenjena na 222.549,75 lire, škoda, povzročena učiteljem in gojencem pa na 53.460 lir.⁹ Nato so odgovorni poskrbeli za najnujnejša popravila.¹⁰

Po posredovanju Bogomire Dobovšek, upravnice zavoda, je šef pokrajinske uprave z odlokom z dne 31. decembra 1943 odredil, »da se zavod začasno preseli v ljubljansko gluho-nemnico. Selitev naj se izvrši z vsem inventarjem, premičnine pa naj sprejme v varstvo okrajno glavarstvo.«¹¹ Vendar pa te odredbe ni bilo mogoče izvesti, saj potovanje v Ljubljano, ki je bilo takrat mogoče samo s t. i. vojaškimi avtokolonami, ni bilo dovolj varno za selitev slepih otrok. Zaradi napovedane selitve se pouk ni nadaljeval vse do konca aprila 1944, delo v pletarski delavnici pa se je začelo nekoliko prej, 1. februarja. Dobovšek je s kolegi ves ta čas razmišljala o selitvi, predvsem kdaj bi bil najboljši trenutek za ta podvig in zakaj:

Če se bo selitev gojencev izvedla meseca junija, ko zaključujemo šolsko leto in itak že običajno gredo otroci na počitnice, potem bo precej manj padla v oči in morda se nam bo posrečilo, da nam tja do jeseni še ne zasedejo tukajšnjih zavodskih prostorov v kake druge namene, da v tem času v miru pospravimo pridelke in z vsako kolono spravimo nekaj stvari v Ljubljano. Jeseni torej bi pa že začeli s poukom in zavodom kompletno v Ljubljani.¹²

Ker spomladi in poleti leta 1944 v Kočevju ni prihajalo do vojaških spopadov,¹³ situacija v Ljubljanski pokrajini pa je bila nepredvidljiva, so selitev predstavljali vedno znova. Upravnica je za zapisnik povedala: »V tej zadevi sem se posvetovala s komisarjem kočevske občine in vojaškimi oblastmi, ki so mi zagotovili, da je upati, da čez poletje najbrže bivanje slepih otrok v Kočevju ne bo nevarno. In tako je zavod zaenkrat ostal v Kočevju.«¹⁴

7 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 4. 12. 1943. Nekoliko drugačni podatki v: Prav tam, Zapisnik, 26. 6. 1944.

8 Po nemški zasedbi Kočevja (konec oktobra 1943) so partizani in aktivisti OF delovali na osvobojenem območju v okolici mesta. Slovenska partizanska vojska je sovražnikovo postojanko v Kočevju napadla dvakrat (obakrat ji je na pomoč priskočilo zavezniško letalstvo), prvič 9. 12. 1943.

9 V tem času so se npr. plače bančnih uradnikov gibale od dobrih 1100 do dobrih 1500 lir. – *Slovenski narod*, »Gibanje cen, mezd in zaposlitve v Ljubljanski pokrajini leta 1943,« št. 19, 8. 5. 1944, 3.

10 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 23. 3. 1944.

11 Ibidem.

12 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 28. 4. 1944.

13 Po uspešni obrambi Kočevja konec leta 1943 je nemška vojska v prvih mesecih leta 1944 mesto spremenila v izredno utrjeno oporišče.

14 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 31. 8. 1944.

Ker se je v ljubljanski bolnišnici že v letu 1943 zdravilo več otrok in mladostnikov, ki so oslepeli zaradi vojnih poškodb, so jih pristojni želeli čim prej vključiti v vzgojno-izobraževalni proces. Podali so predlog, da bi oddelek za slepe osnovali kar v prostorih ljubljanske gluhonemnice.¹⁵ Tako so v začetku leta 1944 stekle priprave na sprejem novih gojencev, pouk pod vodstvom Franice Vrhunc, ki sta ji pomagala katehet Ivan Tomažič in učiteljica Milica Sivec, pa se je začel aprila istega leta. Ravnatelj gluhone-mnice Mirko Dermelj je dal novoorganiziranemu *Oddelku za slepe* (novince) na razpo-lago štiri sobe, gojencem pa je nudil popolno oskrbo iz rednega zavodskega proračuna. Upraviteljica kočevskega zavoda je avgusta 1944 na obisku v Ljubljani ugotovila, »da so slepi oskrbovanci, kar se tiče prehrane, za te čase naravnost najboljše oskrbovani. G. ravnatelj / ... / je vedno pripravljen pomagati in ustreči v vseh željah in potrebah v dejanju kakor tudi z nasveti.«¹⁶

Ko je predsednik Leon Rupnik oktobra 1944 izdal odredbo, ki je velevala, da se mora pouk v osnovnih in srednjih šolah nadaljevati ne glede na vojne razmere, je bilo v kočevsko šolo za slepe vpisanih petnajst učencev, 1. oktobra jih je bilo pri pouku sedem.¹⁷ Ko je partizanska vojska na mesto oziroma nemško postojanko v Kočevju med 18. in 20. novembrom izvedla močan napad,¹⁸ sta dve izmed bomb na poslopju zavoda naredili še dodatno škodo. Učiteljski zbor se je bil primoran posvetovati s pred-stavniki krajevnih oblasti, nemudoma so stekle priprave za selitev v Ljubljano. Šestnajst gojencev in štirje člani učiteljskega zbora so se v Ljubljano pripeljali 30. novembra s tovornim avtomobilom vojaške avtokolone in »ob pozni večerni uri potrkali na vrata gluhonemnice«.¹⁹ S seboj so prinesli samo osebno prtljago, večji del osebja je namreč ostal v zavodu v Kočevju, kjer je čuval preostali inventar in poslopje.

Slepi gojenci so se novemu okolju hitro privadili, verjetno tudi zato, ker so bili prijazno sprejeti. 5. decembra 1944, na god sv. Miklavža, so bili v zavodskem krogu glu-honemnice deležni »slovesnega pozdrava in sprejema«; gluhonemi gojenci so slepim otrokom priredili obdarovanje. Tudi božič so praznovali v lepem razpoloženju: »Na Sv. večer smo priredili / ... / lepo božičnico s petjem in recitacijami – ki smo jo potem ponovili za bližnje znanke in prijatelje na Silvestrov večer.«²⁰

V oddelku, poimenovanem *Zavod za slepe otroke Ljubljana*, so otroci pouk nadalje-vali januarja 1945. Ljudska šola je še naprej obsegala tri oddelke; v I. so bili štirje učenci, v II. jih je bilo devet in v III. šest. Ker so si učenci obeh šol, šole za gluhe in šole za slepe, delili eno učilnico, je pouk potekal v izmenah. Slepi učenci so v šolskih klopih sedeli ob ponedeljkih, sredah in petkih popoldne ter ob torkih, četrtek in sobotah dopoldne.²¹

15 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 23. 3. 1944.

16 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 31. 8. 1944.

17 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 2. 10. 1944.

18 Več o napadu na Kočevje novembra 1944 Damijan Guštin, Vesna Jerebič Perko in Ivan Guštin, *Osvoboditev Kočevske* (Kočevje: Pokrajinski muzej, 2005), 29 sl.

19 SI AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 13. 1. 1945 (prva seja po selitvi zavoda v Ljubljano).

20 Ibid.

21 Šorn, »Zavod za slepe otroke v Kočevju«, 277.

V zavodu sta delovali tudi gospodinjska šola in pletarska delavnica, vendar je bil prav tako kot šolski moten tudi praktični pouk; devet pletarskih vajencev je namreč kmalu ostalo brez lastne delavnice, zaradi pomanjkanja živil pa je bil zgolj na teorijo skrčen tudi gospodinjski pouk, ki ga je obiskovalo šest deklet.

V zavodu so bile ob koncu vojne zaposlene štiri strokovne učiteljice, ena učiteljica za gospodinjsko šolo in dva slepa sodelavca: učitelj – hospitant in pletarski mojster.²² Pri svojem delu so razpolagali z najnujnejšimi učili za pouk pisanja, računstva in zemljepisa, ki so jih pripeljali s seboj iz Kočevja. Tam pa so ostali učila za naravoslovje in še nekatere druge predmete ter glavnina pohištva in drugega inventarja, saj bi bila selitev zaradi neurejenih prometnih razmer zelo zahtevna in zamudna naloga, poleg tega pa je večina tudi računala, da se bo delo po vojni nadaljevalo v kočevskem objektu.

Ko je aprila 1945 Kočevje doživelo še en letalski napad, v katerem je bilo ponovno prizadeto poslopje zavoda, se je učiteljski zbor konec maja 1945 odločil, da vrnitev v prvotni dom ni mogoča.²³

Slepi in slabovidni po koncu druge svetovne vojne

Statistični podatki Ministrstva za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije (LRS) razkrivajo, da je bilo po končani drugi svetovni vojni v Sloveniji 150–200 slepih otrok do štirinajstega leta, 90–120 dečkov in 6080 deklic, slepih oseb nad štirinajstim letom pa je bilo 900–1000, in sicer 500–600 moških in 400 žensk.²⁴ Povojna komunistična oblast je sistem slepih vključila v delokrog ministrstev za socialno skrbstvo, delo in prosveto. Osnovni cilji so bili za delo usposobiti ter zaposliti čim več slepih, razširiti, modernizirati njihove delavnice, zgraditi centralni dom za slepe, ustanoviti osrednjo knjižnico, tiskarno za tiskanje časopisov in knjig v brajici, nabaviti magnetofone za snemanje t. i. govorečih knjig, postaviti počitniški dom in se povezati z mednarodnimi organizacijami za slepe.²⁵

Podobne cilje si je zadala 14. julija 1946 ustanovljena *Zveza slepih Jugoslavije*. V svojem programu je načrtovala ustanovitev združenj slepih po posameznih republikah,²⁶ 11. avgusta 1946 je bilo ustanovljeno združenje oziroma *Zveza slepih Slovenije* (ZSS) z glavnim odborom v Ljubljani.²⁷ ZSS je nato poskrbel za ustanavljanje podružnic po vsej Sloveniji. Zavzemal se je za izboljšanje življenja in položaja slepih, predvsem se je usmeril na njihovo vključevanje v gospodarsko dejavnost. ZSS se je trudil, da bi pripomogel tudi k izobrazbi svojih članov, zato jim je omogočal ugoden nakup magnetofonov, radijskih aparatov in kasneje tudi televizorjev. Spodbujal jih je, da so

22 SI AS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, Poročila, Št. 1/14-45-1, Poročilo o stanju zavoda za slepe otroke.

23 SI AS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, Zapisnik redne seje učiteljskega sveta zavoda za slepe otroke, 1. 6. 1945.

24 *Dnevnik*, »Število slepih in gluhonemih«, 21. 9. 1955.

25 *Poročevalec*, »Skrb za izobraževanje slepih«, 3. 3. 1957.

26 Jože Božič, *Štirideset let uspešnega dela: 1946–1986* (Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 1986).

27 Ivan Bizant in Mimi Breznik, »Zveza slepih Slovenije«, v: *Svetloba izpodriva temo*, 51.

se vključevali v razne tečaje, ki jih je prirejela delavska univerza.²⁸ Oktobra 1955 je v Klečah pri Ljubljani ustanovila šolo za pse vodiče slepih.²⁹

Politiki, ki jo je začrtal ZSS, so sledili tudi podružnični odbori.³⁰ Osnovo za aktivnosti so predstavljali dohodki iz članarin, lastne gospodarske dejavnosti, dotacij družbenih skupnosti, daril, volil in subvencij Ministrstva za socialno skrbstvo LRS in Socialnega fonda OF.³¹

Kljub temu da je ustavni zakon iz leta 1945 kot prvi razglasil pravico do dela, ni zajemal formulacije o pravici do dela za osebe s posebnimi potrebami oziroma ovirami.³² Pravico do dela teh oseb je uzakonila ustava iz leta 1963; njen 36. člen je določal, da je družba dolžna ustvariti pogoje za usposabljanje in primerno zaposlitev »za delo ne popolnoma zmožnih oseb«.³³ S tem je bila poudarjena enakovrednost slepih z drugimi državljani, hkrati pa jim je bilo omogočeno, da so se vzdrževali sami, da so živeli samostojno življenje.³⁴

V letu 1947 se je razpravljalo o tem, da je imela komisija za zaposlitev slepih precejšnje težave z iskanjem dela, zaposlitve za svoje varovance. Komisija je obiskala nekatere industrijske obrate v Ljubljani in odkrila nekaj delovnih mest, ki bi prišla v poštev za zaposlitev oseb z motnjami vida: v tovarni Zmaj pri pakiranju in montaži baterij; v tovarni Golob pri zapiranju posodic; v tovarni hranil pri lepljenju in ravnanju praznih vrečic ter lepljenju polnih vrečic; v tovarni Saturnus pri štetju pokrovov in vlaganju kartonov vanje. Nedolgo zatem sta bili v tovarni Zmaj zaposleni dve slepi osebi,³⁵ za leto 1948 pa sta nekaj delovnih mest obljubili tovarna igrača iz papirnate mase v Novem mestu in tovarna glasbil v Mengšu.³⁶

O problematiki zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb so razpravljali tudi v mesecih, ki so sledili, po navadi večkrat letno. Nič drugače ni bilo na plenumu glavnega odbora Zveze slepih Slovenije leta 1954. Prisostvovali so mu delegati iz vse Slovenije, pridružili so se jim predsednik in podpredsednik glavnega odbora Zveze slepih Jugoslavije, predstavniki glavnega odbora sindikatov, Rdečega križa, sveta za zdravstvo in sveta za prosveto. Predstavljenih je bilo več referatov. Uvodničar je poudaril, da so od konca druge svetovne vojne slepe usmerjali predvsem v pletarsko obrt: izučili so petnajst vajencev, štirje so postali mojstri, leta 1954 je bilo skupaj 51 izučenih slepih

28 Teja Janežič Mikeš, »Skrb za slepe v svetu in pri nas,« v: *Svetloba izpodriva temo*, 326.

29 Poročevalec, »Nova pridobitev za slepe,« 17. 10. 1955. Več Peter Confidenti, »Šola za pse vodnike,« v: *Svetloba izpodriva temo*, 312–14.

30 Janežič Mikeš, »Skrb za slepe v svetu in pri nas,« 326.

31 Gl. »Združenje slepih samostojno rešuje svoje probleme,« *Poročevalec*, 18. 12. 1953. Gl. tudi Janežič Mikeš, »Skrb za slepe v svetu in pri nas,« 324.

32 Gl. *Ustava Ljudske republike Slovenije* [s.: s. n., s. d.].

33 Anton Kržišnik, »Socialni položaj slepih občanov,« v: *Svetloba izpodriva temo*, 249.

34 Poročevalec, »Vključevanje slepih v proizvodnjo,« 15. 3. 1957.

35 SI AS 231, t. e. 90, št. 2077/3, Zapisnik 6. redne seje učit. sveta, 25. 3. 1948.

36 SI AS 231, t. e. 64, št. 2339/47, Zapisnik 2. redne seje učit. sveta v drž. Zavodu za slepo mladino, 28. 11. 1947.

pletarjev, okrog 90 se jih je s pletarstvom ukvarjalo v domači obrti. Ker so prepoznali, da »iz zdravstvenih razlogov za marsikoga pletarski poklic ni najprimernejši«, so začeli slepe in slabovidne na številnih tečajih usposablјati za telefoniste. Kmalu je službo telefonistov v avtomatskih centralah dobilo 22 oseb, vendar je uvodničar menil, da je ta številka zelo nizka. Poudaril je, da imajo v podjetjih »še predsodke proti slepim delavcem, čeprav je praksa pokazala ravno obratno. Zato slepi telefonisti, ki so sicer popolnoma izvežbani, še čakajo na zaposlitev.« Navedel je številne primere iz tujine, kjer so slepe zaposlovali kot daktilografe in strojepisce. Tudi industrija jim je odprla vrata, v nasprotju z domačimi obrati, v katerih je bilo zaposlenih le devet slepih delavcev. Svoj govor je zaključil z besedami: »To pa ne pomeni, da za slepe v industriji ni dela. Nasprotno. V lesni industriji, tekstilni in papirni, v lahki kovinski industriji povsod je polno delovnih mest, kjer bi lahko zaposlili slepe. Seveda pa bi bilo treba poprejšle slepe priučiti.« Predlagal je, da bi organizirali poletne tečaje v delavnicah Srednje tehnične šole in slepe učili rokovati z raznimi stroji, hkrati pa bi bilo treba »razbiti odpor, ki ga imajo nekateri delovni kolektivi do slepih«.³⁷

ZSS je vzpostavil celotno evidenco slepih in slabovidnih ter na osnovi te poskrbel za urejeno zdravstveno varstvo: preglede, zdravljenje v bolnišnicah, kopališko, klimatsko zdravljenje idr. Upravičeni so bili tudi do letovanj v počitniških domovih, ki so bili last Zveze slepih Jugoslavije in republiških odborov. Ti domovi so bili v Stomorski na Šolti, na Okroglem pri Kranju, v Piranu, Izoli, Bakarcu, Vrnjački banji in Čanju.³⁸

ZSS je vodil evidenco socialno ogroženih članov, na osnovi te je organiziral materialno pomoč slepim, jih gmotno podpiral in zanje posredoval pri organih, zadolženih za ureditev njihovih pravic.³⁹ Skrbel je tudi za evidenco predšolskih slepih otrok in njihovim staršem omogočal svetovanje o negi, vzgoji in pripravi na šolo. Slepe šolobvezne otroke je usmerjal v zavod za slepo mladino v Ljubljani, njihovim staršem pa nudil nasvete, kako z njimi ravnati, ko so doma na počitnicah.⁴⁰

Ena od pomembnejših nalog ZSS je bila skrb za ureditev stanovanjskega vprašanja zaposlenih članov, ki so po večini živeli samostojno. Posredoval je pri ustanovah in organizacijah, kjer so bili ti zaposleni, pa tudi pri občinskih skupščinah, stanovanjskih skladih in Zvezi združenj borcev. Republiški odbor ZSS je uredil tudi prehodne

³⁷ *Borba*, »Še mnogo slepih čaka na zaposlitev«, 6. 4. 1954.

³⁸ Janežič Mikeš, »Skrb za slepe v svetu in pri nas«, 326.

³⁹ *Ibid.*, 325.

⁴⁰ *Ibid.*, 324.

domove za samske zaposlene slepe v Ljubljani, Piranu, Mariboru, Kranju, Celju in Novem mestu.⁴¹ Poskrbljeno je bilo tudi za starejše slepe in slepe, ki niso bili sposobni za delo. Nastanjeni so bili pri sorodnikih in v domovih za stare. Dohodke so prejeli z naslova pokojnin, invalidnin ali rent.

Več deset oseb je bivalo v Strahlovem gradu oziroma *Domu slepih v Stari Loki*, ki je bil po vojni obnovljen in je sprejemal osebe, starejše od šestnajst let. Ministrstvo za socialno skrbstvo je v dom investiralo denar za ustanovitev vajenske šole in invalidskih delavnic (krtačarske, pletarske in metlarske), ki so delovale od leta 1950. V desetletnem obdobju se je tam za delo usposobilo enajst ščetarjev in 40 pletarjev.⁴²

Ko so bile v Jugoslaviji ustanovljene prve šole za poklicno usposabljanje v Zemunu, Zagrebu, Derventi, Skopju in Beogradu, Slovenija ni zaostajala. Leta 1962 je ZSS v želji, da bi se usposabljanje slepih tako teoretično kot tudi praktično dopolnilo, ustanovil t. i. samostojne invalidske delavnice. Ustanovljena je bila t. i. telefonska šola (enoletna) in šola za delavce v industriji (trajala je leto in pol).⁴³ Težnja za gojitev tradicionalnih poklicev je postajala vse manjša, kar je vodilo do ukinitve pletarske dejavnosti.

V sklopu Centra za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije, ki je bil osnovan na temeljih Doma slepih v Stari Loki, so se v letu 1964 dom in invalidske delavnice združili v enovito delovno organizacijo.⁴⁴ Ustanovitelj sta bila republiški odbor ZSS in skupščina občine Škofja Loka. Namen je bil sodobna in kompleksna »rehabilitacija« oziroma poklicno usposabljanje za produktivno delo z namenom samostojnega preživetja.⁴⁵ Z združitvijo Doma slepih in Invalidskih delavnic je *Center slepih v Škofji Loki* postal edini zavod v Sloveniji, ki je reševal probleme poklicnega usposabljanja in zaposlovanja ter tudi domskega varstva slepih in slabovidnih oseb.⁴⁶

Aktivnosti centra so nedvomno doprinesle k spremenjeni statistiki zaposlovanja oziroma zaposlenosti slepih in slabovidnih oseb: do osvoboditve je bilo zaposlenih le šest oseb, leta 1968 pa jih je bilo od 1660 slepih zaposlenih 320, invalidskih upokojenec je bilo 399, starostno pokojnino je prejelo 82 oseb.⁴⁷

Vzgoja in izobraževanje slepih otrok in mladine

Po vojni je bil naval na zavod, ki se je preimenoval v *Zavod za slepo mladino v Ljubljani* in ga je financiralo Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS, zelo velik. V zavodu je bivalo okrog 80 slepih otrok.⁴⁸ Od teh je bilo precej oslepelih zaradi vojnih

41 Ibid., 325.

42 Mimi Breznik, »Invalidske delavnice v Škofji Loki,« v: Svetloba izpodriva temo, 148. Janez Kos, *50 let organizirane družbene skrbi za odrasle slepe osebe Slovenije v Škofji Loki: 1936–1986* (Škofja Loka: Center slepih in slabovidnih dr. Antona Kržišnika, 1986), 5.

43 Janežič Mikeš, »Skrb za slepe v svetu in pri nas,« 323.

44 Kos, *50 let organizirane družbene skrbi za odrasle slepe osebe*, 5. Janežič Mikeš, »Skrb za slepe v svetu in pri nas,« 323.

45 Ivan Bizant, »Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki,« v: Svetloba izpodriva temo, 151.

46 Kos, *50 let organizirane družbene skrbi za odrasle slepe osebe*, 6.

47 Svetloba pozdravi temo, 5.

48 Oktobra 1948 je v zavodu bivalo 84 gojencev, 14 v starosti od 7–10 let, 33 v starosti od 10–14 let in 37 v starosti od 14–25 let. – SI AS 231, t. e. 98, 61–100, VII 64/321, 12. 10. 1948, Mesečno poročilo.

poškodb,⁴⁹ v zavod pa so prihajali s širšega območja Slovenije, tudi iz predelov, iz katerih jih med vojno niso mogli vpoklicati.⁵⁰

Ko je maja 1945 postalo jasno, da se zavod ne bo mogel seliti nazaj v Kočevje, je bila v začetku junija sklicana izredna seja, saj se je učiteljski zbor zavedal, da je treba čim prej najti ustrezen dom za slepe otroke in mladino.⁵¹ Vodstvo je dalo vedeti, bo bodo ti najkasneje do jeseni potrebovali novo zgradbo, ki bi odgovarjala bivalnim in izobraževalnim potrebam več desetletij.⁵² Pri tem je poudarilo, kot že velikokrat prej, ko je zavod še imel sedež v Kočevju, da »spada naš zavod kot prva in edina slovenska vzgojna in učna ustanova za slepe, v središče Slovenije – to je v Ljubljano«. ⁵³ Menilo je, da zavod za slepe, če želi uspešno opravljati svoje naloge – izobraziti slepo mladino »v koristne, produktivne člane narodnega in družbenega občestva«, potrebuje stalne stike z drugimi podobnimi zavodi in tudi z znanstvenimi, zdravstvenimi ter kulturnimi, socialnimi ustanovami. Pri tem je vodstvo poudarilo, da

naš zavod ne predstavlja samo vzgojno, temveč tudi centralno ustanovo za skrbstvo slepih. Biti mora stalno vodilen in inicijativen tudi v skrbstvu za odrasle slepe. Njegova naloga ni končana s tem, da da slepim gotovo izobrazbo, ter jih izuči v kakem poklicu; potrebno je, da je z bivšimi gojenci v stalnih stikih, jim omogoča eksistenco, pomaga pri preskrbi dela in materiala, jim nudi moralno oporo itd. Vse to obširno delo pa je mogoče vršiti samo iz večjega središča.⁵⁴

Ker so želeli, da zavod nudi slepi mladini možnosti splošne in poklicne izobrazbe, so računali na prostore za šolo (učilnice), delavnice, internat (jedilnico, spalnice, kuhinjo, shrambe), upravo (pisarno) in stanovanjske prostore za učitelje – skupaj na najmanj 40 prostorov za 70 do 100 gojencev v starosti od šest do 24 let. Nikakor niso pozabili omeniti, da potrebujejo tudi veliko dvorišče z vrtom, ki bi omogočal vsaj delno samooskrbo.⁵⁵ Poleg seznama prostorov so naredili tudi seznam želenega inventarja,⁵⁶ pri čemer so naglasili, da jim bo izhodišče za skromen začetek nudil inventar, ki so ga hranili v Kočevju.⁵⁷

49 Vsak tretji otrok, ki je bil po končani drugi svetovni vojni sprejet v zavod, je izgubil vid zaradi poškodb z razstrelivom. – *Poročevalec*, »Družba je dala slepim zavest enakopravnih državljanov,« 1. 10. 1955.

50 SIAS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, Poročila, Št. 1/14-45-1, Poročilo o stanju zavoda za slepe otroke. Leta 1945 je bil za potrebe krajev takratnega Svobodnega tržaškega ozemlja ustanovljen zavod za gluho mladino v Portorožu, hkrati pa tudi zavod za slepo mladino. Slednji je deloval le do leta 1947, njegove preostale gojence je sprejel ljubljanski zavod. – Marjan Pavčič, »Posebno šolstvo na Slovenskem. Pregled izobraževanja in usposabljanja telesno in duševno prizadetih otrok,« v: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987), 653.

51 SIAS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 30. 4. 1945.

52 SIAS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 268, dopis Vidi Tomšič – ministrici za socialno politiko, 20. 6. 1945.

53 SIAS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 786/45, Zapisnik izredne seje učiteljskega sveta zavoda za slepe otroke, 4. 6. 1945.

54 Ibid.

55 SIAS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 786/45, Zapisnik izredne seje učiteljskega sveta zavoda za slepe otroke, 4. 6. 1945; št. 784, Potrebe za obnovo zavoda za slepo mladino, 4. 6. 1945.

56 SIAS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 786/45, Zapisnik izredne seje učiteljskega sveta zavoda za slepe otroke, 4. 6. 1945.

57 SIAS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 784, Potrebe za obnovo zavoda za slepo mladino, 4. 6. 1945.

Z odlokom ministrstva za prosveto je bil slepi mladini 25. avgusta 1945 dodeljen nov dom v bivšem notrdamskem internatu oziroma zavodu De Notre Dame na ljubljanskem Mirju, kjer jim je bilo dodeljenih šestnajst prostorov s souporabo kuhinje. Na Langusovo 16 se je zavod preselil v začetku marca 1946.⁵⁸ 30. septembra 1947 je bila med Ministrstvom za prosveto LRS in Zavodom ubogih šolskih sester Notre Dame sklenjena najemniška pogodba, iz katere je razvidno, da je zavod dobil v najem celoten objekt pa tudi vrt in dvorišče.⁵⁹ S tem je bila zavodu dana možnost, da sprejme vse novince, ki so se pote govali za sprejem v ustanovo.⁶⁰

Do konca leta 1947 so bila izvedena osnovna popravila. Ko je bil zavod prenovljen in očiščen, je pedagoški svet sprejel predlog, da izpeljejo slovesno otvoritev. Svečana akademija je potekala 17. januarja 1948 skupaj z otvoritvijo razstave izdelkov gojenk in gojencev, ki je bila popestrjena z umetniškimi izdelki kiparja Jakoba Savinška in slikarke Cite Potokar. Dogodka se je udeležilo mnogo visokih gostov, med njimi sta bila tudi minister za prosveto Jože Potrč in minister za socialno skrbstvo Anton Kržišnik.⁶¹

Zaradi ustrezne politike in osveščenosti se je zavod v petdesetih letih 20. stoletja čedalje bolj polnil, zaradi pomanjkanja prostora so začeli razmišljati o gradnji novega šolskega poslopja. Z gradnjo so začeli leta 1962, aprila 1966 so se v nove šolske prostore preselili prvi razredi, svečana otvoritev ustanove z novim imenom *Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana* pa je potekala 29. novembra 1966.⁶²

V tej ustanovi so bile uresničene temeljne naloge: vzgoja, izobraževanje in usposabljanje slepe in slabovidne mladine s področja Slovenije tako v predšolskem kot v osnovnošolskem obdobju, kar je rezultiralo v dejavnostih osnovne šole s predšolskim oddelkom (vrtcem in malo šolo), šoli s prilagojenim programom in domu z vso oskrbo, ki sta delovala v okviru zavoda.⁶³

Do leta 1968 je Zavod za slepo mladino v Ljubljani poskrbel za 266 gojencev. 1970 od teh je končalo osnovno šolo.

Življenje slepe in slabovidne mladine ljublanskega zavoda

Gojenci in gojenke so bili med šolskim letom v celodnevni oskrbi zavoda, konce tedna pa je večina preživljala na svojih domovih. Tiste, ki so se odločili ostati v zavodu, so glede na določila hišnega reda (zgolj) ob nedeljah in praznikih lahko obiskali starši in sorodniki.⁶⁴ Med domačimi so gojenke in gojenci zavoda preživljali tudi poletna

58 SI AS 2061, t. e. 222, Zavod za slepo in slabovidno mladino. Zgodovinski oris 1919–1989, 5.

59 Več v: SI AS 231, t. e. 78, št. 628, Najemna pogodba.

60 SI AS 231, t. e. 64, št. 2339/47, Zapisnik 8. redne seje učiteljskega sveta v drž. zavodu za slepo mladino, 11. 4. 1947.

61 SI AS 231, t. e. 91 (1948), št. 3724/48, Zapisnik 4. redne seje učiteljskega sveta na Drž. Zavodu za slepo mladino, 30. 1. 1948.

62 Vilma Kralj, »Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani,« v: *Svetloba izpodriva temo*, 164.

63 SI AS 2061, t. e. 222, Zavod za slepo in slabovidno mladino. Zgodovinski oris 1919–1989, str. 10.

64 SI AS 231, t. e. 64, št. 2339/47, Zapisnik 5. redne seje učiteljskega sveta v drž. zavodu za slepo mladino, 4. 1. 1947.

meseca julij in avgust, učiteljstvo je namreč spoznalo, da je za slepega gojenca »zelo koristno in potrebno, da se po deset mesečnem življenju v internatu vrnejo za dva meseca na oddih, k svojcem v domači kraj, ker sicer bi se popolnoma odtujili domu in svojcem. Tudi imajo doma priliko seznaniti se z realnim življenjem in z borbo za obstanek, kar jim je v zavodu prihranjeno.«⁶⁵

V zavodu so pazili, da so bili gojenci in gojenke nenehno – po mnenju četrtošolca Huberta celo preveč – zaposleni:

Vsi smo prezaposleni. / ... / Učni načrti so pri nas isti kot v običajnih šolah. Jasno je, da je to za nas precej težko breme. Vendar je nujno, ker bi bila sicer izobrazba nas slepih slabša. Imamo pa še več specialnih predmetov, ki otrokom, ki vidijo, niso potrebni. / ... / V popoldanskih urah pa imamo pletarstvo, mizarstvo in gospodinjstvo. Ker nas glasba zelo veseli, se nekateri uče celo več instrumentov. Vse to nas v toliki meri zaposli, da nam le redko ostane še kaj prostega časa.⁶⁶

Niso pa bili zaposleni le s šolskimi in fakultativnimi dejavnostmi, uprava jih je takoj po selitvi na Mirje namreč začela uvajati tudi v hišna dela. Vsi so pomagali pri čiščenju parketa v učilnicah in spalnicah, dekleta so pomagala v pralnici pri pranju perila in v kuhinji pri pomivanju posode. Dnevni red zavoda je bil naslednji: vstajanje ob 6.30, točno ob 7.00 zajtrk, da so gojenke in gojenci lahko poslušali jutranja radijska poročila, po zajtrku postiljanje postelj, od 7.45 do 8.10 jutranja telovadba.⁶⁷ Ta je bila zelo pomembna; prisotni so jo začeli z osnovnimi vajami (obrat, koraki v krogu), ki so prešle v tek. Sledile so dihalne in raztezne vaje. Za gojitev mehkejšje hoje in orientacije v prostoru so s korepeticijo vadili tudi valčkov korak.⁶⁸ Od 8.15 do 11.45 je potekal pouk, ob 12.00 je bilo kosilo, po obedu je bil na vrsti sprehod ali razgibavanje na dvorišču, od 14.00 do 16.00 so imeli ročno delo, ob 16.00 malico in odmor do učne ure ob 17.00, ki je trajala do večerje ob 18.30. Po večerji so imeli gojenke in gojenci prosto, ta čas naj bi izkoristili za branje, sprehode, poslušanje radia. Ob 19.30 je sledilo umivanje, ob 20.00 so morali otroci k nočnemu počitku, gojenci obrtne šole in gojenke gospodinske šole pa so smeli ostati pokonci do 21. ure. V prostem času so imeli tisti, ki so se učili glasbo, glasbene ure in vaje. Teh je bilo vedno precej, v šolskem letu 1947/48 je bilo na šoli na primer pet učiteljev glasbe, violino se je učilo sedem dečkov in ena deklica, klavir so se učili štirje dečki in tri deklice, čelo dva dečka in ena deklica, orglice šestnajst dečkov in enajst deklic, citre tri deklice in harmoniko pet dečkov.⁶⁹

Učiteljski zbor je podpiral organiziranje pionirskih sestankov, ki so bili na urniku vsak četrtek, in sestankov mladincev, ki so bili na urniku ob sobotah. Kulturno-prosvetni sektor je organiziral ruski krožek, krožek glasbene teorije, bralni krožek in krožek za »ideološki študij.« Glede na poročilo učiteljskega zbora je bila udeležba v teh krožkih vedno zelo visoka. Novembra 1947 so članice in člani mladinskega aktiva

65 SI AS 231, t. e. 91 (1948), št. 3724/48, Zapisnik 7. redne seje učiteljskega sveta na državnem zavodu za slepo mladino, 11. 5. 1948, 2.

66 *Pravica*, »Temo premagujejo,« 18. 4. 1957.

67 SI AS 231, t. e. 64, št. 2339/47, Zapisnik 5. redne seje učiteljskega sveta v drž. zavodu za slepo mladino, 4. 1. 1947.

68 SI AS 231, t. e. 64, št. 2339/4, Zapisnik 7. redne seje učiteljskega sveta v drž. zavodu za slepo mladino, 12. 3. 1947.

69 SI AS 231, t. e. 90, št. 2077/2, Zapisnik 5. redne seje učit. sveta, 18. 2. 1948.

prejeli izkaznice in se povezali z rajonskim in mestnim odborom mladincev. Povezani so bili tudi z mladinskimi aktivni domov slepih v Zagrebu, Zemunu in Sarajevu.⁷⁰

Organiziranje in spodbujanje aktivnega preživljanja prostega časa pa ni bilo povezano zgolj z željo, da bi gojenke in gojenci pridobili čim več znanja, temveč tudi z željo, da bi ti v najmanjši mogoči meri kršili zavodske predpise:

Nekateri gojenci in gojenke ne pridržavajo točno zavodskih predpisov ob prostem času. Primerilo se je že večkrat, da so se gojenci in gojenke skrivoma sestajali, kar bi lahko vodilo do kritičnih slučajev. O tem se je razvila debata. Da bi gojenke in gojenke v prostem času popolnoma ločili ni vzgojno in bi bilo s tem več negativnega kot pozitivnega. Sklenili smo, da bomo še bolj pravilno zaposlili i ene i druge, tako da ne bi imeli časa misliti na drugo. V prostem času pa bomo vršili boljšo kontrolo.⁷¹

V arhivskem gradivu je več poročil o »nezadovoljivem vedenju učencev«; učiteljstvo je zlasti kritiziralo »neizpolnjevanje predpisov dnevnega in hišnega reda, kajenje in nedostojno govorjenje, zlasti slednje se je zelo razpaslo«. ⁷² Vzgojitelji so težave reševali sproti in mnoge od njih tudi rešili. Gojenke in gojenci so zadovoljivo napredovali predvsem pri osebni higieni, ki je bila po vojni, tudi v navezavi z vsesplošnim pomanjkanjem toaletnih potrebščin in oblačil, med bolj perečimi problemi. ⁷³

S higieno in zdravjem so bila povezana letovanja. 73 slepih otrok je bilo v koloniji že leta 1949; uporabljali so kapacitete v stavbi gluhonemnice v Portorožu. ⁷⁴ Leta 1953 so za slepe otroke organizirali prvo taborjenje na Okroglem pri Kranju, kjer je imel ZSS svoje okrevališče. Tabor so poimenovali Jelen, tudi šotorom so dali imena – Bela hiša, Speči medved, Slon, Rjoveči lev in Hotel Mu. Aktivnosti v Jelenu se niso razlikovale od aktivnosti drugih taborov. Mladina je igrala razne tipne, slušne in orientacijske igre, hodili so na izlete. Taborni ogenj jih je združil v glasbi. Glede na pisanje *Poročevalca* so bili otroci na počitnicah zelo zadovoljni: »V taboru je bilo veselo in nihče ni imel občutka, da česa ne zmore ali da je za karkoli prikrajšan, ker ne vidi.« ⁷⁵ V začetku leta 1954 je bil prav tako na Okroglem organiziran enotedenski smučarski tečaj za slepe mladince. Tečaj sta vodila učitelj iz Zavoda za slepo mladino v Ljubljani in trener Tone Košir. ⁷⁶

Življenje zavodskih otrok so olajšali t. i. patronati, katerih nastajanje sta po vojni spodbujali ministrstvi za socialne zadeve in prosveto. Naloga patronatov je bila skrb socialno-zaščitnega značaja za določen zavod v sporazumu z njegovo upravo, ki so jo oskrbovancem s prostovoljnimi rednimi in izrednimi prispevki v denarju ali blagu nudile množične organizacije oziroma organizirane ljudske množice. ⁷⁷

70 SI AS 231, t. e. 90, št. 2077/1, Zapisnik 3. redne seje učit. sveta, 2. 1. 1948.

71 SI AS 231, t. e. 90, št. 2077/3, Zapisnik 6. redne seje učit. sveta, 25. 3. 1948.

72 SI AS 231, t. e. 149, 1949, 680-1400, Zapisnik semestralne seje učiteljskega sveta, 13. 1. 1949.

73 SI AS 231, t. e. 66, št. 2339/47, Zapisnik 2. redne seje učit. sveta v drž. Zavodu za slepo mladino, 28. 11. 1947.

74 SI AS 231, t. e. 141, 1949, Počitniška kolonija gluhonemih in slepih Portorož 1949, zvezek Spisi.

75 *Poročevalec*, »Prvo taborjenje slepih otrok v Jugoslaviji«, 30. 9. 1953. Gl. tudi *Dnevnik*, »Slepi taborniki so med najboljšimi v Sloveniji«, 4. 5. 1960.

76 *Invalidski vestnik*, »Med slepimi smučarji na Okroglem pri Kranju«, 24. 1. 1954.

77 SI AS 231, t. e. 65, Navodila za delo in organizacijo patronatov.

Gradivo iz marca 1948 izkazuje, da je patronat nad zavodom prevzel Litostroj, ki je mesečno pošiljal prispevke. Vsoto je uprava zavoda porabila sporazumno z gojenci in kolektivom Litostroj »v najboljšo korist in veselje naši mladini«. Gojenci so iz hvaležnosti v tovarni organizirali akademijo, ki je potekala po ogledu tovarne: »Vse delavstvo je bilo z nastopom zadovoljno, torej je naša mladina dosegla uspeh.«⁷⁸

Pedagoški proces v letih po drugi svetovni vojni

V Zavodu za slepo mladino v Ljubljani, katerega cilj je bil varovancem uspešno predati znanja, ki bi jim »omogočila vključitev v družbo kot produktivnim članom / ... / in samostojno življenje,«⁷⁹ so v letih po drugi svetovni vojni spremljali razvoj novih, specialnih učnih pripomočkov oziroma razvoj pripomočkov, ki naj bi olajšali življenje slepim in slabovidnim osebam. Upravnica Dobovšek je na seji učiteljskega sveta novembra 1947 povedala, da je proračun zavoda povsem izčrpan, zato niso mogli kupiti niti knjig niti papirja.⁸⁰ Ob tem je bilo razveseljivo dejstvo, da je v zavodu 13. novembra 1947 delo začel tečaj za članice AFŽ, ki so si želele naučiti se Braillove pisave. Nanj se je prijavilo šestnajst članic, ki so si za cilj zadale pisanje sodobnih aktualnih knjig za slepe in slabovidne otroke in mladino.⁸¹ Da so bile uspešne, kaže podatek, da je bilo leta 1947 v zavodski knjižnici 451 knjig, že leto kasneje pa 561, od teh 137 v brajici.⁸²

V letih po vojni je primanjkovalo tudi tablic za Braillovo pisavo, ki jih je zavod prej naročal izključno iz tujine.⁸³ Reliefne zemljevide, računske skrinjice, risalne pribore za geometrijo, pisala idr. so morali učiteljice in učitelji sprva izdelovati sami, prirejali in sestavljali pa so tudi šolske knjige v brajici ter povečanem črnem tisku. Napredek, ki je prinesel avdiovizualne naprave: elektronska povečevala in različne optične pripomočke za pisanje in branje, magnetofone, kasetofone, optakone, zvočne računalnike, je bil takrat v skromnih zametkih. Večji razvoj pripomočkov za usposabljanje, orientacijo in telesno vadbo ter družabnih iger so prinesla osemdeseta leta 20. stoletja.⁸⁴

Učiteljstvo je prihajalo v zavod iz učiteljskega naraščaja s petletno prakso in je v zavodu prakticiralo tri leta; strokovni izpit je nato opravljalo pred posebno izpitno komisijo. Po strokovnem izpitu, obveznem od leta 1930, je bil učitelj sicer imenovan za stalnega strokovnega učitelja v zavodu,⁸⁵ vendar je bil vsako leto dolžan izkazati stro-

78 SI AS 231, t. e. 92, št. 2077/3, Zapisnik 6. redne seje učit. sveta, 25. 3. 1948.

79 Dunja Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije,« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 124.

80 SI AS 231, t. e. 66, št. 2339/47, Zapisnik 2. redne seje učit. sveta v drž. Zavodu za slepo mladino, 28. 11. 1947.

81 Ibid.

82 SI AS 231, t. e. 91 (1948), št. 3724/48, Zapisnik (9. redne) zaključne seje učiteljskega sveta Zavoda za slepo mladino za šol. leto 1947/48, 22. 6. 1948.

83 SI AS 231, t. e. 51, 7851-9300, 7907-46, 18. 4. 1946.

84 SI AS 2061, t. e. 222, Zavod za slepo in slabovidno mladino. Zgodovinski oris 1919–1989, 8.

85 SI AS 228, t. e. 3, 3/IV/6, Zavod za slepe otroke Kočevje, št. 268, dopis Vidi Tomšič – ministrici za socialno politiko, 20. 6. 1945. Marjan Pavčič, »Posebno šolstvo na Slovenskem. Pregled izobraževanja in usposabljanja telesno in duševno prizadetih otrok,« v: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987), 646, 650. Gl. tudi SI AS 231, t. e. 92, št. 2077/1, Zapisnik 3. redne seje učit. sveta, 2. 1. 1948.

kovno in pedagoško usposobljenost. Pri ocenjevanju je bila posebna pozornost posvečena njegovemu pouku (na kakšen način podaja učno snov, ali se drži načel didaktike, kako snov povezuje z aktualnim dogajanjem, ali vzgaja in izobražuje učenke in učence v socialističnem duhu) in učnemu uspehu (ali je predelal predpisano snov, kakšen je uspeh oziroma znanje učenk in učencev, kakšna je disciplina v razredu itd.). Komisija je ocenjevala tudi učiteljevo marljivost (ali se pripravlja za pouk, ali pomaga mladini izven učnih ur, kakšen odnos ima do učiteljskega zbora in ravnatelja). Del ocene je bilo tudi učiteljevo izvenšolsko udejstvovanje (pisanje člankov, predavanja).

Kako je bila videti splošna letna ocena, ponazorijo naslednji primeri:

- a. Delo tov. N. N. je bilo tedaj v tem šolskem letu vzgledno in zasluži za to nagrado, pohvalo, poverili bi mu lahko odgovornejše naloge itd.
- b. Tov. N. N. je tedaj v tem šolskem letu svoje naloge v celoti opravil.
- c. Tov. N. N. je tedaj v tem šolskem letu svoje naloge v glavnem opravil, moral pa bo v prihodnje ...
- d. Tov. N. N. tedaj v tem šolskem letu svojih nalog ni opravil ...⁸⁶

Zaključek

K preobratu v življenju slepih in slabovidnih je med drugim doprineslo nekaj pojavnih aktov. Prvi je bil pravica do dela oseb s posebnimi potrebami oziroma ovrhami, ki jo je uzakonila ustava iz leta 1963 oziroma njen 36. člen, ki je določal, da je družba dolžna ustvariti pogoje za usposabljanje in primerno zaposlitev »za delo ne popolnoma zmožnih oseb«. Poudariti velja še nekaj pravnih aktov s področja vzgoje in izobraževanja. Kronološko gledano: ustavo FLRJ iz leta 1946, ki je zagotavljala vzgojo in izobrazbo vsem otrokom, in Zakon o sedemletnem osnovnem šolanju, ki je določal obvezno osnovnošolsko izobraževanje.⁸⁷ Ob tem pa nikakor ne moremo prezreti Splošnega zakona o šolstvu z dne 25. junija 1958, ki je uzakonil enotno osemletno osnovno šolo, štiriletno srednje šolstvo, dvoletne višje šole in štiriletno fakulteto, visoke šole in umetniške akademije in ki je prav tako veljal za vse otroke. Zakon je hkrati določal načela posebnega šolstva, kar se je nanašalo tudi na otroke z okvarami vida.⁸⁸ Zelo pomemben pa je bil Zakon o posebnem šolstvu, v okvir katerega je spadalo tudi šolstvo za slepo in slabovidno mladino, slovenska ljudska skupščina pa ga je sprejela 24. oktobra 1960.⁸⁹ Namen posebnih šol, ki so bile razdeljene na posebne zavode za predšolsko vzgojo, posebne osnovne šole, posebne strokovne šole, posebne vzgojne in izobraževalne zavode,⁹⁰ je bil dosegači smotre vzgoje in izobraževanja ter

⁸⁶ SIAS 231, t. e. 140, 1949, št. 4533/9-49, Ocenjevanje pedagoškega osebja v posebnih vzgojnih domovih. Vprašanja za oceno.

⁸⁷ Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami«, 123.

⁸⁸ Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1954–1963* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: 2006), 90, 91.

⁸⁹ »Zakon o posebnem šolstvu«, *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 3. 11. 1960 (Ljubljana: Službeni list, 1960), 425–28.

⁹⁰ Ibid., 425, 426.

opravljati naloge rednih šol oziroma vzgojnih ter izobraževalnih zavodov, predvsem pa »usmerjati, pripravljati in usposabljať otroke za tista dela in poklice, ki najbolj ustrezajo njihovim nagnjenjem in sposobnostim.«⁹¹

Država in stroka sta torej poskrbeli, da so otroci s posebnimi potrebami imeli zakonsko podporo za (prilagojeno) izobraževanje in pridobitev poklica. Dobaja ob tem opozori, da je bila družba s tem zakonsko poklicana, naj osebe s posebnimi potrebami, ki bodo šle »skozi proces ,omilitve oziroma odprave razvojnih motenj,« integrira. In nadaljuje, da je bila »družba ,pripravljena‘ integrirati le tiste otroke, ki so ,uspešno‘ opravili omenjeni proces. V tem obdobju lahko integracijo še vedno razumemo kot prilagajanje ,posebnih‘ večinskim ,neposebnim.«⁹²

Kljub temu ne moremo prezreti dejstva, da sta šolanje in zaposlovanje pripomogla k aktivnejšemu vključevanju slepih in slabovidnih oseb v gospodarsko in družbeno življenje, k samostojnemu, samoodgovornemu življenju slepih, to pa k razbijanju predsodkov, ki jih je družba do njih gojila v letih poprej:

Vsekakor se je o slepih pisalo že prej, toda zdaj se prvič skuša pokazati na tista dejstva, ki so osnova njihove nebolgjenosti in beraškega načina življenja. Pogosto se namreč pozablja, da so predsodki, ki obstojajo na račun njihovega človeškega dostojanstva, le odraz ekonomskih faktorjev. Skoraj nesposobni, da bi v načinu proizvodnje preteklosti našli kakršnokoli zaposlitev, so slepci najbolj pogosto živeli od sožalja in na račun svoje okolice. V kolektivni zavesti družbe pa so rasli kot čudna bitja, sleparji in paraziti.⁹³

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 199, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Prosvetni oddelek 1941–1945.
 - SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije.
 - SI AS 231, Ministrstvo za prosveto 1947–1950.
 - SI AS 1460, Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana (1919–1984).
 - SI AS 2061, Zavod Republike Slovenije za šolstvo (1950–1996).

Literatura

- Bizant, Ivan in Mimi Breznik. »Zveza slepih Slovenije.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*, 51–124. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Bizant, Ivan. »Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.

⁹¹ Ibid., 425.

⁹² Dobaja zapiše, da se vzgojno-izobraževalni proces za otroke s posebnimi potrebami v obravnavanem obdobju imenuje rehabilitacija »v smislu celotnega procesa, ki ima za končni cilj vključitev v produktivno družbeno življenje.« – Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami,« 125.

⁹³ *Slovenski poročevalec*, »O družbenem značaju vprašanja slepih in njegovem reševanju,« 28. 6. 1946, 7.

- Božič, Jože. *Štirideset let uspešnega dela: 1946–1986*. Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 1986.
- Breznik, Mimi. »Invalidske delavnice v Škofji Loki.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Confidenti, Peter in Mimi Breznik. »Dom slepih v Stari Loki.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Confidenti, Peter. »Šola za pse vodnike.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*, 312–14. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Dobaja, Dunja. »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije.« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 117–37.
- Gabrič, Aleš. *Šolska reforma 1954–1963*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Guštin, Damijan, Vesna Jerebič Perko in Ivan Guštin. *Osvoboditev Kočevske*. Kočevje: Pokrajinski muzej, 2005.
- Janežič Mikeš, Teja. »Skrb za slepe v svetu in pri nas.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*, 315–26. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Kos, Janez. *50 let organizirane družbene skrbi za odrasle slepe osebe Slovenije v Škofji Loki: 1936–1986*. Škofja Loka: Center slepih in slabovidnih dr. Antona Kržišnika, 1986.
- Kralj, Vilma. »Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Pavčič, Marjan. »Posebno šolstvo na Slovenskem. Pregled izobraževanja in usposabljanja telesno in duševno prizadetih otrok.« V: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*, 641–61. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987.
- *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Šorn, Mojca. »Zavod za slepe otroke v Kočevju (1941–1944) in njegova selitev v Ljubljano.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 269–78.
- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljancanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Periodika

- *Borba*, 1954.
- *Dnevnik*, 1955, 1960.
- *Invalidski vestnik*, 1954, 1955.
- *Poročevalec*, 1953, 1955, 1957.
- *Pravica*, 1957.
- *Slovenski narod*, 1944.
- *Slovenski poročevalec*, 1946.

Tiskani viri

- *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 1960. Ljubljana: Službeni list, 1960.
- *Ustava Ljudske republike Slovenije*. s.,: s.n., s.d..
- *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije*. [Beograd]: Uradni list SFRJ, 1963.

Mojca Šorn

THE BLIND AND PARTIALLY SIGHTED IN SLOVENIA FROM THE OCCUPATION TO THE 1960S

SUMMARY

The article discusses the institutional care for blind and partially sighted children, youth, and adults in Slovenia while focusing on the educational process and employment between World War II and the 1960s.

It presents various examples of post-war legislation as milestones that contributed to transforming the lives of the blind and partially sighted. For people with special needs or handicaps, their right to work, enshrined in the 1963 Constitution or Article 36 thereof, was undoubtedly crucial, as it stipulated that society had a duty to establish the conditions for the training and suitable employment of “persons who are not fully able to work”. A few other legislative acts regarding education and schooling are worth mentioning, including the 1946 Constitution of the Federal People’s Republic of Yugoslavia, which guaranteed education and schooling to all children, and the Seven-Year Primary Education Act, providing for compulsory primary education. We should also mention the General Education Act of 25 June 1958, which enacted a uniform eight-year primary school, four-year secondary education, two-year higher vocational colleges, and four-year faculties, colleges, and art academies, applicable to all children. Among other things, the act also laid down the principles of special education, which also applied to visually impaired children.⁹⁴ The Act on Special Education, adopted by the People’s Assembly of Slovenia on 24 October 1960, also encompassed the education of blind and partially sighted youth and was thus crucial.⁹⁵

Special schools aimed to achieve the educational objectives, perform the functions of regular schools or educational institutions, and especially guide, prepare, and train children for the jobs and professions best suited to their aptitudes and abilities.

The education and subsequent employment undoubtedly contributed to the more active integration of the blind and partially sighted into the economic and social life, to their independent, self-responsible living, and to the elimination of the prejudices that society had held against them in the past.

94 Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1954–1963* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: 2006), pp. 90, 91.

95 “Zakon o posebnem šolstvu,” *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 3 November 1960, pp. 425–28.

Marta Rendla*

Uresničevanje standardov in izvajanje izobraževalnih programov za senzorno ovirane v zaostrenih gospodarskih razmerah v osemdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji**

IZVLEČEK

Ker je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v razmerah vsesplošne jugoslovanske krize prišlo do krčenja sredstev za družbeno pomembne in javno financirane dejavnosti, prispevek v ospredje postavlja vprašanje, kako je zmanjševanje sredstev vplivalo na izvajanje zagotovljenih izobraževalnih programov v okviru formalnega izobraževalnega sistema in v okviru socialno humanitarnih organizacij za senzorno ovirane. Na osnovi arhivskega gradiva je mogoče ugotoviti, da so svoje delovanje kriznim razmeram prilagodili in podredili oboji, le da je teža krize na izvajalce izobraževalnih programov v okviru društev pritisnila močneje, saj je v nekaterih ogrozila tudi uresničevanje osnovnega programa.

Ključne besede: izobraževalni in socialni programi, krizne razmere, senzorno ovirane osebe, osemdeseta leta, socialistična Slovenija

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, marta.rendla@inz.si; ORCID: 0009-0000-2156-898X

** Članek je nastal v okviru projekta J6-50189 Sistemi skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

IMPLEMENTING STANDARDS AND EDUCATIONAL PROGRAMMES FOR THE SENSORY IMPAIRED IN THE DIFFICULT ECONOMIC SITUATION IN SLOVENIA DURING THE 1980s

During the 1980s, the resources available for the socially crucial publicly funded activities were severely impaired due to the general Yugoslav crisis. The contribution at hand focuses on the question of how these cuts affected the implementation of the educational programmes provided by the formal education system and by the social and humanitarian organisations for the sensory impaired. Based on the relevant archival materials, it is possible to conclude that both adapted and subordinated their activities to the crisis, except that the weight of the situation put more pressure on the providers of educational programmes within the societies, as, in some cases, even the implementation of the basic programmes was jeopardised.

Keywords: educational and social programmes, crisis, sensory-impaired persons, the 1980s, socialist Slovenia

Uvod

Za delovanje tako imenovanih družbeno pomembnih in splošno koristnih ter javno financiranih dejavnosti in služb, kamor so se med drugimi uvrščala področja šolstva in izobraževanja, zdravstvenih in socialnovarstvenih ter skrbstvenih dejavnosti, je v osemdesetih letih bilo značilno, da je v okoliščinah vsesplošne krize v državi prišlo do zniževanja sredstev. Kljub občutno zmanjšanim proračunskim in investicijskim sredstvom za izobraževalne, socialnovarstvene in skrbstvene ter zdravstvene dejavnosti, v administrativno pristojnost katerih so se med drugimi uvrščali tudi vzgoja, izobraževanje, varstvo in skrb za senzorno ovirane otroke in mladino, pa denimo ni prihajalo do krčenja pri izvajanju izobraževalnih programov, še zlasti zagotovljenih. Zagotovljene izobraževalne programe so izvajali nosilci formalnega izobraževalnega sistema na ravni osnovnih in srednjih šol ter na ravni visokošolskega izobraževanja. Nekateri pogoji vzgojno-izobraževalnega dela, denimo standard vzgojno-izobraževalnih ustanov, merjen s številom učencev v oddelku in na učitelja, se je na splošno, kot tudi za senzorno ovirane otroke, izboljševal. Število učencev na učitelja na ravni osnovnih šol za otroke s posebnimi potrebami¹ je bilo sredi šestdesetih let na primer 8,7, na specializiranih

1 Osnovne šole za otroke s posebnimi potrebami so se v obravnavanem obdobju do šolske reforme imenovalle pomožne šole. Splošni zakon o šolstvu (1958) pa je uvedel izraz posebne šole. Ta izraz je bil v rabi do sedemdesetih let, ko ga je nadomestil izraz šole s prilagojenim predmetnikom in učnim načrtom. Zajemale so šole za otroke z lažjimi

šolah za slepe in slabovidne otroke 4,4, na šolah za gluhe in naglušne otroke pa 4,7 učenca na učitelja. Do šolskega leta 1988/89 se je število učencev na učitelja na šolah za otroke s posebnimi potrebami znižalo na 5,2, na šolah za slepe in slabovidne otroke na 2,8, na šolah za gluhe in naglušne pa na 2,9 učenca.² Navedeni izboljšani pogoji vzgojno-izobraževalnega dela sicer niso nujno pomenili tudi boljše kakovosti učnega procesa. Kot kažejo podatki, se je v obdobju od sredine šestdesetih let do konca osemdesetih število učencev na osnovnošolski ravni v oddelku in na učitelja zniževalo tako na splošnih šolah za otroke s posebnimi potrebami kot na specializiranih šolah, torej na šolah za slepe in slabovidne ter na šolah za gluhe in naglušne otroke. Do občutnega izboljšanja navedenih merljivih standardov poučevanja, vključno z izobrazbeno strukturo učiteljev, glede na šestdeseta in sedemdeseta leta je prišlo prav v osemdesetih letih.³ To protislovno dejstvo je vzbudilo sledeče raziskovalno vprašanje: Kako je bilo v na splošno zaostrenih gospodarskih razmerah z zmanjševanjem sredstev za resor vzgoje in izobraževanja ter resor sociale in zdravstva – za dejavnosti, ki vključujejo tudi delovanje tako imenovanih posebnih in specializiranih posebnih šol ter socialno humanitarnih organizacij oziroma raznih društev tudi za senzorno ovirane (otroke, mladostnike in odrasle) – mogoče ohraniti bolj ali manj zadovoljivo raven oziroma neokrnjeno izvajanje izobraževalnih programov? Namen prispevka je torej orisati, kako je večplastna jugoslovanska kriza v osemdesetih letih s protikriznimi ukrepi vplivala na izvajanje izobraževalnih in drugih socialno humanitarnih programov za osebe z različno intenziteto okvare vida in sluha.

Da bi poiskala odgovor na zastavljeno raziskovalno vprašanje, sem na eni strani za osemdeseta leta 20. stoletja analizirala plane programov dela izbranih društev za slušno ovirane in njihova poročila o izvedbi planov ter na drugi strani poročila izvajalcev zagotovljenih programov, leta 1919 ustanovljenega Zavoda za slepo in slabovidno mladino iz Ljubljane, ki se od leta 2016 imenuje Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne, in današnjega Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGNL), ki je sedanje ime dobil leta 1997. Društva za slušno ovirane, včlanjena v leta 1931 ustanovljeno Zvezo gluhih in naglušnih Slovenije (ZDGNS), so delovala v javnem interesu in bila tako kot sama zveza uradno opredeljena kot socialno humanitarne organizacije.⁴ ZGNL, ki je večkrat menjal ime, je naslednik leta 1900 ustanovljene prve šole za gluhe pod imenom Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme.⁵ V obdobju 1905–1951 je bil znan pod imenom Gluhonemnica,

motnjami v duševnem razvoju, šole za slepe in slabovidne, šole za gluhe in naglušne, šole za dolgotrajno bolne in šole za otroke z drugimi telesnimi motnjami. – *Statistični letopis SRS 1985* (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko), 495. *Statistični letopis SRS 1975* (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko), 366.

2 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, 366. *Statistični letopis RS 1990* (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1990), 500. *Statistični letopis SRS 1967* (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1967), 438. Preračun absolutnih vrednosti je naredila avtorica.

3 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine Jugoslavije za delegacije in delegate. Poročilo o uresničevanju politike družbenega in ekonomskega razvoja SR Slovenije v letu 1984 in prva ocena možnosti razvoja v letu 1985*. Ljubljana, 19. 6. 1984, X, št. 20/1, 34.

4 SI AS 1052, t. e. 64, a. e. ZDGNS Zveza slušno prizadetih Slovenije Ljubljana, št. 1/XII-12, 25. 6. 1980.

5 Dunja Dobaja, *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024), 26. VAC – Virtualna Čitalnica, pridobljeno 7. 3. 2025, <https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=92515&refCode=SI%20AS%202032&type=&subId=&subLink=>.

v obravnavanem času pa se je imenoval Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih (1964–1993).⁶

Ker je bilo delovanje tako imenovanih družbeno pomembnih služb odvisno tudi od splošnega gospodarskega položaja države, uvodoma podajam kratek oris značilnosti slovenskega gospodarskega razvoja in tudi vpliv teh značilnosti na strukturne deleže tistih proračunskih sredstev negospodarskih dejavnosti, od financiranja katerih sta bila odvisna vzgoja in izobraževanje otrok in mladostnikov s senzornimi ovirami. Vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov s senzornimi ovirami so z medsebojnim sodelovanjem in usklajevanjem vodila pristojna ministrstva, takratni sekretariati, in sicer sekretariat za prosveto, sekretariat za zdravstvo in sekretariat za socialno varstvo. Vzgoja in izobraževanje otrok in mladostnikov s senzornimi ovirami pa sta se umeščala v tako imenovano vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Kot ravni in vrsto šol za vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju so pristojna ministrstva določila predšolske, šolske in druge v ta namen organizirane oddelke; »posebne šole« ali oddelke v sestavi ustreznih zdravstvenih in socialnih zavodov. Pri tem so »posebne osnovne šole« imele enako nalogo kot splošne osnovne šole, le da so poleg splošne vzgoje in izobrazbe omogočale tudi splošno strokovno izobrazbo. Od splošnih šol so se »posebne šole« razlikovale tudi po tem, da je o vključitvi otrok vanje na podlagi *Pravilnika o kategorizaciji in evidenci otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju* odločalo mnenje strokovne komisije, ki so jo sestavljali zdravniki, psihologi, socialni delavci, zdravniki specialisti in pedagogi.⁷

Gospodarsko-finančni kontekst delovanja institucij za senzorno ovirane

Za jugoslovansko gospodarstvo po drugi svetovni vojni v obdobju socializma je bilo značilno, da so se njegovi razvojni koncepti pogosto spreminjali. S komunističnim prevzemom oblasti je v prvih letih po vojni najprej prišlo do odpravljanja predvojne kapitalistične ureditve. Načela tržnega gospodarstva so bila izrinjena in prišlo je do nacionalizacije zasebne lastnine ter vzpostavitve socialističnega centralno urejenega in administrativno vodenega sistema planskega gospodarstva po sovjetskem vzoru. Gospodarstvo je bilo zasnovano na pospešeni in prisilni industrializaciji in državnem podjetništvu ter na neuravnoteženosti posameznih gospodarskih panog. V primerjavi z industrijo je bilo še zlasti zapostavljeno kmetijstvo, ki je bilo poleg preskrbe prebivalstva s hrano v funkciji vira sredstev za pospešen industrijski razvoj. Čeprav je v drugi polovici petdesetih let prišlo do skladnejšega razvoja gospodarskih panog, so v ospredju vseskozi ostajala vlaganja v industrijo. Jugoslavija je na začetku

6 Zdravko Kvržič, »Od ustanovitve gluhonemnice do Zavoda za gluhe in naglušne: 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani,« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 342.

7 Staša Ivanec, »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980),« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 174.

sedemdesetih let opustila samoupravni socializem z elementi tržnega gospodarstva, ki se je uvajal v šestdesetih letih, in uvedla netržni, nekonkurenčni model gospodarstva, tako imenovano dogovorno ekonomijo.⁸ Gospodarska reforma iz leta 1965, v prvi fazi zelo obetajoča, je zaradi neuskajenosti, ideološke obremenjenosti, nesposobnosti dojeti odločilni pomen trga v gospodarskem življenju, propadla.⁹ Uvedena dogovorna ekonomija, ki naj bi delovanje tržnih zakonitosti nadomestila s samoupravnim dogovarjanjem med podjetji na osnovi usklajevanja medsebojnih interesov, določanja vzajemnih pravic in odgovornosti, je bila neučinkovita in ni prinesla ničesar pozitivnega.¹⁰ Gospodarsko se je ponovno usmerila v težko industrijsko proizvodnjo z energetske surovinskimi dejavnostmi in ekstenzivnim načinom gospodarjenja. Hkrati je razvila pretežno uvozno odvisno gospodarstvo in se lotevala velikih, dragih in nes pametnih investicij.¹¹ Vzoredna značilnost jugoslovanskega gospodarstva, v želji, da bi dohitelo gospodarstva razvitejših držav, je bilo vztrajno zadolževanje neposredno pri tujih upnikih. Tuje zadolževanje je dobilo zagon še zlasti v sedemdesetih letih in je strmo naraščalo vse do leta 1982, ko je obseg zunanjega dolga dosegel 20 milijard ameriških dolarjev in je država postala plačilno nesposobna. Razglasila je bankrot in pojavila se je potreba po reprogramiranju dolgov.¹² V hudo krizo, ki se je v naslednjih letih le še poglobljala, je Jugoslavija zašla že konec sedemdesetih let. Z letom 1980, ko je umrl predsednik Tito, je bilo navidezne uspešnosti konec. Na plan je privrela kriza.¹³

Jugoslovansko gospodarstvo, ki je po rasti družbenega proizvoda s povprečno 7,5-odstotno rastjo v obdobju 1955–1974 prekašalo gospodarstva drugih socialističnih držav, je med letoma 1975 in 1979 po rasti družbenega proizvoda začelo najprej stagnirati, po tem letu pa je družbeni proizvod le še upadal. Gospodarstvo se je posledično na prelomu sedmega desetletja v osmo zaradi ponavljajočih se likvidnostnih težav in izbruha dolžniške krize znašlo v zanki prizadevanj za zagotavljanje zunanje likvidnosti pod vplivom Mednarodnega denarnega sklada (IMF). To je pomenilo, da so zunanji upniki prek IMF Jugoslaviji začeli določati ekonomsko in socialno politiko – uveljavitev realnega tečaja, restriktivno fiskalno in monetarno politiko ter zmanjšanje vseh oblik notranje potrošnje (investicijske, zasebne, javne).¹⁴ Da bi Jugoslavija uravnovesila gospodarstvo, je v okviru leta 1983 sprejetega dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije posegla po nepriljubljenem zategovanju pasu.¹⁵ Onemogočeno zadolževanje v

8 Marta Rendla, »Kam ploveš standard?« *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 17, 18.

9 Gl. Jože Princič in Neven Borak, *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006), 127–43.

10 Aleksander Lorenčič, »Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad,« v: Zdenko Čepič, ur., *Slovenija – Jugoslavija: krize in reforme 1968/1988* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 261–70.

11 Rendla, »Kam ploveš standard?«, 265.

12 Žarko Lazarević in Marta Rendla, »Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja,« *Studia Historica Slovenica* 22, št. 2 (2022): 349.

13 Aleksander Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012), 44.

14 Lazarević in Rendla, »Gospodarska ozadja jugoslovanske krize,« 351.

15 Rendla, »Kam ploveš standard?«, 387.

tujini, restriktivna uvozna politika in politika varčevanja so povzročili prekinitev dobavnih in proizvodnih verig, dvig stroškov podjetij in navsezadnje upad gospodarske rasti.¹⁶ Vsa prizadevanja za izhod iz krize v obliki številnih programov so privedla do zmedene politike in razraščanja hiperinflacije.

Slabšanje gospodarskega in vsesplošnega položaja v državi je imelo posledice tudi v strukturnih deležih proračunskih sredstev za posamezne negospodarske, med njimi tako imenovane družbeno pomembne in javno financirane dejavnosti, vključno s tistimi, ki so bile pristojne za področje vzgoje in izobraževanja senzorno oviranih. Sredstva za področje vzgoje in izobraževanja so se začela močno zniževati že po letu 1970. Če so za šolstvo leta 1960 namenili skoraj polovico, leta 1965 37,5 odstotka, leta 1966 skoraj 39 odstotkov sredstev negospodarskih dejavnosti, pa je leta 1975 šolstvo prejelo le 0,5 odstotka sredstev iz proračuna negospodarskih dejavnosti. Socialnozdravstveni sektor je v sedemdesetih letih glede na šestdeseta še ohranil primerljivo financiranje. Leta 1960 so za socialnozdravstvene dejavnosti namenili 18,3 odstotka, leta 1965 7 odstotkov, leta 1966 8,5 odstotka, leta 1970 16 odstotkov in leta 1975 9,5 odstotka sredstev negospodarskih dejavnosti. V kriznih osemdesetih letih pa sta tako šolstvo kot socialnozdravstveni sektor bila bistveno nižje financirana kot v šestdesetih letih. Šolstvo je leta 1981 prejelo 0,5 odstotka sredstev negospodarskih dejavnosti, leta 1989 pa je strukturni delež za šolstvo predstavljal le 0,2 odstotka teh sredstev. Socialnozdravstvene dejavnosti so bile glede na sredstva, namenjena za šolski sektor, nekoliko na boljšem. Leta 1980 so prejele 10,5 odstotka, leta 1985 4,8 odstotka in leta 1989 3,4 odstotka sredstev negospodarskih dejavnosti.¹⁷

Izboljševanje nekaterih standardov vzgojno-izobraževalnega dela in neokrnjeno izvajanje izobraževalnih programov, še zlasti zagotovljenih, v razmerah omejevanja sredstev za javno porabo se deloma lahko pojasni z dejstvom, da so se družbene javno financirane dejavnosti programsko prilagodile zmanjševanju sredstev z opustitvijo financiranja investicij, nezmanjševanje programov ob zmanjšanih sredstvih pa so vzdrževale tudi z relativno pocenitvijo in prejemanjem ali združevanjem solidarnostnih sredstev za izvedbo zagotovljenih programov.¹⁸ V osemdesetih letih, v razmerah velikih finančnih omejitev, je bila prioriteta izvajanje zagotovljenih normativno predpisanih programov. Programsko prestrukturiranje bi namreč pomenilo tudi spreminjanje

16 Lazarevič in Rendla, »Gospodarska ozadja jugoslovanske krize«, 355.

17 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, 298, 299.

18 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine Jugoslavije za delegacije in delegate. Poročilo o uresničevanju politike družbenega in ekonomskega razvoja SR Slovenije v letu 1984 in prva ocena možnosti razvoja v letu 1985*. Ljubljana, 19. 6. 1984, X, št. 20/1, 33, 34. Financiranje dejavnosti s široko koristnostjo oziroma dobrin »posebnega družbenega pomena« je z uvedbo dogovorne ekonomije potekalo prek dveh vrst samoupravnih interesnih skupnosti (sisov), sisa za svobodno menjavo dela in sisa za združevanje sredstev v skupne sklade po načelih vzajemnosti in solidarnosti. Sisi za svobodno menjavo dela so skrbeli za področja vzgoje in izobraževanja, znanosti, kulture, zdravstva ter socialnega varstva in skrbstva, tj. otroško varstvo in socialno skrbstvo. Sisi za združevanje sredstev v skupne sklade po načelih vzajemnosti in solidarnosti pa so pokrivali področja pokojninsko-invalidskega zavarovanja, telesne kulture, zaposlovanja in stanovanjske dejavnosti. – Neven Borak, »Javne finance«, v: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*, 2 (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1110–12.

norm, ki so program opredeljevale. Četudi to ne bi nujno pomenilo zmanjševanja programa, pa bi se vsekakor spremenili ustaljeni načini uresničevanja pravic.¹⁹

Drastični upad sredstev za izobraževanje po letu 1970 izhaja tudi iz dejstva, da so bile v šestdesetih letih izvedene ključne naložbe v gradnjo, širitev in obnovo institucionalne vzgojno-izobraževalne mreže. S povojno zakonodajo, predvsem s šolsko reformo iz leta 1958, ki je na osnovi Splošnega zakona o šolstvu uvedla enotni sistem vzgoje in izobraževanja, je izobraževanje slepih in slabovidnih ter gluhih in naglušnih namreč postalo njegov integralni del.²⁰ Enotni sistem vzgoje in izobraževanja so v skladu s splošnim zakonom o šolstvu sestavljali predšolski zavodi, osnovne šole, gimnazije, strokovne in višje strokovne šole, univerze, visoke šole in umetniške akademije, zavodi za izobraževanje odraslih in strokovno izpopolnjevanje, vajenski domovi in drugi izvenšolski vzgojni zavodi ter »posebne šole za obvezno osnovno vzgojo in strokovno izobraževanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju.«²¹ Državna zakonodaja, ki je bila za republike do vzpostavitve republiških zakonov zavezujoča, je leta 1960 določila tudi financiranje šolstva. Na ravni občin, republik in avtonomnih enot ter države je jugoslovanski temeljni zakon o financiranju šolstva leta 1960 utemeljil družbene sklade za šolstvo za zbiranje sredstev za gradnjo in opremo vseh vrst šol. Republiški družbeni sklad za šolstvo v Sloveniji je bil ustanovljen spomladi 1961.²² Na podlagi državne zakonodaje je slovenska skupščina oktobra 1960 sprejela tudi republiški Zakon o posebnem šolstvu. Ta je opredelil, da so »posebne šole namenjene otrokom z motnjami ali hibami v telesnem ali duševnem razvoju / ... /, zaradi katerih se ne morejo vzgajati in izobraževati v rednih šolah in rednih izobraževalnih zavodih, in, da se vzgajajo in izobražujejo v posebnih vzgojnih in izobraževalnih zavodih.«²³ Sprejeta zakonodaja je tako tudi z vidika pridobivanja novih sodobnih prostorov omogočila napredek in spremembe na področju vzgoje, izobraževanja in »rehabilitacije«²⁴ slepih in slabovidnih ter gluhih in naglušnih.²⁵

Za gluhe in naglušne ter slepe in slabovidne so začeli oblikovati specializirane, tako imenovane posebne zavode na različnih ravneh: posebne zavode za predšolsko vzgojo, posebne osnovne šole, posebne strokovne šole, posebne vzgojne in izobraževalne

19 Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine Jugoslavije za delegacije in delegate. Poročilo o uresničevanju politike družbenega in ekonomskega razvoja SR Slovenije v letu 1984, 33.

20 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino, Zgodovinski oris 1919–1989, 6. Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953–1963* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: 2006), 90, 91. Splošni zakon o šolstvu (1958) je uzakonil enotno osemletno osnovno šolo, štiriletno srednje šolstvo, dvoletne višje šole in štiriletno fakultete, visoke šole in umetniške akademije. Določil je tudi načela posebnega šolstva, pouka za pripadnike narodnostnih manjšin, izobraževanja odraslih in strokovnega izpopolnjevanja ter šol za izobraževanje učiteljev.

21 Splošni zakon o šolstvu, 5. člen, *UL FLRJ*, XIV, št. 28, 16. 7. 1958, 746–61.

22 Ivanec, »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju,« 176.

23 »Zakon o posebnem šolstvu,« *UL LRS*, 3. 11. 1960, 425–28.

24 Termin rehabilitacija se je v obravnavanem obdobju za senzorno ovirane uporabljal v kontekstu integriranja s prilagajanjem senzorno oviranih večinski populaciji na način, da naj bi rehabilitacija pomenila omilitev oziroma odpravo razvojnih motenj, torej senzornih ovir. – Dunja Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije,« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 117–37.

25 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino. Zgodovinski oris 1919–1989, 6. Bojana Globačnik, »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem,« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 291.

zavode ter posebne šolske oddelke pod okriljem zdravstvenih ali socialnih zavodov.²⁶ V šestdesetih letih, leta 1965, je prišlo denimo do dograditve šolskega dela Zavoda za slepo mladino v Ljubljani na Langusovi ulici. Zavodska šola se je v novo zgradbo, na Langusovo 8, preselila aprila 1966, slovesno odprtje novega šolskega poslopija pa je bilo 29. novembra na državni praznik, dan republike.²⁷ Zavod, ki je bil ustanovljen leta 1919 v Ljubljani in je v obdobju od 1922 do 1944 deloval v Kočevju ter se na Langusovo ulico preselil 1. marca 1946, je takrat dobil tudi novo ime – Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana. Šolsko stavbo so v skladu z zahtevami sodobnega pouka in specialnih oblik usposabljanja moderno opremili.²⁸ V Zavodu za slepo in slabovidno mladino se je pričelo novo obdobje. Razvijati so začeli tudi oddelčne razrede za slepe in slabovidne otroke z lažjo duševno motnjo in si prizadevali, da bi po strokovnosti dosegli raven drugih zavodov za slepe po Evropi.²⁹

Tudi današnji Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, ki stoji na Vojkovi cesti 74 in je do leta 1966 deloval v današnji stavbi B Onkološkega inštituta Ljubljana na Zaloški cesti, se je julija 1966 preselil v še nedokončan objekt osnovne šole novega zavoda ob križišču Vojkove in Dimičeve ceste za Bežigradom. Objekt osnovne šole je bil nato med letnimi počitnicami z marljivim delom večine sodelavcev zavoda do začetka šolskega leta toliko urejen, da je jeseni lahko stekel pouk za 186 otrok, razporejenih v 23 oddelkov. V naslednjih letih sta bila končana še dva objekta, dom vajencev in menza s kurilnico. S preselitvijo domske vzgoje in oskrbe v dom vajencev so bili vzpostavljeni pogoji, v katerih je zavod deloval tudi še v osemdesetih letih. Projektiranja nove stavbe z več objekti paviljonske zasnove se je po nalogu ministrstva za prosveto lotil pedagoški zbor zavoda, z namenom, da bi v zgodnjo »rehabilitacijo« vključili čim več otrok. Gradnja novega zavoda v prepričanju, da bo ta s funkcionalnostjo in sodobnimi avdi-ovizualnimi sredstvi ter učili omogočal otrokom vseh stopenj adekvatno »rehabilitacijo«, se je pričela 12. novembra 1963. To je bilo le nekaj dni pred tem, ko so se Učne delavnice raznih strok Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana, do tedaj razmetane po vsej Ljubljani, novembra 1963 preselile v nove prostore Učnih delavnic za Bežigradom 8, kjer so bile od takrat naprej vse stroke, razen damske šivalnice, na enem kraju.³⁰

Poleg ljubljanskega zavoda so se v socializmu gluhi in naglušni otroci v Sloveniji lahko v specializiranih ustanovah izobraževali še v Mariboru in Portorožu. Današnji Center za sluh in govor Maribor je bil z imenom Center za korekcijo sluha in govora ustanovljen junija 1962.³¹ Sprva je deloval v okviru šolske poliklinike pri Zdravstvenem domu Maribor, kasneje pa je postal samostojna ustanova. Mariborski Center za korekcijo sluha in govora je leta 1968 odprl še logopedski ambulant v Zdravstvenem domu

26 »Zakon o posebnem šolstvu,« *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 3. 11. 1960, 425–28.

27 Vera Dimitrija Djokić, *Zgodovina Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana. Diplomsko delo* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2016), 55, 56.

28 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino. Zgodovinski oris 1919–1989, 6.

29 Djokić, *Zgodovina zavoda za slepo*, 56. Globačnik, »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem,« 293. SI AS 2061, t. e. 225, a. e. 225/XIII/15.

30 Bogo Jakopič, »Ob 80-letnici centra za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani,« *Kronika* 28 (1980): 212–17.

31 Kvržić, »Od ustanovitve gluhonemnice,« 347.

Ravne na Koroškem in Zdravstvenem domu Murska Sobota.³² Center za korekcijo sluha in govora Portorož, danes Center za komunikacijo sluha in govora Portorož, pa je bil ustanovljen že novembra 1945 z imenom Gluhonemnica za Slovensko Primorje in je nadaljeval tradicijo Zavoda za gluhe v Gorici, ki je bil na Slovenskem ustanovljen kot prvi leta 1840.³³ Tudi portoroški center je v šolskem letu 1965/66 odprl samostojen logopedski oddelek, kasneje pa še v Novi Gorici in na Stari gori.³⁴

Omenjeni specializirani zavodi so tvorili specializirano izobraževalno mrežo za senzorno ovirane otroke in mladostnike. V celoti so v okviru zavodov na osnovnošolski ravni v obravnavanem obdobju obstajale ena specializirana šola za slepe otroke in tri šole za gluhe otroke. Na srednješolski ravni so senzorno oviranim bili na voljo ena posebna poklicna oziroma srednja šola za gluho mladino oziroma »slušno in govorno prizadete«, ena posebna poklicna oziroma srednja šola za slepe in slabovidne, dva zavoda za usposabljanje slušno oviranih otrok in mladostnikov ter dva zavoda za usposabljanje slepih in slabovidnih otrok in mladostnikov.³⁵ »Posebno« poklicno šolo za gluho mladino v Ljubljani, Šolo za učence v gospodarstvu pri gluhonemnici v Ljubljani, je po drugi svetovni vojni, ko je poklicno usposabljanje gluhih in naglušnih postalo integralni del splošnega strokovnega usposabljanja v Sloveniji, z odlokom Ministrstva za industrijo in rudarstvo z dne 23. marca 1946 ustanovil ljubljanski Zavod za gluho mladino. V poklicni šoli, tedaj imenovani še vajenska šola, so učenci pridobivali teoretično znanje, praktično pa so se usposabljali v delavnicah družbenega in zasebnega sektorja. Na podlagi podržavljene tiskarne bivšega gojenca zavoda, graverskega mojstra Cirila Sitarja, so bile maja 1948 ustanovljene tudi zavodske delavnice, tako imenovane Učne delavnice. Te naj bi poleg številnih družbenih obratov in zasebnih obrtniških delavnic praktično poklicno usposabljele in zaposlovale slušno in govorno ovirano mladino.³⁶

»Posebna« poklicna šola za gluho mladino v Ljubljani se je sprva imenovala Vajenska šola, leta 1970 pa se je preimenovala v Poklicno šolo ter v šolskem letu 1982/83 dobila ime Center za rehabilitacijo sluha in govora. Namen Učnih delavnic, ki so do leta 1953 imele tiskarno, litografijo, knjigoveznico in damsko šivalnico, je bil poklicno in delovno usposobiti gluhe in naglušne osebe za delo v posameznih poklicih. Učne delavnice, ki so usposabljele in zaposlovale gluhe in naglušne učence ter delavce, so v obdobju 1952–1964 delovale kot finančno samostojen zavod. S 1. januarjem 1962 pa so Učne delavnice začele poslovati kot »invalidske« delavnice za profesionalno »rehabilitacijo« in zaposlovanje gluhih in kot takšne leta 1964 spet prišle v sestavo ZGNL kot organizacijska enota.³⁷

Podobno je tekel razvoj varstva in poklicnega usposabljanja slepih in slabovidnih. Po drugi svetovni vojni se je v Strahlovem gradu v Stari Loki pri Škofji Loki od leta

32 Globačnik, »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem,« 293.

33 Kvržić, »Od ustanovitve gluhonemnice,« 347.

34 Globačnik, »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem,« 293.

35 Statistični letopis SR Slovenije 1975, 366, 381. Statistični letopis RS 1990, 500. Statistični letopis SRS 1967, 438.

36 Ivan Kovač, »Razvoj zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih,« Jubilejni zbornik centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900–1975) (Ljubljana, 1975), 17.

37 Kvržić, »Od ustanovitve gluhonemnice,« 342, 356.

1937 delujoči Dom slepih, ki je zagotavljal začetek družbene skrbi za odrasle slepe, začel razvijati v smeri združevanja varstvene in delovne terapevtske ter izobraževalne funkcije. Do leta 1950 so vzpostavili ščetarsko, metlarsko in pletarsko delavnico. Z letom 1950 je začela delovati tudi vajenska šola, ki so jo kot poklicno šolo za učence v gospodarstvu opustili v letu 1960/61. Leta 1962 so jo nasledile samostojne, tako imenovane »Invalidske delavnice« za usposabljanje slepih za delo v industriji.³⁸ Z njihovo ustanovitvijo se je dotedanje usposabljanje slepih in slabovidnih teoretično in praktično nadgradilo. Z združitvijo Doma in Invalidskih delavnic leta 1964 v Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki je današnji Center slepih in slabovidnih Škofja Loka (CSS) postal edini specializirani zavod v Sloveniji za poklicno usposabljanje, zaposlovanje in domsko varstvo oseb z okvaro vida.³⁹ V letih 1950–1964 so se pravzaprav oblikovali pogoji za delovanje poklicne šole za usposabljanje in »rehabilitacijo« slepih in slabovidnih. V centru v Škofji Loki so se slepi in slabovidni lahko izobrazili za telefoniste, administratorje ter za ščetarje in metlarje, ščetarstvo in metlarstvo sta veljala za »klasični« obrti slepih, pa tudi za delo v industriji, na primer v kovinarski stroki.⁴⁰ Center, ki je v obdobju 1976–2004 večkrat menjal imena, je še v letu 1979, ko se je imenoval Center slepih in slabovidnih dr. Antona Kržišnika v Škofji Loki, torej pred izbruhom jugoslovanske dolžniške krize, pridobil dva nova objekta, Dom oskrbovancev in objekt srednje šole. Vključeval je dom, srednjo šolo in »invalidske« delavnice ter izvajal rehabilitacijo, izobraževanje, zaposlovanje in varstvo slepih. Dejavnost današnjega Centra slepih, slabovidnih in starejših Škofja Loka, kot se center imenuje od leta 2005, se je od leta 2000, ko so Invalidske delavnice postale samostojno podjetje, in po letu 2004, ko se je srednja šola zaradi premajhnega števila dijakov združila z Zavodom za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, skrčila na oskrbo starejših.⁴¹

Delovanje socialno humanitarnih in izobraževalnih institucij v zaostrenih in neugodnih gospodarskih okoliščinah

Delovanje združenj za senzorno ovirane, ki so bila v obravnavanem obdobju opredeljena kot socialno humanitarne organizacije, in specializiranih izobraževalnih institucij v okviru formalnega izobraževalnega sistema je v kriznih osemdesetih letih opredeljevalo prestrukturiranje financiranja in utesnjevanje v obliki varčevanja na vseh

38 Peter Confidenti in Mimi Breznik, »Dom slepih v Stari Loki,« v: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969), 138–47.

39 *Zgodovina – Center slepih in slabovidnih Škofja Loka*, pridobljeno 21. 2. 2025, <https://www.css-sl.si/css-skofja-loka/zgodovina/>.

40 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino *Zgodovinski oris 1919–1989*, 12. Ivan Bizant, »Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki,« v: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969), 152, 156.

41 *Zgodovina – Center slepih in slabovidnih Škofja Loka*. VAC – Virtualna Čitalnica, pridobljeno 21. 2. 2025, https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=1335645&refCode=SI_ZAL_%C5%A0KL/0397&type=&subId=&subLink=.

področjih porabe. Premiki v strukturnih deležih sredstev za tako imenovane družbene javno financirane dejavnosti so se izvajali po kriteriju nujnosti, kar je pomenilo, da so na premike vplivale strukture pravic in strukture vrednostnih elementov programov. Iz teh razlogov so se v zbranih sredstvih za družbene javne dejavnosti povečali deleži sredstev za zdravstvo, delež sredstev za zaposlovanje in delež sredstev za kulturo, medtem ko so se strukturni deleži za izobraževanje, otroško varstvo in šport zmanjšali. Strukturna deleža je po navedenem kriteriju uspelo zadržati socialnemu skrbstvu in raziskovalni dejavnosti.⁴² Poleg že omenjenega varčevanja na področju naložb so izvajalci obravnavanih dejavnosti in storitev morali kar najbolj racionalno porabljati tudi material, zamenjevati dražje materiale s cenejšimi, uvožene z domačimi in zmanjševati cene storitev z manjšimi vračunanimi osebnimi dohodki.

V nadaljevanju na opazovanih primerih ilustriram, kako so se protikrizni ukrepi v vsakdanjem delovanju na eni strani odrazili v specializiranih socialno humanitarnih organizacijah in na drugi strani v specializiranih izobraževalnih ustanovah v okviru formalnega izobraževalnega sistema, ki so izvajale zagotovljene programe.

Opazovana društva, celjsko, kranjsko, koprsko in ljubljansko društvo za gluhe in naglušne, so bila v obravnavanem obdobju včlanjena v reprezentativno invalidsko organizacijo Zvezo društev gluhih in naglušnih Slovenije (ZDGNS). ZDGNS je bila ustanovljena leta 1931 in je v osemdesetih letih združevala trinajst medobčinskih društev. V skladu z načeli ustave iz leta 1974 in programskimi usmeritvami družbenopolitične organizacije Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) in republiške zveze sindikatov je ZDGNS delovala v javnem interesu za zaščito in varovanje pravic gluhih in naglušnih. S specifičnim delom se je vključevala v ustavno zasnovano javno financiranih družbeno pomembnih oziroma splošno koristnih dejavnosti. Skladno z ustavo so bile te javno financirane dejavnosti tako imenovane samoupravne interesne skupnosti (sisi) za naslednja področja: socialno skrbstvo, izobraževanje, zaposlovanje, zdravstvo, otroško varstvo, kulturo in telesno kulturo, Skupnost invalidskega in pokojninskega zavarovanja. Zveza društev gluhih in naglušnih je bila s svojimi članicami – društvi – izvajalka programa oziroma nalog posameznih interesnih skupnosti. Programi in naloge Zveze društev gluhih in naglušnih in njenih društev so bili sestavni del tako imenovanega programa svobodne menjave dela med posameznimi samoupravnimi interesnimi skupnostmi družbenih dejavnosti. To je pomenilo, da so bile samoupravne interesne skupnosti, ki so bile organizirane na različnih ravneh, republiški, občinski, mestni, medobčinski, zakonsko obvezane sofinancirati društvene programe dela. Deleži financiranja posameznih občinskih sisov so bili odvisni od števila članov iz posamezne občine v društvu.⁴³ Glede na način financiranja so društva sredstva delila na dva glavna dela, stroške poslovanja in stroške izvajanja programov interesnih področij.⁴⁴

42 *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine Jugoslavije za delegacije in delegate. Poročilo o uresničevanju politike družbenega in ekonomskega razvoja SR Slovenije v letu 1984*, 33.

43 SI AS 2052, t. e. 64, a. e. 2, Srednjeročni plan 1981–1985-TOSP Celje. SI AS 2052, t. e. 68, TOSP Celje, Plan in program dela za leto 1985.

44 SI AS 2052, t. e. 69, a. e. ZDGNS, Plan in program dela društva za leto 1986. Medobčinsko društvo slušno prizadetih Ljubljana, del. štev. 128/I-85, 30. 10. 1985, 17.

Društva so kot izvajalci nalog posameznih interesnih skupnosti v svojih delovnih programih največji poudarek namenjala socialni problematiki, izobraževanju, kulturi, športu, poklicnemu usposabljanju in zaposlovanju. V okviru socialne dejavnosti, ki je nastala iz vsakodnevnih potreb in želja oseb z okvaro sluha in govora, so društva gluhih in naglušnim pomagala na področju zagotavljanja socialnoekonomske varnosti. Specifične težave gluhih in naglušnih so društva reševala s pomočjo širokega kroga sodelavcev in strokovnih ustanov.

Da bi dosegla čim boljšo integracijo slušno oviranih v slišče družbo, so društva tesno sodelovala z vsemi, ki so se ukvarjali s slušno ovirano populacijo. Sodelovala so z vsemi tremi specializiranimi ustanovami za vzgojo in izobraževanje gluhih in naglušnih otrok in mladostnikov v Sloveniji, s centri za rehabilitacijo invalidov, z učnimi delavnicami in s podjetji, v katerih so bili slušno ovirani zaposleni, z občinskimi samoupravnimi interesnimi skupnostmi, družbenopolitičnimi organizacijami in Zvezo slušno prizadetih Slovenije. To je pomenilo, da so skrbela za izobraževanje in šolsko izpopolnjevanje gluhih in naglušnih po končanem formalnem šolanju, tudi s pomočjo leta 1980 ustanovljenega Informativno-izobraževalnega centra pri republiški zvezi slušno oviranih. Informativni-izobraževalni center gluhih Slovenije je namreč urejal in izdajal specializiran časopis in revijo za gluhe, organiziral strokovno službo predzakonskega in zakonskega svetovanja pod posebnimi pogoji za gluhe in uvedel televizijsko oddajo s totalno metodo oziroma komunikacijo,⁴⁵ ki je vključevala takrat v izobraževalnem sistemu še prepovedano uporabo znakovnega jezika. Poleg tega je organiziral predavanja, seminarje in druge oblike splošnega izobraževanja.⁴⁶ Znakovni jezik kot jezik poučevanja, ki se je na začetku 19. stoletja bliskovito širil po svetu, je bil od leta 1880 pri poučevanju gluhih otrok za okoli sto let prepovedan. Goreči zagovorniki oralne metode so na kongresu učiteljev gluhih v Milanu namreč soglasno sklenili, da se uporaba znakovnega jezika v izobraževanju gluhih po Evropi in njenih kolonijah prepove⁴⁷ in se uvede glasovno-govorna metoda pouka. Ponovno priznanje znakovnih jezikov v izobraževalnem sistemu je bilo po dolgoletnih zahtevah doseženo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so nekatere evropske države uzakonile znakovne jezike kot manjšinske jezike. UNESCO (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) pa je leta 1985 totalno oziroma diferencirano komunikacijo definiral kot metodo pouka gluhih in naglušnih, ki vključuje primerne slušne, ročne in ustne načine sporazumevanja, tj. mimiko, geste, branje, pisanje in vse druge načine, ki zagotavljajo večjo jasnost in olajšujejo sporazumevanje.⁴⁸

Pri oživitvi slovenskega znakovnega jezika je z ustanovitvijo Informativnega-izobraževalnega centra gluhih Slovenije odigrala pomembno vlogo Zveza društev

45 Totalna komunikacija je metoda poučevanja gluhih in naglušnih otrok v več jezikovnih modalnostih, kot so avralna (poslušanje), oralna (govor) in manualna (znakovni jezik) komunikacija. Gluhi otrok lahko uporablja en način ali kombinacijo načinov komuniciranja glede na svoje komunikacijske zmožnosti v dani situaciji. – Marjetka Kulovec, »Slovenski znakovni jezik skozi čas«, *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 335.

46 SI AS 2052, t. e. 64, Srednjeročni plan 1981–1985-TOSP Celje.

47 Kulovec, »Slovenski znakovni jezik skozi čas«, 331.

48 Andreja Žele in Jasna Bauman, »Slovenski znakovni jezik med normo in prakso«, v: Simona Kranjc, ur., *Obdobja 30: Meddisciplinarnost v slovenistiki* (Ljubljana, 2011), 577–82.

gluhih in naglušnih Slovenije (ZDGNS). Slovenski znakovni jezik je najprej zaživel na medijskem področju. S poučevanjem v okviru tečajev in seminarjev je ZDGNS obenem poskrbela tudi za njegov sistematični razvoj. Tako se je po letu 1980 začela krepiti javna zavest o znakovnem jeziku kot jeziku gluhih. Na TV Koper se je pojavila tudi prva oddaja za gluhe. Tudi RTV Slovenija je nekaj let zatem začela posamezne oddaje opremljati s prevodom v slovenski znakovni jezik ali v slovenščino v kretnjah.⁴⁹ Pod vplivom vse širše prepoznavnosti znakovnega jezika, s političnim vplivom svetovne organizacije gluhih (World federation of Deaf) in promocijo znakovnega jezika v svetu ter pritiskom domače javnosti, predvsem odraslih gluhih, zlasti staršev gluhih otrok, je tudi vodstvo specializirane izobraževalne ustanove za gluhe in naglušne, današnjega Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGNL), prepoznalo potrebo po znakovnem jeziku in leta 1988 integriralo idejo o vključitvi slovenskega znakovnega jezika v izobraževanje gluhih.⁵⁰ Znakovni jezik, ki je bil formalno v izobraževanju prepovedan – neposredno z učitelji so otroci in mladostniki komunicirali le govorno –, so gluhi in naglušni sicer tudi do takrat že uporabljali v neformalni komunikaciji v zavodih za gluhe, predvsem tam, kjer so se družili s sebi enakimi. Z vpeljavo slovenskega znakovnega jezika v formalno izobraževanje se je tako na takratnem Zavodu za usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani okrog leta 1990 začelo poučevanje gluhih in naglušnih po načelu totalne komunikacije.⁵¹

Z izobraževanjem je bila povezana tudi skrb društev za kulturno udejstvovanje gluhih. Za področje kulture so v okviru društev delovale kulturno-umetniške sekcije z več podsekcijami (folklorno, ritmično, pantomimično, dramsko, recitacijsko, bralno, foto krožkom, s podsekcijama predavanj in obiskovanja kulturnih prireditev). Ker je bila skrb za dvig kulture slušno oviranih pomembna dejavnost društev, so si ta prizadevala urediti knjižnico in nabaviti tehnične pripomočke. Skrb društev za šport in rekreacijo slušno oviranih pa je bila še zlasti pomembna za integracijo slušno oviranih v sliščečo populacijo. Zaveza in cilj srednjeročnih planov društev sta bila namreč integracija invalidov vseh profilov v večinsko populacijo. Društvo je reševalo tudi težave zdravstvene narave slušno in govorno oviranih. Nudilo je pomoč pri negi na domu, poskrbelo za spremstvo slušno oviranih v zdravstvene ustanove in pomagalo pri sporazumevanju, nabavi slušnih aparatov in delov za slušne aparate, pri vključevanju slušno oviranih otrok in otrok slušno oviranih staršev v normalno življenje, pri šolanju in usposabljanju, organiziralo je predavanja in svetovanja iz zdravstva. Društvo je spremljalo tudi šolanje slušno oviranih otrok, sodelovalo s centri za korekcijo sluha in govora ter vzgojno-varstvenimi zavodi in pomagalo regresirati počitnikovanja slušno oviranih.

Analizirani primeri finančno ovrednotenih programov dela društev gluhih in naglušnih in njihova realizacija kažejo, da so se društva v okoliščinah protikriznih ukrepov v okviru opisanega systemskega javnega financiranja soočala s precejšnjimi težavami. Praksa je bila, da samoupravne interesne dejavnosti, ki so bile zakonsko

49 Kulovec, »Slovenski znakovni jezik skozi čas«, 334.

50 Petra Rezar, »Gluhi učitelji v Sloveniji«, *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 305.

51 Kulovec, »Slovenski znakovni jezik skozi čas«, 334.

obvezane sofinancirati zvezo in društva, teh obveznosti do izvajalcev niso pokrivala v celoti. V okoliščinah težke gospodarske situacije so društva poudarjala, da običajno izvedejo le del začrtanih programov zaradi primanjkovanja finančnih sredstev, saj so sisi za družbene dejavnosti finančne obveznosti do društev ponekod realizirali le polovično ali pa še v manjši meri.⁵²

Celjsko društvo, ki je med svoje člane vključevalo tudi predšolsko in šoloobvezno populacijo, je za prvo polovico osemdesetih let skoraj polovico vseh sredstev namenilo izvajanju osnovne funkcionalne dejavnosti – torej programa, slabo desetino sredstev je predvidelo za pokritje materialnih stroškov, ki so zajemali stroške društva za bančne in poštne storitve, pisarniški material, prevoze, kilometrino, prireditve, najemnine, zavarovanje, vzdrževanje prostorov, nabavo inventarja, dobrih 41 odstotkov pa je predvidelo za osebne dohodke zaposlenih oziroma honorarje izvajalcev dejavnosti. Pri tem naj bi okoli tretjino sredstev prispeval sis za socialno skrbstvo, po okoli 7 odstotkov sis za otroško varstvo, sis za zdravstvo, sis za telesno kulturo, sis za kulturno skupnost, SPIZ, okoli 16 odstotkov sis za izobraževanje in 13 odstotkov sis za zaposlovanje. Ker jim zakonsko obvezani financerji niso nakazovali zaprosenih sredstev, je celjsko društvo v letu 1982 do sisov zavzelo kritično stališče zaradi neizpolnjevanja njihovih obveznosti, označilo jih je za »nekorektn[e], neodgovorn[e] in družbeno neupravičljiv[e]«. Poudarili so, da se pri svojem delu na vseh področjih obnašajo stabilizacijsko. To je pomenilo, da so porabo prilagodili in podredili varčevanju. Poleg tega so skromnejše financiranje nadomeščali s prostovoljnim delom. Klubske prostore, ki so jih sami uredili, so vzdrževali in čistili z lastnim delom. Za realizacijo nalog so uporabljali tudi lastne avtomobile brez povračila stroškov. Sredstva so se trudili pridobiti tudi od zasebnikov, torej zasebnega podjetniškega sektorja. Financiranje celjskega društva za slušno ovirane za leto 1983 je bilo takšno, da je zadoščalo le za izvedbo dela programskih dejavnosti, kar je pomenilo umanjkanje sredstev za operativno redno delovanje. Celjsko društvo je obenem opozorilo, da tako ne bo šlo v nedogled in da bi sisi morali izpolnjevati svoje naloge oziroma probleme slušno oviranih reševati v skladu z ustavnimi določili.⁵³ Enega od svojih sofinancerjev, Kulturno skupnost Celje, je leta 1983 glede na odobrena sredstva spraševalo, ali meni, »da so ‚berači‘ ali socialni podpiranci«, in jo obenem opozorilo, da so »enakopravni državljani [...] socialistične družbe, [katere] ustava daje enake pravice vsem«. ⁵⁴ Tudi v planu in programu za leto 1985 je celjsko društvo zapisalo, da so finančni načrt krčili na račun prostovoljnega dela članov in tistih, ki so bili slušno ovirani populaciji pripravljeni pomagati. Zapisali so, da jim je že ob takem načrtu primanjkovalo sredstev za realizacijo pomembnih in za slušno ovirane življenjsko pomembnih nalog. V okoliščinah vsesplošnega varčevanja so financerje prosili, naj jim v naslednjem koledarskem obdobju ne krčijo finančnih sredstev, saj da posamezne sise bremenijo le simbolno glede na rezultate dela,

52 SI AS 2052, t. e. 69, DSP LJ, del. št. 104/I-2, 23. 9. 1985, Posredovanje podatkov, 1–2.

53 SI AS 2052, t. e. 67, a. e. TOSP Celje 1983, Poročilo o delu v letu 1983 (devetmesečno), št. 225/83, 18. 10. 1983, Plan in program dela s finančnim ovrednotenjem za leto 1984, 1–4.

54 SI AS 2052, t. e. 67, a. e. TOSP Celje 1983, št. 244/83, 8. 11. 1983, Pogodba o sofinanciranju programa kulturnih nalog.

potrebe in pravice slušno oviranih. Svojo prošnjo je celjsko društvo utemeljevalo z besedami, da »na lastno pobudo in pobudo družbeno-političnih organizacij, upravnih in strokovnih organizacij in samoupravnih interesnih skupnosti načrtuje svoje delo o vseh vprašanjih, programski zasnovi, kadrovske zadevah, s sorodnimi organizacijami v državi in izven nje«. Ker se je v osemdesetih letih moteno financiranje društev s strani zakonsko obvezanih financerjev ponavljalo, so društva poudarjala, da je njihove naloge in programe s finančnim ovrednotenjem treba vključiti v programe sisov kot sestavne dele programa na podlagi svobodne menjave dela, saj kot izvajalci nalog posameznih interesnih skupnosti opravljajo za slušno ovirane člane (gluhoneme, gluhe in naglušne) specifične naloge s specifičnimi znanji, kot so gestikulacija, hirologija in daktologija.⁵⁵

Zaradi pomanjkljivega financiranja je tudi koprsko društvo slušno oviranih podobno postopalo pri premstitvi neugodnega finančnega položaja. Za prvo polovico leta 1984 je poročalo, da je s prostovoljnim delom prepleskalo in uredilo del društvenih prostorov ter da je z vzdrževanjem in popravili imelo nemalo težav. Stanovanjska skupnost občine Koper in stanovanjsko podjetje se namreč nista odzivala na njihove prošnje glede tekočih popravil in vzdrževanja prostorov. Pri popravilu oken se je tako v nevarnosti znašel tudi material, ki so ga društvu po znižani ceni zagotovila lesna podjetja za popravilo oken. Potožilo je, da v društvu na popravilo kopalnice čakajo že tretje leto.⁵⁶

Največje ljubljansko društvo za slušno ovirane (Temeljna organizacija za slušno prizadete Ljubljana – TOSP LJ), ki je združevalo 17 občin, je v pregledu finančnega ovrednotenja programa dela leto 1982 označilo za najtežje v svojem petdesetletnem delovanju. Zaradi splošne gospodarske situacije jim je uspelo realizirati le 67 odstotkov načrtovanih sredstev, saj mu sisi za družbene dejavnosti niso izplačali svojih obveznosti, čeprav so bili to po zakonu dolžni storiti. Tako na začetku leta 1982 ni imelo denarja za izplačilo osebnih dohodkov. Posledično je prišlo do kadrovske stiske, saj je izgubilo socialnega delavca, predsednika športa in predsednika kulture. V takšni situaciji je društvo prosilo za premostitveni kredit pri Jugoloteriji. Začelo je tudi lastno dejavnost – mini tiskarno, predvsem z namenom, da bi se osamosvojilo in da njihova dejavnost ne bi bila v toliki meri odvisna od zakonsko obvezanih financerjev – sisov, saj so ti iz leta v leto nakazovali manj sredstev.⁵⁷ Za tretje četrtletje leta 1983 so sisi nakazali le 45 odstotkov planiranih sredstev. Finančno situacijo so poslabševale tudi profesionalizacija zaposlenih v društvih za slušno ovirane in adaptacije prostorov. Sredstva iz lastne dejavnosti v proračunskih sredstvih ljubljanskega društva so tako v letu 1983 predstavljala kar 60 odstotkov.⁵⁸ Dohodek od tiskarne naj bi pokril osebni dohodek tiskarja in še del osebnega dohodka štirih zaposlenih: 30 odstotkov osebnega dohodka sekretarja, 30 odstotkov osebnega dohodka računovodje, 20 odstotkov osebnega dohodka administratorja

55 SI AS 2052, t. e. 68, TOSP Celje, Plan in program dela za leto 1985.

56 SI AS 2052, t. e. 69, a. e. TOSP Koper, Poročilo o delu za čas od 1. januarja do 30. junija 1984, 19. 6. 1984, 2.

57 SI AS 2052, t. e. 67, TOSP Ljubljana, 1982, Poročilo o delu društva 1982, 25. 3. 1983, 1–3.

58 SI AS 2052, t. e. 67, Poročilo o dogovoru DSQLJ in DO Paralele o združevanju sredstev in ustvarjanju skupnega dohodka, 27. 10. 1983, 1–4.

in 10 odstotkov dohodka snažilke. V finančni konstrukciji je za svoje delovanje poleg zakonsko obvezanih financerjev ljubljansko društvo navedlo dohodke od najemnin za stanovanja, dohodke iz lastne dejavnosti in druge izredne dohodke, članarine, ki pa jih člani niso redno poravnali. Z lastno dejavnostjo naj bi prihranili del sredstev zakonsko obvezanih financerjev (sisov) in jih preusmerili v izvajanje namenske dejavnosti oziroma za akumulacijo lastne tiskarske dejavnosti. Kot lastno dejavnost so vodili tudi bife, imeli pa so tudi stanovanj na Topniški in Jamovi.⁵⁹

Kot kaže primer ljubljanskega društva, se jim je odločitev za vzpostavitev tiskarne in bifeja – lastne dejavnosti – obrestovala, saj jim je v težkem položaju države zagotavljala zanesljiv prihodek. Tudi druga društva, ki so pri načrtovanju svojih finančno ovrednotenih programov večino skupnega prihodka nameravala nameniti za uresničevanje posebnih socialnih programov (od 50 do 60 odstotkov), preostalo pa za pokrivanje stroškov rednega poslovanja, amortizacije in vzdrževanje lastnih društvenih prostorov ter osebnih dohodkov, so v neugodnih finančnih razmerah ravnala podobno kot ljubljansko. Poudarjala so tudi, da načrte prilagajajo stabilizacijskemu programu, kar je pomenilo, da jih je na vsakem koraku opredeljevalo varčevanje.

V nadaljevanju predstavljam še oris delovanja izvajalcev zagotovljenih izobraževalnih programov za senzorno ovirane osebe v kriznih osemdesetih letih – današnji Center IRIS, ki se je v letih 1965–2016 imenoval Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, in današnji Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, ki se je v obdobju 1964–1993 imenoval Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana.

Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, ki je predmetnik in učni načrt dobil leta 1969 in je z multi- in interdisciplinarnim pristopom izvajal usposabljanje in izobraževanje slepih in slabovidnih otrok, nudil sistematično pomoč in svetovanje prek mobilne službe specialnih in rehabilitacijskih pedagogov, tako imenovane tiflopedagoške službe, tudi tistim slepim in slabovidnim učencem, ki so se šolali v svojem lokalnem šolskem okolju, je bil v obravnavanem obdobju organiziran kot celodnevna osnovna šola. V sestavi je imel predšolski oddelek, osnovno šolo, osnovno šolo s prilagojenim programom, dom za oskrbo otrok in mobilno tiflopedagoško službo. V šolskem letu 1982/83 je tudi za severovzhodno Slovenijo ustanovil dislociran oddelek tiflopedagoške službe v Mariboru. Med obveznim izobraževanjem je usposabljal tudi slepe otroke z lažjimi ovirami v duševnem razvoju, slepi otroci z zmerno in težjo duševno oviranostjo pa so bili vključeni v organizacije za delovno usposabljanje. Zavod je učencem zagotavljal tudi celodnevno oskrbo in zdravstveno varstvo. Od leta 1972 je deloval v skladu z novim predmetnikom in učnim načrtom, ki je v drugi polovici osemdesetih let že klical po uskladitvi z veljavno zakonodajo, predmetnikom in učnim načrtom za osnovne šole. Ena od pomembnih nalog zavoda IRIS v obravnavanem obdobju je bilo tudi poklicno usmerjanje učencev,⁶⁰ zato je pri organizaciji prakse in kasnejšem vključevanju v srednješolsko izobraževanje sodeloval s predstavniki

59 SI AS 2052, t. e. 67, Pregled finančnega ovrednotenja programa dela za leto 1983 (sintetika), 23.

60 SI AS 2061, t. e. 135, a. e. 135/VI/34, Poročilo o stanju in problematiki Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana 1980/81.

medobčinskih društev slepih in slabovidnih, občinskimi samoupravnimi skupnostmi socialnega skrbstva in zaposlovanja, Zvezo društev slepih in slabovidnih Slovenije in Centrom slepih in slabovidnih dr. Anton Kržišnik iz Škofje Loke, ki je v sestavi imel tudi srednjo šolo za usposabljanje in »rehabilitacijo« slepih in slabovidnih.⁶¹

Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani je v svojem poročilu o stanju in problematiki zavoda za obdobje 1979–1981 med enajstimi obravnavanimi točkami predstavil tudi kadrovsko in materialno problematiko, ki sta pomembno vplivali na izvajanje izobraževalnega programa in na njegovo kakovost. Še zlasti je izrazil potrebo po pokriti rekreacijski površini za izvajanje športne vzgoje, športnih in drugih dejavnosti. Opozarjal je tudi, da se je več dejavnosti odvijalo v pretesnih prostorih ali na hodniku. Zavod še zlasti ni imel ustreznih prostorov za predšolske otroke s pridruženimi duševnimi motnjami, za katere naj bi potreboval razvojni oddelek.⁶²

V šolskem letu 1983/84 je zavodu uspelo dograditi večnamenski rekreacijski prostor – telovadnico. V naslednjem šolskem letu so telovadnico še opremili in tako lahko začeli nemoteno izvajati pouk športne vzgoje ter druge rekreativne dejavnosti. Poleg rekreacije je bila telovadnica tudi prostor za trening orientacije, prostor za vaje v korektivni gimnastici in prireditveni prostor. Delno so adaptirali tudi jedilnici in pralnico v deškem domu ter v celoti sanirali streho na deškem domu. Zavod je takrat poročal, da je celodnevna šola zadovoljivo opremljena, da ima ustrezno urejene materialne pogoje ter da je tudi opremljenost z raznimi učili in učnimi pripomočki za slepe in slabovidne dobra. Učbenike so sproti prirejali v brajico in v povečan tisk. Ob izražanju zadovoljive opremljenosti pa je zavod poročal tudi o tem, da mu ni uspelo v celoti pridobiti specialnih pripomočkov za slepe, kot so bili računalniki, saj so njihovo dobavo preprečevale težave, povezane z zagotavljanjem sredstev in deviz za uvoz, in da je kot edini zavod za slepe in slabovidne pri planiranju načrtov za srednjeročno obdobje tudi sam deloval v skladu s stabilizacijskimi ukrepi.⁶³

Prostorske pomanjkljivosti, na katere je zavod opozarjal na začetku osemdesetih let, mu je uspelo postopoma odpraviti tekom obravnavanega desetletja. V letu 1988 se je priključil tudi na toplovodno ogrevanje.⁶⁴ Postopno pridobivanje ustrežnejših prostorskih pogojev nakazuje, da tudi izvajalce zagotovljenih izobraževalnih programov bremena vsesplošne krize niso povsem obšla.

Današnji Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, ki se je v obravnavanem obdobju imenoval Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana oziroma Center za rehabilitacijo sluha in govora, je bil eden od treh specializiranih slovenskih zavodov za gluhe in naglušne. Zavod, ki so ga financirali sivi za družbene dejavnosti na republiški ravni, ob koncu osemdesetih let Izobraževalna skupnost Slovenije z 58

61 SI AS 2061, t. e. 138, a. e. 138/VI/, Poročilo Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana o uresničevanju vzgojno-izobraževalnega dela OŠ za šolsko leto 1984/85.

62 SI AS 2061, t. e. 135, a. e. 135/VI/34, Poročilo o stanju in problematiki Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana.

63 SI AS 2061, t. e. 138, a. e. 138/VI/, Poročilo Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana o uresničevanju vzgojno-izobraževalnega dela OŠ za šolsko leto 1984/85, 2.

64 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. 225/XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino. Zgodovinski oris 1919–1989, 12.

odstotki, Skupnost otroškega varstva Slovenije z 12 odstotki, Skupnost socialnega skrbstva Slovenije z 10 odstotki in občinske zdravstvene skupnosti z 20 odstotki, je vzgajal, izobraževal in izvajal »rehabilitacijo« slušno in govorno oviranih otrok in mladostnikov na predšolski in osnovnošolski stopnji. Izvajal je tudi avdiologopedsko obravnavo ter mlade z ovirami sluha in govora usposabljal in izobraževal za poklic na srednješolski stopnji v tako imenovani enoti usmerjenega izobraževanja.⁶⁵

Struktura porabe razpoložljivih sredstev zavoda kaže, da je večino finančnih sredstev, 69 odstotkov, porabil za osebne dohodke izvajalcev izobraževalnega programa, preostanek pa za operativne stroške in sklade. Kljub temu, da so mu zaboljševanje delovnih pogojev preostala omejena sredstva, je uspel do konca osemdesetih let z adaptacijo dveh stolpičev (B1 in B2) pridobiti učilnice za vse programe in oddelke osnovnošolske stopnje in raven srednješolskega izobraževanja. Centru/zavodu, ki je takrat med prednostnimi nalogami načrtoval povečanje kakovosti storitev, izboljšanje koncepta rehabilitacije oziroma usposabljanja in »rehabilitacije« ter izvedbo tehnološke posodobitve izobraževanja, je v neugodnih gospodarskih razmerah ostalo še veliko možnosti za izboljšave. Tudi urejeno izvajanje športne vzgoje in ritmike je moralo počakati do dograditve telovadnice.⁶⁶

Zaključek

Med vsesplošno krizo osemdesetih let so izvajalci zagotovljenih izobraževalnih programov in izvajalci izobraževalnih programov v okviru socialno humanitarnih organizacij morali svoje delovanje prilagoditi in podrediti zahtevam kriznih razmer z varčevanjem pri vseh oblikah potrošnje, če so želeli ohraniti izvajanje izobraževalnih programov bolj ali manj neokrnjeno. Med enimi in drugimi izvajalci izobraževalnih programov je pri ukrepih in v občutenju kriznih razmer prihajalo do odstopanj. Če krizne razmere izvajanja zagotovljenih izobraževalnih programov niso neposredno ogrozile, pa je pri izvajanju osnovnih programov v okviru društev, kljub njihovemu ekonomičnemu ravnanju pri poslovanju – denimo v obliki kompenzacij stroškov za vzdrževanje s prostovoljnim delom članstva –, prihajalo do le delne izvedbe začrtanih programov. Čeprav teža kriznih razmer tudi formalnih izobraževalnih ustanov kot nosilk zagotovljenih izobraževalnih programov ni povsem obšla, pa je ta izraziteje pritisnila na izvajalce izobraževalnih programov za senzorno ovirane v okviru socialno humanitarnih organizacij – društev.

⁶⁵ SI AS 2061, t. e. 223, a. e. 223/XII/134, Letni delovni načrt za šolsko leto 1988/89. Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana. TOZD Center za rehabilitacijo govora in sluha, 7.

⁶⁶ Ibidem.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 2052, Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije.
 - SI AS 2061, Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Literatura

- Bizant, Ivan. »Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Borak, Neven. »Javne finance.« V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*, 2, 1109–12. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Confidenti, Peter in Mimi Breznik. »Dom slepih v Stari Loki.« V: *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.
- Djokić, Vera Dimitrija. *Zgodovina zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2016.
- Dobaja, Dunja. »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije.« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 117–37.
- Dobaja, Dunja. *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.
- Gabrič, Aleš. *Šolska reforma 1954–1963*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Globačnik, Bojana. »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem.« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 290–96.
- Ivanec, Staša. »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980).« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 172–200.
- Jakopič, Bogo. »Ob 80-letnici centra za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani.« *Kronika* 28, zv. 3 (1980): 212–17.
- Kovač, Ivan. »Razvoj zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih.« V: *Jubilejni zbornik centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem, 1900–1975*. Ljubljana: [s. n.], 1975.
- Kulovec, Marjetka. »Slovenski znakovni jezik skozi čas.« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 329–40.
- Kvržić, Zdravko. »Od ustanovitve gluhonemnice do Zavoda za gluhe in naglušne : 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani.« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 342.
- Lazarevič, Žarko in Marta Rendla. »Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja.« *Studia Historica Slovenica*, 22, št. 2 (2022): 343–69.
- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega [Elektronski vir]: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Lorenčič, Aleksander. »Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad.« V: Zdenko Čepič, ur. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Rendla, Marta. »Kam ploveš standard?« *Življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Rezar, Petra. »Gluhi učitelji v Sloveniji.« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 297–311.

- Žele, Andreja in Jasna Bauman. »Slovenski znakovni jezik med normo in prakso.« V: Simona Kranjc, ur. *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2011.

Spletni viri

- VAC - Virtualna Čitalnica. Pridobljeno 21. 2. 2025. https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=1335645&refCode=SI_ZAL_%C5%A0KL/0397&type=&subId=&subLink=.
- Zgodovina - Center slepih in slabovidnih Škofja Loka. Pridobljeno 21. 2. 2025. <https://www.css-sl.si/css-skofja-loka/zgodovina/>.

Tiskani viri

- *Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine Jugoslavije za delegacije in delegate. Poročilo o uresničevanju politike družbenega in ekonomskega razvoja SR Slovenije v letu 1984 in prva ocena možnosti razvoja v letu 1985*. Ljubljana, 19. 6. 1984, l. X, št. 20/1.
- *Statistični letopis RS 1990*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1990.
- *Statistični letopis SR Slovenije 1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
- *Statistični letopis SRS 1967*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1967.
- *Uradni list federativne ljudske republike Jugoslavije*, XIV, št. 28, 16. 7. 1958, *Splošni zakon o šolstvu*, 746–761.
- *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 1960. Ljubljana: Službeni list, 1960.

Marta Rendla

IMPLEMENTING STANDARDS AND EDUCATIONAL PROGRAMMES FOR THE SENSORY IMPAIRED IN THE DIFFICULT ECONOMIC SITUATION IN SLOVENIA DURING THE 1980s

SUMMARY

During the 1980s, severe economic difficulties and the general Yugoslav crisis led to cuts in the funding of crucial publicly funded social activities. The resources had been diminishing already since the 1970s, particularly those earmarked for the schooling and education sector, whose administrative remit also included the specialised education of sensory-impaired children and youth, i.e. the blind and partially sighted as well as the deaf and hard of hearing. Despite the dwindling resources, which reached their lowest level during the 1980s, the providers of the education programmes guaranteed in the framework of the formal education system did not cut any programmes. Quite the opposite: some of the quantifiable education standards, such as the number of pupils in a class, the number of pupils per teacher, and the qualifications of the

teaching staff, even improved. The funding cuts primarily affected the societies for the sensory impaired with the status of humanitarian organisations as providers of socially relevant activities, including educational programmes for the sensory impaired.

The analysis of the work programme plans of the selected societies for the hearing impaired, their reports on the implementation of these plans, the reports of the guaranteed programmes providers (today's IRIS Centre – Centre for Education, Rehabilitation, Inclusion, and Counselling for the Blind and Partially Sighted and the Institute for the Deaf and Hard of Hearing in Ljubljana), and the relevant literature have revealed that the activities and operations of all the relevant organisations were adapted and subordinated to the anti-crisis measures. Austerity measures and rationalisation were implemented for all forms of spending. However, the implementation of the guaranteed statutory educational programmes remained a priority in the face of diminishing resources and significant financial constraints. To keep realising these in the original scope and without interruptions, the publicly funded social activities programmes – i.e., education, in the case under consideration – had to be adapted to the cuts by abandoning all investments. The uninterrupted implementation of educational programmes in the circumstances of reduced resources was also maintained by reducing the costs and receiving or pooling solidarity funds to implement the guaranteed programmes. During the 1980s crisis, the functioning of social activities, including social welfare and educational institutions, was also defined by the restructuring of funding according to the criterion of urgency. This entailed the abovementioned structural reduction in the contribution rates for education, childcare, and sports. In addition to reducing investments, the providers of educational programmes in the context of societies also had to be as rational as possible in terms of other spending. All sorts of the more expensive or imported materials had to be replaced with cheaper or domestic ones, while the prices of services had to be reduced by cutting salaries. Although the anti-crisis measures and the multifaceted crisis affected everyone, the societies, as humanitarian social organisations, were impaired to such an extent that they could not fully implement the programmes they had planned, despite the austerity measures and their own commitment to fundraising and voluntary work.

Darja Zaviršek*

»Človek s hendikepom mora vedno nekaj več pokazati, več narediti...« Življenje s senzorno oviro v času socializma: spominjanje in pripovedovanje**

IZVLEČEK

Članek je utemeljen na študijah hendikepa in se osredotoča na redke spomine ljudi s senzornimi ovirami o tem, kako so preživeli socialistično šolanje, bivanje v socialnovarstvenih ustanovah in kakšne so bile njihove zaposlitvene možnosti. Pričevanja so umeščena v razpravo o socialistični socialni politiki in socialnem varstvu ljudi z ovirami. Zgodovinenje položaja ljudi s senzornimi ovirami v obdobju socializma je zahtevno, saj so razpoložljive pisne vire med letoma 1950 in 1991 pisali praviloma strokovnjaki, povezani z razvojem institucij v tistem času, perspektive ljudi, ki so v njih živeli, in njihovih svojcev pa skorajda ni bilo. Povsem je umanjkal glas tistih, ki so bili kritični do medicinsko-segregacijskega modela šolanja ljudi s senzornimi ovirami. V individualnih intervjujih so se ljudje spominjali priložnosti, ki so jih imeli na področju šolanja, življenja v zavodih, odnosa osebja v ustanovah do njih in omejitev, ki so jih doživljali na področju zaposlovanja. Razmišljali so tudi o spremembah, ki so se zgodile po menjavi političnega sistema leta 1991.

Ključne besede: pričevanja, študije hendikepa, obremenjena dediščina, senzorno ovirani, socializem

* Red. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo, Topniška ulica 31, 1000 Ljubljana, Darja.Zavirsek@fsd.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-5355-0933

** Članek je nastal v okviru projekta J6-S0189 Sistemi skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

“A PERSON WITH A DISABILITY ALWAYS HAS TO SHOW AND DO MORE...” LIVING WITH SENSORY IMPAIRMENT UNDER SOCIALISM: MEMORIES AND STORIES

Based on disability studies and a historical perspective, the article focuses on the rare memories of people with sensory impairments about how they survived socialist schooling, long-term social welfare institutions, and what their employment opportunities were. Their testimonies are reflected within the framework of socialist social policy and social protection for people with disabilities. Historicising the situation of people with sensory disabilities in the socialist period is challenging because the available written sources between 1950 and 1991 were mostly authored by experts involved in developing the institutions at that time, while the perspectives of people living in these institutions and their relatives are almost non-existent. The voices of those who were critical of the medical segregation model of education for people with sensory impairments are absent. In individual interviews, people recalled the opportunities they had in terms of schooling, life in institutions, the attitudes of the staff towards them, and the constraints they had experienced regarding employment. They also reflected on the changes that had taken place following the change of the political system after 1991.

Keywords: testimonies, disability studies, difficult legacy, people with sensory impairments, socialism

»Eni delčki pomoči so pač bili, ampak samo,
če si šel točno po tisti poti. Če si hotel
nekaj več, pa ni bilo.«
Marino Kačič (osebni intervju, 2024)

Uvod

Socialistična oblast je v Jugoslaviji in Sloveniji, eni od njenih republik, kmalu po koncu vojne poskrbela za socialno zaščito otrok in odraslih z različnimi ovirami, kar je bilo razumljeno kot pomemben del družbene modernizacije na socialnem področju. Ker razumevanje oviranosti ni temeljilo na konceptu človekovih pravic, temveč na medicinsko-patoloških teorijah o značilnostih specifične diagnoze in na nekdanjih predstavah o »humanem« načinu skrbi za ovirane, so bili posamezniki z različnimi ovirami obravnavani kot skupina in zgolj glede na medicinsko oznako ovire, ki so jo dobili. Fenomenološke fleksibilnosti in razumevanja socialnih determinant zdravja

skorajda ni bilo. Posebno je bila izražena danes zares preživeta predpostavka, da je za tiste na vozičku, »slepe«, »gluhe«, »duševno nezadostno razvite« (in kar je še bilo nekdanih oznak – defektne, imbecile, duševno prizadete itd.) najboljše, če se šolajo in živijo skupaj. Posledica je bila izrazita prostorska segregacija oviranih ljudi, značilnost celotnega socialističnega obdobja. Predvojne evgenične in medicinsko patološke predstave o posameznikih z ovirami kot o bolnih, šibkih, odvisnih, pa tudi manj inteligentnih, včasih celo problematičnih in nevarnih, predvsem ko je šlo za intelektualno ovirane in tiste z obremenjujočimi izkušnjami v otroštvu, so vplivale na povojno socialno zaščito in organizacijo segregiranega šolanja. Ljudi z enakimi »defekti« in »hibami« so nastanili skupaj, otroci s senzornimi ovirami pa so se šolali zunaj tokov običajnega življenja in največkrat stran od doma.

Članek se osredotoča na redke spomine ljudi s senzornimi ovirami o tem, kako so preživeli socialistično šolanje, socialnovarstvene institucije in kakšne možnosti so imeli za zaposlovanje. Zanimalo me je, kakšen je bil splošni odnos večinske družbe do posameznika in posameznice s senzorno oviro med letoma 1950 in 1991. V individualnih pogovorih so se ljudje spominjali, kakšne možnosti so nekdaj sploh imeli, da so se šolali in zaposlili; kakšen je bil odnos zaposlenih v institucijah do njih in kakšne so bile omejitve, ki so jih doživljali; reflektirali pa so tudi spremembe, ki so se zgodile po spremembi političnega sistema leta 1991. Tisti, ki so postali senzorno ovirani kot odrasli, so pripovedovali o travmi izgube vida ali sluha. Travmatični dogodek, ki včasih povzroči trajno ali začasno pozabo, prekinitev in fragmentacijo spomina,¹ se je pri nekaterih izražal kot natančno opisovanje daljnega detajla, nepozabni spomin: »na prvi pomladni dan osemindesetega leta, ko sem imel nesrečo in ko mi je zdravnica na očesni, v tisti kabini, ko gledajo, povedala, Peter, ti pa ne boš nikoli več vidu«; moški, rojen leta 1950, brez ostanka vida).

Zgodovinenje in metoda

Po dolgoletnem raziskovanju na področju študij hendikepa in aktivizmu za razvoj deinstitucionalizacije od leta 1987, terenskem raziskovanju in participatornem akcijskem raziskovanju² sem za namene preučevanja izkušenj ljudi s senzornimi ovirami s poudarkom na izobraževanju in zaposlovanju uporabila metodo zbiranja pričevanj. V procesu zgodovinenja sem se spraševala, kako »delamo« zgodovino; kaj je vključeno in kaj je izključeno iz procesa raziskovanja in kako so se spreminjale interpretacije preteklih dogodkov glede na lastno pozicionalnost. Susanne Maurer je predlagala, da

1 Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1996), <https://doi.org/10.1353/book.20656>.

2 Darja Zaviršek, *Hendikep kot kulturna travma* (Ljubljana: CF*, 2000). Darja Zaviršek, »Disabled Women Everyday Citizenship Rights in East Europe. Examples from Slovenia,« v: Jasmina Lukić, Joanna Regulaska in Darja Zaviršek, ur., *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe* (Aldershot: Ashgate, 2006), 62–87. Darja Zaviršek, »Time for Recognition: People with Disabilities Today,« *Social Dialogue Magazine*, št. 9 (2014): 4–11. Darja Zaviršek, »Delayed deinstitutionalisation in post-socialism,« *European Journal of Social Work* 20, št. 6 (2017): 834–45, 10.1080/13691457.2017.1344623.

zgodovinenje socialnih tematik razumemo kot memoriranje družbenih konfliktov in kot »odprt arhiv ali skladišče, ki hrani zelo različne, pa tudi protislovne in dvoumne odgovore na družbena vprašanja v času in prostoru«. ³

Tudi zgodovinenje položaja ljudi s senzornimi ovirami v obdobju socializma je neobhodno že tudi zgodovina konfliktov, saj jo pišejo različni akterji z različnih perspektiv in komajda tudi ljudje, ki so imeli sami izkušnjo senzorne ovire. Zato sem v ospredje postavila tiste (kritične) glasove pričevalcev in pričevalk, ki so bili v zboru dominirajočih glasov preglasovani. Želela sem omogočiti prostor različnim spominom, da postanejo del javnega spominjanja, kot poudarjajo teoretiki spomina. Maurer nas spomni, da je pisana zgodovina vedno tudi manifestacija avtoritete, tistega, ki jo piše, in tistega, za katerega je napisana, zato se sprašuje, kako bi bilo mogoče »reprezentirati zgodovino na manj avtoritar način«. ⁴ Konec koncev je interpretacija dogodkov in procesov vedno tudi »delanje« (»doing« ali »making«), torej proizvajanje zgodovine, saj tisti, ki jo piše, izbira, katere zgodbe bodo povedane in zapisane in katere bomo pustili, zavestno ali ne, pasti v pozabo. Izboru je prepuščena tudi kontekstualizacija dogodkov, torej širši družbeni kontekst. Izhajala sem iz prepričanja, da za ljudi s senzornimi ovirami življenje ni bilo »izjemno«, »redko« ali »nenavadno«, kot se je zdela (in se še vedno zdi) senzorna ovira ljudem brez ovir, temveč »običajno« in »vsakdanje«, zato je treba tudi zgodovinenje tega področja umestiti v kontekst vsakdanjega življenja in običajnih praks.

Zavedala sem se, da je zgodovinenje neobhodno tudi selektivni in subjektivni proces, ki je pogosto odvisen od naključij, na primer do katerih pričevalcev in pričevalk sploh lahko pridemo, kdo se spominja in kaj je pripravljen razkriti. Zato pisanje zgodovine organizira spominjanje in pozabljanje na specifičen način, ki je subjektiven in objektivni obenem, oboje pa »dela«, proizvaja zgodovino. Če parafraziram Juliana Barnesja, gre za »hrumenje zgodovine«, sestavljene iz različnih delcev, polifonije glasov, večzvočja in nujnih analiz vsakokratnega vprašanja moči, ki je odprto za nove interpretacije in resnice. Izhajam iz želje, da bi hrumenje zgodovine preglasilo monozvočne linearne institucionalne zgodovine ustanov, v kateri ni odprtih vprašanj, ambivalenc in šepetanj.

V pričujočem besedilu sem uporabljala različne primarne vire: lastne terenske zapise, vinjete in izjave ljudi, ki sem jih spraševala o tem, kakšne so bile možnosti šolanja in zaposlovanja za ljudi s senzornimi ovirami (osebni in telefonski pogovori, elektronska sporočila) in gradivo enajstih intervjujev (s sedmimi moškimi in štirimi ženskami), izmed katerih sta dve osebi ovirani na področju sluha, devet pa na področju vida. Opravila sem dva osebna intervjuja. Prvi je bil poglobljen biografski intervju z znanim strokovnjakom na področju rehabilitacijskih procesov ljudi z oviro vida, psihoterapevtom, socialnim delavcem in doktorjem znanosti z osebno izkušnjo ovire vida Marinom Kačičem (rojenim 1965). Krajši intervju sem opravila z Branetom

3 Susanne Maurer, »Social Work as memory of conflicts? Reflections on a historiographical figure of thought,« *Critical and Radical Social Work* 11, št. 3 (2023): 333, 10.1332/204986021X16699859837133.

4 Ibidem.

Butom (rojenim leta 1949), psihologom, nekdanjim direktorjem Centra za socialno delo Celje, večletnim predsednikom Zveze društev slepih in slabovidnih Slovenije in človekom s številnimi družbenimi funkcijami na področju ljudi z ovirami. Oba sta podala informirano privolitev v intervju in soglasje za objavo neanonimiziranih delov intervjuja. Devet intervjujev so z vodenim opomnikom, ki sem ga izdelala v letu 2024, na slučajnostnem vzorcu opravile dodiplomske študentke Fakultete za socialno delo in podiplomske študentke specialne pedagogike s Pedagoške fakultete, ki se jim zahvaljujem, da so mi dovolile objave nekaterih delcev. Branje intervjujev mi je pomagalo, da sem si ustvarila subtilnejši pogled na življenje ljudi s senzornimi ovirami v obdobju socializma. Vse intervjuvanke in intervjuvanci so podpisali informirano soglasje, intervjuji pa so povsem anonimizirani. Za interpretacijo sem uporabila tematsko analizo,⁵ ki sem jo deloma naslonila na utemeljeno teorijo kvalitativnega raziskovanja.⁶ Osebna pričevanja sem sistematično organizirala v tematike, vzorce in vsebine, ki so se pojavljale, jih združevala in izpostavila tiste, ki so pojasnjevale vsebine, ki so me zanimale.⁷ Včasih sem tematike interpretirala v luči nekdanje zakonodaje, pisnih virov in obstoječih raziskav. Omejeno število osebnih spominjanj, kot je za kvalitativno raziskovanje značilno, nima namena posploševati, temveč prikaže subjektivne izkušnje, s pomočjo katerih lahko šele zares razumemo, kako sta tedanja zakonodaja in sistem socialnega in invalidskega varstva učinkovala na vsakdanje življenje ljudi.

Vsi intervjuvanci so imeli izkušnjo dolgotrajnega ali krajšega bivanja v zavodski obliki šolanja ali prekvalifikacije; umanjala so pričevanja tistih, ki so se šolali v »posebnih šolah«, in tistih, ki so po izgubi vida ostali doma, najverjetneje prav najbolj marginaliziranih posameznikov in posameznic. Pričevalke in pričevalci so opisovali težke razmere, v katerih so živeli, a so o njih večinoma govorili z razumevanjem, privajenim samoomejevanjem in pogosto s prijaznostjo s tedanjo situacijo. V državi, kjer je bilo mnogo ljudi vajenih živeti v skromnih ekonomskih razmerah in kjer so se številni počutili pasivizirane in nemočne pobuditi spremembe (»Pri nas vlada v zavesti posameznikov avtocenzura, tako da posamezniki ne prevzemajo več iniciative in si raje vedno znova govorijo: Saj ne bo nič, nima smisla.«),⁸ to ni bilo presenetljivo. Verjetno je bil eden od razlogov za takšno naravnost tudi ta, da tisti, ki niso bili vključeni v zavodsko izobraževanje in usposabljanje, niso dobili nikakršnega izobraževanja in podpore, ali kot se je izrazil Marino Kačič: »Kdor je bil doma, je bilo še hujše. Doma ni bilo nič od nič.«

Ker zgodovina prehaja v sedanost in jo živimo tudi v sodobnosti, sem v besedilu nekajkrat opozorila na to kontinuiteto.

5 Pranee Liamputtong, *Researching the Vulnerable: a Guide to Sensitive Research Methods* (London: Sage, 2007), <https://doi.org/10.4135/9781849209861>.

6 Kathy Charmaz, *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis* (Thousand Oaks: Sage, 2006).

7 John W. Creswell, *Qualitative Inquiry and Research Design* (Thousand Oaks: Sage, 2007).

8 Martin Fišer, »Svoboda prepričanja«, *Mladina*, april 1987, 29.

Ljudje z ovirami v obdobju jugoslovanskega socializma: kratek zgodovinski oris

Če so bile modernizacija, industrializacija in urbanizacija, zadnja povezana z deagrarizacijo in zaposlovanjem kmetov v industriji in tovarnah,⁹ temeljni družbeni koncepti razvoja v gospodarstvu, je bil za področje razvoja socialnega varstva in ljudi z ovirami ključen nastanek velikih institucij, pretežno v ruralnih okoljih. V petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja je tako prišlo, če uporabim sintagmo Michela Foucaulta, do »zlate dobe« odpiranja socialnovarstvenih institucij po Sloveniji.¹⁰

Poleg same diagnoze je bil pomemben tudi izvor oviranosti. Za »invalidne borce« je bilo zelo dobro poskrbljeno in ni bilo redko, da so dobili tudi zaposlitev, ki si jo danes težko zamislimo. Na Višji šoli za socialne delavce je Ivan Jenko, ki je med vojno ostal brez roke, denimo postal direktor.¹¹ Tudi tisti, ki so postali ovirani zaradi nesreče na delovnem mestu (»delovni invalidi«), so se pogosto prekvalificirali na novo delovno mesto. V dokumentu Sedmega kongresa Zveze komunistov Jugoslavije¹² je bilo leta 1958 zapisano:

Zveza vojaških vojnih invalidov šteje več kot 310.000 članov. Zveza ima blizu 2800 osnovnih organizacij ter si prizadeva za reševanje socialno-zdravstvenih problemov svojih članov, pomaga organom ljudske oblasti pri reševanju invalidskih vprašanj, kakor so rehabilitacija in zaposlovanje vojaških vojnih invalidov, njihovo okrevanje in zdravljenje ter izdelovanje ortopedskih pripomočkov. Štipendiranje je vojaškim vojnim invalidom pripomoglo, da so si pridobili potrebne kvalifikacije, omogočilo pa je tudi šolanje otrok padlih borcev in umrlih vojaških vojnih invalidov.

Ker je socialistična oblast velik poudarek namenjala splošnemu in obveznemu šolanju, je bilo tudi otrokom, rojenim s senzornimi ovirami, zagotovljeno šolanje v paralelnem sistemu (zavodsko šolanje in šolanje v »posebnih šolah«). Za tiste, ki so postali senzorno ovirani kasneje, ko so bili starejši, sta bila organizirana »usposabljanje« in »prekvalifikacija«, s poudarkom na spretnostih gibanja po prostoru, uporabi bele palice, učenju brajice in pisanju na pisalni stroj. Za ljudi z oviro sluha je obstajala »oralna metoda«, »odgledovanje z ustnic« in kasneje tudi znakovni jezik.¹³

9 Marta Rendla, »Kam ploveš standard?« *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 23.

10 Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected interviews & other writings 1972–1977* (ur. Colin Gordon) (New York: Pantheon Books, 1980). Michel Foucault, »Two Lectures«, v: Nicholas B. Dirks, Geoff Eley in Sherry B. Ortner, ur., *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social Theory* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994). Darja Zaviršek, *Skrb kot nasilje* (Ljubljana: Založba cfr, 2018). Darja Zaviršek, »The remembrance void of survivors of long-stay institutions during socialism«, v: Hemma Mayrhofer et al., ur., *Kinder und Jugendliche mit Behinderungen in der Wiener Psychiatrie von 1945 bis 1989*, zv. 8 (Wien: LIT, 2017), 603–13.

11 Darja Zaviršek, »Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!« *Zgodovina socialnega dela med letoma 1945 in 1961*, v: Darja Zaviršek, ur., »Z diplomo mi je bilo lažje delat!« (Ljubljana: FSD, 2005), 7–54. Darja Zaviršek, »Engendering social work education under state socialism in Yugoslavia«, *British Journal of Social Work* 38, št. 4 (junij 2008): 734–50.

12 Zveza komunistov Jugoslavije, Kongres, *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958), 123.

13 Omeniti velja, da je bil Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika sprejet šele leta 2002. – »Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (ZUSZJ)«, *Uradni list RS*, št. 96/02, 2002.

Odnos politike in zaposlenih v tedanjih socialnovarstvenih institucijah in posebnih šolah je bil do ljudi z ovirami praviloma pokroviteljski in osredotočen na senzorno oviro kot medicinsko-patološki problem. Ljudje so bili »invalidi« (*invalidus*, lat. = šibek, nemočen) in »ubogi«, kar je gojilo tradicijo pomilovanja in sramu.¹⁴ Razen tega, da je socialistična oblast izpričevala pomembnost zaposlovanja,¹⁵ o vsakdanjih izkušnjah ljudi s senzorno oviro v paralelnem izobraževanju, o njihovi prostorski in socialni segregaciji ni znanega veliko. A zapisi in raziskave, ki so bile opravljene po letu 2000, dajejo slutiti, da se odnos do ljudi z ovirami po letu 1991 še najmanj eno desetletje ni spremenil. Nekaj zapisov je opozorilo na krut odnos do ljudi z oviro sluha, ki so jim ponekod v izobraževalnem procesu tudi po letu 1991 prepovedovali uporabo znakovnega jezika in jih v primeru njegove uporabe celo kaznovali.¹⁶ Tudi posebno poročilo zagovornika načela enakosti je opozorilo, da zaposleni v šolah za mlade z oviro sluha pogosto ne znajo znakovnega jezika.¹⁷ Zato ni nenavadno, da so o izkušnjah otrok in odraslih s senzornimi ovirami tudi po letu 1991 pripovedovali formalni in neformalni skrbniki, svojci in zaposleni v zavodih. Zgodbe so bile največkrat zgodbe o »uspehih« institucij in o »dosežkih« določenih posameznikov.

Odnos socialističnih oblasti do hendikepa je bil ambivalenten. Na formalni ravni je država poskrbela za šolanje, institucionalno varstvo ljudi z ovirami in za zaposlovanje na specifičnih področjih za tiste, ki so imeli manjši obseg potreb. Toda celoten sistem je bil konstruiran segregacijsko, saj so bili ljudje potisnjeni v paralelni sistem šolanja, vse od Ustave LRS leta 1947, ki je omenjala »varstvo invalidov«, do uvedbe Zakona o usmerjanju leta 2000¹⁸ (in v praksi večinoma še naprej). Poleg specifičnih zaposlitvenih možnosti, ki jih omenjam kasneje, je večinoma obstajal segregirani sistem zaposlovanja (znan pod imeni »učne delavnice«, »invalidske delavnice«, »delavnice pod posebnimi pogoji«, ki so se kasneje preimenovala v varstveno-delovne centre, ki ostajajo še danes, in obstoječa invalidska podjetja). Predlog zakona, ki naj bi urejal, da se »otroci s posebnimi potrebami«, kot so jih začeli poimenovati (prej defektni, duševno prizadeti, invalidni otroci, otroci s hibami), vpisujejo v običajne šole, je bil izdan leta 1995.¹⁹ V prvem osnutku so oblikovalci zakona opozorili, da gre za smernice drugih zahodnih držav, ki jih je pobudil tudi UNESCO. Določili so, naj v razredu ne bosta več kot eden do dva otroka s posebnimi potrebami in da je »integracija sodobna oblika izobraževanja otrok s posebnimi potrebami«. Omenjali so »individualno delo z otrokom.« Nekateri so menili, da so bile ideje integracije tudi tedaj, ko je bil Zakon

14 Zaviršek, *Hendikep kot kulturna travma*.

15 Albina Trpin-Bergant, »Problematika slepih telefonistov na delovnem mestu« (diplomska naloga, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana, 1980).

16 Petra Rezar, ur., *Zbornik prispevkov konference »Gluhi v Ljubljani nekoč in danes«*, 16. 10. 2014 (Ljubljana: Društvo učiteljev gluhih Slovenije, 2014). Marjetka Kulovec, »Slovenski znakovni jezik skozi čas«, *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 328–40.

17 Zagovornik načela enakosti Republike Slovenije, *Položaj gluhih v izobraževalnem sistemu. Posebno poročilo* (2021), <https://zagovornik.si/wp-content/uploads/2022/08/Polozaj-gluhih-v-izobrazevalnem-sistemu-osebno-porocilo.pdf>.

18 »Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP-1)«, *Uradni list RS*, št. 58/11, 40/12 – ZUJF, 90/12, 41/17 – ZOPOP in 200/20 – ZOOPMTVI (2011).

19 »Predlog Zakona o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami–EPA 1066–prva obravnava (1995)«, *Poročevalec* 13/3.

o usmerjanju sprejet, spodbujene bolj od »zunaj«, predvsem od tujih odločevalcev v Evropski uniji (pridruţevalni proces Slovenije evropski zvezi do leta 2004), in da ni šlo zares za večinsko indigene razmisleke o koristi »integracije/inkluzije«. ²⁰ Danes temu lahko z gotovostjo pritrdimo ob opazovanju mukotrpnega uvajanja sprememb in celo nasprotovanjem »inkluziji«. Ni naključje, da vse do danes ni bilo razvitih kvantitativnih in kvalitativnih indikatorjev ocenjevanja »integracije« otrok in mladih v običajno šolanje in zaposlovanje pa tudi ne neodvisnega telesa, ki bi to raziskovanje izvajal, kar je v nasprotju s Konvencijo Zdruţenih narodov o pravicah ljudi z ovirami (33. člen, 2. točka), ²¹ ki jo je Slovenija podpisala leta 2008.

Najslabše se je godilo ljudem z intelektualnimi ovirami in tistim, ki so bili označeni kot »delovno nesposobni«, saj so bili, če zanje doma niso skrbeli svojci, nameščeni v socialnovarstvene institucije za otroke in odrasle (med drugim v Dornavo, Dobrno, Ig-Drago, Radovljico, Črno na Koroškem, Hrastovec, Trate, Dutovlje itd.). ²² Večini je bila odvzeta poslovna sposobnost, zdeli so se nezmoţni samopresoje, samostojnega življenja in samodeterminacije. V teh institucijah za otroke in mlade je potekal tudi izobraţevalni program, katerega namen ni bil neodvisno življenje (angl. *independent living*) zunaj zavodskih okvirov, temveč predvsem učenje rutinskih opravil, institucionalna pedagogizacija in nadzor. ²³

Institucionalizacijo ljudi z ovirami v obdobju socializma, ki je bila pomemben del socialne politike, je treba razumeti tudi v luči tedanje politike enakopravnosti spolov. Plačana zaposlitev je bila pogoj za pridobitev drugih socialnih in zdravstvenih pravic. Drţava je hotela poskrbeti za zaposlovanje vseh, ţensk in moških v urbanih in ruralnih, odmaknjenih področjih. Veliki zavodi so bili priročen naćin zagotavljanja zaposlovanja in zdi se, da so socialnovarstvene institucije v mnogoćem nadomeščale industrijske obrate v ruralnih predelih današnje drţave. V njih so delale predvsem ţenske, bilo pa je tudi veliko priloţnosti za »moška dela«. Socialnovarstveni zavodi potemtakem niso poskrbeli le za ljudi z ovirami, ki niso mogli skrbeti sami zase in niso mogli delati, so bili večkrat odvisni od alkohola in so zato izgubili zaposlitev ali pa bili travmatizirani zaradi preţivetih dogodkov in so se sami brez podpore teţko znašli, temveč tudi za to, da so se odprla nova delovna mesta za ţenske, ki bi sicer ostajale doma in vćasih tudi same skrbele za ovirane svojce. Zavode, v katerih je ţivelo več sto ljudi, so vodili kot industrijske obrate (urnik, izmene za delavce). Tovrstni socialnovarstveni zavodi so

20 Oba pojma pišem v navednicah, saj sta utemeljena na normativni predpostavki, da obstaja druţba »enakih«, med katere naj bi »druge«, ki so nekeje zunaj te monolitne druţbe, šele vključili in integrirali. Već o kritiki teh normativnih konceptov gl. Dušan Rutar, ur., *Inkluzija in inkluzivnost. Model nudenja pomoći ućiteljem pri delu z dijaki s posebnimi potrebami, ki so integrirani v redne oddelke* (2010), https://cpi.si/wp-content/uploads/2020/08/Inkluzija_in_inkluzivnost-1.pdf. Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Suverena oblast in golo življenje* (Ljubljana: Őtudentska zaloţba, 2004). Zaviřsek, *Hendikep kot kulturna travma*.

21 Varuh ćlovekovih pravic Republike Slovenije, *Povzetek dela Varuha ćlovekovih pravic za leto 2023* (maj 2024), 10, https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/LP_2023/Povzetek_dela_VCP_RS_za_leto_2023.pdf.

22 Darja Zaviřsek, »Anthropology, Social Work and Disability Studies: Researching Diversity in Eastern Europe,« v: Magnus Treiber, Nicolas Griessmeier in Christian Heider, ur., *Ethnologie und Soziale Arbeit. Fremde Disziplinen, gemeinsame Fragen?* (Opladen, Berlin, Toronto: Budrich UniPress Ltd., 2015), 107–32.

23 Ibid. Gašper Krstulović, »Razvoj institucij na podroćju izobraţevanja za otroke s posebnimi potrebami v Sloveniji od njihove ustanovitve do danes,« *Socialno delo* 62, řt. 2-3 (2023): 179–90.

skrbeli za hendikepirane »od zibelke do groba« ne glede na posameznikove specifične potrebe in sposobnosti. Pokroviteljstvo, nadzor in skrb za materialno preživetje so bile njihove osrednje značilnosti. Hendikepirana oseba ni bila niti subjekt pravic niti človek z življenjskim potekom.²⁴

Sedaj, ko se je od žensk pričakovalo delo v okviru plačane zaposlitve in je javni diskurz ženske konstruiral kot »matere« in »delavke«, so bile socialnovarstvene institucije tudi neobhodno potrebne, saj ženske niso več mogle (ali pa tudi hotele) skrbeti za ostarele svojce in tiste z dolgotrajnimi ovirami doma. Ekonomske razmere so bile za mnoge družine težke in je bila zaposlitev žensk tudi zato nujna.²⁵ Na človeka z ovirami so ljudje po večini gledali kot na tistega, ki naj bo zadovoljen s tem, kar mu nameni država kot »veliki oče«. Institucionalizacija na področju socialnega varstva za ljudi z velikim obsegom potreb in brez ekonomske in socialne podpore svojcev je bila sprejeta kot del družbene modernizacije in biooblasti, možnosti za druge oblike podpore v skupnosti pa ni bilo.

Tudi socialnovarstveni zavodi za ljudi s senzornimi ovirami, zbirališča otrok in včasih odraslih iz vse Slovenije, so utrjevali nevidnost senzorno oviranih, možnost ohranjanja stikov z lokalnim okoljem pa je bila mnogim povsem onemogočena. Srečanja s svojci so bila redka, saj ti pogosto niso imeli finančnih možnosti, da bi otroke, mlade in kasneje odrasle redno obiskovali. Še več, socialna delavka Mara Bevčič je omenjala, da so otroke z oviro na področju sluha, ki so živeli zunaj Ljubljane, iz njihovih družin namestili v rejniške družine, da so lahko obiskovali vrtec in individualne slušne vaje v nekdanjem Centru za rehabilitacijo sluha in govora v glavnem mestu.²⁶ Marino Kačič je opisal:

To je bilo povsod tako, da se razumemo, ni bila posebnost. Bilo je povsod enako. To je bil svet, kakor da si zase. Prideš tja in kot da nimaš več kaj delat z zunanjim svetom. Tako da tam osebje ni bilo nič posebnega, niso bili slabi, tako je funkcioniral tisti svet. Vsak po svoje je bil človeški, bili so pripravljeni pomagat, ampak v okvirjih, kakor se je takrat delalo.

Nestrinjanja med starši otrok, ki so želeli, da njihov mladostnik obiskuje gimnazijo in srednjo šolo v običajnem okolju, in strokovnim osebjem, ki je vztrajalo, da otrok nadaljuje šolanje v poklicnem izobraževanju, so se v najboljšem primeru končala tako, da je strokovno osebje vso odgovornost za uspeh šolanja naprtilo staršem: »Komisija se je odločila za sprejem, s pogojem, da vso odgovornost nosi moja mamica. Tu sem opazila, da je bilo precej hudo, da je mamica vložila vse napore in prevzela vso odgovornost nase – kakšna beda!« (pismo Romane, dijakinje drugega letnika Gimnazije Šentvid).²⁷

Med letoma 1945 in 1991 ter vse do danes sta obstajali v nekdanji republiki Sloveniji in kasneje v samostojni državi Sloveniji za ljudi z ovirami na področju vida dve instituciji (Ljubljana, Škofja Loka), za tiste na področju sluha pa tri (Ljubljana,

24 Zaviršek, *Skrb kot nasilje*.

25 Zaviršek, »Ti jih boš naučila nekaj.« Zaviršek, »Engendering social work education.« Zaviršek, *Skrb kot nasilje*.

26 Mara Bevčič, »Integracija slušno prizadetih otrok v osnovne šole« (diplomska naloga, Višja šola za socialne delavce, 1981), 38.

27 Ibid., 19.

Portorož, Maribor). Te naj bi zagotovile potrebe šolajočih otrok in odraslih s senzornimi ovirami, ki so bili iz vseh koncev Slovenije nameščeni v zavodske oblike bivanja, predšolske vzgoje, šolanja, usposabljanja, prekvalifikacije in rehabilitacije. V zavodu za slepe v Ljubljani se je šolanje začelo v zgodnjih petdesetih letih 20. stoletja. Z leti so institucije dograjevali in modernizirali, redko je prišlo tudi do pridobitve povsem novih zgradb na novih lokacijah (za osebe na področju ovire sluha). Otroci s senzornimi ovirami so obiskovali tudi »posebne šole«.

Osebna pričevanja: izkušnje zavodskega bivanja in šolanja v obdobju socializma v Sloveniji

V obdobju socialistične Jugoslavije in tudi še kasneje je bilo v Sloveniji šolanje za otroke in mlade s senzornimi ovirami mogoče le v specializiranih zavodih in v »posebnih šolah« (z nižjim izobrazbenim standardom in nižjimi pričakovanji, ki so jih do otrok gojili zaposlenih) in ne v običajnem okolju, torej v šolah, kjer se je šolala večinska populacija. Šele v šestdesetih letih se je na področju ljudi z ovirami vida uvedlo »poklicno usposabljanje«, šola za telefoniste (usposabljanje je trajalo osemnajst mesecev) in dveletna poklicna šola za delo v proizvodnji (kovinska, mizarska in montažna smer); v sedemdesetih letih so uvedli triletno poklicno šolo za telefoniste-administratorje (Center za rehabilitacijo slepih v Škofji Loki). Sredi devetdesetih let je nastala petletna srednja šola za ekonomsko-komercialne tehnike (do leta 2004, ko so srednjo šolo preselili v ljubljanski zavod, leta 2016 preimenovan v Center IRIS). V Sloveniji je bilo v začetku osnovnošolsko šolanje otrok s senzornimi ovirami mogoče le v Ljubljani. Po dosedanjem raziskovanju sklepam, da so poleg strokovnega šolanja za ljudi z oviro na področju vida v Škofji Loki v Jugoslaviji od šestdesetih let prejšnjega stoletja delovale še tri podobne strokovne šole; v Zagrebu (Birotehnična šola za slepe in slabovidne), Beogradu (Medicinska šola za fizioterapevtske tehnike) in v Zemunu (Zavod za strokovno usposabljanje slepe in slabovidne mladine). Od sredine sedemdesetih let 20. stoletja so se nekateri mladi s hujšo oviro vida po opravljenem zavodskem šolanju izjemoma vpisovali v običajne in ne specializirane srednje šole (za »slepe in slabovidne«) in še v osemdesetih letih, kot je pokazal prej omenjeni primer Romane, so zaposleni na srednjih šolah temu nasprotovali. Tudi po letu 1991 je bilo šolanje v običajnih šolah izjema in ne pravilo:

Še leta 2000 je bilo večinsko mnenje, naj gre fant v vrtec in nato v šolo v zavod za slepe in slabovidne. Izključno lastnemu angažmaju se lahko zahvalimo, da smo s strani Mestne občine Ljubljana (MOL) pridobili možnost, da so nam začeli plačevati spremljevalko od vrtca naprej in je fant ves čas hodil v običajno osnovno šolo. V srednji šoli je bil na privatni gimnaziji ERUDIO. (pogovor z ugledno raziskovalko, 2025)

Zdi se, da politični odločevalci in strokovnjaki s področja »invalidskega varstva« niso gojili ambivalenc do institucionalizacije otrok in mladih, nasprotno, socialne

delavke, ki so največkrat urejale dokumentacijo človeka pred namestitvijo v institucijo, so nemalokrat spodbujale svojce, naj otroka dajo v zavod ali šolski internat, saj se je zdela njegova prednost ta, da omogoča različne storitve na enem mestu (šolanje, učenje vsakdanjih spretnosti in rutin, fizioterapijo, logopedijo ali govorno terapijo, druženje z vrstniki z »enakimi hibami«).²⁸ Enako je bilo na področju »posebnih šol«. V nasprotnem primeru bi otrok ostal doma; v običajno šolo ni smel ali pa tudi mogel, saj te niso bile niti prostorsko niti konceptualno – s strani politike in zaposlenih – pripravljene sprejeti učencev z ovirami. Tudi v Ljubljani, ko je v začetku sedemdesetih let obstajala pomožna šola za gluhonemo mladino (en razred z manjšim številom učencev) na običajni Osnovni šoli Mirana Jarca, je šlo za segregirano obliko izobraževanja.²⁹ Vsi otroci z oviro so se šolali v enem razredu.

Pričevanja izkazujejo, da je strokovno osebje otrokom, mladim in odraslim, ki so prišli na šolanje in usposabljanje, sicer pomagalo, a ne na način individualizirane podpore posamezniku, temveč po načelu zagotovitve tistih prilagoditev, ki so jih vnaprej določile institucije: »V mojem času je prevladovalo mnenje, da zaradi sluha ne morem poseči po raznih poklicih. V zavodu so imeli na voljo kovinarstvo, mizarstvo, pleskarstvo, šiviljstvo, elektromehaniko, kuharstvo, knjigovezništvo, avtoličarstvo. Za ostale poklice nismo bili primerni.« (moški, rojen v zgodnjih šestdesetih letih prejšnjega stoletja, z oviro na področju sluha) Posameznice in posamezniki se niso mogli šolati glede na svoj interes ali talent, temveč zgolj znotraj tistih poklicev, ki so bili v izobraževalnih ustanovah predpisani vnaprej. V zavodu za slepe v Ljubljani so se pred drugo svetovno vojno in tudi določeno obdobje po njej usposabljali za pletarje in izdelovalce ščetk, od šestdesetih let naprej pa za telefoniste in kasneje še za kovinarje;³⁰ v zavodu za gluhe so imeli na voljo kovinarstvo, mizarstvo, pleskarstvo, šiviljstvo, elektromehaniko, kuharstvo, knjigovezništvo in avtoličarstvo.

Otroci in mladi so v zavodih najpogostejše naredili osnovno šolo, poklicno ali srednješolsko poklicno izobraževanje; če pa so ovirani postali kot starejši, so prišli v zavod za slepe v Škofjo Loko na »prekvalifikacijo«. Poglejmo si spominjanje treh ljudi z oviro vida, rojenih med letoma 1938 in 1950, na življenje v obeh institucijah za ovirane na področju vida:

Za šolanje pa sploh ni bilo druge opcije za slepe, tam smo se šolali in tam smo tudi živeli. Ni bilo opcije, da bi živeli doma. V Zavodu sem živela osem let – eno leto pripravljalni razred, štiri leta osnovne šole in tri leta nižje gimnazije. Potem sem šla pa nazaj domov in sem bila dve leti doma, ker nisem dobila službe. (gospa s senzorno oviro, ki je imela najprej 10 odstotkov vida, potem pa je ostala brez vida)

Jaz sem v Center slepih in slabovidnih prišla v šolo za telefoniste, na prekvalifikacijo. Tukaj sem bila eno leto. [...] Takrat sem še dobro videla, še vse sem delala. Vsa gospodinjska opravila sem počela in tudi delala sem na vrtu. (gospa je v zavod prišla leta 1957, ko ji je bilo 31 let)

28 Zaviršek, *Skrb kot nasilje*.

29 Bevčič, »Integracija slušno prizadetih otrok,« 17.

30 Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne Ljubljana, pridobljeno 10. 1. 2025, <http://center-iris.si>.

No, potem pa sem spomladi devetinšestdesetega šel za tri mesece v Škofjo Loko, takrat pa še te rehabilitacije ni bilo. Mene je poslal zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje kot na neko rehabilitacijo, ampak tam sem se učil samo Braillovo pisavo in strojepisje. Popolnoma nič drugega. Pol ure na dan Braillove, pol ure na dan strojepisja. Strojepisje na slepo, ker mi se moramo slepo učiti tipkat, da si lahko potem suveren na tipkalnem stroju, takrat računalnikov še ni bilo. (moški, ki je leta 1968, ko mu je bilo osemnajst let, ostal brez vida)

Podobno se je spominjal Marino Kačič, ki je izgubil vid, ko mu je bilo 23 let (1988), in je na oddelek za rehabilitacijo v Škofjo Loko prišel leta 1989:

Tri sobice, po dva v sobi, vse skupaj je bilo šest ljudi. Oddelek je sicer formalno sprejel ljudi, ampak nihče ni z njimi delal. Zraven je bila srednja šola in zaposleni, ki so delali v srednji šoli, so delali tudi z nami, kolikor jim je dopuščal čas. Delali so tri stvari. Učili so tipkanje, da si se naučil, kot se reče, slepo tipkanje, na navaden pisalni stroj. In to je super, to je zdaj osnova, odlično. In smo hodili k tisti učiteljici, ki je učila tudi srednješolce. Drugo je bila Braillova pisava. In super, da sem se naučil, odlična stvar. In tretja stvar je bila palica, orientacija s palico in tako. Potem kasneje smo se učili še v kuhinji in tako naprej. Ampak da bi se kdo ukvarjal z nami, nas spremljal, tega ni bilo. Program je bil formalno narejen in formalno je bil tudi urnik narejen, ne vem, enkrat na teden si imel brajico, dvakrat na teden nekaj drugega. Ostalih 99 odstotkov časa si bil sam s sabo. Nihče se ni z nami ukvarjal.

Zdi se, da je obstajal precejšen razkorak med deklarativnim in dejanskim, torej tistim, kar bi mladi in odrasli med rehabilitacijo lahko dobili, če bi se zaposleni z njimi dejavneje ukvarjali, in tistim, česar so bili dejansko deležni. Ker se spominjanje ljudi nanaša na različna časovna obdobja, se prav tako zdi, da med letoma 1950 in 1991 in tudi še kasneje ni bilo bistvenih strukturnih sprememb, čeprav so v nekaterih institucijah otroci in mladi dobili boljše prostore za bivanje in učenje:

Tako sam sebi sem bil prepuščen tisti čas. Osem nas je bilo v sobi [leta 1969, op. DZ], s tem da sem bil sam star že devetnajst let, oni pa so bili srednješolci in takrat je to velika razlika v letih. Jaz devetnajst, oni pa petnajst, šestnajst let. Tako da so bili sicer kolegi, ampak nekega tesnejšega stika ni bilo. (moški, ki je izgubil vid, ko je bil star osemnajst let)

Šolanje, kot so poudarjali nekateri, je bilo v zavodu bistveno slabše z vidika počasnega obravnavanja učnega gradiva in nizke zahtevnosti (»Če primerjam z redno OŠ, smo na zavodu v osmem razredu obravnavali učno snov, ki so jo na redni OŠ obravnavali že v petem, zato sem imel tudi nekaj težav po prepisu v redno OŠ, saj sem moral nadoknaditi zamujeno«; moški, rojen v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja, brez ostankov sluha; intervju je bil opravljen s pomočjo tolmača). Pomembno je bilo, da šolo končajo vsi. V obeh institucijah za ljudi z oviro vida so nekateri poudarjali, da so bili zadovoljni, saj so pridobili vsakdanje spretnosti in se naučili rutine:

Pomembno se mi je zdelo, da smo se učili tudi kuhati – sicer je bilo tega premalo – pa likati, skrbeti zase. Ni bilo nobenega, ki bi rekel, daj, zloži si omaro, očisti si čevlje. So nam povedali, da to moramo, in smo se morali sami znati. To, da so nas pripravljali za življenje. Dobro je bilo tudi dodatno usposabljanje. V Škofji Loki je obstajala pletarska

delavnica za tiste, ki recimo niso končali šole, da so se priučili enega ročnega dela. Kasneje je bila telefonsko-administrativna šola, ampak jaz vanjo nisem hodila, ker takrat, ko sem jaz končala sedemletko, tega še ni bilo. So pa v zavodu organizirali tečaje za usposabljanje za telefoniste, tako da smo imeli teorijo v zavodu, potem smo pa prakso delali pri telefonistih, ki so že delali. To je bilo par ur izobraževanja, da si izvedel, kar je bilo prav specifičnega pri telefoniji, izvedel teoretično, praktično si šel pa potem v eno centralo delat. (gospa, rojena leta 1945, brez ostankov vida)

Zavodskega urnika, rutine in discipline so se ljudje spominjali večinoma kot dobrih praks, kar razumem v luči njihovih spominov, ki dokazujejo, da niso poznali bolj avtonomnih oblik podpore. Nekateri avtorji poudarjajo, da je treba ločiti med idejama racionalne in relacijske avtonomije.³¹ Koncept racionalne avtonomije predpostavlja, da lahko imajo avtonomijo, v smislu izbire, želje in aspiracij, le tisti, ki so racionalni subjekti, sposobni sprejemati odločitve. Na ljudi z ovirami, kot dokazujejo paralelno šolanje, institucionalna rutina in skrajno omejen nabor možnosti za pridobitev poklica, niso gledali kot na avtonomne subjekte. Celo takrat, ko so izrazili svoje želje, jih zaposleni niso podprli, kot bomo videli v nadaljevanju. Relacijska avtonomija pa nasprotno poudarja posebno naravnost zaposlenih v pomagajočih in izobraževalnih poklicih, da omogočijo avtonomijo vsakomur, ne glede na oviro, ob tem upoštevajo razmerja moči in so odprti za različne načine, s katerimi se ljudje lahko sporazumevamo (s kretnjami, očmi, dotiki, zvoki, pisanjem). Še več, relacijska avtonomija od zaposlenih pričakuje zagovorniško držo, ki vključuje procese, kot so negovanje odnosov, »prevajanje« potreb in želja oviranih ljudi, zastopanje človeka z oviro, ki ima v družbeni matrici dominacije in podrejenosti manj moči, in protestiranje v njegovo korist.³²

Zaposleni so v socialističnih institucijah (in tudi v obdobju postsocializma) prakticirali racionalno naravnost do avtonomije. Od zaposlenih se je pričakovalo, da ljudi z ovirami naučijo in jim privzgojijo tisto, kar je veljalo kot temeljne spretnosti za kasnejše življenje (»učili smo se vse, od šivanja, kuhanja, likanja, pranja, hoje v trgovino, na banko«; moški, ki je prišel v zavod pri osemnajstih letih). Pisni viri, ki so mi bili dostopni, in oralna zgodovina ne izkazujejo prakticiranja relacijske avtonomije, ki bi okrepila posameznikovo samopodobo, samozaupanje, spodbujala destigmatizacijo in bila pozorna na individualne želje. Otroci so vstajali ob pol sedmih zjutraj:

Zbudili smo se, takoj pospravili posteljo, to smo se morali že majhni naučit. Ni bilo nobene, ki bi te kaj »poajčkal«. Potem smo morale namesto telovadbe, ko je ni bilo več, punce pospravljat stopnišče, pa tiste naše sobe. Ob pol osmih je bil zajtrk, ob osmih pouk, ob pol desetih pavza in malica, to je bil po navadi kos kruha pa nič drugega. Ob pol enih je

31 Catriona Mackenzie in Natalie Stoljar, ur., *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2000). Laura Davy, »Philosophical Inclusive Design: Intellectual Disability and the Limits of Individual Autonomy in Moral and Political Theory,« *Hypatia* 30, št. 1 (2015): 132-48, <https://doi.org/10.1111/hypa.12119>.

32 Guðrún Stefánsdóttir, Kristín Björnsdóttir in Ástriður Stefánsdóttir, »Autonomy and People with Intellectual Disabilities Who Require More Intensive Support,« *Scandinavian Journal of Disability Research* 20, št. 1 (2018): 162-71, <https://doi.org/10.16993/sjdr.21>.

bilo kosilo. Potem je bilo do dveh sprehajanje okoli hiš, če nismo punce pomivale posode. Ker nismo vse naenkrat pomivale, po dve in dve smo pomivale naenkrat. Potem smo imele punce štrikanje, fantje pa so se lahko učili; nismo smeli biti zunaj. Potem smo imeli od petih do pol sedmih učno uro. Ob pol sedmih je bila večerja, po večerji smo bili kakšne pol ure prosti, potem smo pa lahko šli v knjižnico in kaj brali, včasih nam je kakšna vzgojiteljica brala tudi kakšno knjigo, nekateri so igrali šah in podobno. Ob pol devetih se je začelo umivanje, priprava na spanje, ob devetih je bila tišina in spanje. V sobah smo bile tri ali štiri punce skupaj. Pri fantih pa ne vem točno, kako je bilo. Imeli smo dve hiši, prostor je bil prej od redovnic, od notredamk. Ena hiša je bila kot vila, mi smo ji rekli vila, tam smo bile punce. Vmes je bilo veliko dvorišče. Potem je bila pa večja hiša, tam so na vrhu spali fantje, v prvem nadstropju so bili razredi, v pritličju je bila bivša kapela, ki je bila potem dvorana in telovadnica hkrati. Pa zbornica in pisarna ravnateljice. Ob nedeljah smo šli po kosilu vedno na sprehod. (gospa, rojena leta 1945, brez ostankov vida)

Marino Kačič se je spominjal rigidnih pravil, ki so veljala v tedanjih institucijah, in pripovedoval o tem, kako vztrajen je moral biti, če je želel narediti tisto, za kar je presodil, da bi bilo zanj najboljše, in o številnih ovirah, ki jih je premagoval, da je prepričal sicer prijazno osebje v zdravstvenih, rehabilitacijskih, izobraževalnih institucijah, da mu je prisluhnilo. Po osmih mesecih zdravljenja v UKC Ljubljana je osebje menilo, da je čas, da odide domov, sam pa je želel, da ga pošljejo na psihosocialno rehabilitacijo za kasneje oslepele v Center slepih in slabovidnih Škofja Loka,³³ da bi se priučil življenja brez vida:

Prvo je bilo, če grem domov, bom tam popolnoma odvisen na vasi, nič ne bom mogel, nikamor, nič od nič. In to bo samo degradacija navzdol, strašna. In drugo, če sem pomislil na mamo, z vsem spoštovanjem, ker jo iskreno cenim na vseh koncih in krajih, ampak to, da mi bo rinila žlico v usta, to, da bo delala namesto mene, to se mi je upiralo.

Med bivanjem v bolnišnici ljudi s senzorno oviro niso poučili niti o tem, kako naj se gibljejo v neznanem prostoru, prav tako niso prejeli psihološke podpore po travmatičnem dogodku:

Narediš dva koraka, to je glavni princip. To je bistvo. Jaz sem šel od postelje do konca in nazaj na posteljo. Na prvi pogled zgleda, da gre samo za fizični problem, ampak ne, ključno je psihično. Ker to, da sem šel tja in nazaj, pomeni, da sem imel občutek, da vem, kako priti nazaj. In to me je pomirjalo. [...] In tam ni bilo nobenega, da bi me učil. Sam sem moral pogruntat način, kako priti do telefonske govorilnice. Imel sem interes, da pridem do telefona, doma je bila firma, sem moral zaključit vse skupaj, priti v stik z drugimi. Kontakt sem ohranil z zunaj in edini kontakt, ki je bil, je bil pač telefon.

Pogosta izkušnja ljudi, ki so jih po medicinski rehabilitaciji poslali domov, je bila, da so jim zaposleni sicer obljubili, da se bodo lahko hitro vključili v program učenja življenja po poškodbi, a so na to čakali leto dni ali več (»Ampak to, da bom eno leto ali pa bogve kdaj, to je bilo nesprejemljivo. In preprosto sem to tudi potem povedal. Ne grem domov. Ne grem.«). Včasih je osebje na ljudi tudi pozabilo, tako da so »začasne

33 Oddelek se je imenoval »Oddelek za psihosocialno rehabilitacijo kasneje oslepelih CSS Škofja Loka«.

rešitve« postale stalne. Nekoliko so že popisane izkušnje iz obdobja po letu 1991, ki so jih doživeli tisti, ki so postali ovirani po poškodbi in so bili »za kratek čas« nameščeni v dom za starejše; v resnici pa so tam ostali vse življenje.³⁴ Tisti posamezniki, ki so jih po hudi poškodbi oskrbeli in iz bolnišnice poslali domov, so pogosto postajali vse bolj odvisni od svojcev in vse manj samostojni. Čas je mineval, večkrat so izgubili zaupanje vase, kar je oteževalo tudi kasnejši vstop v proces rehabilitacije in pridobitev spretnosti za neodvisno življenje. Procesi so bili počasni in rigidni:

Čez tri, štiri dni so mi spet rekli: ‚Smo pripravili vse papirje, greste domov.‘ Sem rekel: ‚Ne grem.‘ ‚Ja, kako ne?‘ ‚Ne grem, tukaj bom na postelji, če bo treba, se bom držal za posteljo.‘ Zdravnik je bil tiho, vsi so odšli ... v odnosu do mene je bilo minimalno pogovora. Mislim, da je bilo dan kasneje, ko je zjutraj prišel rešilec: ‚Gospod Kačič, kje ste, gremo domov!‘ Sem rekel: ‚Kako, nismo nič zmenjeni, da grem domov.‘ Je rekel: ‚Tle imam odpustnico in nalog za vas.‘ ‚Ja, sem rekel, ‚prav, če imate, jaz ne grem!‘ Malo je bil začuden, najbrž ni imel takšnih izkušenj, in je rekel: ‚V redu, naredil sem svoje, se boste vi zmenili z zdravnikom.‘ Naslednji dan spet pride osebje, ista zgodba, in spet sem povedal, da nočem domov, da hočem na rehabilitacijo. Nato prideta dva rešilca, verjetno, če si nepokreten, te odnesejo. Prijel sem se za posteljo in rekel, da ne grem, uprizoril sem pravo sceno ... in potem sem ostal še mesec in pol ali dva v bolnici, da so uredili papirje. Tam sem čakal, ne da bi mi kdo kaj povedal ... vem, da jim je bilo težko, ampak so uredili.

Institucije so imele svojo rutino (»tako rekoč vsaka aktivnost je bila zacementirana v nek okvir časa, zato nismo imeli veliko prostega časa, bil je zelo strog urnik«; »veste, mi smo šli lahko iz zavoda samo petkrat do šestkrat na leto domov«; moški, rojen leta 1954, brez ostankov vida). Ko je Marino Kačič prišel v zavod, so mu povedali, da bo lahko do telefonske govorilnice, ki je bila zunaj stavbe v zavodskem parku, prišel šele takrat, ko se bo naučil uporabljati belo palico (»Informacije, ki so bile zame ključne, sem zbiral neopazno v pogovorih z osebjem ... ‚tam, kjer škripajo vrata,‘ so mi povedali, ‚je dom upokojencev in spodaj takoj za vrati je takoj telefonska govorilnica‘«). Po pričakovanju zavoda bi do telefona lahko prišel v roku meseca dni ali še kasneje (»En mesec. Meni se je zdelo to večnost. Se ne da kako pospešiti?«). Zato se je odpravil ven sam, sledil je robu pločnika in škrbinastim opisom, ki jih je med pogovori pridobival od osebja. Ko je hodil, se je izgubil:

Hodil sem in hodil, hodil, hodil in enkrat slišim gor, ko se odpre okno prvega nadstropja in socialna delavka zakliče: ‚Marino, kam greste?‘ Tako malo s strahom. Ni bila huda, ‚Ja, k telefonu.‘ V glavnem, ona je mislila, da hočem zbežati, da bežim, ker sem šel že ven iz parka in iz tistega kroga in nisem vedel, vrata niso škripala, bila je tišina, nisem bil sposoben še registrirati zvokov, prostora, zidov in tako naprej. Šel sem že proti avtobusni postaji.

34 Zato smo imeli leta 2015 v Sloveniji okoli 1000 posameznikov in posameznic, mlajših od 65 let, ki so živeli v domovih za starejše, saj zanje najprej niso našli ustreznega bivališča, potem pa so nanje pozabili. – Prim. Darja Zaviršek et al., *Analiza sistema institucionalnega varstva in možnosti nevladnih organizacij zagotavljati storitve v skupnosti za uresničevanje deinstitucionalizacije v Sloveniji* (Ljubljana: YHD, 2015).

Podobno kot opisujejo pričevanja ljudi z ovirami drugod po svetu, še posebno zgodbe oviranih aktivistov,³⁵ so tudi v Sloveniji skupine in posebej posamezniki z lastno vztrajnostjo povzročili spremembe na področju pravic ljudi z ovirami.³⁶ Nekatera prizadevanja so naredila znosnejše tudi bivanje v zavodu (»Nekdo, ki ne da miru, dobi več; ko sem dobil jaz, so za mano potem dobili vsi drugi«). Kačič je opisoval, kako so prepričali zaposlene, da so jim dovolili uporabljati prostor, za dnevno bivanje in druženje, da jim ni bilo več treba sedeti v majhnih sobicah. Prepričali so tudi osebje, da so v sobah z vtičnicami za telefon smeli priključiti lastne stacionarne telefone, ki so jih prinesli od doma:

Tako zelo slabo je bilo na začetku, da smo lahko bili le v majhnih sobicah, v katerih smo bili po dva skupaj. Iz tiste sobice nismo imeli kam iti. V tistem delu stavbe je bila neka jedilnica, ki je bila zaprta, mi smo hodili jest v skupno jedilnico v dom upokojencev, čez cesto. Če je bilo lepo vreme, si šel ven, tam je bil en lep park, to je super, ampak tudi tam si bil eno uro in potem spet nisi imel kam. [...] V prvi fazi je postala naš dnevni prostor, kjer smo se lahko dobivali, imeli smo kakšen sestanek, tudi socialna delavka je prišla dol, tako ... kar koli pač. In to je bil velik, velik premik v načinu razmišljanja, da smo si to izbrili. [...] Čez čas sem pogruntal, da imamo v sobi vtičnico za telefon. 'Zakaj pa ni telefona?' 'Zato, ker ni predvideno, da bi bil telefon, pa ker težave ...' Ko sem začel spraševati, ali vtičnica dela, so ugotovili, da sicer dela, ampak da telefon ni predviden, da bi ga imeli stanovalci v sobi ... 'Ja, kam se pa to povezuje?' sem spraševal. 'Ja, do centrale.' 'Odlično,' sem rekel, 'potem pa sploh ne bi smelo biti težav.' Prinesel sem telefon in ga priklopil. 'Ja, to pa ne gre kar tako ... bom govoril z ...' 'No, in to je trajalo ... gor in dol ... moji pritiski, pogovori ... To je bil prvi preboj. Dobil sem telefon in potem so ga dobili še drugi. Ampak sem prinesel svojega.

Kljub nekaterim možnostim za šolanje so bile poti večinoma določene vnaprej, umanjala je individualizirana podpora, s katero bi lahko posamezniki kljub oviri uresničili svoje želje. Ovira je bila pomembnejša od posameznikove želje (»želel sem študirat matematiko in se učiti igranja na trobento, a iz tega potem ni bilo nič«, Brane But, osebni pogovor 2025; »Po končani osnovni šoli sem želel nadaljevati šolanje na Srednji pomorski šoli, smer navigacija; vendar nisem bil sprejet izključno zato, ker nisem izpolnjeval zdravniških kriterijev zaradi oslabelega vida,« moški z oviro vida, rojen 1960).

Diskriminacija na področju visokošolskega študija

Le redko se je zgodilo, da je človek s senzorno oviro prišel na fakulteto (»moral si imeti nekega botra, ki je zastavil svoje ime zate«, Brane But, osebni pogovor, 2025). Po podatkih Zveze slepih in slabovidnih SRS je bila poklicna struktura ljudi z oviro na področju vida leta 1977 naslednja: 99 oseb je delalo v proizvodnji; 244 je bilo telefonistov; 25 je bilo fizioterapevtov, trije so bili daktilografi, trinajst je bilo prosvetnih

35 Tom Shakespeare, ur., *The Disability Reader: Social Science Perspective* (London: Cassell, 1998).

36 Katrin Modic, Elena Pečarič in Domen Retelj, *Osebna asistenca: Priročnik za razumevanje neodvisnega življenja* (Ljubljana: YHD, 2021).

delavcev, sedem pravnikov, 95 kmetov, osemnajst pa jih je opravljalo druge poklice.³⁷ Pot je bila posameznikom in posameznicam zarisana vnaprej. Moški brez ostankov vida, rojen leta 1954, je dejal: »Slabo je bilo, da smo se šolali šablonsko, bodisi za telefonista kot jaz, bodisi za fizioterapevta-maserja. Šola za fizioterapevte-maserje je bila za vso Jugoslavijo v Beogradu in so sposobnejši slepi šli tja.« (moški, rojen 1960, brez ostankov vida). Za tiste, ki so vztrajali pri želji, da bi študirali, je bilo posebno težko:

Niso me hoteli vpisat na študij psihologije, češ, kaj bo en, ko je slep, ne bo mogel študirat, kaj šele opravljati poklic. Ampak zahvaljujoč osebnemu prijateljstvu med slepim profesorjem iz Škofje Loke in tedanjim predstojnikom ene od kateder na fakulteti, so me vpisali. Češ, pa dejmo poskusit. Še po tem, ko sem že končal drugi letnik, pri zadnjem izpitu, mi je profesor vpisal oceno v indeks in mi rekel: 'Zdaj pa predlagam, da greste, pustite ta študij in greste drugam.' Jaz sem ga debelo pogledal: 'Zakaj?' Je rekel: 'Saj kot slep nikakor ne boste mogli opravljati poklica psihologa.' Sem mu odgovoril, da študij zmorem, kako se bom pa v življenju znašel, bo pa moj problem in ne njegov. In sem šel lepo ven. To se je vleklo še in še. In še ko sem diplomiral, mi eden od trojice profesorjev ni niti roke dal. Se je kar obrnil in me ignoriral. (Brane But, 3 odstotki ohranjenega vida)

Ne samo, da je bil večini študij onemogočen, tudi med *študijem* so zaradi neprilagojenega okolja doživljali veliko omejitev in diskriminacij. Študent z oviro na področju vida, na Filozofski fakulteti v Ljubljani, še sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja ni smel snemati predavanj profesorjev (Brane But, osebni pogovor, 20205). Marino Kačič je svoje izkušnje opisal takole:

Takrat nisi imel koga poklicati, nič od nič ... Niti ni bilo osebne asistence, ni bilo nič. Ena mojih največjih težav je bila, kako naj pridem do posnetega materiala. To je bila nočna mora. Ne samo zame, za vse druge. Na Zvezi slepih so posneli nekaj učbenikov, a to ni bilo dovolj. Vstop na fakulteto ni pomenil istih pogojev kot za druge. Je pomenil strašno drugačne pogoje, izstopni pogoji pa so bili enaki kot za druge. A razumeš, to je diskriminacija. Ne to, da se od mene pričakuje enako, to je v redu, vse enako, vse ocene, vsi članki, izstopni prag ni isti. Je treba malo več pokazati, da si to zaslužiš. Recimo, da je isti. Ampak vstopni prag, da prideš do istega, je pa dvakrat, trikrat, petkrat, šestkrat več dela. In to se nikamor ne šteje. Sam sem to računal tako, da sem si rekel, da sem vesel, da imam sploh priložnost. To je računica! Da se sploh smeš učiti, da delaš, da se ti da možnost. [...] Infrastrukture nobene ni bilo, ne knjižničnih, ne študijskih, nobenih. Mobilizirati sem moral celo mrežo ljudi, prijateljev, da so snemali knjige in tako naprej. Potem je spet druga zgodba, kako greš na prakso, nič, nič ni bilo organizirano. Dobra plat je bila, ki se jo zavedam šele zadnja leta, da so bili ljudje bolj pripravljeni pomagat. [...] Vseeno je treba imeti ljudi, da karkoli narediš, da kamorkoli greš. Ampak prideš do vrat. Zdaj, tam od vrat, se začne pa naprej. Ti mora nekdo dati prostor, možnost. In tudi takrat je bilo res, da so bili ljudje tudi tam več pripravljeni pomagati, tudi inštitucije.

Njegova izkušnja iskanja sobe v študentskem domu, ki je bil najbližje tedanji Višji šoli za socialne delavce, izkazuje oblike odkrite diskriminacije in pogled na človeka s senzorno oviro kot na drugorazrednega državljana.

37 Trpin-Bergant, »Problematika slepih telefonistov.«

Ko sem leta 1990 začel študirat, je bilo treba nekje stanovat. Socialna delavka pokliče referat Študentskega doma v Ljubljani. Vse super, ni problema, vse urejeno. Zglasiti sem se moral še pri psihologinji, ki je delala na referatu. V študentskih domovih v Rožni dolini sta bili zagotovljeni dve stavbi, ki naj bi bili prilagojeni za ljudi z ovirami. In tja lahko grem, soba me je že čakala. Na nek način je bila pozitivna diskriminacija, si imel prostor zagaran-tiran. Ampak jaz spet, takšen, kot sem, v tem nisem videl prednosti, zdaj bi se moral vsak dan voziti iz Rožne doline na Šaranovičevo, kjer je bila šola za socialne delavce, čeprav je bil zraven, trideset metrov stran od šole, študentski dom. To se mi je takrat zdelo idealno. Nisem imel spremljevalca, nič, nič, in neroden sem bil. Moj ključni argument je bil, da sem tam blizu, da bi mi bilo lažje, preprosto, dosegljivo zame. Ampak, »to pa ne, tega pa ne moreš, niso se strinjali. Najprej je bil argument, da ta dom ni prilagojen, ko pa nisem in nisem odnehal, je psihologinja rekla, češ da bodo lahko imeli pomisleke in dvome in težave ostali študentje. In ko sem še vztrajal, je rekla: »Jaz vam tega ne morem odobriti. Pejte vprašat ...« Ali je bila ravnateljica ali direktorica, ne vem, »če ona dovoli, kar se mene tiče, potem lahko«. Potem je šla vprašat socialna delavka iz zavoda Škofja Loka, kjer sem še bival; ona se je trudila, iskala je poti in tam, kjer poti ni bilo, je vztrajala. Potem se je zavzela zame Mirjana, ki je v Škofji Loki vodila rehabilitacijo, in ko sta jima zagotovili, da sem samostojen, so rekli: »Okej, ampak če podpisete, da če se kdo pritoži, ga pridete drugi dan iskat.« [...] Takrat nisem razumel, ampak potem za nazaj razumem; tiste poti, ki so bile utrjene, tam smo bili preskrbljeni, takoj ko pa želiš kaj individualnega, se pojavi problem. Da pa bi kdo prevzel odgovornost in naredil kaj, kar ni točno po črti zakona, to pa ne! Bila je na nek način integracija, ampak ni bila integracija.

Giorgio Agamben³⁸ je pokazal, da politike izključevanja delujejo tako, da določene ljudi sicer »vključijo« v običajno življenje, a na način, da jih obenem že tudi izključijo, kot se je pokazalo v primeru odziva zaposlenih v študentskem domu. Ljudem z ovirami je bil namenjen točno določen prostor, ki so ga lahko zasedli, a ne katerikoli prostor, pač pa tisti, ki je bil »invalidom« predpisan vnaprej in ki bi Marina Kačiča, če ne bi vztrajal pri svoji odločitvi, ponovno potisnil na rob in ga izključil.

Utrjene poti zaposlovanja

Čeprav so nekatere pričevalke in pričevalci poudarjali, da je bila raven znanja, pridobljena med zavodskim šolanjem, nižja kot v običajnih šolah, pa je bilo, kot sem omenila na začetku, za tiste posameznike s senzornimi ovirami, ki so šolanje končali – ljudje z oviro na področju vida so praviloma postali telefonisti – poskrbljeno, da so dobili zaposlitev. Moški z oviro na področju sluha je povedal: »V socializmu je bilo dobro to, da smo imeli prednost na področju zaposlovanja. Ne glede na sluh sem lahko zelo hitro dobil zaposlitev. Niso se ozirali na mojo hibo.« (moški, 62 let) Leta 1970 je tudi Zakon o zaposlovanju slepih invalidnih oseb³⁹ v 1. členu določal, da so »delovne in druge organizacije dolžne na izpraznjena in novo odprta delovna mesta telefonistov v prvi vrsti

³⁸ Agamben, *Homo Sacer*.

³⁹ »Zakon o zaposlovanju slepih invalidnih oseb,« *Uradni list SRS*, 12/1970 (1970).

zaposlovati slepe invalidne osebe, ki so usposobljene za delovna mesta, če izpolnjujejo tudi vse ostale splošne pogoje za delo iz prvega odstavka 20. člena temeljnega zakona o delovnih razmerjih«. ⁴⁰ Nadalje je zakon v 2. členu določal: »Če se na izpraznjeno ali na novo odprto delovno mesto telefonista v delovni in drugi organizaciji na objavo ne priklasi nobena usposobljena slepa invalidna oseba, lahko organizacija sprejme na delo drugega delavca.« ⁴¹ To je pomenilo, da so imeli telefonisti z oviro na področju vida, če so imeli poklicno izobrazbo, zagotovljeno prednost pred neoviranimi posamezniki.

Tudi Zakon o usposabljanju in zaposlovanju invalidnih oseb SRS iz leta 1976 je v 14. členu namreč določal, da so podjetja in zasebni delodajalci »dolžni zagotavljati možnosti za zaposlitev invalidnih oseb«. ⁴² Še več, 17. člen je narekoval: »Nezaposlena invalidna oseba ima prednost pri zaposlitvi na prostem delovnem mestu, za katero se je prijavilo več oseb, če njene strokovne in druge sposobnosti ustrezajo zahtevam prostega delovnega mesta.« ⁴³ Kljub temu zaposlitve ni bilo enostavno najti. Včasih so ljudem pomagala občinska društva slepih in slabovidnih, včasih so ljudje morali poznati »pravega« človeka, včasih je pomagal moralni pritisk:

Težko sem dobila službo. Hoteli so me nekam v Maribor poslat, v eno »fabrko«. Na občini je delal en slep, ki si je želel iti delat v tovarno Saturnus v Mostah. Ampak oni ga niso hoteli sprejeti. Moj oče, ki je bil velik garač in zelo odločen človek, sicer ni bil v nobeni partijski organizaciji, pa je kar naprej neka priznanja dobival, ker je vodil delavnico za vzdrževanje vagonov v Zalogu. Ko je izvedel, da Jožeta nočejo vzeti v Saturnus, je šel on na Slovenske sindikate, vsa priznanja, ki jih je dobil, je vzel s sabo in je rekel, če zato dobiva priznanja, da sindikati ne poskrbijo, da bi slepe ljudi podjetja sprejela, potem jih ne rabi. V enem tednu sem imela jaz službo, Jože pa tudi. Bil je neverjeten, odločen človek, moj oče. (gospa, rojena leta 1944, brez ostanka vida)

Zdi se, da so se v glavnem mestu države možnosti za šolanje senzorno oviranih pojavile prej, saj so v Beogradu poklicno šolo za telefoniste imeli že v petdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je v Sloveniji še ni bilo, in kasneje tudi poklicno izobraževanje za maserje. To je bil razlog, da so nekateri odhajali na izobraževanje v Beograd:

Predsednica Zveze slepih Maribor je očetu predlagala, da bi me dal v šolo v Beograd, ker takrat tu še ni bilo šole za telefoniste. Je rekla, nič ni treba plačati, samo za obleči morate poskrbeti. Oče pa, saj veste, prej je bil bolj strog režim, je rekel, da me ne bo oblačil. In tako nisem šla nikamor. Ampak doma smo imeli hišo in ene dve njivici. In za tisti dve njivici smo morali celo leto hoditi do sosednjega kmeta pomagati, saj nam je ta kmet zoral in napravil to, kar je treba z njivo. To je bilo težko delo. Potem mi je mama, ko sem bila malo večja, dala otroke za čuvati, ampak sem bila še sama skoraj otrok. Tako da sem tako jokala, in otrok nisem rabila več čuvati. Potem se je začelo sezonsko delo. Delala sem v pekarni, delala sem v mlekarini, na cesti, delala sem v Zlatorogu Maribor, ki je tovarna mila. Tako da sem to delala, potem je oče začel delati v Gramozni jami in rekel, da bom morala zdaj tu pomagati. Vsak dan sem morala 150 samokolnic peska pripraviti. To je bilo zelo fizično

40 Ibid.

41 Ibid.

42 »Zakon o usposabljanju in zaposlovanju invalidnih oseb SRS,« *Uradni list SRS*, št. 18/76 (1976).

43 Ibid.

delo. Ampak to ni bilo zadosti. Ko sem domov prišla, sem morala še krave pomolsti ter skuhati za ostale. (gospa, rojena leta 1936, brez ostanka vida)

Zapis nas spomni na to, da je bilo življenje za nekatere ljudi v povojnem obdobju zelo težko in da so morale tudi osebe s senzorno oviro opravljati fizična dela, da je družina ekonomsko preživela. Nekateri otroci iz Slovenije so morali potovati daleč od doma, da so se v Beogradu izučili za maserje:

Leta 1974, ko sem končal osnovno šolo, sem imel možnost nadaljevati na gimnaziji v Mariboru ali na Srednji medicinski šoli v Beogradu, smer maser. Ker za gimnazijo nisem imel ustreznih pogojev v domačem okolju, pa želel sem oditi čim dlje od doma, sem se odločil za Beograd. Še 15 let nisem imel. To je bila zame ena velika življenjska šola. Pedagoški pristop je bil povsem drugačen od tistega v Ljubljani. Bil sem vržen v vodo, splavaj! V Ljubljani sta bila šola in internat povezana s hodnikom. V Beogradu pa je med šolo in internatom bilo sedem tramvajskih postaj. Nihče nas ni spremljal. Morali smo se sami organizirati znotraj razreda. Čisto drugačen občutek je, ko prideš iz na nek način omejenega okolja v popolno svobodo. No, potem sem leta 1978 končal srednjo šolo in se istega leta tudi zaposlil. Kot maser sem delal v kopališču vse do upokojitve leta 2010. Čeprav sem se izobraževal za medicinskega maserja, nisem imel sreče, da bi delal v zdravstvu, zato sem se potem zaposlil v športno-rekreacijskem centru. Moram reči, da sem zelo hitro navezal pristne stike s sodelavci, zato potem nisem imel niti želje iti drugam. (moški, rojen leta 1959, brez ostankov vida)

Zgodbe ljudi s senzornimi ovirami, ki so se spominjali mladosti in preteklosti, so bile pogosto težke. Ena od sogovornic je nekdani odnos širše družbe do ljudi s senzornimi ovirami označila kot »zelo čuden, zato, ker so bili prej slepi v glavnem doma«. Ljudje so jih na cesti spraševali, kaj se jim je zgodilo, bili so čudesa in nakaze obenem, kar je bila v marsičem posledica njihove nevidnosti. Drugi sogovornik je dejal, da mu tisti, ki ga niso poznali, niso bili naklonjeni »oziroma so se [ga] izogibali, kar je bilo obojestransko; predvsem strah, nekateri pa so [ga] imeli za manjvrednega«. Šele v devetdesetih letih se je vidnost ljudi z ovirami nekoliko povečala, pojavile so se prve nevladne organizacije hendikepiranih aktivistov, ki so se začeli zavzemati za deinstitucionalizacijo in pravico do neodvisnega življenja z asistenco.⁴⁴

Zaključne misli

Čeprav so ljudje z ovirami živeli na družbenem robu (»saj telefonist ni šel na kakšne obiske oz. hišne zabave«), je vladajoči diskurz deloval tako, da so ljudje omejene pravice vzeli v zakup in mnogi skoraj z nostalgijo zrl na svojo mladost in življenje v obdobju socializma. Mnogi pa so se spominjali travmatičnih dogodkov in omejitev. Njihovi spomini dokazujejo, da gre za obremenjeno zgodovinsko dediščino, ki ni zgolj stvar preteklosti, temveč se zajeda v sedanost in ostaja njen bistveni del.

44 Zaviršek, *Hendikep kot kulturna travma*. Zaviršek, *Skrb kot nasilje*.

Zato je zahtevna vprašanja o odnosih do ljudi z ovirami v preteklosti tudi težko obravnavati, saj so pogosto mešanica »zgodovine« in današnje še delujoče prakse.

Neustrezne so tudi pogoste linearne poenostavitve, češ da je šlo ljudem z ovirami nekdanj slabo, danes pa se je vse spremenilo na boljše. Ko človek postane oviran in s tem odvisen od skrbstvenega dela drugih ljudi, se še danes nemalokrat zgodi, da v očeh drugih postane tudi manj inteligenčen, nedoleten, bolj podoben otroku in brez politične subjektivitete.⁴⁵ Odločanje o običajnih rečeh, kje bo živel, kdaj bo šel spat in kaj bo jedel, naenkrat postane problem. O vsakdanjih rečeh ljudje ne morejo več sprejemati raznolikih odločitev, ne morejo izbirati in biti del običajnega življenja. Posamezniki se pogosto podreajo institucionalnim rutinam, birokratskim praksam in družinskim pričakovanjem. Bolj ko je nekdo odvisen, manj postaja pomemben, še več, manj je vreden.

Čeprav so ljudje z ovirami del enovitega sveta, so hkrati iz njega že tudi izključeni, prav z metodami »inkluzij«. Vključujoče izključevanje poteka s pomočjo »skrbi zanje«, tiste, namenjene samo njim, kot so bila kafkova vrata namenjena prav onemu, ki skozi ni smel, ni mogel vstopiti, dokler se niso povsem zaprla. V Sloveniji v letu 2025 nimamo indikatorjev, ki bi dokazovali, kako uspešen je proces »vključevanja« (»integracije«, »inkluzije«) ljudi s senzornimi ovirami, kot ga utemeljuje Konvencija Združenih narodov o pravicah ljudi z ovirami; ta na več mestih uporablja sintagmo »full inclusion«.⁴⁶ Prav tako ni ustreznih znanstveno utemeljenih raziskav, ki bi z numeričnimi in doživljajskimi evidencami dokazovale, da je prišlo do resničnih sprememb.

Viri in literatura

Literatura

- Agamben, Giorgio. *Homo Sacer: Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.
- Bevčič, Mara. »Integracija slušno prizadetih otrok v osnovne šole.« Diplomski naloga, Višja šola za socialne delavce, 1981.
- Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1996. <https://doi.org/10.1353/book.20656>.
- Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne Ljubljana. Pridobljeno 10. 10. 2025. <http://center-iris.si>.
- Center slepih in slabovidnih Škofja Loka. Pridobljeno 26. 5. 2024. <https://www.css-sl.si/>.
- Charmaz, Kathy. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. Thousand Oaks: Sage, 2006.

45 Spomnimo se le na to, da je še do leta 2019 v Sloveniji obstajal zakon o podaljšanih starševskih pravicah, ki je odra-
slega z oviro postavljaj v pravnoformalni status otroka pod petnajstim letom starosti vse do smrti staršev. Ljudje z
intelektualnimi ovirami pa so šele leta 2024 dobili volilno pravico (okoli 4000 ljudi).

46 Ker je, kot poudarjajo neodvisni strokovnjaki, zagovornik načela enakosti in Odbor Združenih narodov o pravicah
ljudi z ovirami, »Konvencija o pravicah invalidov« v slovenščino prevedena s številnimi napakami, podajam pove-
zavo na angleški izvirnik: *Convention on the Rights of the Persons with Disabilities and Optional Protocol*, <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.

- *Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol*. Pridobljeno 18. 1. 2025. <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.
- Creswell, John W. *Qualitative Inquiry and Research Design*. Thousand Oaks: Sage, 2007.
- Davy, Laura. »Philosophical Inclusive Design: Intellectual Disability and the Limits of Individual Autonomy in Moral and Political Theory.« *Hypatia* 30, št. 1 (2015): 132–48. <https://doi.org/10.1111/hypa.12119>.
- Fišer, Martin. »Svoboda prepričanja.« *Mladina*, april 1987.
- Foucault, Michel. »Two Lectures.« V: Nicholas B. Dirks, Geoff Eley in Sherry B. Ortner, ur. *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social Theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977*. Ur. Colin Gordon. New York: Pantheon Books, 1980.
- Krstulović, Gašper. »Razvoj institucij na področju izobraževanja za otroke s posebnimi potrebami v Sloveniji od njihove ustanovitve do danes.« *Socialno delo* 62, št. 2–3 (2023): 179–90.
- Kulovec, Marjetka. »Slovenski znakovni jezik skozi čas.« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 328–40.
- Liamputtong, Pranee. *Researching the Vulnerable: a Guide to Sensitive Research Methods*. London: Sage, 2007. <https://doi.org/10.4135/9781849209861>.
- Mackenzie, Catriona in Natalie Stoljar, ur. *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Maurer, Susanne. »Social Work as memory of conflicts? Reflections on a historiographical figure of thought.« *Critical and Radical Social Work*, 11, št. 3 (2023): 332–46. [10.1332/204986021X16699859837133](https://doi.org/10.1332/204986021X16699859837133).
- Modic, Katrin, Elena Pečarič in Domen Retelj. *Osebna asistenca: Priročnik za razumevanje neodvisnega življenja*. Ljubljana: YHD, 2021.
- *Poročevalec* 13/3, 1995. »Predlog Zakona o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami–EPA 1066–prva obravnavana.«
- Rendla, Marta. »Kam ploveš standard?« *Življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Rezar, Petra, ur. *Zbornik prispevkov konference »Gluhi v Ljubljani nekoč in danes,«* 16. 10. 2014. Ljubljana: Društvo učiteljev gluhih Slovenije, 2014.
- Rutar, Dušan, ur. *Inkluzija in inkluzivnost. Model nudenja pomoči učiteljem pri delu z dijaki s posebnimi potrebami, ki so integrirani v redne oddelke*. 2010. https://cpi.si/wp-content/uploads/2020/08/Inkluzija_in_inkluzivnost-1.pdf.
- Shakespeare, Tom, ur. *The Disability Reader: Social Science Perspective*. London: Cassell, 1998.
- Stefánsdóttir, Guðrún, Kristína Björnsdóttir in Ástríður Stefánsdóttir. »Autonomy and People with Intellectual Disabilities Who Require More Intensive Support.« *Scandinavian Journal of Disability Research* 20, št. 1 (2018): 162–71. <https://doi.org/10.16993/sjdr.21>.
- Trpin-Bergant, Albina. »Problematika slepih telefonistov na delovnem mestu.« *Diplomska naloga*, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana, 1980.
- Varuh človekovih pravic Republike Slovenije. *Povzetek dela Varuha človekovih pravic za leto 2023*. Maj 2024. https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/LP_2023/Povzetek_dela_VCP_RS_za_leto_2023.pdf.
- Zagovornik načela enakosti Republike Slovenije. *Položaj gluhih v izobraževalnem sistemu. Posebno poročilo*. 2021. <https://zagovornik.si/wp-content/uploads/2022/08/Položaj-gluhih-v-izobrazevalnem-sistemu-posebno-porocilo.pdf>.
- Zaviršek, Darja. »‘Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!’ Zgodovina socialnega dela med leti 1945 in 1961.« V: Darja Zaviršek, ur. »Z diplomo mi je bilo lažje delat!«, 7–54. Ljubljana: FSD, 2005.
- Zaviršek, Darja. »Anthropology, Social Work and Disability Studies: Researching Diversity in Eastern Europe.« V: Magnus Treiber, Nicolas Griessmeier in Christian Heider, ur. *Ethnologie und*

Soziale Arbeit. Fremde Disziplinen, gemeinsame Fragen?, 107–32. Opladen, Berlin, Toronto: Budrich UniPress Ltd., 2015.

- Zaviršek, Darja. »Delayed deinstitutionalisation in post-socialism.« *European Journal of Social Work* 20, št.6 (17. julij 2017): 834–45. 10.1080/13691457.2017.1344623.
- Zaviršek, Darja. »Disabled Women Everyday Citizenship Rights in East Europe. Examples from Slovenia.« V: Jasmina Lukić, Joanna Regulska in Darja Zaviršek, ur. *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*, 62–87. Aldershot: Ashgate, 2006.
- Zaviršek, Darja. »Engendering social work education under state socialism in Yugoslavia.« *British Journal of Social Work* 38, št. 4 (junij 2008): 734–50.
- Zaviršek, Darja. »The remembrance void of survivors of long-stay institutions during socialism.« V: Hemma Mayrhofer, Gudrun Wolfgruber, Katja Geiger, Walter Hammerschick in Veronika Reindinger, ur. *Kinder und Jugendliche mit Behinderungen in der Wiener Psychiatrie von 1945 bis 1989*, zv. 8, 603–13. Wien: LIT, 2017.
- Zaviršek, Darja. »Time for Recognition: People with Disabilities Today.« *Social Dialogue Magazine*, št. 9 (2014): 4–11.
- Zaviršek, Darja. *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Založba cf*, 2000.
- Zaviršek, Darja. *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Založba cf*, 2018.
- Zveza komunistov Jugoslavije, Kongres. *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.

Tiskani viri

- *Uradni list RS*, št. 54/2000. 2000. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2000-01-2496/zakon-o-usmerjanju-otrok-s-posebnimi-potrebami-zuopp>.
- *Uradni list RS*, št. 96/02. 2002. <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO1713>.
- *Uradni list RS*, št. 58/11, 40/12 – ZUJF, 90/12, 41/17 – ZOPOPP in 200/20 – ZOOMTVL. 2011. <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5896>.

Darja Zaviršek

“A PERSON WITH A DISABILITY ALWAYS HAS TO SHOW AND DO MORE...” LIVING WITH SENSORY IMPAIRMENT UNDER SOCIALISM: MEMORIES AND STORIES

SUMMARY

Based on disability studies and a historical perspective, the article focuses on the rare memories of people with sensory impairments about how they survived socialist schooling, long-term social welfare institutions, and what their employment opportunities were. Their testimonies are reflected within the framework of socialist social policy and social protection for people with disabilities. I was interested in the general attitudes towards people with sensory impairments in Slovenia and Yugoslavia

between 1950 and 1991, i.e., during the socialist period. In individual interviews, people recalled the opportunities they had had in the past, the attitudes of the staff in institutions towards them, and the limitations they had experienced. They also reflected on the changes that had taken place following the change of the political system after 1991. Although people with disabilities lived on the margins of society, the dominant discourse made people accept their limited rights. Thus, many respondents recalled their youth and life under socialism almost nostalgically, while many recalled traumatic events and restrictions. However, their memories prove that this is a burdened historical legacy that is not merely a thing of the past but is embedded in the present and remains an essential part of it. This makes today's questions about attitudes towards people with disabilities in the past challenging to address, as they are often a mixture of history and current practice.

1.01

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.65.1.08>Ivana Žebec Šilj,^{*} Mislav Stjepan Žebec^{**}

The Role of the Vocational Counselling Centre/Department/Office in Laying the Foundations for Working with Children and Youth with Disabilities in Zagreb after World War II: a Historical and Psychological Perspective^{***}

IZVLEČEK

VLOGA CENTRA/ODDELKA/URADA ZA POKLICNO SVETOVANJE
PRI POSTAVLJANJU TEMELJEV DELA Z INVALIDNIMI OTROKI
IN MLADOSTNIKI V ZAGREBU PO 2. SVETOVNI VOJNI:
ZGODOVINSKA IN PSIHOLOŠKA PERSPEKTIVA^{****}

Center/Oddlek/Urad za poklicno svetovanje je začel delovati leta 1932 kot psiho-loško-medicinski odziv na gospodarske potrebe tistega časa: pomanjkanje kvalificirane delovne sile v medvojnem obdobju na Hrvaškem in odsotnost ustanove za izobraževalno

^{*} PhD, Ivo Pilar Institute of Social Sciences, Marulićev trg 19, 10000 Zagreb, ivana.zebec@pilar.hr; ORCID: 0000-0001-5041-9537

^{**} PhD, Institute for Anthropological Research, Gajeva 32, 10000 Zagreb, mislav.stjepan.zebec@inantro.hr; ORCID: 0000-0001-5641-6628

^{***} The research was funded by the University of Zagreb's grant for dedicated institutional financing of scientific and artistic activities of the University of Zagreb in 2018, as part of the project "Historical development of applied psychology in Croatia during the first half of the 20th century - The work of the Vocational counselling Centre/Department from 1931 to 1948."

^{****} The article is based on a paper presented at the first international conference of the project J6-50189 *Systems of Care and Education for Children with Sensory Disabilities in the First and Second Yugoslav State*, funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS).

in poklicno usmerjanje mladih. To je bila prva ustanova na Hrvaškem (in širše), katere strokovno svetovalno delo je temeljilo na zdravstvenem in psihološkem ocenjevanju. Svoje poslanstvo je opravljala zelo predano. Center/Urada je že od začetka delovanja ocenjeval in izobraževalno/poklicno usmerjal invalidne otroke in mladostnike. Delo s to populacijo se je še okrepilo od sredine leta 1945 do leta 1948, ko je Center/Urada prenehal delovati. Pri delu Centra/Urada z otroki in mladostniki s posebnimi potrebami se je socialna občutljivost za to populacijo kazala v sistematičnem ocenjevanju in s tem povezanim svetovanju, razvoju populaciji prilagojenih psihodiagnostičnih orodij ter sodelovanju z ustreznimi zdravstvenimi in izobraževalnimi ustanovami. S psihološkega, strokovnega in akademskega vidika je Center/Urada upošteval svetovne standarde na tem področju (svetovanje na podlagi širokih kognitivnih in specifičnih psihomotoričnih sposobnosti). Psihologi Centra/Urada so prevajali in prilagajali sodobna psihodiagnostična orodja ter ustvarjali svoja, vključno s tistimi za invalidne otroke in mladostnike. Pri predstavitvi psihološkega dela dejavnosti Centra/Urada, namenjenih invalidnim otrokom in mladostnikom (rezultati za približno 200 invalidnih otrok in mladostnikov), je bil uporabljen fond HR-DAZG-239 Državnega arhiva v Zagrebu. S strokovnim znanjem, trdno akademsko osnovo in organizacijskimi zmogljivostmi je delo Centra/Urada predstavljalo začetek strokovne oskrbe invalidnih otrok in mladostnikov na Hrvaškem z vidika družbenih ved.

Ključne besede: poklicno svetovanje, hrvaška socialna zgodovina, otroci in mladostniki, invalidnost, psihološki testi

ABSTRACT

The Vocational Counselling Centre/Department/Office started operating in 1932 as a psychological-medical reaction to the economic needs of the time: the lack of qualified labour in interwar Croatia and an institution for youth educational and vocational guidance. It was the first institution in Croatia (and beyond) that based professional advice on health and psychological assessments and performed its mission with unprecedented dedication. From the very beginning of its work, the Centre/Office conducted assessments and educational/vocational guidance of children and youth with disabilities (CYD). However, the work with this population intensified from the middle of 1945 and lasted until the Centre/Office stopped operating in 1948. In the Centre/Office's dealings with CYD, the social sensitivity for this population manifested itself in systematic assessments and related counselling and the development of population-adapted psychodiagnostic instruments in cooperation with the relevant health and educational institutions. From the psychological, professional, and academic viewpoint, the Centre/Office followed the world standards in the discipline (counselling based on broad cognitive and specific psychomotor abilities). The Centre/Office's psychologists translated and adapted the contemporaneous psychodiagnostic instruments and created their own, including those for CYD. The HR-DAZG-239 fonds of the State Archives in Zagreb was used to present the psychological part of the Centre/Office's work

with CYD (containing findings regarding approximately 200 CYD). With its expertise, strong academic foundations, and organisational capacities, the work of the Centre/Office represented the beginning of professional care for children and youth with disabilities in Croatia from the perspective of social sciences.

Keywords: vocational counselling, Croatian social history, children and youth, disabilities, psychological tests

The Vocational Counselling Centre from its Foundation until the End of World War II

For 17 years (from 1931 to 1948), the Vocational Counselling Centre was the first such institution where, based on the medical examination and psychological survey, children and youth were counselled on their vocation. The fact that it was founded in 1931, during severe economic depression, was not a coincidence, as J. H. Bentley stated in his work on vocational guidance that “the discovery of youth was one of the byproducts of depression”¹

However, even before the Vocational Counselling Centre was established, various counselling centres had existed in Zagreb, mainly in the domain of medicine and public health, such as public health centres, medical posts/stations, various clinics, etc., where medical staff would provide advisory services to its users. Through social welfare, public health services, and counselling centres, society protected and monitored the specific population group that was considered especially fragile or in need of monitoring. This primarily included children, youth, women, and other marginalised members of society. The synchronisation of social care, public health, and the medical and educational work of Zagreb’s pre-war society during the 1930s was evident as various and, by today’s standards, notably distinct public spheres discovered their common interest.²

As mentioned above, the Zagreb Vocational Counselling Centre reflected the needs of the time when it was founded. The depression underscored the problems of the Croatian interwar economy, including the lack of skilled workers. Therefore, the Centre responded to the need to ensure the economic development of the Croatian region, especially through trades and crafts as activities, which, in the predominantly

1 Jerome H. Bentley, “Vocational Guidance of Youth,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 194, No. 1 (1937): 34.

2 Željko Dugac, *Protiv bolesti i neznanja* (Zagreb: Srednja Europa, 2005). Ivana Žebec Šilj and Željko Dugac, “Pravi čovjek na pravom mjestu – socio-ekonomska struktura ispitanika Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja,” in Vlatka Vukelić and Mijo Beljo, eds., *Povijesni razvoj primijenjene psihologije u Hrvatskoj tijekom prve polovice XX. stoljeća: Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja u Zagrebu (1931. – 1948.)* (Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2020), 81, 82.

agricultural economy such as in Yugoslavia, paradoxically paved the way for modernisation, i.e. industrialisation.³ This was why the Centre was founded as a special service/department of the Office for Trade Improvement of the Chamber of Commerce, Industry and Trade. Furthermore, it received significant support from the *Hrvatski radiša* organisation, a foundation that cared for gifted but underprivileged boys and ensured their crafts and trades apprenticeship. Initially, the Centre's professional staff included the physician Aurel Forenbacher, M.D., who was also the head of the Centre and its counsellor, and Professor Zlatko Pregrad, a psychotechnician (psychologist). Professor Dr Ramiro Bujas provided additional professional and scholarly credibility to the Centre and was actively engaged in its establishment (he co-authored its regulations). As the head of the Institute of Psychology at the Zagreb University, his role as a counsellor/mentor was crucial for the development of the Centre in the following years. After completing his training in Paris (at the *L'Institut national D'orientation professionnelle*), Professor Dr Zoran Bujas, initially a part-time associate, worked as a psychologist at the Centre and would become its head after World War II.⁴

All around the world, different institutions established similar vocational counselling organisations. For example, during the 1930s, the US vocational guidance was organised in elementary and high schools and, to a lesser extent, at private and state employment agencies. In Germany, vocational counselling was obligatory and legally sanctioned, while in Belgium and France, larger industrial companies had their own centres for selecting professions.⁵ Apart from Zagreb, during the 1930s, vocational counselling centres were founded in Belgrade and Ljubljana.⁶ Namely, during the first year of its existence, the Centre was visited by many interested individuals and institutions who wanted to learn more about the institution's organisational and professional activities, among them Engineer Tomo Knez from Ljubljana and students and professors of the Teacher's College (a vocational school), also from Ljubljana.⁷ In his annual report for 1932, the head of the Centre, Dr Aurel Forenbacher, also noted that he had visited the Belgrade Psychotechnical Office and praised this institution highly, remarking that, while it had been founded approximately at the same time as the Zagreb Vocational Counselling Centre, it was much better equipped and supported by the

3 Žebec Šilj and Dugac, "Pravi čovjek na pravom mjestu," 86.

4 Ibidem, 87. Krunoslav Matešić, Sara Pavlović, and Dora Korać, "Razvoj psihodijagnostičkih sredstava u Stanici za savjetovanje pri izboru zvanja (1932. – 1948.)," in Vlatka Vukelić and Mijo Beljo, eds., *Povijesni razvoj primijenjene psihologije u Hrvatskoj tijekom prve polovice XX. stoljeća: Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja u Zagrebu (1931. – 1948.)* (Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2020), 55. Ivana Žebec Šilj and Mislav Stjepan Žebec, "Osnivanje i djelovanje Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja od 1931. do 1948. godine – početak primijenjene psihologije u Hrvatskoj," *Suvremena psihologija* 1 (2018): 16, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.21465/2018-SP-211-01>. Zvonko Šešo, "Počeci djelovanja službe za zapošljavanje u Hrvatskoj," *Revija za socijalnu politiku*, 2 (2000): 179–82, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.3935/rsp.v7i2.256>. Dragan Tarbuk, "Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja," *Zapošljavanje: delegatski informator samoupravnih interesnih zajednica i Udružene samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje Zagreb*, 2 (1982): 11–16.

5 Bentley, "Vocational Guidance of Youth," 34–41. *Izvještaj o radu Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja za godinu 1932.* (Zagreb: Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, 1933), 9.

6 *Izvještaj 1932*, 4.

7 Ibid., 13.

Belgrade municipality.⁸ Though the Belgrade Office was soon abolished (in 1933), the Zagreb Centre kept collaborating with the Psychometric Department of the Central Institute of Hygiene in Belgrade and the psychotechnicians from the abovementioned Office.⁹ The Šola in Dom from Ljubljana and Maribor and the Maribor Adult Education Centre have initiated the establishment of vocational counselling centre in the Drava Banate. In 1933, the Centre hosted Vjenceslav Čopić and Franc Martinc, professors at the Teacher's College in Ljubljana and Maribor, who learned firsthand about the activities of the Zagreb Centre.¹⁰ The Banate's Vocational Counselling Centre was founded five years later, in 1938, when Dr Vlado Schmidt, a psychologist from the Ljubljana Centre, also visited the Zagreb Centre. On that occasion, Dr Forenbacher expressed his intention to maintain close relations with Ljubljana and keep sharing the test materials and data required for psychotechnical activities.¹¹

The Zagreb Centre primarily focused on young adults who were to enter the labour market, especially in crafts and trade, or pursue further academic qualifications. It also offered guidance to disabled youth and "fallen" women.¹² Based on a medical examination and psychological assessment of people's abilities and motivations, the Centre assessed whether an individual was the right candidate for the desired occupation and which occupations would be optimal given their psychological and physiological status. In addition, if necessary, people were referred for additional health examinations and/or treatment. Therefore, the concept of the Vocational Counselling Centre was not only to ensure the rational use of human resources or facilitate vocational selection but also to care for the youth with poor physical or mental health and refer them for further check-ups, thus also enabling their diagnosis and treatment. In its information materials and annual reports, the Centre continuously emphasised the task of preventing individuals from entering professions they were not fit for physically or psychologically, as well as the "responsibility for the individuals' well-being and prosperous society which categorically demands that the right person occupies the right position".¹³

The data collected about the people's medical/health status and during psychological assessments were stated in the Centre's application records and used for its statistical reports. The users received confirmation/certificates stating their capability for their desired occupation, or another occupation was recommended depending on the medical examination and psychological assessment findings. If deemed necessary, the certificate also contained certain remarks, such as whether the individuals should undergo certain routine preventive medical procedures before starting an apprenticeship or employment

⁸ Ibid., 14.

⁹ *Izveštaj o radu Stanice za savjetovanje o izboru zvanja kod Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1938.* (Zagreb: Trgovinska komora u Zagrebu, 1939), 4.

¹⁰ *Izveštaj o radu Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja za godinu 1933.* (Zagreb: Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, 1934), 4, 17.

¹¹ *Izveštaj 1938.*, 4, 15.

¹² *Izveštaj 1932.*, 9. *Izveštaj 1933.*, 5.

¹³ *Izveštaj 1938.*, 4.

or notes to future employers regarding certain (physical or developmental) limitations.¹⁴ Due to the nature of its work, the Centre developed an intensive cooperation with the University Clinic, the State Antituberculosis Institute and Dispensary, and the Mental Hygiene Centre at the Zagreb Foundation Hospital. As stated in the annual report, the Centre “welcomed the founding of the Mental Hygiene Centre, which provided medical and social care for the mentally retarded, for the neurotics, the mentally ill, etc. The establishment of this social-medical institution at the end of November 1935 complemented the activities of the Centre. In cases where such care was needed, the Vocational Counselling Centre readily cooperated with the Mental Hygiene Centre.”¹⁵

In the socio-economic constellations of the 1930s, during the economic depression and later in the atmosphere of the preparations for World War II, the Centre’s counselling service was, according to the number of users, not widely recognised nor made use of. However, this did not deter the professional staff from activities to develop the existing methods or create new tools and instruments to promote and improve the Centre’s services. In that respect, the psychotechnics department and Zoran Bujas, in particular, developed the system of technical ability tests to assess the youth graduating from middle school. Moreover, they developed a special series of tests to collectively assess the general intellectual abilities of the ungifted youth and those who were not proficient in writing and reading.¹⁶ The specific reason for developing the latter series of tests was that since 1933, the Centre observed an increasing number of children and youth with sub-average results while testing their abilities. This also prompted the establishment of special departments in some elementary schools in Zagreb for schoolchildren with intellectual disabilities (1931) and the Institute for the Education and Rehabilitation of Lightly Mentally Retarded Children (1939) in Velika Gorica.¹⁷

During World War II, one would expect that the Centre’s activities would diminish due to the wartime circumstances. However, on the contrary, the number of users in the early 1940s increased compared to the prior decade. Namely, medical and psychological assessments became obligatory for various trades and crafts training. During this period, the Centre was renamed the Vocational Counselling Department. At the end of the war, the number of assessed youth with intellectual/developmental disabilities increased. Although this group had already been present among the Centre’s/Department’s users during the 1930s, as of the 1940s, the Centre/Department focused on these children and young adults even more.

14 HR-DAZG-239 Zavod za fiziologiju i psihologiju rada, sig. 8, Prijavne karte, serijski broj 6809, 2 September 1938.

15 Aurel Forenbacher, “Osvrt na jedanaest godina savjetovanja kod izbora zvanja u Hrvatskoj,” *Vjesnik rada*, 1–8 (1943): 11.

16 *Izveštaj o radu Stanice za savjetovanje o izboru zvanja kod Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.* (Zagreb: Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, 1938), 14. Vladimir Lesjak, *Bibliografija: 1924–1982: profesionalna orijentacija i selekcija: autori i ustanove zagrebačkog i sisačkog-banijskog područja* (Zagreb: Savez društava za profesionalnu orijentaciju SR Hrvatske: Savez samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje Hrvatske, 1986), 64.

17 *Izveštaj 1933.*, 16, 17. Marko Buljevac, “Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?” *Revija za socijalnu politiku* 19, No. 3 (2012): 264, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>.

Office for Work Psychology and Physiology after World War II

The Zagreb Vocational Counselling Department was the only one that “survived” World War II. The one in Belgrade, founded in 1931, was closed as soon as 1933, while the other one in Ljubljana, established in 1938, was closed in 1945.¹⁸ After May 1945, under the newly created socio-economic conditions, it was clear that the Zagreb Department had to be thoroughly reorganised in terms of vocational guidance and selection. Namely, the decreasing number of privately owned businesses and the state’s takeover of the once privately owned enterprises were signals for change. In 1946, the Department was organised under the auspices of the Ministry of Work under the scientific supervision of the University Department of Psychology in Zagreb. Therefore, its name was once again changed to the Office for Work Psychology and Physiology at the Ministry of Work of the People’s Republic of Croatia. From 1945 until 1948, the number of users was constantly increasing, and by 1948, when the Office was closed, it had reached 5,000 counselled individuals, which was a record.¹⁹ After the war, the Office employed five psychologists and a physician. The psychologist Zoran Bujas was the head of the Office (employed in the Centre since 1936), assisted by the psychologists Boris Petz, Angelina Borić, Jelena Kajfeš, Milutin Dobrenić, and the physician Sergije Dogan.²⁰

According to archival sources, the Office expanded its activities, especially regarding the surveys of educationally deprived children, mentally disordered children, war orphans, and children without adequate parental care. Most often, the state authorities would refer these children and youth to the Office of the Ministry of Social Welfare, various elementary schools in Zagreb, *Narodna uzdanica* Asylum/orphanage, Marko Orešković orphanage, Jastrebarsko orphanage, Institute for the Education of Deaf and Mute Children, etc. As far as is known, the Office cooperated with the institutions located primarily in Zagreb and its surroundings, though children cared for in these institutions came from different Yugoslav regions.²¹ To understand the constant increase of assessments and counselling of children and youth with developmental disabilities at the Office, it is important to emphasise that in the initial post-war period (1945–1953), the social care services or the state focused on war victims, children, youth, and disabled veterans. Namely, the state was the leading provider of social protection, which the Ministry of Social Welfare operationally managed. Social institutions operating in different areas – for example, the Office for Work Psychology and Physiology – provided social protection services to the most vulnerable members of society.²²

18 *Izveštaj 1933.*, 4. Zoran Bujas, “Neki problemi u vezi sa osnivanjem savjetovališta pri izboru zanimanja,” in *Izbor zanimanja: materijali sa savjetovanja o izboru zanimanja održanog 10. i 11. decembra 1951* (Beograd: Institut rada pri Savjetu za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNRJ, 1952), 7.

19 Bujas, “Neki problemi u vezi sa osnivanjem savjetovališta,” 8–10.

20 Tarbuk, “Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja,” 18.

21 HR DAZG-239 Zavod za fiziologiju i psihologiju rada, sig. 8, Prijavne karte 23401-23510, 1946. Sig. 9, Prijavne karte 23511-23600, 1946. Sig. 4, Opći spisi, Izveštaj o području rada Zavoda za savjetovanje pri izboru zvanja, 9 July 1946.

22 Vlado Puljiz, “Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.-1960. godine,” *Ljetopis socijalnog rada* 13, No. 1 (2006): 15. Zoran Sućur, “Razvoj socijalne pomoći i socijalne skrbi u Hrvatskoj nakon Drugoga

In the early years of its continuous development, the Yugoslav socialist society underwent an excruciating and violent process to reach the current ideal: industrialisation.²³ Industrial workers carried out the transformation of the predominantly agrarian pre-war society to a modern socialist society. Thus, the working class was the leading class of the socialist society.²⁴ It was not a coincidence that the state strived to invest considerable efforts in ensuring workplaces for everyone, even the most vulnerable members of the new socialist society (the mentally, intellectually, or physically disabled), though in accordance with their abilities. This was the niche where the services that the Office provided should have been crucial for the young and vulnerable members of society, as it was the only institution of its kind in the state. Namely, in theory, the socialist-humanist approach to the rehabilitation of disabled persons is manifested in society's commitment to training the disabled for productive work; in the rational approach to these issues (training for the jobs that correspond to one's psychophysical abilities); and in the obligations of the rehabilitated persons towards society.²⁵ However, the state, though formally and for reorganisational reasons, disbanded the Office for Work Psychology and Physiology, thus incapacitating itself at the moment when it was crucial to appropriately address the matter of the professional orientation of disabled children and youth.

According to Zoran Bujas, the head of the Office, the attitude of the communist authorities towards the Office was strongly influenced by the decision of the (Soviet) Central Committee of the All-Union Communist Party (the Bolsheviks) of 4 June 1936, in which psychotechnical methods were condemned as unscientific and anti-Marxist.²⁶ Therefore, as early as 1946, attacks began, first against the psychodiagnostic methods used by the Office (including psychotechnical procedures, besides mental abilities tests) and then against the head of the Office, Zoran Bujas, as well as its research and academic supervisor, Professor Ramiro Bujas. In the column "Cultural Life," published in the newspaper *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* on 26 August 1946, a review and criticism of the work of the Office for Work Psychology and Physiology was published. The reproaches were aimed especially against the methods of psychological testing, which, according to the author, should evolve "through the development and enrichment of psychological science and adapt to the current forms of social life, which also condition the individuals' political life".²⁷ In other words, the so-called

svjetskog rata," *Revija za socijalnu politiku* 10, No. 1 (2003): 1–22, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i1.137>.

23 For more information about this topic, see Sandra Cvikić, "Vukovar u drugoj polovici 20. stoljeća: društveni uzroci nasilja," (PhD diss., University of Zagreb, 2016), accessed on 17 February 2025, <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud:940>.

24 Ivana Žebec Šilj and Sandra Cvikić, "Made in Yugoslavia: Goods from the Sunny Side of Communism," *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 32, No. 2 (2022): 209, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.21638/spbu19.2022.214>. Vlado Puljiz, "Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu," *Sociologija i prostor* 40, No. 3/4 (157/158) (2002): 374.

25 Vojislav Kovačević, "Osnovni problemi profesionalnog aspekta rehabilitacije i mentalno retardirane omladine na nivou debiliteta," *Defektologija* 2, No. 3 (1966): 52.

26 Bujas, "Neki problemi u vezi s osnivanjem savjetovališta pri izboru zanimanja," 10.

27 "Problem savjetovanja pri izboru zvanja. Povodom članka 'Svaki na svoje mjesto' objavljenog u Narodnom listu od 18. kolovoza 1946," *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 25 August 1946, 5.

“mechanistic methods of the outdated psychology” that had met the requirements of capitalist production were in no way appropriate for the new socio-political circumstances.²⁸ Even though this attitude could point to a certain gap in the concept of working with children and youth with disabilities between the communist authorities and the previous Centre’s work, we can safely state (although this topic has not yet been thoroughly investigated) that dealing with this population before and after 1945 only varied in terms of the scope and intensity of activities. Namely, from its founding until 1945, the Centre was primarily driven by the demands of the real economic sector, and therefore tested and counselled children and youth with disabilities mostly within regular procedures, together with other applicants/visitors of the Centre, i.e. as one (minor) part of its predominantly economically driven mission. On the other hand, between 1945 and 1948, the communist regime pushed the Centre’s activities primarily or exclusively towards the social welfare sector.

Although the Office was abruptly disbanded, during the work of the professional staff at the Office, much knowledge and experience had been accumulated that would be significant or even crucial in the future for formatting the applied and scientific work in psychology, education and rehabilitation sciences, pedagogy, and occupational health. The work with disabled children and youth was what the abovementioned psychologist Angelina Borić excelled in.

Angelina Borić had been employed at the Office since 1946. Prior to her engagement in the Office, she was a professor at the Teacher’s College (a vocational school). It could be indicative that Zlatko Pregrad, a former Vocational Counseling Centre’s psychotechnician, was also employed at the Teacher’s College between 1937 and 1946, suggesting a possibility that their career paths might have intersected, and he introduced her to the Office. However, adequate arguments for such a conclusion have still not been established. During her pedagogy, psychology, and philosophy studies, Angelina Borić came into contact with Professor Ramiro Bujas and his assistant Dr Adela Ostojčić at the University Department of Psychology, who worked closely with the pre-war Vocational Counselling Centre.²⁹ Later, Angelina Borić’s career was closely related to scientific and practical work with children with mental disorders. Boris Petz wrote in his memoir: “Zoran Bujas gladly left me to conduct examinations and interviews independently but also encouraged me to carry out research based on the collected data.”³⁰ Therefore, it is highly probable that at the Office, Borić assessed children and youth with disabilities and used the collected data to research this issue. After the Office for Work Psychology and Physiology was suddenly shut down in the second half of 1948 due to political reasons, Borić was directed to work on establishing the Mental Retardation Studies at the existing Defectology Department (founded in

28 Ibid.

29 HR-DAZG-239 Zavod za fiziologiju i psihologiju rada, sig. 4, Opći spisi, Borić Angelina preuzimanje, 1 October 1946.

30 Boris Petz, “Zoran Bujas u mojim sjećanjima na neka razdoblja našeg zajedničkog rada,” in Branko Sokač, ed., *Zoran Bujas 1910–2004, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Spomenica preminulim akademikima, svezak 129* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005), 45.

1947) of the College of Pedagogy (the precursor of the Faculty of Teacher Education), where she was elected professor and became the head of the Defectology Department in 1949.³¹ Based on her previous research, she published the book *Mental Insufficient Development* in 1960, peer reviewed by her colleague from the Office, Boris Petz, whom she thanked in the “Foreword” for his constructive suggestions and expertise.³² According to articles in professional journals and newspapers, the book was the first such work written on this topic in Croatian, and it aroused considerable interest from the scientific and professional community, leading to the culmination of her career.³³ In 1962, the College of Pedagogy reform also resulted in the founding of the College of Defectology, an independent higher education institution in Zagreb. Angelina Borić, the head of the Department of Defectology, and Zoran Bujas, the former head of the Office for Work Psychology and Physiology, were involved in the establishment of the College. Borić collaborated with Bujas, Professor Dr Petar Šimleša, Professor Dr Petar Guberina, and the members of the Student Club of the Defectology Department on drawing up the concept of the College of Defectology as a higher education institution, its curriculum, and staff structure. In the years after the Office was disbanded, Borić obviously kept collaborating with her colleagues. Moreover, her experience at the Office strongly influenced her scientific efforts at the College of Defectology. On the occasion of the 300th Anniversary of the University of Zagreb, among other activities at the College of Defectology, it was proudly stated that the two projects Borić led as the principal researcher were accepted for collaboration with the US Ministry of Health, Education and Social Care – Department for Professional Rehabilitation. One of them was carried out in collaboration with Michigan State University. Thematically, all three projects – “Some Factors that Determine the Success of Mentally Retarded Persons in Industry” (*Neki faktori koji određuju uspjeh mentalno ratardiranih osoba u industriji*), “The Relationship between Education in a Special School and the Success of Employment of Mentally Retarded Students in Industry” (*Odnos obrazovanja u specijalnoj školi prema uspješnosti zapošljavanja mentalno retardiranih učenika u industriji*), and “Cross Cultural Attitudes Toward Education and Rehabilitation of Handicapped” (*Međukulturalni stavovi prema obrazovanju i rehabilitaciji hendikepiranih osoba*) – had a strong professional orientation component.³⁴ In that regard, it could be stated that Borić’s work experience in the Office for Work Psychology and Physiology strongly influenced her subsequent scientific interest. In May 1965, when the College of Defectology became a constituent unit of the University of Zagreb, Borić was elected dean. She served until 1970. From 1971 until her retirement in 1979, she was the head of the Mental Retardation Centre in Zagreb.³⁵

31 Milan Berkeš, “Profesor Angelina Borić dekan Visoke defektološke škole,” *Pregled problema mentalno nedovoljno razvijenih osoba* 2, No. 6 (1966): 316, 317.

32 Angelina Borić, *Mentalna nedovoljna razvijenost, Predgovor* (Zagreb: Društvo za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama, 1960), II.

33 M[ilos?], Đurašević, “Angelina Borić: Mentalna nedovoljna razvijenost,” *Telegram*, 7 October 1960, 10.

34 Angelina Borić and Vladimir Stančić, “Visoka defektološka škola u Zagrebu,” in Jaroslav Šidak, ed., *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, II. (Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1970), 403, 406.

35 “Povijest,” Sveučilište u Zagrebu Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, accessed on 17 February 2025, https://www.erf.unizg.hr/o_fakultetu/povijest.

Psychological Academic Background and Psychodiagnostic Expertise in Grounding Work of Vocational Counselling Centre/Department with Children and Youth with Disabilities

The description of how the groundwork of the Vocational Counselling Centre/Office for Work Psychology and Physiology (Centre/Office) with schoolchildren and youth with disabilities looked like from the perspective of psychological expertise calls for the elaboration on at least three topics:

1. The academic psychological background of psychologists employed at the Centre/Office
2. Psychological instruments applied when working with children and youth with disabilities at the Centre/Office
3. The properties and examples of psychological diagnostics and occupational counselling of schoolchildren and youth with disabilities at the Centre/Office

The following sections aim to elaborate on these topics within the constraints of this scientific article.

The academic psychological background of psychologists employed at the Centre/Office

Given that the structure of the economic activities and development trends dominantly determine the educational programmes developing the appropriate competencies of the future young employees, the psychologists employed at the Centre/Office were expected to primarily assess the status of the abilities crucial for developing these competencies. Based on this, guidance on the choice of possible occupations was conducted, considering the motivation and wishes of the young people referred to the Centre/Office. The economic activities in Zagreb and in the areas of Croatian economic interest during the 1930s were characterised by the development of crafts and industry, and the founders and predominant users of the Centre/Office tasked the employed psychologists with assessing the intellectual qualities and psychomotor competencies required for craft and industrial occupations.³⁶

The field of psychology (which was still a young discipline globally at the time) focused on applying the relevant scientific knowledge to assess the abilities relevant to certain professions and mostly involved psychotechnics and the psychology of intellectual abilities, more precisely, the psychology of intelligence. Before we briefly explain these two psychology fields relevant to the development of human professional competencies, it is vital to point out a fact particularly relevant to the expertise of the Centre/Office's psychologists. The psychologists employed at the Centre/

36 Žebec Šilj and Žebec, "Osnivanje i djelatnost Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja," 5–28.

Office started to develop their knowledge in these two expert fields (psychotechnics and intelligence) based on the academic psychology education that started at the University of Zagreb several years before the establishment of the Centre/Office and was characterised by an exact physiological approach to psychological processes and by experimental methodology.³⁷

Psychotechnics is the original name for applied psychology, devised by W. Stern³⁸ and affirmed by the founder of that psychological field, H. Münsterberg, at the very beginning of the 20th century.³⁹ However, it primarily included the application of scientific psychological knowledge in the field of work and working abilities assessment, industry, career choice, and professional guidance. Psychotechnics is characterised by the exceptional production of psychotechnical instruments simulating the requirements of the most representative industrial machines and is widely used in job selection procedures for measuring psychomotor skills and dexterity. Due to the notable presence of psychotechnics in work psychology at that time (used especially for employee selection), Zoran Bujas, one of the first and most prominent Vocational Counselling Centre employees, completed his doctoral studies in psychology (1933–1936) with H. Piéron, a leading French psychotechnician.⁴⁰ However, due to the insufficient criterion and construct validity of psychotechnical instruments and partly because of the changes in the structure of economic activities in the coming years, this approach to career choice and professional guidance has been gradually abandoned since the mid-1950s.

In contrast to psychotechnics, the psychology of intelligence is an approach to human intellectual abilities that kept developing continuously during the 20th century, in terms of both theoretical models and application.⁴¹ This field of psychology arose from the need of the French educational system at the beginning of the 20th century to identify students with intellectual disabilities, which was successfully answered by A. Binet and T. Simone, who devised the Binet-Simon scale for assessing intellectual status.⁴² This scale for assessing the intellectual status of students was the first instrument for measuring intelligence – the ability of an individual to understand complex ideas, adapt effectively to the environment, learn from experience, and engage in various forms of judgment in order to overcome obstacles with thought.⁴³ From then and until today, numerous intelligence assessment instruments have been systematically developed in all areas of applied psychology (education, work psychology, clinical psychology, professional guidance, and others), and it is significant that the first of

37 Kruno Matešić, *Psihodijagnostička sredstva* (Jastrebarsko: Naklada Slap), 29–31.

38 Kurt Landau, "Psychotechnical aspects in engineering disciplines," *Zeitschrift für Arbeitswissenschaft* 77 (2022): 23–38, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.1007/s41449-022-00325-7>.

39 Robert R. Hoffman and Kenneth A. Deffenbacher, "A brief history of applied cognitive psychology," *Applied Cognitive Psychology* 6, No. 1 (1992): 1–8, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.1002/acp.2350060102>.

40 Matešić, *Psihodijagnostička sredstva*, 39.

41 Ian J. Deary, "Intelligence," *Annual Review of Psychology* 63 (2012): 453–82, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100353>. Robert J. Sternberg, ed., *Encyclopedia of human intelligence*, Vols. 1 & 2 (New York: Macmillan, 1994).

42 David Hothershall, *Povijest psihologije* (Jastrebarsko: Naklada Slap), 441–44.

43 Ulric Neisser et al., "Intelligence: Knowns and unknowns," *American Psychologist* 51, No. 2 (1996): 77–101, accessed on 17 February 2025, <https://doi.org/10.1037/0003-066X.51.2.77>.

them were soon employed in the work of the Centre/Office. The demand for cultural and social suitability of intelligence tests for Centre/Office users and the need to assess intelligence in specific groups of children and youth led to the development of original Croatian intelligence tests by Z. Bujas and his colleagues at the Centre/Office.⁴⁴ In addition, it led to the dominance of intelligence measurements over psychotechnics in work psychology (the trend existed globally).

Based on the above, we can conclude that the academic psychological foundation for diagnosing the abilities of children and youth referred to the Centre/Office was mostly based on the biological determinants of these abilities. This was one of the key reasons for the conflict with the ruling communist ideology of the time (which strongly advocated people's equality in terms of their abilities and denied the biological determination of human lifespan development) and, consequently, for the state's dissolution of the Centre/Office.⁴⁵

Psychological instruments applied for working with children and youth with disabilities within the Centre/Office

The existing scientific publications on the psychodiagnostic instruments used for the Centre/Office's work do not contain any information on the special psychodiagnostic procedures used for children and youth with developmental disabilities.⁴⁶ On the one hand, this is expected because, to reliably and empirically confirm that a person shows sub-average abilities, this must be determined by an instrument that also tests "average" persons, i.e. people with "normal" abilities. On the other hand, better differentiation of schoolchildren and youth with disabilities requires an instrument adapted to that population.

In this regard, the only available publication that mentions psychodiagnostic instruments for persons with some aspect of intellectual disabilities is the Report of the Zagreb Chamber of Commerce and Industry for the year 1937. Namely, this publication reports on the previously mentioned special series for group examination of the general intellectual abilities of the ungifted youth and those who were not proficient in writing and reading. This instrument was compiled by combining a series of suitable individual tests (according to Yerkes, Rossolim, Hylla-Bobertag, Squier, Porteus, etc.), with certain modifications, into a single whole.⁴⁷ More precisely, this system enables insight into the developmental state of psychological functions characteristic of the general intellectual giftedness of ungifted candidates and those who were not proficient in writing and reading.

44 Matešić, *Psihodijagnostička sredstva*, 34–45.

45 Žebec Šilj and Žebec, "Osnivanje i djelatnost Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja," 18, 19. Krešo Novosel, ed., "Borba za idejnu čistoću u nauci. Osvrt na predavanja iz psihologije," *Studentski list: organ Narodne omladine Zagrebačkog sveučilišta*, 8 January 1949, 4, 5.

46 Matešić, *Psihodijagnostička sredstva*. Matešić, Pavlović, and Korać, "Razvoj psihodijagnostičkih sredstava," 51–79.

47 *Izveštaj 1937.*, 14–17.

Due to the lack of published data on the Centre/Office's psychodiagnostic methods employed for children and youth and the repeatedly reported fact that this population was evaluated at the Centre/Office (sporadically in the first period and systematically since 1945),⁴⁸ the only source for determining the applied psychodiagnostic instruments appropriate for that population was the HR-DAZG-239 *Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* fond of the State Archives in Zagreb. Therefore, the content of this section is based on the photographs of psychological findings from the preserved application cards for regular examination at the Centre/Office and from group test reports archived in the Centre/Office's Letter Archive of the HR-DAZG-239 *Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* fond.

The results of the abovementioned psychological findings for all schoolchildren and youth with developmental disabilities, tested at the Centre/Office in 1946, indicate that these subjects were evaluated primarily with the following tests of general intellectual development: Binet-Simon scale (in some revisions), B.O.B. series, N-series and Z-series (for respondents from 15 years of age). On some of the completed application forms, the testing results were labelled "B". To date, we could not establish whether that indicated the use of some of the Centre/Office's less frequently used tests (which have still not been described in the relevant literature). Alternatively, "B" might be a label for the abovementioned testing procedure developed in 1937 for the group examination of the general intellectual ability of ungifted youth and those who were not proficient in writing and reading.

In the previous section, we mentioned the Binet-Simon scale as the first instrument in history for measuring intelligence, created specifically to diagnose students with intellectual disabilities. The importance of this instrument for psychological science is clearly indicated by the fact that *Science*, one of the world's leading magazines for popularising science, declared the Binet-Simon scale an epoch-making discovery of the 20th century in 1984.⁴⁹ At the Vocational Counselling Centre, one of the three revisions of that test – Terman's, Bobertag's, and Stejskal's – were used.⁵⁰

The B.O.B. [Ballard – Ostojčić – Bujas] series for testing children's intelligence was produced as a Croatian intelligence test based on the original intelligence scale of the English pedagogue and psychologist P. B. Ballard. It was produced by Z. Bujas and A. Ostojčić in 1942 as a verbal-numerical test for group application on children aged between 7 years and 3 months and 13 years and 3 months.⁵¹

The N series is an instrument for testing the intelligence of people without any school education, constructed by Z. Bujas in 1942.

The Z-series is the first completely original Croatian intelligence test for adults. It was developed by R. Bujas and Z. Bujas in 1937.⁵²

The data on the application of the individual psychotechnical procedures for the assessment of specific work abilities – i.e. on work experiments with children and

48 *Izveštaj 1933.*, S. Žebec Šilj, Žebec, "Osnivanje i djelatnost Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja," 11.

49 Hothershall, *Povijest psihologije*, 444.

50 Matešić, Pavlović, and Korać, "Razvoj psihodijagnostičkih sredstava," 51–79.

51 Zoran Bujas and Adela Ostojčić, *Inteligencija i njeno mjerenje* (Zagreb: Tiskara C. Albrecht, 1942), 49–103.

52 Matešić, *Psihodijagnostička sredstva*, 39, 42.

youth with disabilities (with aids and devices specific to the individual professions from the psychotechnical paradigm of ability assessment) – were not included in the application forms archived in the HR-DAZG-239 *Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* fond.

The properties and examples of psychological diagnostics and occupational counselling of schoolchildren and youth with disabilities at the Centre/Office

Due to the lack of literature on the psychodiagnostic instruments that the Centre/Office used for assessing and counselling schoolchildren and youth with disabilities, it is impossible to expect that the *process* of diagnosing and counselling that population will be systematically described in the literature authored by the Centre/Office or anyone else. Thus, the characteristics of the diagnostics and counselling used during the Centre/Office's work with schoolchildren and youth with disabilities will be partly deducted from the annual reports published by the Centre/Office and partly from the application records and other records of the assessments and counselling, archived in the HR-DAZG-239 *Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* fond.

Before analysing the traits of the Centre/Office's work with schoolchildren and youth with disabilities, we should underline two things. Firstly, observing the contents of the application records archived in the HR-DAZG-239 *Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* fond, developmental disabilities is a category that includes a wide range of deviations, from severe forms of mental retardation, physical disability or underdevelopment, to sub-average reading and writing skills or manual dexterity. The basic assessment procedure was probably adjusted depending on the degree of deviations, although no written sources have been preserved about this. Secondly, the basic assessment and counselling procedure at the Centre/Office was constantly revised regardless of the requirements of working with schoolchildren and youth with disabilities. The procedures had been revised ever since the founding of the Centre/Office, at which point the procedures from similar German institutions were applied. Afterwards, new psychodiagnostic instruments were constantly being developed and/or adopted – from the introduction of procedures from the French psychotechnical tradition in 1937 to the radical changes in the social environment and collaborative institutions (economic, health, and scientific) in 1945. Since no annual activity reports were published after 1940, those changes are impossible to trace. The assumptions regarding the Centre/Office's work with schoolchildren and youth during and after the war, in 1945 and 1946, are impossible to determine with certainty. However, we can safely assume that the basic procedures did not differ significantly from those employed in 1944 because the Centre/Office employees remained the same.

The basic procedure for assessing schoolchildren and youth with milder developmental disabilities was probably the same as the one used for children and youth

with no disabilities, as most of those disabilities were officially confirmed/diagnosed only after the standard assessment procedure at the Centre/Office. After the medical examination (conducted to determine any health constraints regarding the possible/desired occupations), the applicants were referred to collective testing to assess their general intellectual development and often technical abilities/giftedness.⁵³ The sub-average development reported by the testing suggested certain groups of simpler professions, so the next step of individual testing depended on whether the applicant expressed a clear desire for a specific profession. In the case a wish was expressed, tests of specific abilities required by that profession were applied based on the profession's psychogram (a profession psychogram is a detailed description of a profession that reliably and precisely describes the appropriate activities of the profession and the required abilities). If the applicant fulfilled those demands, the psychological preconditions were met to recommend the desired profession to the seeker of professional guidance/applicant. On the other hand, if the applicant failed to fulfil the demands of a specific occupation during special tests, he was tested with other special ability tests required by other simple occupations on the labour market. This procedure determined the broader psychological profile of the individual relevant for employment in simple activities, after which the profession psychogram was searched that most closely matched the psychological profile. After the match between the psychogram and the individual's profile had been gained, a recommendation was given for the target profession. If the individual did not express a clear desire for a specific occupation during the counselling, after the assessment of the general intellectual abilities (and eventually technical giftedness), a special abilities test procedure was carried out to create a related psychological profile (relevant for occupations). Finally, a comparison of the psychological profile to profession psychograms was carried out, and the profession that matched was recommended.⁵⁴

The basic assessment/testing procedure for schoolchildren and youth with severe developmental disabilities, preceded by a medical examination, started with an individual assessment of general intellectual development and, eventually, technical giftedness. Depending on the results, following the determination of the general intellectual status, the special abilities test procedure was carried out, very similar to the one for schoolchildren and youth with milder developmental disabilities but with a significantly more limited choice of simple occupations. Considering that for many examined applicants with this status, the application cards contain nothing but the results of the general intellectual abilities test, we can assume that the counsel for choosing a profession was issued based on that result only, without any additional testing of special abilities.

It is important to stress that, according to the available sources, professional counselling of schoolchildren and youth with severe developmental disabilities represented the focus of the Centre/Office's activities in the second half of 1945 (as explained earlier in the paper). However, the care for schoolchildren and youth with developmental

⁵³ *Izveštaj* 1937., 14–17.

⁵⁴ *Izveštaj* 1932., 16–21.

difficulties, in terms of professional counselling, has been present at the Centre/Office since the very beginning of its work, although at the level of milder developmental difficulties. Namely, the Centre/Office's annual report for the year 1933 explicitly suggested (in the context of the institution's expansion) the establishment of a special department for the so-called less gifted, arguing that psychotechnical work acquires a particularly social and humane significance and value if its activities "provide assistance to the weaker, less gifted, and less normal".⁵⁵ This initiative was partly accomplished in 1937 by developing a special series of tests for the group assessment of general intellectual abilities of the ungifted youth and those who were not proficient in writing and reading.

Based on the abovementioned (and related) written sources, we can state that diagnostic and counselling work with schoolchildren and youth – including those with developmental disabilities – was characterised by several professional qualities. Firstly, the Centre/Office constantly searched, implemented, and revised its organisational and psychotechnical procedures. For example, the initial profession psychograms (the basis of every psychotechnical procedure) originated from two volumes of the *Handbuch der Berufe* (Magdeburg-Leipzig, 1927). Furthermore, the organisation of psychotechnical procedures was initially taken from the *Institut für Arbeits- und Berufspsychologie* in Halle and the *Landesarbeitsamt Bayern* in Munich and later enriched with the French system of procedures for testing technical abilities (*Fische d'aptitudes techniques par Piéron*). Moreover, during its existence, the Centre/Office continuously supplemented its collection of aid materials and the apparatus for the psychotechnical testing of special abilities and either prepared Croatian versions of the established international instruments (*Bobertag*, *Stejskal* and *Terman adaptation of Binet-Simone scale*, *Ballard-Ostojčić-Bujas test*, *Alpha Army Test*, *Beta Army Test*, *Northumberland serial*, *George Bennet T-serial*) or developed its own instruments/tests (*Z-serial*, *Serial R*, *Serial R-II*, *Serial N*). Additionally, Centre/Office employees were continuously sent to train in renowned psychotechnical institutions throughout Europe and at foreign or domestic postgraduate studies. Consequently, the scientific production of most Centre/Office employees was significant. Most of them attained doctorates and kept cooperating with university clinics and the Psychological Institute of the University of Zagreb (which is quite unusual for an expert institution in the service of the economy). Finally, the Centre/Office was characterised by an outstanding work ethic, as the number of its service users grew constantly (except for a single recorded two-year stagnation) and all its segments kept developing (facilities, equipment, work organisation, collaborating institutions, number of employees and their qualifications), often accompanied by ultimate workload for the employees.

To empirically illustrate the work of the Centre/Office with schoolchildren and youth with developmental difficulties after the end of World War II, we will present a numerical description of the conducted examinations and the corresponding results in the second half of 1945 and in 1946.

⁵⁵ *Izveštaj 1933.*, 15.

According to the records kept in the Centre/Office’s archives, from June to October 1945, 134 school children and youth referred to the Centre/Office as persons with developmental or behavioural disabilities were examined and professionally counselled. Of these, the results of 111 examinees were recorded and statistically analysed because the remaining 23 could not be examined (they did not speak or did not understand speech, could not maintain attention, or did not want to cooperate).

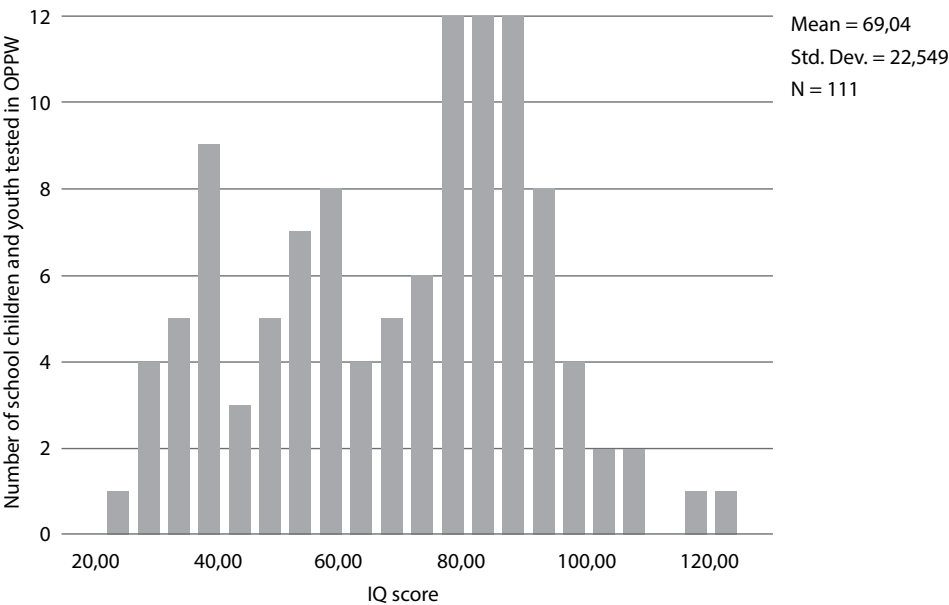
The following table and corresponding graphic show the intellectual status of that group of schoolchildren and youth.

Table 1: Descriptive statistics of IQ scores of schoolchildren and youth examined at the *Office for Psychology and Physiology of Work* (Centre/Office) during 1945 (from June until October) who were referred to the Centre/Office because of developmental difficulties in intellectual functioning or behaviour.

Descriptive statistics		Statistic value	Std. Error
IQ	Mean	69.04	2.140
	Median	74.00	
	Variance	508.453	
	Std. Deviation	22.549	
	Minimum	23.00	
	Maximum	124.00	
	Range	101.00	
	Interquartile Range	35.00	
	Skewness	-.141	.229
	Kurtosis	-.789	.455

The findings presented in the previous table and the following Figure show that 85 % of the tested children and youth showed below-average results, of which the best 21 % are in the low average category. The lowest results (IQ = 23–30) indicated severe forms of intellectual underdevelopment, but there were also two examinees with above-average abilities (but obviously with other difficulties). This led to a significant dispersion of the results and large values of the related measures (SD, interquartile range), so we can conclude that the employed psychodiagnostic instruments could differentiate well between the tested schoolchildren and youth with difficulties.

Figure 1: Distribution of schoolchildren and youth with developmental difficulties in intellectual functioning or behaviour, referred to the Centre/Office from June until October 1945 based on IQ scores.

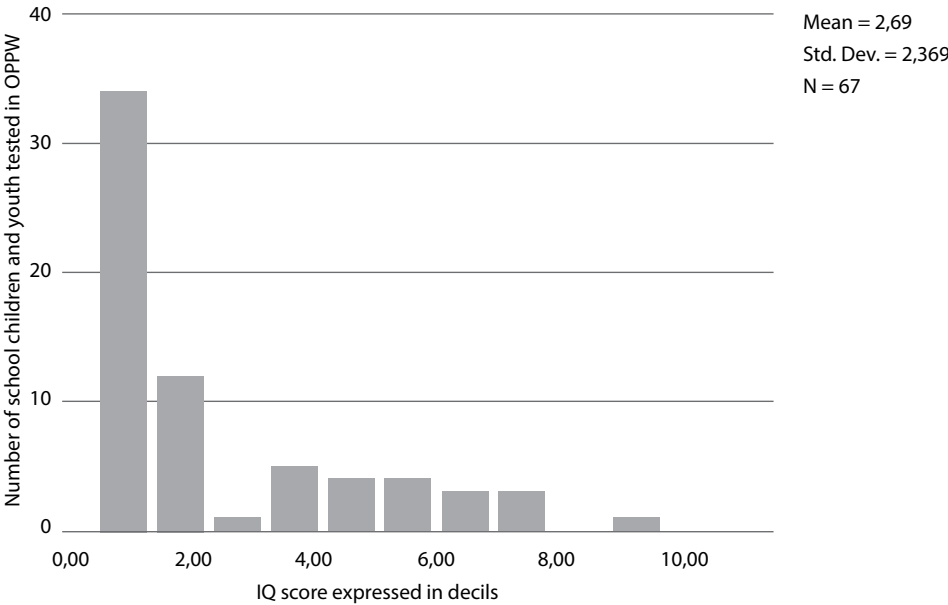

From March to September 1946, in the existing (accessible) parts of the HR-DAZG-239 *Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* archive, 93 application forms of schoolchildren and youth tested at the Centre/Office in the category of persons with developmental or behavioural disabilities were found. They were sent to the Centre/Office from four children’s homes (*Civic Children’s Home, Tuškanac Children’s Home, Marko Orešković Children’s Orphanage, Velika Gorica Children’s Home*), two shelters (*Zagreb Children’s Shelter, Central Children’s Shelter*), from *Men’s Youth Home, University Hospital for Mental diseases*, and from the institutions where the *Ministry of Social Welfare* referred those schoolchildren and youth. Of the listed 93 application cards, some did not contain the intellectual ability test result, some did not state the age (which is why the IQ could not be calculated), and some were measured with instruments for which we lacked any available assessment standards. Consequently, the results of only those schoolchildren and youth whose intellectual ability was assessed via the B.O.B series or the Binet-Simon scale could be presented (67 of them, in total). These results are expressed in deciles because that was the only scale on which the results of both tests could be presented uniformly. The presentation of these results is in the following table and figure.

Table 2: Descriptive statistics of IQ scores on a decile scale of schoolchildren and youth examined at the Centre/Office in 1946 (from March until September), referred to the Centre/Office because of developmental difficulties in intellectual functioning or behaviour.

Descriptive statistics		Statistic value	Std. Error
IQ score expressed on a decile scale	Mean	2.7	.29
	Median	1.00	
	Variance	5.61	
	Std. Deviation	2.37	
	Minimum	1.00	
	Maximum	10.00	
	Range	9.00	
	Interquartile Range	3.00	
	Skewness	1.317	.293
	Kurtosis	.641	.578

Figure 2: Distribution of schoolchildren and youth with developmental difficulties in intellectual functioning or behaviour, referred to the Centre/Office from March until September 1946, based on IQ scores expressed on a decile scale.

The findings contained in Table 2 and Figure 2 show that the tested schoolchildren and youth, sent from the abovementioned care homes, shelters, and institutions from the domain of the Ministry of Social Welfare, showed a significantly weaker intellectual status compared to the children tested at the Centre/Office in the second half of 1945. Namely, over 77 % of the tested children and youth with special care showed sub-average intellectual development, of which 51 % suffered from the most severe forms of underdevelopment. This is why the distribution showed a significant positive asymmetry. In the tested sample, only one applicant showed above-average intellectual development. According to statistical indicators ($CV=88.2\%$), the distribution shows a large dispersion, but the fact that 51 % of examinees were classified in the same decile indicates that the decile scale quite roughly differentiated the tested children and youth (but it was the only available scale for displaying the results of both tests applied).

By comparing the results of both groups of tested schoolchildren and youth with developmental disabilities, it is clear that the group referred to the Centre/Office from special care homes (during 1946) was significantly more vulnerable in terms of these disabilities. However, the educational work with both groups of schoolchildren and youth, as well as professional counselling and subsequent professional work after the testing at the Centre/Office, was subject to exact guidelines and a more realistic perspective.

In the context of the history of psychological work and care for children and youth with disabilities, we should mention the psychologist Dr Anka Matić, although she was not an employee and probably not even a collaborator of the Centre. On the contrary, according to the sources that reported criticism of the Centre's activities, Anka Matić indirectly challenged the components and integrity of the scientific paradigm of the psychological diagnostic procedures employed at the Centre/Office and thus the results of its work.⁵⁶ After her education in France and a short career at the University of Zagreb's Institute of Psychology, Anka Matić dedicated herself to working with children and youth with difficulties at the Counselling Centre for the Education of Children and Youth in Zagreb.

Conclusion

During the 1930s, the work of the Vocational Counselling Centre, based on the scientific expertise of a group mostly consisting of psychologists, resulted in what would later represent the core of the so-called Zagreb Circle of Psychology (*Zagrebački psihološki krug*). On those foundations, during the 1940s, the Office for Work Psychology and Physiology became a pool for developing the personnel for scientific work in education, rehabilitation, and psychology. Therefore, the Office for Work Psychology and Physiology made a notable impact on training the experts and developing scientific work with children and youth with disabilities after World War II.

⁵⁶ Novosel, "Borba za idejnu čistoću u nauci," 4, 5.

In the given historical circumstances, the Centre/Office, in a modern and professional (scientific) way, provided care to the population with disabilities. We could even say that this was the beginning of professional care for the population with disabilities from the social sciences perspective. Until then, youth with disabilities had depended on their subjective assessment if they wanted to determine what sort of work they could handle. Therefore, the Centre/Office's mission was to provide vocational counselling and function as an indispensable component of social care for children and youth with disabilities.

From a psychological perspective, we could conclude that the Centre/Office's work with children and youth with developmental disabilities was highly professional and socially compassionate at the time in terms of both diagnostics and counselling. Thus, it significantly improved the quality of life of the population in question in Zagreb after the end of World War II. Furthermore, this population's psychological diagnostics and educational-vocational counselling became a regular work process of the subsequent Psychological Department of the Croatian Employment Service, which contained specific annual cooperation plans with educational institutions responsible for that population. However, additional research efforts will be required to thoroughly analyse the archival materials kept in the *HR-DAZG-239 Zavod za fiziologiju i psihologiju rada* fond. Additionally, the archive materials and publications of today's Croatian Employment Service should also be examined, for which consent has already been requested.

To conclude, during its work with schoolchildren and youth with disabilities, the Vocational Counselling Centre/Office for Work Psychology and Physiology established four foundations for constructing the process of that population's social welfare. First, it developed the assessment procedures for this vulnerable social group's professionally relevant cognitive and motor abilities. Secondly, it conducted continuous diagnostics and vocational counselling of a remarkable number of members of this population throughout the 15 years marked by economic depression and war. Thirdly, it provided experience in the field of psychology and rehabilitation to several future Zagreb University professors who participated in founding the educational rehabilitation studies at the same university and later led them. Finally, it developed the organisational structure and trained the leading person – Mrs Jelena Kajfeš - of professional counselling relaunched during the 1950s within the Croatian Employment Service, which has remained in place and worked with schoolchildren and youth with disabilities until today.

Bibliography

Archival sources

- HR DAZG – Državni arhiv u Zagrebu:
– HR DAZG – 239 – Zavod za psihologiju i fiziologiju rada.

Literature

- Bentley, Jerome H. "Vocational Guidance of Youth." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 194, No. 1 (1937): 34–41.
- Berkeš, Milan. "Profesor Angelina Borić dekan Visoke defektološke škole." *Pregled problema mentalno nedovoljno razvijenih osoba* 2, No. 6 (1966): 316, 317.
- Borić, Angelina and Vladimir Stančić. "Visoka defektološka škola u Zagrebu." In Jaroslav Šidak, ed. *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, II., 403–07. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1970.
- Borić, Angelina. *Mentalna nedovoljna razvijenost*. Zagreb: Društvo za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim osobama, 1960.
- Bujas, Zoran and Adela Ostojčić. *Inteligencija i njeno mjerenje*. Zagreb: Tiskara C. Albrecht, 1942.
- Buljevac, Marko. "Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?" *Revija za socijalnu politiku* 19, No. 3 (2012): 255–72. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>.
- Cvikić, Sandra. "Vukovar u drugoj polovici 20. stoljeća: društveni uzroci nasilja." PhD diss., University of Zagreb, 2016.
- Deary, Ian J. "Intelligence." *Annual Review of Psychology* 63 (2012): 453–82. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100353>.
- Dugac, Željko. *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Hoffman, Robert R. and Kenneth A. Deffenbacher. "A brief history of applied cognitive psychology." *Applied Cognitive Psychology* 6, No. 1 (1992): 1–8. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.1002/acp.2350060102>.
- Hothershall, David. *Povijest psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.
- Kovačević, Vojislav. "Osnovni problemi profesionalnog aspekta rehabilitacije i mentalno retardirane omladine na nivou debiliteta." *Defektologija* 2, No. 3 (1966): 51–57.
- Landau, Kurt. "Psychotechnical aspects in engineering disciplines." *Zeitschrift für Arbeitswissenschaft* 77, (2022): 23–38. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.1007/s41449-022-00325-7>.
- Lesjak, Vladimir. *Bibliografija: 1924–1982.: profesionalna orijentacija i selekcija: autori i ustanove zagrebačkog i sisačkog-banijskog područja*. Zagreb: Savez društava za profesionalnu orijentaciju SR Hrvatske: Savez samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje Hrvatske, 1986.
- Matešić, Krunoslav. *Psihodiagnostička sredstva*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2010.
- Matešić, Krunoslav, Sara Pavlović, and Dora Korać. "Razvoj psihodiagnostičkih sredstava u Stanici za savjetovanje pri izboru zvanja (1932. - 1948.)." In Vlatka Vukelić and Mijo Beljo, eds. *Povijesni razvoj primijenjene psihologije u Hrvatskoj tijekom prve polovice XX. stoljeća: Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja u Zagrebu (1931. - 1948.)*, 51-79. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2020.
- Neisser, Ulric, Gwyneth Boodoo, Thomas J. Bouchard Jr., A. Wade Boykin, Nathan Brody, Stephen J. Ceci, Diane F. Halpern, John C. Loehlin, Robert Perloff, Robert J. Sternberg, and Susana Urbina. "Intelligence: Knowns and unknowns." *American Psychologist* 51, No. 2 (1996): 77–101. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.51.2.77>.

- Petz, Boris. "Zoran Bujas u mojim sjećanjima na neka razdoblja našeg zajedničkog rada." In Branko Sokač, ed. *Zoran Bujas 1910–2004, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Spomenica preminulim akademikima*. Svezak 129, 43–52. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005.
- Puljiz, Vlado. "Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.-1960. godine." *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 7–28.
- Puljiz, Vlado. "Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu." *Sociologija i prostor* 40, No. 3/4 (157/158) (2002): 367–85.
- Sternberg, Robert J., ed. *Encyclopedia of human intelligence*, Vols. 1 & 2. New York: Macmillan, 1994.
- Šešo, Zvonko. "Počeci djelovanja službe za zapošljavanje u Hrvatskoj." *Revija za socijalnu politiku* 7, No. 2 (2000): 175–82. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.3935/rsp.v7i2.256>.
- Šućur, Zoran. "Razvoj socijalne pomoći i socijalne skrbi u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata." *Revija za socijalnu politiku* 10, No. 1 (2003): 1–22. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i1.137>.
- Tarbuk, Dragan. "Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja." *Zapošljavanje: delegatski informator samoupravnih interesnih zajednica i Udružene samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje* Zagreb 6, No. 2 (1982): 7–18.
- Žebec Šilj, Ivana and Mislav Stjepan Žebec. "Osnivanje i djelovanje Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja od 1931. do 1948. godine – početak primijenjene psihologije u Hrvatskoj." *Suvremena psihologija* 21, No.1 (2018): 5–28. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.21465/2018-SP-211-01>.
- Žebec Šilj, Ivana and Željko Dugac. "Pravi čovjek na pravom mjestu – socio-ekonomska struktura ispitanika Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja." In Vlatka Vukelić and Mijo Beljo, eds. *Povijesni razvoj primijenjene psihologije u Hrvatskoj tijekom prve polovice XX. stoljeća : Stanica za savjetovanje pri izboru zvanja u Zagrebu (1931. – 1948.)*, 81–111. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2020.
- Žebec Šilj, Ivana and Sandra Cvikić. "Made in Yugoslavia: Goods from the Sunny Side of Communism." *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 32, No. 2 (2022): 209–27. Accessed February 17, 2025. <https://doi.org/10.21638/spbu19.2022.214>.

News and magazine articles

- Đurašević, M[ilos?]. "Angelina Borić: Mentalna nedovoljna razvijenost," *Telegram*, October 7, 1960, 10.
- Forenbacher, Aurel. "Osvrt na jedanaest godina savjetovanja kod izbora zvanja u Hrvatskoj." *Vjesnik rada* 1-8 (1943): 4–13.
- Novosel, Krešo, ed. "Borba za idejnu čistoću u nauci. Osvrt na predavanja iz psihologije." *Studentski list: organ Narodne omladine Zagrebačkog sveučilišta*, January 8, 1949, 4, 5.
- Priselac, Branko, ed. "Problem savjetovanja pri izboru zvanja. Povodom članka 'Svaki na svoje mjesto' objavljenog u Narodnom listu od 18. kolovoza 1946." *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, August 25 1946, 5.

Published sources

- Bujas, Zoran. "Neki problemi u vezi sa osnivanjem savjetovališta pri izboru zanimanja." In *Izbor zanimanja: materijali sa savjetovanja o izboru zanimanja održanog 10. i 11. decembra 1951*, 5–19. Beograd: Institut rada pri Savjetu za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNRJ, 1952.
- *Izvještaj o radu Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja za godinu 1932*. Zagreb: Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, 1933.
- *Izvještaj o radu Stanice za savjetovanje pri izboru zvanja za godinu 1933*. Zagreb: Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, 1934.

- *Izveštaj o radu Stanice za savjetovanje o izboru zvanja kod Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.* Zagreb: Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, 1938.
- *Izveštaj o radu Stanice za savjetovanje o izboru zvanja kod Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1938.* Zagreb: Trgovinska komora u Zagrebu, 1939.

Web pages

- Sveučilište u Zagrebu Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet. *Povijest*. Accessed January 14, 2025. https://www.erf.unizg.hr/o_fakultetu/povijest.

Ivana Žebec Šilj, Mislav Stjepan Žebec

VLOGA CENTRA/ODDELKA/URADA ZA POKLICNO SVETOVANJE PRI POSTAVLJANJU TEMELJEV DELA Z INVALIDNIMI OTROKI IN MLADOSTNIKI V ZAGREBU PO 2. SVETOVNI VOJNI: ZGODOVINSKA IN PSIHOLOŠKA PERSPEKTIVA

POVZETEK

Center za poklicno svetovanje je bil ustanovljen 19. junija 1931 z odlokom izvršnega odbora Urada za izboljšanje trgovine pri Gospodarski, industrijski in trgovinski zbornici v Zagrebu. Njegova glavna naloga je bila svetovanje mladim pri izbiri obrtnih poklicev in poklicnih šol na podlagi zdravniške in psihološke ocene njihovega telesnega razvoja in zdravja oziroma sposobnosti in motivacije. V sedemnajstih letih je Center za poklicno svetovanje (pozneje preimenovan v Oddelek za poklicno svetovanje in Urad za psihologijo in fiziologijo dela) obiskalo več kot 30.000 ljudi, od katerih jih je več kot 20.000 opravilo psihološko testiranje. Čeprav se je število pregledanih in testiranih oseb v zadnjih letih delovanja Centra/Oddelka/Urada zelo povečalo, so ga leta 1948 zaprli iz ideoloških razlogov.

V zadnjih treh letih njegovega obstoja in v prvih letih novega komunističnega režima je Urad za psihologijo in fiziologijo dela opravljal vedno več ocen otrok z motnjami v duševnem in telesnem razvoju, zlasti tistih iz nekaterih zagrebških sirotišnic, npr. iz Doma za otroke Marko Orešković. Po ocenah so nekatere od njih namestili v Zavod za usposabljanje duševno zaostalih otrok v Veliki Gorici.

Ob zaprtju Urada za psihologijo in fiziologijo dela so bili v njem zaposleni zdravniki in pet psihologov. Ena od njih, Angelina Borić, je napisala knjigo *Mentalna nedovoljna razvijenost* (Mentalna nezadostna razvitost) (1960). Leta 1962 je bila med soustanoviteljki Visoke defektološke šole.

V prispevku je analiziran pomen Urada za psihologijo in fiziologijo dela pri postavljanju temeljev za delo z invalidnimi otroki in mladostniki, zlasti v obdobju po 2. svetovni vojni. Poleg tega so predstavljeni in obravnavani razpoložljivi arhivski podatki o uporabljenih psiholoških instrumentih in diagnostičnih rezultatih, povezanih z njimi.

Agnese Zviedre*

Examining the Representation of Intellectual Disability during the Soviet Times and after Regaining Independence in Latvia: a Case Study of Children's Care Home No. 2, Baldone**

IZVLEČEK

PREUČEVANJE PODOBE MOTENJ V DUŠEVNEM RAZVOJU V ČASU SOVJETSKE ZVEZE IN PO PONOVI OSAMOSVOJITVI V LATVIJI: ŠTUDIJA PRIMERA DOMA ZA OTROKE ŠT. 2, BALDONE

V preteklih desetletjih so medijski in kulturni narativi pomembno vplivali na politične diskurze in pogosto prikazovali idealizirane podobe posameznikov s privlačnimi lastnostmi, da bi podprli cilje in ideale socializma. Znanstveniki, ki proučujejo invalidnost in se osredotočajo na vzhodnoevropski kontekst, ugotavljajo, da so bili v času Sovjetske zveze invalidi v likovni umetnosti in medijih pogosto prikazani skozi posebne narative, ki so poudarjali motive junaštva, sočutja in skrbi. To podobo je močno oblikovala sovjetska ideologija, na kateri so temeljili družbeni miti, ki so dajali prednost telesnemu blagostanju in produktivnosti kot temeljnima pogojema za sodelovanje v družbi. Posamezniki, ki niso ustrezali tem standardom, so bili diskvalificirani in diskriminirani ter posledično izključeni iz vizualne kulture in medijev.

* M.A., PhD student at the Art Academy of Latvia, agnesezviedre@duck.com; ORCID: 0009-0004-0516-4626

** The article is based on a paper presented at the first international conference of the project J6-S0189 *Systems of Care and Education for Children with Sensory Disabilities in the First and Second Yugoslav State*, funded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS).

Namen tega prispevka je raziskati, kako sta se podoba in dojemanje otrok z motnjami v duševnem razvoju v Latviji razvijala od sovjetskega obdobja do sodobnosti. Predstavljen je pregled zgodovine Doma za otroke št. 2 v mestu Baldone. Članek vsebuje tudi analizo podobe ustanove in prikazovanja otrok z motnjami v duševnem razvoju v tiskanih medijih od odprtja te ustanove leta 1969 do njenega zaprtja leta 2019. Vse medijske reference, ki se nanašajo na to ustanovo, so temeljito preučene, da bi osvetlile ideološke narative, ki so se pojavljali in spreminjali skozi desetletja.

Ključne besede: invalidske študije, Vzhodna Evropa, ideologija, podoba

ABSTRACT

Over the decades, media and cultural narratives have significantly influenced political discourses, often depicting idealised representations of individuals with attractive characteristics to further the aims and ideals of socialism. Scholars in disability studies focusing on the Eastern European context have observed that during the Soviet era, individuals with disabilities in visual arts and media were frequently portrayed through specific narratives that emphasised themes of heroism, pity, and care. This portrayal was profoundly shaped by Soviet ideology, underpinning the social myths prioritising physical well-being and productivity as fundamental preconditions for societal participation. Individuals who did not conform to these standards faced disqualification and discrimination, leading to their exclusion from the visual culture and the media.

This paper seeks to investigate the representation and perception of children with intellectual disabilities in Latvia, tracing the evolution from the Soviet era to contemporary times. It outlines the history of Children's Care Home No. 2 in Baldone and analyses the representation of the institution and the depiction of children with intellectual disabilities in the printed media from the establishment of the institution in 1969 until its closure in 2019. The article also thoroughly examines all media references to the institution to reveal the ideological narratives that have emerged and transformed over the decades.

Keywords: disability studies, Eastern Europe, ideology, representation

Introduction

Until recently, the history of intellectual disabilities in Latvia has been largely overlooked, much like the marginalisation of individuals within this community. However, in 2022, the Latvian National Museum of Art inaugurated a new permanent

photography exhibition titled “12 Photographers / 125 Photographs / 10 Series.”¹ The featured works included the documentary series “Children’s Care Home No. 2. Baldone” (1991) by the Latvian photographer Aivars Liepiņš’s, portraying children with intellectual disabilities residing in the institution. This exhibition represented a significant milestone, as it was the first instance in which the Latvian National Museum of Art allocated space to discuss the representation of disability in Latvia.

As institutions of memory, museums collect, preserve, contextualise, and present tangible and intangible artifacts from the past and present to the public. As museums mainly present the dominant ideology,² recent discussions have increasingly emphasised the need to include narratives from marginalised communities in museum collections, exhibitions, and displays. Scholars and activists in disability studies have pointed out that the representation of disability in Western museums often lags behind that of other minority groups.

To create conversations about the diversity of bodies and minds in our societies, it is vital to include narratives of marginalised groups and discuss the context of certain representations that can legitimise or exclude certain historical narratives. For example, Richard Sandell pointed out that, through the representations of the “real”, museums can evoke significant emotional responses from visitors and provide empirical evidence that supports their narratives.³ Museums are responsible for initiating discussions on various social issues, or they will perpetuate the prevailing narrative regarding the invisibility of disability.

The exhibition did not elaborate on the context of these photography series or the history of disability in Latvia. This raised questions and suggested that the dominant knowledge and perceptions of intellectual disability in Latvia had to be examined. The representations of disability shed light on the dominant ideology and the societal understanding of what is considered “normal” and “abnormal”, as well as on the relationship between the able-bodied and the disabled. When Latvia was occupied by the Soviet Union in 1944, the laws and ideology of proper Soviet life were also enforced on Latvian citizens. Nevertheless, each Soviet state implemented rules differently, especially the Baltic countries, which maintained a strong dimension of nationalism in the visual arts, culture, and media. Such deviations from the dominant ideology can be seen in the visual arts. In the Soviet Union, social realism glorified the prevailing ideology and created an illusion of a contented life through various propaganda techniques. Elita Ansonē, a Latvian art historian, observed that these depictions of “happy Soviet people” were subject to strict oversight and functioned as repressive mechanisms imposed by the Artists’ Union and the Academy of Art.⁴ However, in 1957, the first

1 On 19 February 2022, the Latvian National Museum of Art opened a new permanent exhibition titled “12 Photographers / 125 Photographs / 10 Series”, dedicated to the history and development of photography in Latvia from the 1960s to the 1990s. The exhibition, which remained open from 2022 to 2024, was curated by the Latvian art historian Elita Ansonē.

2 Laura Raicovich, *Culture Strike: Art and Museums in an Age of Protest* (New York: Verso, 2021), 25.

3 Richard Sandell, *Museums, Prejudice and the Reframing of Difference* (London: Routledge, 2006), 137.

4 Elita Ansonē, “Socialist Realism: An Instrument for Constructing Communism,” in Elita Ansonē, ed. *Mythologies of Soviet Land. International Scientific Conference Compendia* (Riga: Latvian National Museum of Art, 2008), 70.

examples of the so-called “Harsh style” emerged. This artistic style was developed to counter social realism by utilising the more modernist formal approaches to portraying social realist themes, thus introducing more expressive colours and brushstrokes. Latvian art historians interpret this movement as an effort to modernise social realism in the local contexts, therefore distinguishing it from its expression in the other Soviet regions.⁵ This development underscores the variability of rule implementation and ideological adherence across various areas, particularly in regions away from Soviet Russia’s central authority.

Similarly to the history of disability in Latvia and Eastern Europe, little information is available on intellectual disability in Latvia. To examine this period’s prevailing perceptions and ideologies, the present article focuses on printed media, which provides historical examples and prominent preconceptions. On many occasions, disability studies scholars pointed out that ideas about disability and “normality” were circulated through the media and deeply embedded, thus governing the very cultural assumptions, and that the representations of disability in the media played a significant role in moulding the public perceptions of disability.⁶ Numerous studies demonstrated that the media were one of the primary sources of information regarding mental health issues in many countries, thus not only forming the individual understanding of mental health and illness but also shaping societal attitudes towards people with mental health issues. Teodor Madlenov highlighted that both the Western capitalist system and the Soviet system, influenced by a medical-productivist view of disability, shaped how disability was represented in the media and everyday life.⁷ This viewpoint entrenched dissociated, distanced interpretations of the lived experiences of disabled individuals and perpetuated the stereotypes portraying the disabled as incapacitated and inferior. The texts published in the media can be more than a mere reaffirmation of the hegemonic status quo. The framework includes the dominant and resistant articulations of the dominant order concerning dis/ability.⁸

The paper at hand examines how children with intellectual disabilities have been portrayed and perceived in Latvian printed media from the Soviet era to the present day. It focuses on the case study of Children’s Care Home No. 2 in Baldone, considers the existing research on the representations and propaganda regarding disability in Eastern Europe, focuses on intellectual disability, and considers the potential deviations from propaganda in real-life implementation. The paper will primarily focus on the leading concepts of disability and its representations in Eastern Europe. It will also provide an overview of the history of Children’s Care Home No. 2 in Baldone. Finally, the article will analyse how the institution and its resident children were represented

5 Ibidem, 74.

6 Tina Goethals, Dimitri Mortelmans, Hilde Van den Bulck, Willem Van den Heurck, and Geert Van Hove, “I am not your metaphor: frames and counterframes in the representation of disability,” *Disability & Society* 37, No. 5 (2022): 746.

7 Teodor Mladenov, “Postsocialist disability matrix,” *Scandinavian Journal of Disability Research* 19(2), (2016): 7.

8 Susan Vertoont, Tina Goethals, Frederik Dhaenens, Patrick Schelfhout, Tess Van Deynse, Gabriela Vermeir, and Maud Ysebaert, “Un/recognisable and dis/empowering images of disability: a collective textual analysis of media representations of intellectual disabilities,” *Critical Studies in Media Communication* 39, No. 1 (2022): 7.

in the printed media from the Home's establishment in 1969 until its closure in 2019. It will thoroughly examine all references to the institution in the printed media to illuminate the ideological narratives that have emerged and evolved over the decades.

Researching Disability in Latvia during the Soviet Times

Disability studies as a field of research are gradually evolving in Latvia. Numerous scholars are examining the various social and political factors that marginalise individuals with diverse bodies and minds. However, exploring disability history in Latvia remains an emerging academic discipline. Individual researchers have investigated specific aspects of the historical exclusion of people with varying conditions. The Soviet occupation of Latvia, beginning in 1944, has significantly shaped this research, leading to much of the historical analysis being framed within the context of Soviet history and Eastern European experiences. This approach often highlights the similarities in the legislation and regulations enacted during that time. Nonetheless, there is an increasing recognition of the need to decolonise recent history, emphasising the importance of focusing on local narratives and engaging in localised research.

One of the most comprehensive studies on disability in Eastern Europe is the collective monograph titled "Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy, and Everyday Life". The book consists of twelve chapters exploring various historical and contemporary research topics related to different regions and countries of Eastern Europe and the former Soviet Union. The contributions made by the authors and editors are significant and provide a foundation for further evaluation of the local context. Two of the articles are also relevant in the context of researching the representation of children with intellectual disabilities during the Soviet times in Latvia – Agita Lūse and Dace Kamerāde's contribution "Between Disabling Disorders and Mundane Nervousness" and Elena Iarskaia-Smirnova and Pavel Romanov's article "Heroes and Spongers: The Iconography of Disability in Soviet Posters and Film."

In the context of Latvian history regarding the representation of disability, the researchers Agita Lūse and Dace Kamerāde offer essential insights into Soviet psychiatry.⁹ Although their article addresses both the Soviet era and contemporary society, it does not explicitly examine the representation of individuals with congenital intellectual disabilities.

In contrast, the article authored by the Russian disability studies scholars Elena Iarskaia-Smirnova and Pavel Romanov investigates the portrayal of disability in Soviet films and posters from the 1930s until the dissolution of the Soviet Union.¹⁰ The

9 Agita Lūse and Dace Kamerāde, "Between disabling disorders and mundane nervousness," in Michael Rasell and Elena Iarskaia-Smirnova, eds., *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy, and Everyday Life* (London and New York: Routledge, 2013), 125–54.

10 Elena Iarskaia-Smirnova and Pavel Romanov, "Heroes and spongers: The iconography of disability in Soviet posters and film," in Michael Rasell and Elena Iarskaia-Smirnova, eds., *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy, and Everyday Life* (London and New York: Routledge, 2013), 84–124.

authors elaborate on how the narratives and representations of diverse bodies have transformed over the decades. Nonetheless, their research predominantly centres on depicting war veterans and individuals with physical disabilities rather than the intellectually disabled. Consequently, while some findings from both articles may contribute to a deeper understanding of the context surrounding Children's Care Home No. 2 in Baldone, their applicability is somewhat limited.

The article written by the Latvian scholar Stella Hermanovska analyses the representation of intellectual disabilities in Latvia. In her publication, titled "Visual Representation of Special Education: Photography Heritage in the Collections of the National Library of Latvia and the Academic Library of the University of Latvia", she explores three photo albums from special education institutions, published in 1862 and 1923. Analysing these albums through the lens of Michel Foucault's concepts of power relations, she examines the contents, structure, and visual and verbal narratives conveyed through the accompanying texts and photographs.¹¹ However, the article provides insight into the representations of children with physical and intellectual disabilities only before World War II.

The prevailing consensus among disability studies scholars examining the Soviet Union is that the societal attitudes, along with the enforced laws and regulations, were fundamentally demeaning to individuals with diverse physical abilities. These individuals were frequently marginalised, institutionalised, and segregated from the broader society. Scholars focusing on the Eastern European context have highlighted that during the Soviet era, representations of individuals with disabilities in visual arts and media were often framed through specific narratives that underscored themes of heroism, pity, and care.¹² These portrayals were significantly influenced by Soviet ideology, predicated on social myths emphasising physical well-being and productivity as essential for social participation. Those who did not conform to these standards faced discrimination and disqualification.

The narrow definition of the ideal Soviet body, as propagated through official channels, further perpetuated these stigmas. A notable illustration of the ideologies regarding individuals with disabilities during this period occurred in 1980 when a Western journalist queried a Soviet representative about the country's participation in the Paralympic Games. The representative remarked: "There are no invalids in the USSR!"¹³ This statement has been frequently cited to exemplify the officials' perception of their citizens and underscores the stereotype characterising disability as abnormal or deficient. The Soviet regime's desire to project an image of strength and unity meant that it was reluctant to acknowledge the existence of individuals with disabilities, as this could have been perceived as a weakness. The irrationalities inherent in

11 Stella Hermanovska, "Visual Representation of Special Education: Photography Heritage in the Collections of the National Library of Latvia and the Academic Library of the University of Latvia," in Katrīna Teivāne and Alise Tifentāle, eds., *Proceedings of the National Library of Latvia 9 (XXIX): Mapping Methods and Materials: Photographic Heritage in Cultural and Art-historical Research* (Riga: National Library of Latvia, 2022), 71–93.

12 Iaraskaia-Smirnova and Romanov, "Heroes and spongers. The iconography of Disability in Soviet posters and films," 30.

13 Валерий Фёдоров, *В СССР Инвалидов нет!* (Overseas Publications Interchange Ltd., 1986), 34.

this ideology and its attempts to control the population continue to have profound implications even today.

Like the Western capitalist societies, ableism was deeply embedded in Soviet Union culture and ideology. The social myth surrounding able-bodiedness suggested that a person's value was determined by their ability to work. This belief emerged with the mechanisation and industrialisation of society, and it influenced the societal perceptions of what constituted a healthy body, which emotions were acceptable, and what cognitive abilities were considered "normal" and "expected".¹⁴ Elena Iarskaia-Smirnova notes that the development of cities, science, and industries led to the commodification and standardisation of the human body.¹⁵ Within this framework, disability was often viewed as a deviation from the norm that needed to be controlled.

In Soviet Latvia, disability was reduced to ability or inability to work, and its assessment was heavily medicalised. The system for categorising people with disabilities was established in three groups based on the extent of their impairments. Despite the system, it was still a collective expectation that everyone had to contribute to the socialist system. Consequently, organisations such as the Association for the Blind and the Association of the Deaf set up Training and Manufacturing Enterprises during the 1950s to employ individuals with vision or hearing impairments. This initiative resulted in the creation of community-based centres in the vicinity of factories, offering the employees local housing, cultural activities, and sports opportunities. In Latvia, some of these facilities were located in the city centres.

During this period, the representations of disability in Latvia in the media, culture, and art reflected a complex phenomenon characterised by being invisibly visible. As individuals with disabilities were incorporated into tailored working environments that aligned with their capabilities, the local media, including newspapers, celebrated the successes and accomplishments of the community members in various fields, such as the arts and sports. However, these media outlets would frequently overlook the inequalities and comprehensive realities faced by individuals living and working within these communities. As a result, it can be concluded that the media often functioned to promote the successes of the Soviet Union, potentially obscuring critical narratives concerning the authentic experiences of people with disabilities.

After Latvia regained independence, disability remained largely invisible in everyday life, media, and art. The present discourse surrounding intellectual disabilities continues to be plagued by deeply ingrained stereotypes and stigmas, which can be traced back to the Soviet era and Soviet ideology. The official ideology created a particular representation of people with intellectual disabilities to differentiate the proper Soviet citizen from the Other¹⁶ and a proper Soviet lifestyle and decision-making from the non-Soviet ones. Tom Shakespeare pointed out that prejudice was interpersonal

14 Mladenov, *Postsocialist disability matrix*.

15 Iarskaia-Smirnova and Romanov, "Heroes and spongers. The iconography of Disability in Soviet posters and films," 67.

16 Agnes Zviedre, "Social Critique of the Soviet Regime in Ivars Poikāns' Works from 1987 till 1990: A Disability Aesthetics Perspective," *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 32, No. 01+02 (2023): 152–68.

and implicit in cultural representations, language, and socialisation.¹⁷ The Latvian public still tends to associate psychiatry with the stigmatising conceptions and practices of the Soviet period.¹⁸ Although Latvia ratified the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in 2010, conversations regarding the inclusion of people with intellectual disabilities in society are developing slowly.

Representation of Children's Care Home No. 2 in Baldone in the Printed Media

Children's Care Home No. 2 Baldone was established on 28 March 1969 as an institution dedicated to rehabilitating and providing social care for children with intellectual disabilities aged between 4 and 18. Contrary to the prevailing notions surrounding the depiction of disabilities in media, the institution was referenced in approximately 80 articles published between 1965 and 2000, with 16 articles containing detailed descriptions of the institution, its residents, and the societal perceptions of children with intellectual disabilities. While the portrayal, in most cases, reflects ideological narratives and serves propaganda purposes, it highlights the prevailing understanding of what constitutes normalcy. This perspective continues to influence the public discourse about mental health and intellectual disabilities in contemporary society.

In 1965, news regarding Children's Care Home No. 2 in Baldone was first reported in two newspapers. One article mentioned the construction of a facility for social care, while the second one provided a more in-depth context for the need for such a building. The second article highlighted that, despite the emergence of a new Soviet generation exhibiting good health, many children and adolescents could not attend regular educational institutions due to illnesses, accidents, or other factors.¹⁹ Consequently, the government planned to construct a boarding facility to accommodate 240 children and adolescents with disabilities. It is noteworthy that the article did not differentiate between children with disabilities and those without. It focused on children who could not attend school for various reasons. The author did not elaborate on why such situations occurred, nor did he medicalise the reasons.

Even though the author underscored the importance of caring for all Soviet citizens, particularly the youth, which would ultimately shape future generations and foster a healthier society, this representation could have contributed to a specific form of invisibility regarding disability. Brenda Bruggemann and her colleagues provided particularly relevant examples within the domain of learning disabilities, illustrating that efforts designed to "assist" often ended up reinforcing the political structures that

17 Tom Shakespeare, "Cultural Representation of Disabled People: Dustbins for Disavowal?," *Disability & Society* 9, No. 3 (1994): 296.

18 Lüse and Kameräde, "Between disabling disorders and mundane nervousness," 126.

19 Darba Balss, "Ielūkosimies rajona nākotnē: Bērnu pansionāts Baldonē," 22 January 1965, 4.

perpetuated the subordination of individuals with disabilities rather than effectively dismantling them.²⁰ From one perspective, this representation was not exclusionary; simultaneously, it was. The prevailing narrative appeared to support an ideology aiming to demonstrate the system's effectiveness while promoting collective engagement in pursuing an envisioned utopia. However, the author employed language that underscored the necessity of segregating certain children from their peers. This approach illustrated an ideological dichotomy between what was classified as normal and what was regarded as abnormal. While the article might have implied the existence of diversity within society, it simultaneously indicated that individuals who did not conform to established norms had to be placed in separate institutions.

Two types of articles were published during the 1970s. The first type, primarily published during the first half of the decade but also later, discussed how the state used the money to assist infirm children in Children's Care Home No. 2.²¹ The language used in the articles expressed compassion and highlighted the state's efforts to enhance the children's lives. However, the second type of article, which started appearing in the mid-1970s, shows the shift in portraying institutionalised children. During this period, the Socialist Party and the government set abstinence as the norm of Soviet people's lives to actively promote the anti-alcohol movement. One of the tools was to show the consequences of alcohol consumption, and one example of scaring people was to use images of people with intellectual disabilities. To propagate the proper socialist, healthy, and hardworking lifestyle, a narrative was created that alcohol usage led to children with disabilities.

In 1976, the Latvian film director Ivars Seleckis was commissioned to create a short documentary about the consequences of alcohol abuse. The film, titled "Mirror of Thirst", was filmed in Children's Care Home No. 2 Baldone. The director contrasted happily drinking young people, abled-bodied athletes participating in competitions, happy young families, and the cultural and scientific development in the Soviet Union, underscored by Beethoven's Ode to Joy, with horrific scenes depicting the consequences of alcoholism – i.e., children with physical and intellectual disabilities. The "documentary" was grotesque, and, as David Hevey put it using a term he coined for this purpose, it "enfreaked" these children and disability.²² This could be associated with Dan Goodley's conceptualisation of Disablism, which refers to the oppressive practices of contemporary society that threaten to exclude, eradicate, and neutralise the individuals, bodies, minds, and community practices that fail to fit the capitalist imperative.²³ These images emphasise specific physical differences at the expense of all other traits, constructing some individuals as the extreme Other, generally perceived

20 B. J. Brueggemann, L. F. White, P. A. Dunn, B. A. Heifferon, and J. Cheu, "Becoming Visible: Lessons in Disability," *College Composition and Communication* 52, No. 3 (2001): 373.

21 Darba Balss, "Mūsu pamatlikums mūsu dzīvē, Pansionāts – slimo māja," 27 March 1979.

22 David Hevey, "The Enfreakment of Photography," in Lennard J. Davis, ed., *The Disability Studies Reader 4th Edition* (New York: Routledge, 2003).

23 Dan Goodley, *Dis/ability Studies: Theorising Disablism and Ableism* (London: Routledge, 2014).

to be beyond the range of ordinary human appearance.²⁴ As the film propagates the compulsory abled-bodiedness,²⁵ these images exclude a specific group and represent it as not even human. Displaying what to avoid suggests that one should strive to be different.

An anti-alcohol propaganda campaign involving organised teachers' excursions to Children's Care Home No. 2 Baldone was devised.²⁶ The initiative aimed to raise awareness of the detrimental effects of alcohol abuse, particularly on children's welfare and development, among young adults. Later on, teachers would bring their students to Children's Care Home No. 2 Baldone to show them, especially young women, what would happen if they ever consumed alcohol. An article by the Baldone High School vice-headmistress stated how important it was to bring children to this excursion and teach them the proper life of Soviet citizens.²⁷

Researchers Elena Iarskaia-Smirnova and Pavel Romanov have pointed out that starting from 1985, due to Mikhail Gorbachev's perestroika policy, the government opened discussions on subjects previously considered taboo, the stereotypes rooted in culture and the representation of people with disabilities by abolishing many official prohibitions.²⁸ Analysing the printed media and information about Children's Care Home No. 2 Baldone, it could be seen that during this period, intellectual disability was used in propaganda even more often in anti-alcohol campaigns. The number of articles describing these teaching practices increased in the mid-1980s. The motto of one of the teachers who would bring her students to Children's Care Home No. 2 Baldone was "It is better to see it once than discuss it ten times."²⁹ The teachers who wrote the articles and reported Children's Care Home No. 2 visits justify it as a wish to protect the younger generation from mistakes.³⁰ The key reference and justification was that the studies showed that women who had ever drunk alcohol were responsible for children with intellectual disabilities.³¹ The article did not provide specific details regarding the studies supporting these claims.

Various publications have demonstrated that during the 1980s in Soviet Latvia, the topic of intellectual disability was incorporated into public discourse. Nonetheless, as Rosemarie Garland-Thomson pointed out, the representation of disability structures most likely shaped rather than reflected reality. The way we imagine disability through images and narratives determines the shape of the material world, the distribution

24 Richard Sandell, Jocelyn Dodd, and Rosemarie Garland-Thomson, *Re-Presenting Disability: Activism and Agency in the Museum* (London: Routledge, 2010).

25 Crip theorist Robert McRuer pointed out that able-bodied identity and heterosexual identity are compulsory and linked in their mutual incompatibility and are the basis on which all identities supposedly rest. – Robert McRuer, "Compulsory Able-Bodiedness, and Queer/Disabled Existence," in R. Garland-Thomson, B. J. Brueggemann, and S. L. Snyder, eds., *Disability Studies: Enabling the Humanities* (New York: MLA Publications, 2002), 88–99.

26 *Padomju Druva* (Cēsis), "Aktīvi veicināt," 17 November 1987.

27 *Skolotāju Avīze*, "Novēlot nozīmē – zaudēt" 31 October 1979.

28 Iarskaia-Smirnova and Romanov, "Heroes and spongers. The iconography of Disability in Soviet posters and films," 50.

29 *Padomju Ceļš* (Ogre), "Bērni bez bērniņas," 17 December 1985.

30 *Komunisma Ceļš* (Bauska), "Apturēt klūmīgo soli," 1 February 1986.

31 *Laiks*, "Kropļie bērni," 25 October 1986.

of resources, our relationships with one another, and our sense of ourselves.³² The subject of intellectual disability was often utilised as a propaganda tool, particularly regarding alcoholism, which was frequently cited as a contributing factor to disability. Throughout this period, children living in the institution were not discussed or considered as individuals but were instead used as characters in propagandistic materials.

Anti-alcohol propaganda is what Tobien Siebers calls the ideology of ability, which defines the baseline by which humanness is determined by establishing the measure of body and mind that grants or denies human status to individuals.³³ This perspective influenced nearly all judgments, definitions, and values regarding human beings. Due to its discriminatory and exclusionary nature, it creates social positions that exist outside of society and critique its scope, particularly the perspective of disability.

The 1990s brought a change in this narrative. After Latvia had regained independence, various marginalised groups and communities gradually entered the public discourse of the former Soviet republics. As the research on the queer history of the Baltic states shows, this process was gradual, as the very concepts of social activism, civil society, and sexual diversity had yet to be introduced.³⁴ An interview with a psychiatrist published in 1990 shows that the system and representation of intellectual disabilities were flawed. For the first time, the interviewer asked whether it was confirmed that around 1981, some 6,578 children attended special schools because their mothers had used antibiotics or alcohol, as the propaganda materials suggested.³⁵ The psychiatrist explained that not all children who attended special schools needed to do so. Schools were often more interested in maintaining high ratings and eliminating students who learned more slowly. According to newspaper articles published in 1990, journalists started reassessing the propaganda used before.

During the 1990s, non-governmental organisations from abroad arrived in Latvia to evaluate the situation, while activists travelled to Europe to gain experience. For example, the director of the Latvian “Save the Children” organisation, Inguna Ebela, commissioned Latvian photographer Aivars Liepiņš to create a series of photographs portraying the children living in Baldone’s Children’s Care Home No. 2. She wanted to showcase a few photographic collections from Latvia, depicting the lives of children from various social minority groups. According to the artist, he aimed to portray the real-life situations and lives of the children without building any additional narratives or representations. In 2020, the Latvian National Museum of Art acquired the photography collection, showcased in 2022 at a permanent photography exhibition titled “12 Photographers / 125 Photographs / 10 Series”. The Latvian photography researcher Līga Goldberga pointed out that photography could be considered a surrogate memory, an extension of the senses, an object of memory, an archiving machine,

32 Rosemarie Garland-Thomson, “Disability and Representation,” *PMLA* 120, No. 2 (2005): 522–27.

33 Tobin Siebers, *Disability Theory* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008).

34 Kārlis Vērdiņš and Jānis Ozoliņš, “Melancholic sons and dying mothers: queerness in (post-)Soviet Baltic fiction,” *Journal of Baltic Studies* (November 2024): 1–16.

35 *Atmoda*, “Baldones Bērnu pansionātā,” 28 August 1990.

or even a memory prosthesis.³⁶ This photography series was initially created to document the situation at Children's Care Home No. 2 in Baldone, serving as an example which could be shared internationally. Over time, it became a part of the collection kept within a memory institution, acting as a memory prosthesis. In both instances, the most crucial aspect was the nature of the memory carriers that these photographs represent and the narratives they are yet to convey in the future.

Throughout the 1990s, various organisations from Sweden and Norway were actively involved in assisting children with disabilities and promoting a new understanding of their needs. Mental disability rights advocates in Latvia consequently focused on reducing discrimination and prejudice among the general public.³⁷ Through education and other necessary resources provided by Swedish and Norwegian organisations, there has been a notable shift in the perception of institutionalised children with intellectual disabilities. For instance, an article published in 1997 highlighted the efficacy of pedagogical and inclusive educational methods that allow children to develop various abilities.³⁸ Thus, these organisations' efforts have significantly improved the quality of life for children with disabilities in Latvia while challenging the traditional beliefs about their capabilities. Simultaneously, from the disability studies perspective, these representations coincide with the narrative of pity and care. Colin Barnes has noted that charities often market individuals with disabilities as dependent and in need of salvation through the kindness and sensitivity of others.³⁹ The representation creates icons of pity, in need of care, incapable of looking after themselves and requiring charity to survive.⁴⁰ The focus is on the benefactors who fulfil their moral duty to help others. Tobin Siebers has identified the symbolism that categorises specific populations and individuals as requiring assistance and depicts them as inferior and disqualifying.⁴¹ He underscores the significant role that disability plays in this symbolism, as it has a longstanding history of being utilised to perpetuate discrimination, inequality, and violence.

In the 2000s, slowly and gradually, the public media discussed the possibility of a deinstitutionalised understanding of intellectual disability. The information on Children's Care Home No. 2 became scarcer. A few individual blog posts were published about the institution's operation and encouraged society to support it. Since 2015, Latvia has been implementing a deinstitutionalisation project, which envisages replacing large institutional care centres with community-based social services and family-oriented services. Children's Care Home No. 2 Baldone operated until 2019 when it was closed due to unsatisfactory technical conditions.

36 Līga Goldberga, "Atmiņas averss un reverss: fotopastkartes Latvijas Nacionālās bibliotēkas Konrāda Ubāna Mākslas lasītavas atklātņu kolekcijā," in Katrīna Teivāne and Alise Tifentāle, eds., *Proceedings of the National Library of Latvia 9 (XXIX): Mapping Methods and Materials: Photographic Heritage in Cultural and Art-historical Research* (Riga: National Library of Latvia, 2022), 161.

37 Lūse and Kamerāde, "Between disabling disorders and mundane nervousness," 133.

38 *Neatkarīgā Rīta avīze*, "Bērniem vajag cerību un labestību," 24 May 1997.

39 Colin Barnes, *Disabling Imagery and the Media: An Exploration of the Principles for Media Representations of Disabled People* (Krumlin: Ryburn Publishing, 1992).

40 Tina Goethals, Dimitri Mortelmans, Hilde Van den Bulck, Willem Van den Heurck, and Geert Van Hove, "I am not your metaphor: frames and counterframes in the representation of disability," *Disability & Society* 37, No. 5 (2022): 750.

41 Tobin Siebers, *Disability Aesthetics* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2010), 60.

Conclusion

The depiction of Children's Care Home No. 2 in Baldone from its establishment in 1969 to its closure in 2019 provides insight into the evolving societal attitudes toward disability. Analysing the Latvian printed media from the 1960s until 2019 and the representation of Children's Care Home No. 2 Baldone and the children living in it, it is possible to agree with Tom Shakespeare's point that disabled people are "objectified" by the cultural representations promoting the assumptions that disabled people are passive, akin to animals, mere objects rather than subjects.⁴² The history of intellectual disabilities in Latvia, particularly in relation to the representation of children with disabilities, is profoundly connected to the ideological narratives stemming from the Soviet era and their enduring impact on contemporary Latvian society. Initially framed as part of Soviet propaganda, disability was often employed as an ideological tool, particularly in campaigns against alcohol consumption.

Throughout the period under consideration, the narrative and representation of Children's Care Home underwent significant evolution across various decades. In the beginning, before the institution was built, articles had patronised people with disabilities. Children had often been seen as lacking certain cognitive abilities, justifying the forms of charity and paternalism that had reinforced the power of non-disabled individuals. Until the mid-1970s, this perception, rooted in the notion of care, had also contributed to a narrative supporting the exclusion of children with diverse bodies and minds.

Starting from the mid-1970s and until the end of the 1980s, the narrative of intellectual disability was associated with anti-alcohol propaganda, which emphasised not the children themselves but rather their parents, particularly their mothers. While this aspect has not been thoroughly explored in this article, it could benefit from an examination through a feminist lens.

Since the Latvian independence, there has been a gradual shift towards a more nuanced understanding of disability. This change has been driven by international advocacy and the efforts of non-governmental organisations (NGOs). The involvement of foreign NGOs has been particularly significant, as they have provided charity and shared valuable knowledge in the field.

A significant turning point in this evolution occurred in 2022 with the exhibition at the Latvian National Museum of Art, which highlighted the works of Aivars Liepiņš and initiated a broader dialogue regarding the representation of disability within Latvian art and culture. Despite the notable progress achieved – primarily through deinstitutionalisation and enhanced recognition of disability rights – the legacy of Soviet-era ideologies and the continued marginalisation of individuals with intellectual disabilities revealed that further advancements are still necessary.

One of the primary concerns regarding the portrayal of Children's Care Home No. 2 is its utilisation for specific propaganda or narrative purposes. Disability was often

⁴² Shakespeare, "Cultural Representation of Disabled People: Dustbins for Disavowal?," 287.

represented as a cautionary example of what should be avoided. A prevalent issue was the patronisation of individuals with disabilities, reinforcing the ableist standards of normalcy. The existing articles fail to focus on the unique personalities and interests of the residents within the institution. A thorough analysis of the printed media and reports on intellectual disability also exposes a lack of discussion regarding the criteria used for the admission of various children, the rationale behind labelling them as different, and the circumstances they face upon reaching adulthood at the age of 18.

In the printed media, children during Soviet times, as well as after Latvian independence, were visibly invisible. Even though at least one article was published about Children's Care Home No. 2 each year, the authors focused more on medical aspects rather than social barriers. Children became characters without characteristics, names, and personalities, used only as propaganda tools. The articles expose the reality of propaganda and the understanding of what the citizens should be or behave like.

In critically examining the historical and media portrayals of individuals with intellectual disabilities, Latvia has the opportunity to advance toward a more inclusive society that fully acknowledges and values the diversity of human abilities. It is imperative to investigate historical narratives to comprehend the origins of existing beliefs about disability, evaluate their relevance in contemporary contexts, and explore strategies to modify these perceptions to foster a more equitable future.

Bibliography

Literature

- Ansone, Elita. "Socialist Realism: An Instrument for Constructing Communism." In Elita Ansone, ed. *Mythologies of Soviet Land. International scientific conference compendia*, 66–77. Riga: Latvian National Museum of Art, 2008.
- Barnes, Colin. *Disabling Imagery and the Media: An Exploration of the Principles for Media Representations of Disabled People*. Krumlin: Ryburn Publishing, 1992.
- Brueggemann, B. J., L. F. White, P. A. Dunn, B. A. Heifferon, and J. Cheu. "Becoming Visible: Lessons in Disability." *College Composition and Communication* 52, No. 3, (2001): 368–98. <https://doi.org/10.2307/358624>.
- Фёдоров, Валерий. *В СССР Инвалидов нет!*. Overseas Publications Interchange Ltd., 1986.
- Garland-Thomson, Rosemarie. "Disability and Representation." *PMLA* 120, No. 2 (2005): 522–27. <http://www.jstor.org/stable/25486178>.
- Goethals, Tina, Dimitri Mortelmans, Hilde Van den Bulck, Willem Van den Heurck, and Geert Van Hove. "I am not your metaphor: frames and counterframes in the representation of disability." *Disability & Society* 37, no. 5 (2022): 746–64. 10.1080/09687599.2020.1836478.
- Goldberga, Līga. "Atmiņas averss un reverss: fotopastkartes Latvijas Nacionālās bibliotēkas Konrāda Ubāna Mākslas lasītavas atklātņu kolekcijā." In Katrīna Teivāne and Alise Tifentāle, eds. *Proceedings of the National Library of Latvia 9 (XXIX): Mapping Methods and Materials: Photographic Heritage in Cultural and Art-historical Research*, 157–72. Riga: National Library of Latvia, 2022.
- Goodley, Dan. *Dis/ability Studies: Theorising disablism and ableism (1st ed.)*. London: Routledge, 2014. <https://doi.org/10.4324/9780203366974>.

- Hermanovska, Stella. "Visual Representation of Special Education: Photography Heritage in the Collections of the National Library of Latvia and the Academic Library of the University of Latvia." In Kātrina Teivāne and Alise Tifentāle, eds. *Proceedings of the National Library of Latvia 9 (XXIX): Mapping Methods and Materials: Photographic Heritage in Cultural and Art-historical Research*, 71–93. Riga: National Library of Latvia, 2022.
- Hevey, David. "The Enfreakment of Photography." In Lennard J. Davis, ed. *The Disability Studies Reader 4th Edition*. New York: Routledge, 2003. <https://doi.org/10.4324/9780203077887>.
- Iarskaia-Smirnova, Elena and Pavel Romanov. "Heroes and spongers: The iconography of disability in Soviet posters and film." In Michael Rasell and Elena Iarskaia-Smirnova, eds. *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy, and Everyday Life*, 84–124. London and New York: Routledge, 2013.
- Lūse, Agita and Dace Kamerāde. "Between disabling disorders and mundane nervousness." In Michael Rasell and Elena Iarskaia-Smirnova, eds. *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy, and Everyday Life*, 125–54. London and New York: Routledge, 2013.
- McRuer, Robert. "Compulsory Able-Bodiedness, and Queer/Disabled Existence." In R. Garland-Thomson, B. J. Brueggemann, and S. L. Snyder, eds. *Disability Studies: Enabling the Humanities*, 88–99. New York: MLA Publications, 2002.
- Mladenov, Teodor. "Postsocialist disability matrix." *Scandinavian Journal of Disability Research* 19, No. 2 (2016): 104–17. <https://doi.org/10.1080/15017419.2016.1202860>.
- Raicovich, Laura. *Culture Strike: Art and Museums in an Age of Protest*. New York: Verso, 2021.
- Sandell, Richard. *Museums, Prejudice and the Reframing of Difference*. London: Routledge, 2006. <https://doi.org/10.4324/9780203020036>.
- Sandell, Richard, Jocelyn Dodd, and Rosemarie Garland-Thomson. *Re-Presenting Disability: Activism and Agency in the Museum (1st ed.)*. London: Routledge, 2010. <https://doi.org/10.4324/9780203521267>.
- Shakespeare, Tom. "Cultural Representation of Disabled People: Dustbins for Disavowal?" *Disability & Society* 9, No. 3 (1994): 283–99. <https://doi.org/10.1080/09687599466780341>.
- Siebers, Tobin. *Disability Theory*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- Siebers, Tobin. *Disability Aesthetics*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2010.
- Vertoont, Susan, Tina Goethals, Frederik Dhaenens, Patrick Schelfhout, Tess Van Deynse, Gabria Vermeir, and Maud Ysebaert, "Un/recognisable and dis/empowering images of disability: a collective textual analysis of media representations of intellectual disabilities." *Critical Studies in Media Communication* 39, No. 1 (2022): 1–14. <https://doi.org/10.1080/15295036.2021.1979239>.
- Vērdiņš, Kārlis and Jānis Ozoliņš. "Melancholic sons and dying mothers: queerness in (post-) Soviet Baltic fiction." *Journal of Baltic Studies* (November 2024): 1–16. <https://doi.org/10.1080/01629778.2024.2424257>.
- Zviedre, Agnese. "Social Critique of the Soviet Regime in Ivars Poikāns' Works from 1987 till 1990: A Disability Aesthetics Perspective." *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 32, No. 01+02 (2023): 152–68.

Newspapers

- *Atmoda*, 1990.
- *Darba Balss*, 1965.
- *Darba Balss*, 1979a.
- *Komunisma Ceļš* (Bauska), 1986.
- *Laiks*, 1986.
- *Neatkarīgā Rīta avīze*, 1997.
- *Padomju Ceļš* (Ogre), 1985.
- *Padomju Druva* (Cēsis), 1987.
- *Skolotāju Avīze*, 1979.

Agnese Zviedre

**PREUČEVANJE PODOBE MOTENJ V DUŠEVNEM
RAZVOJU V ČASU SOVJETSKE ZVEZE IN PO PONOVI
OSAMOSVOJITVI V LATVIJI: ŠTUDIJA PRIMERA DOMA
ZA OTROKE ŠT. 2, BALDONE**

POVZETEK

Prispevek preučuje, kako sta se podoba in dojemanje otrok z motnjami v duševnem razvoju v Latviji razvijala od sovjetskega obdobja do sodobnosti. Vsebuje pregled zgodovine Doma za otroke št. 2 v mestu Baldone ter analizo podobe otrok z motnjami v duševnem razvoju v tiskanih medijih od odprtja te ustanove leta 1969 do njenega zaprtja leta 2019. Pri analizi tiskanih medijev je opazen premik od sovjetskih idealov k vse večjemu zavedanju o obstoju različnih narativov glede invalidnosti v javnem diskurzu. Preučevanje podobe Doma za otroke št. 2 ponazarja ideološke narative in javni diskurz v zvezi z motnjami v duševnem razvoju v Latviji.

V zgodnjih člankih, od katerih so bili prvi objavljeni leta 1965, je bila poudarjena potreba po specializiranih ustanovah zaradi naraščajočega števila otrok, ki zaradi bolezni ali nesreč niso mogli obiskovati rednih šol. Skozi diskurz o oskrbi je narativ poudarjal segregacijo. V sedemdesetih letih 20. stoletja se je prikazovanje otrok v ustanovi spremenilo. V nekaterih člankih so bila poudarjena prizadevanja države za pomoč otrokom, v drugih pa so se ustanova in otroci začeli uporabljati kot podoba kampanje proti alkoholu. V osemdesetih letih 20. stoletja je bilo opazno povečanje propagandnega gradiva, ki je motnje v duševnem razvoju povezovalo z alkoholizmom. Zato so izobraževalne ustanove organizirale obiske Doma za otroke št. 2, da bi mladim odraslim ponazorile posledice, povezane z zlorabo alkohola.

Po ponovni osamosvojitvi Latvije so se mednarodne organizacije in lokalni aktivisti zavzemali za pravice otrok z motnjami v duševnem razvoju in se borili proti diskriminaciji, spremenila pa se je tudi podoba v tiskanih medijih. Leta 2000 se je javni diskurz začel ukvarjati z deinstitutionalizacijo, pri čemer se je Latvija postopoma usmerila v skupnostno oskrbo. Dom za otroke št. 2 je deloval do leta 2019, ko so ga zaradi neustreznih razmer zaprli.

Marta Rendla,* Mojca Šorn** in Andrej Pančur***

Celjanke, Celjani in Celje kot žrtve druge svetovne vojne****

IZVLEČEK

Avtorji v prispevku predstavijo izgube človeških življenj, ki jih je med drugo svetovno vojno in neposredno po njej utrpelo mesto Celje. Prikažejo populacijske izgube Celja in Celje kot kraj smrti oseb, ki niso bile iz Celja, a so tam izgubile življenje. Kot osnovo za analizo žrtev so uporabili zbirko raziskovalnih podatkov Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, katere skrbnik je Inštitut za novejšo zgodovino.

Ključne besede: smrtne žrtve, druga svetovna vojna, Celje

ABSTRACT

THE CITY OF CELJE AND ITS INHABITANTS AS VICTIMS OF WORLD WAR II

In this contribution, the authors present the loss of human life suffered by the city of Celje during and immediately after World War II. They focus on the deaths among the inhabitants

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, marta.rendla@inz.si; ORCID: 0009-0000-2156-898X

** Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, mojca.sorn@inz.si; ORCID: 0000-0002-4457-1118

*** Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, andrej.pancur@inz.si; ORCID: 0000-0001-6143-6877

**** Prispevek je nastal v okviru slovenske raziskovalne infrastrukture DARIAH-SI, infrastrukturnega programa Raziskovalna infrastruktura Slovenskega zgodovinopisja (10-0013) ter raziskovalnih programov Digitalna humanistika: viri orodja in metode (P6-0436) in Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije (P6-0280), financiranih s strani Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

Zahvaljujemo se kolegu dr. Tonetu Kregarju, da je natančno prebral članek in opozoril na nekaj neljubih napak. Zahvaljujemo se Muzeju novejše zgodovine Celje, da nam je velikodušno omogočil objavo fotografij, ki jih hrani v svoji fototeki.

of Celje as well as among people who were not residents of this city but nevertheless lost their lives there. The analysis of the casualties is based on the research database managed by the Institute for Contemporary History, titled Fatalities among the Population in the Territory of the Republic of Slovenia During and Immediately after World War II.

Keywords: fatalities, World War II, Celje

Uvod

Veliko je zapisov, da je bila druga svetovna vojna najobsežnejši spopad v zgodovini človeštva, ki je terjala približno 60 milijonov človeških življenj,¹ manj znano pa je dejstvo, da je bila ena izmed redkih evropskih držav, ki je utrpela več kot milijon smrtnih žrtev, tudi Jugoslavija. V drugi svetovni vojni in zaradi nje je izgubila 6,7 odstotka prebivalstva. Prav tolikšen delež populacijskih izgub je utrpela tudi Slovenija. S približno 100.000 smrtnimi žrtvami oziroma s 6,7 odstotka izgub prebivalstva se Slovenija uvršča med zmerno prizadete države. Večje izgube prebivalstva sta utrpeli denimo Sovjetska zveza in Poljska. Populacijske izgube Sovjetske zveze so bile ocenjene na 13,7 odstotka, Poljske pa na 16 odstotkov. Po izgubah prebivalstva je Slovenija blizu Madžarski, ki je beležila 6,3-odstotno izgubo prebivalstva, in Avstriji, ki je izgubila 5,8 odstotkov prebivalstva.² Celje je utrpelo 1636 smrtnih žrtev ali 9 odstotkov svojega prebivalstva, kar je več od jugoslovanskega in tudi slovenskega povprečja.³

V prispevku se osredinjamo na predstavitev izgub človeških življenj, ki jih je med drugo svetovno vojno in neposredno po njej doživel mesto Celje, torej na populacijske izgube Celja, ter na mesto Celje kot kraj smrti oseb, ki niso živele v tem kraju, a so v njem izgubile svoje življenje. Kot osnovo za analizo oziroma predstavitev žrtev smo uporabili zbirko raziskovalnih podatkov *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* ali krajše Popis žrtev druge svetovne vojne, ki ga je Inštitut za novejšo zgodovino ustvaril v letih 1997 in 2012.

Ker je do najštevilčnejših žrtev, ki jih je utrpelo Celje, prišlo med civilnim prebivalstvom in vojaškimi osebami, bomo ti dve kategoriji žrtev predstavili podrobneje.

1 Gl. npr. Martin Gilbert, *Second World War* (London: Phoenix Press, 2000), 745, 746.

2 Vida Deželak Barič in Marta Rendla, »Druga svetovna vojna in viktimološka podoba Zasavja,« v: *Žrtve druge svetovne vojne v Zasavju* (Trbovlje: Inštitut za novejšo zgodovino, Zasavski muzej Trbovlje, 2013), 107. Vladimir Žerjavič, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989), 122.

3 Interna baza Inštituta za novejšo zgodovino (INZ): Tadeja Tominšek Čehulič, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja, Tamara Logar: *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* [Zbirka].

Tabela 1: Smrtne žrtve iz Celja med letoma 1941 in 1946 glede na vojni status

Vojni status	Število
Aktivisti OF	46
Civilisti	611
Drugo	23
Jugoslovanska kraljeva vojska	13
Nemška vojska (dezerter)	2
Nemška vojska	279
NOV in POS	198
NOV in POJ	42
Slovenski četniki	4
Sodelavci Gestapa	2
Sodelavci partizanskega gibanja	51
SS	12
Wehrmannschaft	37
?	316
Skupaj	1636

Civilisti

Druga svetovna vojna je med Celjani terjala življenja 611 oseb iz vrst civilnega prebivalstva, kar pomeni 37,4 odstotka celjskih žrtev. Največ civilnega prebivalstva, 204 osebe ali 33 odstotkov, je izgubilo življenje v povojnih pobojih v Celju (31), na Teharjah (47) in v Strnišču pri Ptuj (9). Povojni poboji so bili še zlasti usmerjeni proti celjski nemški narodni manjšini. Med Celjankami in Celjani, ki so življenje izgubili v povojnih pobojih, je bilo 63 odstotkov pripadnikov nemške narodnostne manjšine.

Tretjina Celjanov iz vrst civilnega prebivalstva, 203 osebe ali 33,2 odstotka, je bila ustreljena, umorjena in pogrešana. Od teh jih je 38 bilo ustreljenih v streljanjih talcev, kar predstavlja 6 odstotkov vseh iz vrst civilnega prebivalstva. Usmrtitve talcev, običajno so bile skupinske in uperjene proti oboroženim in neoboroženim pripadnikom ter privržencem odporiškega gibanja, so med nasilnimi ukrepi okupatorja nedvomno izstopale. Čeprav naj bi bile izvedene na podlagi kršitev odredb šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem z dne 17. maja 1941 in 16. avgusta 1941, so bile pogosto izvršene iz povračilnih, maščevalnih in zastraževalnih razlogov po izvedenih partizanskih akcijah, v katerih je padel kak pripadnik okupatorjevega aparata.⁴

⁴ Milan Ževart, »Talci in njihova poslovilna pisma,« v: *Izbrana dela* (Velenje: Muzej Velenje; Ljubljana: Karantanija, 2005), 454, 455. Gl. tudi Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006). Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 2, Raznarodovanje* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010). Tone Ferenc, *Okupacijski*

Tako je že oktobra in novembra 1941 iz vrst civilnega prebivalstva v streljanjih talcev življenje izgubilo sedem oseb, in sicer šest v Mariboru in ena v Užicah v Srbiji. V letu 1942, ki je bilo z vidika okupatorjevega nasilja in usmrtilcev talcev na Spodnjem Štajerskem najhujše, saj je terjalo kar 907 življenj, je v streljanjih talcev izgubilo življenje nadaljnjih 21 Celjanov iz vrst civilnega prebivalstva. Dvanajst jih je bilo ustreljenih v Mariboru, devet pa v Celju. Leta 1943, ko je v izvajanju tega ekstremnega ukrepa vladalo zatišje, sta življenje izgubili dve osebi, leta 1944, ko je znova prišlo do intenziviranja tega ukrepa, pa je tako izgubilo življenje osem oseb v Vitanju in Juvanju pri Radmirju. Štiri osebe so bile 12. februarja 1945 usmrčene v najhujšem okupatorjevem množičnem ukrepu oziroma vojnem zločinu na slovenskih tleh⁵ – obešenju talcev v Stranica pri Frankolovem.⁶

Številni Celjani, civilisti, so umrli tudi v bombardiranjih (80), najpogostejše v zavezniških (71) na domačih tleh (69).⁷ Mestu Celje, čeprav ni spadalo med najpomembnejše vojaške cilje, se zračnim napadom zavezniškega letalstva po odprtju fronte v Italiji v zadnjih dveh letih vojne ni uspelo izogniti. Doživelo je kar 38 zavezniških bombardiranj,⁸ celotno celjsko okrožje pa 47.⁹ Po Popisu žrtev druge svetovne vojne so zavezniška bombardiranja Celja povzročila smrt vsaj 64 oseb, od teh je bilo 60 domačinov – 56 iz vrst civilistov, za štiri osebe pa status ni znan. V celoti so zavezniška bombardiranja, torej na območju Slovenije in zunaj nje, terjala 84 življenj Celjanov. Približno tolikšno število žrtev zavezniških bombardiranj (83) navajata tudi Kregar in Žižek v knjigi *Okupacija v 133 slikah: Celje 1941–1945*. Iz knjige se sicer razume, da so toliko žrtev terjala zavezniška bombardiranja Celja, ki so v mestu povzročila tudi znatno gmotno škodo. Glavna tarča zavezniških bombardiranj je bila kritična infrastruktura, torej železniška proga in industrijski del mesta.¹⁰

Prvo bombardiranje se je zgodilo 25. februarja 1944, od jeseni do 5. aprila 1945 pa so sistematični letalski napadi na Celje potekali zelo pogosto.¹¹ Prvi napad je terjal pet smrtnih žrtev. V Celju so bili ubiti Anton Berk in Janez Ludvik Grah ter predšolska deklica Lotte Toplak, na Teharjah pa Ana Skale s sedemmesečno hčerko Ano. Šest smrtnih žrtev je zahteval tudi napad 10. novembra 1944, umrli so trije odrasli in trije otroci, stari štiri (Erika Ilse Unger), sedem (Pavla Lidija Dimec) in dvanajst let (Karolina Toplak).

Najhujši napad iz zraka je Celje doživelo 14. februarja 1945, ko so zavezniki bombardirali železniško postajo. Prvi napad se je začel ob 10.45. Šest lovskih bombnikov je odrglo dvanajst bomb – šest v bližino železniških mostov, štiri na breg, dve na Cesto

.....
sistemi med drugo svetovno vojno. 3, *Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009).

5 Milan Ževart, »Stranice 12. februarja 1945,« v: *Izbrana dela* (Velenje: Muzej Velenje; Ljubljana: Karantanija, 2005), 482.

6 Interna baza INZ.

7 Ibidem.

8 Tone Kregar in Aleksander Žižek, *Okupacija v 133 slikah: Celje 1941–1945* (Celje: Muzej novejše zgodovine, 2006), 92.

9 Aleš Mardetko, *Trdnjava na jugu tretjega rajha: Celje med okupacijo 1941–1945* (Celje: Muzej novejše zgodovine, 2021), 312.

10 Interna baza INZ. Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 92.

11 Bojan Himmelreich in Jure Miljevič, ur., *Bombe na Celje. Letalski napadi na Celje med drugo svetovno vojno* (Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2005), 36. Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 92.

na Grad. V drugem napadu, ob 13.45, je sedemnajst bombnikov odvrгло na Celje 150 bomb. Največ jih je padlo na kolodvor.¹² Po nekaterih virih sta napada terjala 45 smrtnih žrtev, medtem ko je bilo 41 oseb ranjenih. Po Popisu žrtev druge svetovne vojne je zavezniško bombardiranje tega dne povzročilo izgubo 40 človeških življenj, zvečine iz vrst civilnega prebivalstva (36), za štiri osebe status ni znan. 21 oseb je bilo moškega spola in 19 ženskega; med njimi je bilo sedem otrok. V najhujšem zavezniškem bombardiranju Celja je umrla polovica vseh umrlih civilistov zaradi bombardiranj.

Zavezniški bombniki so sesuli dobršen del celjskega mesta »v prah in pepel,« do temeljev so uničili 22, poškodovali pa več kot 100 stavb: »Ruševine so poslej obvladovale podobo Celja ne le do konca vojne, temveč tudi še dolgo potlej.«¹³ Brez strehe nad glavo je ostalo 99 oseb. Mesto samo je bilo dlje časa brez vode in elektrike. Mardetko navaja, da je obveščevalni center poročal, »da je zaradi bombardiranj in alarmov pri prebivalcih mesta vse bolj čutiti velik strah in da je veliko ljudi [...] s prtljago in otroškimi vozički zbežalo iz mesta v bližnje vasi in gozdove, večina pa se jih je že odselila v Žalec in Petrovče.«¹⁴

V internaciji, torej v taboriščih, kamor je nemški okupator pošiljal sodelavce partizanskega gibanja, sorodnike partizanov in ustrelenih talcev, pa je umrlo 65 oseb ali 10,6 odstotka te kategorije žrtev. Ker je okupator smrt naštetih skupin načrtoval kot del povračilnih ukrepov za partizanske akcije, je bilo med umrlimi civilisti v taboriščih še zlasti veliko sorodnikov aktivnih udeležencev odporiškega gibanja. Poleti 1942 so štajerski nacistični vodje namreč sklenili, da je treba aretirati svojce vseh ustrelenih talcev, partizanov, padlih partizanov in tistih, ki so bili ustreljeni na begu. Tako so v akciji, izpeljani avgusta 1942, v Celju aretirali več kot tisoč oseb. 118 moških in 333 žensk je nemški okupator v skupnem transportu 10. avgusta odpeljal v koncentracijsko taborišče Auschwitz-Birkenau.¹⁵ Največ Celjanov iz vrst civilnega prebivalstva, ki so izgubili življenje zaradi taborišč, je umrlo v Auschwitzu oziroma v taborišču Auschwitz-Birkenau (49), po šest jih je umrlo v Dachau in Mauthausnu. Dvanajst oseb oziroma 2 odstotka žrtev iz vrst civilnega prebivalstva pa sta umrla zaradi različnih posledic, povezanih z vojno. Dobra polovica, 55,6 odstotka Celjanov izmed civilnega prebivalstva (340), je bila Slovencev, tretjina (201 oseba) pa je pripadala nemški narodni manjšini.¹⁶

Vojaške žrtve

Strukturna analiza smrtnih žrtev Celjank in Celjanov zaradi druge svetovne vojne kaže, da izgubam iz vrst civilnega prebivalstva po številu sledijo žrtve iz vrst vojaških oseb, zvečine iz vrst mobiliziranih Slovencev v redno nemško vojsko in njeno

12 Himmelreich in Miljević, *Bombe na Celje*, 32.

13 Miloš Mikeln, *Mesto ob reki zgodbe mladih let iz knežjega mesta Celje* (Celje: Celjska Mohorjeva družba in Društvo Mohorjeva družba, 2008), 104. Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 92.

14 Mardetko, *Trdnjava na jugu tretjega rajha*, 316.

15 Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 82.

16 Interna baza INZ.

pomožno vojaško-politično formacijo Wehrmannschaft ter pripadnikov partizanskih enot in jugoslovanske kraljeve vojske. V navedenih formacijah je življenje izgubilo 585 oseb ali 35,8 odstotka vseh celjskih žrtev.

Čeprav do formalnopravne priključitve Spodnje Štajerske k Tretjemu rajhu nikoli ni prišlo, je bila mobilizacija Slovencev v nemško vojsko v nasprotju z mednarodnim pravom uvedena na podlagi 24. marca 1942 izdane odredbe o uvedbi vojaškega prava šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem dr. Sigfrieda Uiberreitherja. Odredba je izenčila vojaško obveznost na slovenskem Štajerskem z vojaško obveznostjo, ki je veljala v avstrijski Štajerski. Nemški okupator je tako v letih 1942–1945 vpoklical 22 letnikov moških, ki so bili rojeni med letoma 1908 in 1929. Prvi naborniki letnikov 1923 in 1924 so bili mobilizirani julija 1942.¹⁷ Ocenjuje se, da je bilo na širšem celjskem območju mobiliziranih približno 5000 moških, od katerih jih je življenje izgubilo okrog 670.¹⁸ Med njimi je bilo več kot 300 oseb iz Celja, kar predstavlja skoraj 53 odstotkov vseh vojaških žrtev iz knežjega mesta. Neposredno smrt mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko je v 141 primerih zakrivila Rdeča armada, kar v 120 primerih pa povzročitelj ni znan. Smrt večine padlih iz vrst pripadnikov Wehrmannschafta (37), enot, ki so bile izurjene v pehotnem orožju za lokalne pomožne službe in pomoč policiji za ofenzivne akcije proti partizanom, pa so povzročile partizanske odporiške enote.¹⁹

Pripadniki partizanskega odporiškega gibanja z 240 žrtvami predstavljajo dobrih 42 odstotkov vseh vojaških žrtev. Večina, 54 odstotkov, jih je padla oziroma bila pogrešana v boju z nemškim okupatorjem. Omeniti je treba, da je bilo zaradi silnega nemškega terorja partizansko gibanje na Celjskem praktično onemogočeno, tudi aktivisti niso načrtovali večjih vojaških akcij. Celjska četa,²⁰ ustanovljena 20. julija 1941, je obstajala samo dober mesec. Četo so poleg komandirja, učitelja Franja Vrunča, v interni bazi INZ je zaveden kot Franz Josef Wruntsch, in političnega komisarja Petra Stanteta sestavljali še ena borka in sedem borcev. Izvajali so razne sabotaje; prvo večjo akcijo je Celjska četa izvedla 4. avgusta 1941, nekaj dni kasneje, 11. avgusta, pa so komandirja Vrunča nemški orožniki opazili v okviru izvidniških aktivnosti za izvedbo napada na okupatorjevo žandarmerijsko postojanko v Slivnici pri Celju. Zajetega in ranjenega Vrunča so nemški orožniki predali celjskemu Gestapu. Ta ga je zaprl in mučil v celjskem zaporu, v tako imenovanem Starem piskru. Celjski komunisti so Vrunča iz Starega piskra sicer nameravali osvoboditi, a ker do izvedbe te namere ni prišlo pravočasno, je bil prvi komandir Celjske čete odpeljan v Maribor in tam 24. avgusta ustreljen kot talec.²¹ Njegovi soborci so bili nekaj dni kasneje izdani, ko se je četa ustavila v Šentrupertu nad Laškim. Štorski orožniki so skedenj, v katerega so se borci čete zatekli, obkolili in zažgali. En borec je bil ustreljen na begu, preostali so si verjetno sami vzeli

17 Gregor Jerman, Franc Fideršek, Boris Pšeničnik in Rudolf Holzer, *Prisilna mobilizacija na Štajerskem* (Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941/45, 2003), 35–43.

18 Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 62.

19 Interna baza INZ.

20 O Celjski četi: Tone Kregar, *Vigred se povrne: druga svetovna vojna na Celjskem* (Celje: Muzej novejša zgodovine in Društvo pohodnikov Stari pisker, 2009 [i. e.] 2010). Lojze Požun, *Celjska partizanska četa in njeno obdobje* (Celje: Muzej revolucije, 1976).

21 Tone Kregar, »Celje v uporabi proti okupatorju,« *Iz zgodovine Celja*, št. 4 (2004): 172.

življenje.²² Iz interne baze INZ je razvidno, da sta 27. avgusta 1941 življenje izgubila mladoletni Bogomir Verčkovnik in Vilhelm (Viljem) Šlander, komandir Celjske čete, brat Slavka (Alojzija) Šlandra, ki je kot talec padel v Mariboru 24. avgusta 1941.

Aretacije in teror nemškega okupatorja so preprečevali tudi kasnejše poskuse odporniške organizacije, da bi obnovila odporniško gibanje v Celju in celjskem okrožju. Okupator je namreč na tem območju, ki je po njegovem mnenju v letu 1942 predstavljalo glavno središče upora na Spodnjem Štajerskem, sklenil v celoti zatreti odporniško gibanje. V ta namen je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko Otto Lurker junija 1942 skupaj z nekaj sodelavci za pet mesecev preselil svoj sedež iz Maribora v Celje, zahteval pa je tudi okrepitev Gestapa. Do julija 1942 je okupatorju uspelo v veliki meri uničiti odporniško gibanje v mestu in okolici. Razbite so bile tudi krajevne organizacije in odbori OF, prav tako tudi mreža OF po celjskih podjetjih in ustanovah. Večina aktivistov in njihovih zaupnikov je bila aretirana. Nasilje se je v letu 1942 stopnjevalo in doseglo grozljive razsežnosti v obliki petih zaporednih streljanj talcev v poletnih mesecih na dvorišču Starega piskra. Streljanja talcev, zvečine prav pripadnikov Osvobodilne fronte s Celjskega, pa so se odvijala tudi v Mariboru. V obeh mestih skupaj je bilo leta 1942 v 21 streljanjih ubitih 889 talcev.²³ Med njimi je bil v Mariboru 21. maja 1942 kot talec ustreljen partizan in Celjan Metod Hočevar,²⁴ v Celju pa je bil 23. junija 1942 ustreljen partizan in Celjan Avgust Kavčič.²⁵ Vdor nemškega okupatorja v odporniško organizacijo je onemogočil tudi poskus obnovitve Celjske čete jeseni 1941. Celjsko odporniško gibanje je bilo proti koncu leta 1942 tako povsem uničeno.

Delovanje odporniškega gibanja je zamrlo tudi zaradi strahu, ki se je naselil med prebivalstvo z razkazovanjem ubitih partizanov ter ujetih borcev in aktivistov po celjskih ulicah novembra 1942.²⁶ Nemški okupator je sredi meseca na celjskih ulicah uprizoril zastrašujoče dejanje – zasramovanje petih ujetih in dvanajstih padlih partizanov Savinjskega bataljona II. grupe odredov v neenaki bitki na Dobrovljah 7. novembra 1942. Najverjetneje v nedeljo, 15. novembra, je zajetim partizanom v bitki na Dobrovljah najprej priključil še sedem ujetih partizanov in aktivistov OF in jih nato izmučene, zvezane in opremljene s sramotilnimi napisi vodil po glavnih celjskih ulicah do prostora med mestno vojašnico in Narodnim domom, kjer jih je postavil pred zid, prednje položil še dvanajst trupel padlih na Dobrovljah in vse skupaj fotografiral.²⁷ Razmere so tako v Celju tudi kasneje – kljub poskusom, da bi oživili odporniško mrežo – ostajale nespremenjene do osvoboditve,

saj je nemška oblast še vedno trdno obvladovala mesto, organizacija OF v njem pa ni delovala. Nasploš se leta 1944 v Celju in okolici razen posamičnih preskrbovalnih in

22 Kregar, *Vigred se povrne*, 74, 75.

23 Število talcev je navedeno na podlagi Interne baze INZ.

24 Mojca Šorn, Tadeja Tominšek, »Metod Hočevar«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025), pridobljeno 28. 3. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/AFC23F68-3339-42A3-85C7-F7C97786611F>.

25 Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Tadeja Tominšek, »Avgust Kovačič«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025), pridobljeno 28. 3. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/DD8F1162-E885-4BAB-969F-74B89A5411C8>.

26 Kregar, »Celje v uporabi proti okupatorju«, 173–76.

27 Tone Kregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem«, *Iz zgodovine Celja*, št. 4 (2004): 154, 155.

propagandnih akcij, rekvizicij in razorožitev ni zgodilo nič odmevnejšega. Vojaška oz. terenska aktivnost v okraju Celje-okolica je bila poleg zbiranja sanitetnega in drugega materiala namreč prvenstveno usmerjena v postavljanje kurirskih postojank in zvez ter aktivno mobilizacijo v partizanske enote.²⁸

Pri tem bi poudarili, da je Celje prve vojaške žrtve utrpelo že v napadu nemškega okupatorja na Jugoslavijo. V vrstah kraljeve jugoslovanske vojske je življenje izgubilo trinajst Celjanov, od teh jih je osem umrlo v letu 1941, nekateri že aprila, nekateri pa so kasneje podlegli ranam. Drugi so umrli med vojno v ujetništvu.

Tabela 2: Smrtne žrtve med letoma 1941 in 1946 iz Celja glede na povzročitelja smrti

Povzročitelj smrti	Število
Domobranci	16
Domobranci v sodelovanju z nemškimi uniformiranimi enotami	6
Gestapo	3
Jugoslovanska armada	52
Neznani povzročitelj	501
Nemške okupacijske enote	430
Partizani (NOV in POS (J))	80
OZNA	246
Rdeča armada	147
Ustaši	40
VOS	1
Zavezniške vojaške enote	95
Drugo	19
Skupaj	1636

28 Kregar, *Vigred se povrne*, 114, 115.

Tabela 3: Smrtne žrtve med letoma 1941 in 1946 iz Celja glede na vzrok smrti

Vzrok smrti	Število
Nesreča, povezana z vojnimi dogodki	15
Neznano	226
Padli v spopadih in zaradi njihovih posledic	292
Posledice, povezane z vojnimi dogodki	44
Padli kot talci	147
Pogrešani	212
Umrjeni in ustreljeni	194
Umrli v različnih okoliščinah, povezanih z vojno	153
Usmrtitev s sodbo civilnega sodišča	2
Usmrtitev s sodbo vojaškega ali posebnega sodišča	13
Umrli v zaporu	10
Žrtve bombardiranja	98
Žrtve poveljnih pobojev	225
Drugo	5
Skupaj	1636

Celje – središče izvajanja okupatorjevega ekstremnega ukrepa nad življenjem

Mesto Celje, ki je kot del okupirane Spodnje Štajerske po nekaj dneh okupacije, 14. aprila 1941, dobilo civilno zasedbeno upravo pod vodstvom dr. Siegfrieda Uiberreitherja, tajno državno policijo Gestapo in v katerem je nacistični upravni in policijski aparat tako kot drugod na zasedenem ozemlju na podlagi pripravljenih načrtov in smernic z namenom popolne germanizacije in nacifikacije dežele in njenega prebivalstva nemudoma začel izvajati raznarodovalne ukrepe, v prispevku obravnavamo tudi kot kraj smrti oseb, ki niso bile iz Celja, a so tam izgubile življenje. V Celju je na različnih lokacijah in v različnih okoliščinah med drugo svetovno vojno in neposredno po njej izgubilo življenje 813 oseb. Največ (403 osebe) ali skoraj polovica (49,6 odstotka) jih je med značilnimi in množičnimi ter najhujšimi oblikami okupatorjevega nasilja (odvzemom svobode, pregonom z doma in nasiljem nad telesom, ki (ne)posredno vodi v smrt) izgubila življenje v streljanju talcev. Po številčnosti tej skupini sledijo umrli v bombardiranjih. V Celju je tako umrlo 75 oseb ali 9,2 odstotka nedomačinov. Precej (72) oziroma blizu 9 odstotkov oseb je umrlo na različne grozovite načine med prestajanjem zaporniške kazni, bili so ustreljeni, mučeni ali umorjeni. Dobrih 8 odstotkov oziroma 67 oseb, nedomačinov, je življenje izgubilo na območju Celja v poveljnih pobojih. 57 oseb oziroma 7 odstotkov jih je umrlo zaradi posledic spopadov, 14 oseb

oziroma 1,7 odstotka pa jih je umrlo neposredno v spopadu; 2,3 odstotka oziroma 19 oseb je ostalo pogrešanih. V Celju je bilo blizu 5 odstotkov ali 39 oseb ustreljenih in 2,2 odstotka ali 18 oseb umorjenih. »Neceljani« so v Celju umrli tudi na druge načine, a ker ti ne predstavljajo tako velikega deleža, jih ne omenjamo. Ker je po številčnosti načina smrti Neceljanov v Celju izstopalo izvajanje ekstremnega ukrepa okupatorja nad življenjem – streljanje talcev, namenjamo tem zločinom nekoliko več besed.

Tabela 4: Osebe, ki so izgubile življenje zaradi vojnih dogodkov v Celju med aprilom 1941 in januarjem 1946

Vzrok smrti	Število žrtev	Delež v %
Talci – ustreljeni	403	49,6
Zapor: umrli v zaporu, umorjeni v zaporu, ustreljeni v zaporu, pogrešani v zaporu, zapor, posledica zapora, mučeni do smrti, posledica mučenja, samomor	72	8,7
Ustreljeni	39	4,8
Oboroženi spopad	14	1,7
Posledica spopada (posledica boja, posledica ran)	57	7
Posledica taborišča, vojnega ujetništva	10	1,2
Umorjeni	18	2,2
Žrtve povojnih pobojev	67	8,2
Žrtve bombardiranja	75	9,2
Pogrešani	19	2,3
Umrli	9	1
Nesreča	14	1,7
Neznano	16	2
Skupaj	813	

V Celju, kjer je nemški okupator že v prvih dneh okupacije v kontekstu raznarodovalnih ukrepov začel obračunavati z inteligenco kot delom tistega prebivalstva, ki je po predvidevanjih predstavljalo največjo oviro takšnim ukrepom, so se med represivnimi ukrepi okupatorja za spopad z izobraženci in priseljenimi po letu 1941 s pojavom in stopnjevanjem aktivnega odpora poleti 1941 pridružile tudi aretacije članov in pristašev odporniškega gibanja. Iz Celja in njegove okolice so namreč že 16. aprila 1941 v Srbijo odgnali 40 učiteljev in profesorjev.²⁹ Aretacije v Celju so po izjavi političnega komisarja Velikega Celja Antona Dorfmeistra v prvem mesecu okupacije zajele okrog 300 oseb, v njegovi okolici pa 250. Aretirance iz Celja in drugih bližnjih krajev (iz Šmartnega ob Paki, Vojnika in Savinjske doline) so najprej zaprli v celjsko mestno kasarno in kapucinski samostan, večino pa so kmalu preselili v Celjski zapor oziroma

29 Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 24.

Stari pisker.³⁰ Število zapornikov, ki so bili razdeljeni na štiri moške in en ženski oddelek, se je v vojnem času spreminjalo ter gibalo med 300 in 900. Po grobih ocenah naj bi skozi zapore v Celju med vojno šlo približno 4000 žensk in 12.000 moških.³¹

Kot je bilo že omenjeno, je aktivni odpor slovenskega prebivalstva tudi na Celjskem kmalu po okupaciji privedel do odmevnih akcij, na katere je okupator nemudoma odgovoril z neusmiljenim in nebrzdanim nasiljem. Prvi val aretacij članov in pristašev odporiškega gibanja je Gestapo v neposredni povezavi z nekaterimi akcijami partizanov in aktivistov Osvobodilne fronte na Spodnjem Štajerskem izvedel julija in avgusta 1941, torej še v času množičnega izseljevanja in deportacij.³² Celje je tako poleti 1941 z razmahom in širitvijo odpora v neposredni povezavi z napisno in trosilno akcijo v začetku julija 1941 ter drugimi akcijami na Spodnjem Štajerskem s Celjskim zaporom oziroma z dvoriščem Starega piskra postalo kraj grozovitih mučenj aretiranih pristašev odporiškega gibanja, pa tudi prostor izvršitve smrti brez obsodbe – streljanja talcev.

Celjski zapor oziroma Stari pisker je po okupaciji okupatorju med izvajanjem različnih raznarodovalnih ukrepov služil sicer kot prehodno taborišče za deportacije aretiranih narodnozavednih Slovencev, predvsem priseljencev, izobražencev in drugih kulturno in gospodarsko močnejših slojev slovenske družbe. Okupator je v letu 1941 na dvorišču zapora kot maščevanje in povračilo za akcije odporiškega gibanja in partizanov začel izvajati tudi množične likvidacije zapornikov – tako imenovana streljanja talcev. Usmrtitve talcev, takšen naziv se je namreč uveljavil za zapornike, so najprej potekale na krajih partizanskih akcij, že poleti 1941 pa so se prestavile v notranjost kazenskih ustanov. Avgusta leta 1941 je do prvega streljanja prišlo v mariborskih sodnih zaporih, že 4. septembra pa tudi v Starem piskru. Po marcu 1943 so ustrelitve in drugi načini eksekucij, med njimi obešanje na Frankolovem, ponovno potekali na krajih partizanskih akcij, v zadnjih mesecih vojne pa so kraj zločina spet postali mariborski sodni zapor. Na okupiranem slovenskem Štajerskem je bilo med vojno v 66 skupinah po navedbah Marjana Žnidariča ubitih 1590 ljudi, katerih imena so objavili z razglasi, v neobjavljenih streljanjih pa je padlo še prek 300 ljudi.³³ Od tega je bilo od 4. septembra 1941 do 15. avgusta 1942 v Starem piskru v skupaj šestnajstih streljanjih brez obsodbe po nekaterih navedbah usmrčenih 374 oseb, 325 moških in 49 žensk.³⁴ Popis žrtev druge svetovne vojne Inštituta za novejšo zgodovino beleži v Celjskem zaporu 403 ustreljene talce. Večina ustreljenih je bila moškega spola (352), 51 pa je bilo žensk. Največkrat je, kot omenjeno, šlo za nedomačine. Po okoli 13 odstotkov v Celju ustreljenih talcev je bilo iz Zasavja (Trbovelj, Hrastnika in Zagorja ob Savi), Zgornje Savinjske doline (Gornjega Grada, Mozirja in Ljubnega) ter iz Šaleške doline (Šoštanja, Velenja, Šmartnega ob Paki). Okoli 30 odstotkov v Celju ustreljenih talcev je bilo doma iz širšega celjskega območja, iz Šentjurja pri Celju, Prebolda, Laškega in Vojnika. Dobre 4 odstotke ustreljenih talcev v Celju predstavljajo ustreljeni iz Rogaške Slatine, če navedemo le tiste nedomačine,

30 Ibid., 69.

31 Kregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem«, 140.

32 Kregar in Žižek, 70.

33 Kregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem«, 148.

34 Kregar in Žižek, *Okupacija v 133 slikah*, 76.

katerih delež v skupnem številu ustreljenih talcev presega 2 odstotka. Dobrih 9 odstotkov talcev, ustreljenih v Celju, ali 37 oseb je bilo domačinov – Celjanov. Po poklicu so ustreljeni talci večinoma, v 48 odstotkih, izhajali iz vrst zaposlenih v industriji in različnih obrtnih dejavnostih. Slaba četrtina talcev je kmetovala, po 12 odstotkov jih je delalo v trgovini, prometu in gostinstvu ter v javnih službah in svobodnih poklicih.³⁵

Tabela 5: Poklicna struktura v Celju ustreljenih talcev

Panoga	Število umrlih talcev	v %
Kmetijstvo	98	24,3
Industrija in obrt	193	47,9
Trgovina, promet in gostinstvo	48	11,9
Javne službe in svobodni poklici	48	11,9
Služinčad	1	0,25
Samostojni, brez poklica	10	2,5
Neznano	5	1,2
Skupaj	403	

Prvo streljanje talcev je bilo 4. septembra 1941 in je po Popisu žrtev druge svetovne vojne Inštituta za novejšo zgodovino terjalo deset življenj. Vsa preostala streljanja so bila leta 1942 – 23. junija, ko je padlo 64 oseb, 7. julija, ko je padlo 37 oseb, 22. julija, ko je padla 101 oseba, 30. julija, ko je padlo 69 oseb, in 15. avgusta, ko je padlo 100 oseb. V najbolj množičnem streljanju talcev v Starem piskru, 22. julija 1942, ko je pod puškinimi cevmi omahnil 101 človek, je bilo glede na vojni status ustreljenih 50 privrženecv partizanskega gibanja, 15 civilistov, 21 aktivistov OF; za 15 ustreljenih pa njihovo delovanje oziroma status ni znan.³⁶

Množične ustrelitve talcev so pritegnile pozornost številnih Celjanov, predvsem so se teh najkrutejših dogodkov udeleževali razni uslužbenci okupatorjevega aparata in njegovi sodelavci, predvsem celjski Nemci. Najbolj množičnega streljanja v Celju leta 1942 se je udeležilo toliko gledalcev – bili so na zaporniškem dvorišču, v zaporniških prostorih ob oknih in pred zaporom –, da se je predstojnik zaporov zaradi tega pritožil Gestapu. Uslužbenci Gestapa so streljanje 22. julija 1942, kljub prepovedi, dokumentirali tudi s fotografranjem. Po zaslugi fotografskega mojstra Josipa Pelikana, ki so mu odnesli film razvit, se je serija grozovitih in pretresljivih fotografij sploh ohranila.³⁷

Streljanje talcev, ta ekstremni ukrep, je nemški okupator izvedel tudi 30. julija 1942, ko je na dvorišču Starega piskra postrelil 69 oseb. Med talci, ki so bili iz vrst sodelavcev partizanskega gibanja (29), aktivistov OF (26), civilnega prebivalstva (8), oseb neznanega statusa (5), partizanov (1), je bilo tudi 13 žensk.³⁸

35 Interna baza INZ.

36 Ibid. Nekaj streljanj talcev Popis žrtev druge svetovne vojne Inštituta za novejšo zgodovino datira izven navedenih datumov oziroma ne vsebuje točnega datuma smrti.

37 Kregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem«, 150.

38 Interna baza INZ.

Slika 1: Helena Dobročinšek, kmetica s Tomaža pri Vojniku, rojena leta 1887, umrla 15. novembra 1942 v Auschwitzu

Slika 2: Marija Dobročinšek, kmečka hči s Tomaža pri Vojniku, rojena leta 1916, umrla 30. oktobra 1942 v Auschwitzu

Slika 3: Helena Dobročinšek, ml., kmečka hči s Tomaža pri Vojniku, rojena leta 1922, preživela Auschwitz

30. julija 1942 se je odvila tudi tragedija družine Dobrotinšek, ki je nudila zatočišče prvim štajerskim partizanom. Med talci so bili bratje Martin, Alojz in Jernej iz Tomaža nad Vojnikom.³⁹ Najstarejši Martin je bil ob smrti star 30 let, Alojz 28 let, Jernej (Bartolomej) pa 24 let. Njihov 22-letni brat Jurij je bil skupaj z materjo Heleno ter sestrama Marijo (Mimico) in Heleno poslan v koncentracijsko taborišče. Mati je v taborišču Auschwitz-Birkenau umrla 15. novembra 1942, sestra Marija 30. oktobra 1942, Jurij pa se je po vrnitvi iz nemškega koncentracijskega taborišča pridružil enotam NOV in POS, kjer je 5. januarja 1945 padel v boju v Grlavi v Slovenskih goricah.⁴⁰ Vojno sta preživeli le dve hčeri – poleg Helene, ki se je vrnila iz Auschwitza, še najmlajša, ki se je vrnila iz otroškega taborišča Saldenburg.

V t. i. poletni akciji je v zadnjem množičnem streljanju 15. avgusta 1942 na dvorišču Starega piskra v Celju življenje izgubila tudi aktivistka OF Marta Babič, ki se je rodila 13. marca 1922 v Hrastniku.⁴¹ V odporniško gibanje se je kot nameščenka v rudniku Hrastnik vključila leta 1941, a so jo Nemci že junija 1942 aretirali in jo dva meseca kasneje kot talko ustrelili. Mati Jožefo in očeta Rudolfa, oba sodelavca partizanskega gibanja, so odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz, kjer sta konec leta umrla, mati Jožefa 13. novembra 1942, oče Rudolf pa 8. decembra 1942.⁴² Mlada Marta je pred usmrtitvijo svojim dragim napisala pretresljivo poslovilno pismo:

Ljubljani!

Petek je bil začetek slovesa.

Danes 15. se poslovim za vedno od vas dragi moji. Prosim Vas ne plakajte za menoj. Oprostite mi, radi mene boste nesrečni. Pozdravite v mojem imenu vse moje poznane. Poljubljam vas v svojem zadnjem momentu življenja. Mamica moja, tati moj Milena in Rudi. Pozdravite Konetove in druge.

Res je: »Umreti bratje težko ni, al' Vas drage zapustiti to boli!

Pozdravljam in poljubljam Vas

Vaša Marta

Mamica!!!⁴³

Ustreljeni talci niso bili obsojeni pred sodiščem, temveč so kot aretirani politični osumljenci bili določeni za usmrtitev na podlagi predlogov referentov Gestapa pri komandantu varnostne policije in varnostne službe. Ta je o predlogih za usmrtitev tudi dokončno osebno odločal in odrejal smrtne kazni. Zaporniki so bili z odločbo o smrtni

39 Kregar, *Vigred se povrne*, 5.

40 Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Tadeja Tominšek, »Jurij Dobrotinšek«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025), pridobljeno 3. 3. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/66608465-E36B-4AFD-80B1-979DC1F2E57B>.

41 Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Marta Rendla, Tadeja Tominšek, »Marta Babič«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025), pridobljeno 3. 3. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/B919874D-C475-4D14-A62A-3C7583282C97>.

42 Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Marta Rendla, Tadeja Tominšek, »Rudolf Babič«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025), pridobljeno 3. 3. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/F533CBAD-730E-4CC7-B084-A121C2C4EE08>.

43 *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski* (Maribor: Založba Obzorja, 1965), 392, 393.

kazni seznanjeni neposredno pred usmrtnitvijo. Nekaj ur pred morijo jim je v letih 1941 in 1942 okupator dovolil napisati poslovilno pismo, da bi prebivalstvo tako odvrnil od upora, toda zadnje besede svojcev, znancev in prijateljev so med ljudmi le še okrepile prepričanje o upravičenosti upora in željo po maščevanju. Ker so poslovilna pisma dosegla nasproten učinek od želenega, jih po novembru 1942 nemški okupator ni več dovolil pisati.

Usmrtnitve talcev so bile objavljene na posebnih rdečih razglasih, pod katerimi je bil do maja 1942 podpisan šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Siegfried Uiberreither, nato pa višji vodja SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju Ervin Rösener. Ta je od leta 1943 tudi dejansko odločal o usmrtnitvah talcev.⁴⁴ Usmrtnitve talcev, katerih imena so bila ponemčena objavljena na rdečih razglasih, je Miloš Mikeln komentiral z besedami: »[...] niti umreti človek ni smel po svoje«.⁴⁵

Celjanov, ki so življenje izgubili kot talci na različnih krajih Slovenije in Jugoslavije, je bilo 147. Pri tem jih je bilo 60 ustreljenih v Mariboru, 37 v Starem piskru v Celju, devet v Juvanju pri Radmirju, trije v Vitanju, devet pa jih je umrlo kot žrtve frankolovskega poboja oziroma zločina v Grabnu na Stranica pri Frankolovem. Leta 1942, ko se je v Celju odvilo pet množičnih streljanj talcev v Starem piskru, je življenje izgubila večina Celjanov (79), umrlih na ta način. Največ jih je bilo iz vrst sodelavcev partizanskega gibanja (31), aktivistov OF (17) in civilnega prebivalstva (21), med njimi sta bila tudi dva partizana, za sedem talcev pa status ni znan.⁴⁶

Zaključek

Celje je med drugo svetovno vojno na osnovi ljudskega štetja prebivalstva, ki je bilo za tedanje okupacijsko pokrajino Spodnjo Štajersko (slovensko Štajersko in del Dolenjske) izvedeno 10. oktobra 1941, utrpelo 1636 smrtnih žrtev, kar pomeni, da je izgubilo 9 odstotkov prebivalstva. Knežje mesto, v katerem je domovinsko pravico takrat imelo 18.190 prebivalcev, je glede na svojo upravno pokrajino – Spodnjo Štajersko, ki je z okoli 32.000 žrtvami utrpela 5,4-odstotno izgubo prebivalstva, utrpelo za 3,6 odstotka večje izgube. Izgube Celja so bile tudi višje od slovenskih, saj je, kot že omenjeno, Slovenija z dobrimi 100.000 žrtvami utrpela 6,7-odstotno izgubo prebivalstva. Med 1636 smrtnimi žrtvami Celja je bilo 1321 moških in 313 žensk. Med smrtnimi žrtvami v Celju je bilo 72 mladoletnih oseb. Večina (1275 ali 78 odstotkov) celjskih žrtev je bila Slovencev, dobrih 14 odstotkov žrtev oziroma 237 oseb pa je bilo iz vrst nemške narodne manjšine. Največjo populacijsko izgubo je Celje utrpelo v letu 1945, ko je zaradi vojne izgubilo življenje 690 ljudi. Pravilo, da je število žrtev naraščalo z leti vojne, potrjujejo tudi žrtve tega mesta. Celje je v letu 1945, čeprav se je vojna zaključila sredi maja, utrpelo kar 42 odstotkov populacijskih izgub.⁴⁷

⁴⁴ Kregar, »Okupacijsko nasilje na Celjskem«, 148.

⁴⁵ Mikeln, *Mesto ob reki*, 53.

⁴⁶ Interna baza INZ. Mardetko, *Trdnjava na jugu tretjega rajha*, 273, 274.

⁴⁷ Interna baza INZ.

Glede na število prebivalstva posamezne medvojne pokrajine je najvišji delež izgub z 31.900 žrtvami ali 9,5 odstotka od 336.279 prebivalcev utrpela Ljubljanska pokrajina. Sledili sta ji Koroška s 1380 žrtvami ali 7,4 odstotka od 18.770 prebivalcev in Gorenjska s 13.385 žrtvami ali 7,3 odstotka takratnega prebivalstva (183.464). Spodnja Štajerska, torej slovenska Štajerska, je utrpela 31.980 žrtev ali 5,4-odstotno izgubo takratnega prebivalstva (596.466). Manj kot 5 odstotkov izgub lahko pripišemo Primorski, Prekmurju in Reški pokrajini. Za preostale žrtve nimamo ustreznih podatkov.

Tabela 6: Smrtne žrtve druge svetovne vojne na območju današnje Republike Slovenije med letoma 1941 in 1946 po pokrajinah

Pokrajina	Število žrtev v interni bazi INZ (oktober 2022)	Delež žrtev glede na število prebivalstva pokrajine
Neznano	4996	5 %
Gorenjska (183.464 preb.) ⁴⁸	13.384	7,3 %
Koroška (18.770 preb.) ⁴⁹	1380	7,4 %
Ljubljanska pokrajina (336.279 preb.) ⁵⁰	31.904	9,5 %
Primorska (260.000 preb.) ⁵¹	12.577	4,8 %
Prekmurje (97.000 preb.) ⁵²	1843	1,9%
Reška pokrajina	1947	
Spodnja Štajerska (596.466) ⁵³	31.979	5,4 %
Slovenija (1.492.000 preb.) ⁵⁴	100.014	6,7 %

48 Ibid.

49 Ibid.

50 *Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941. Demografska statistika* (Ljubljana: Narodna vlada Slovenije: Statistični urad Slovenije, 1945), 2.

51 Podatki o številu prebivalstva na območju RS 1941 so povzeti po Tadeja Tominšek Rihtar in Mojca Šorn, »Izgube in smrtne žrtve«, v: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 792.

52 Ibid.

53 Ibid.

54 Ibid.

Viri in literatura

Baze podatkov

- Interna baza Inštituta za novejšo zgodovino (INZ): Tadeja Tominšek Čehulič, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej [Zbirka].
- Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Tadeja Tominšek, »Jurij Dobrotninšek«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025). Pridobljeno 3. 3. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/66608465-E36B-4AFD-80B1-979DC1F2E57B>.
- Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Marta Rendla, Tadeja Tominšek, »Marta Babič«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025). Pridobljeno 3. 3. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/B919874D-C475-4D14-A62A-3C7583282C97>.
- Mojca Šorn, Dunja Dobaja, Marta Rendla, Tadeja Tominšek, »Rudolf Babič«, Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje v Sloveniji (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2025). Pridobljeno 3. 3. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/F533CBAD-730E-4CC7-B084-A121C2C4EE08>.

Literatura

- Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 2, Raznarodovanje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.
- Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 3, Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009.
- Gilbert, Martin. *Second World War*. London: Phoenix Press, 2000.
- Himmelreich, Bojan in Jure Miljevič, ur. *Bombe na Celje. Letalski napadi na Celje med drugo svetovno vojno*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2005.
- Kregar, Tone in Aleksander Žižek. *Okupacija v 133 slikah: Celje 1941-1945*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2006.
- Kregar, Tone. »Celje v uporabi proti okupatorju.« *Iz zgodovine Celja*, št. 4 (2004): 165–92.
- Kregar, Tone. »Okupacijsko nasilje na Celjskem.« *Iz zgodovine Celja*, št. 4 (2004): 137–63.
- Kregar, Tone. *Vigred se povrne: druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejšje zgodovine in Društvo pohodnikov Stari pisker, 2009 [i. e.] 2010.
- Mardetko, Aleš. *Trdnjava na jugu tretjega rajha: Celje med okupacijo 1941-1945*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2021.
- Mikeln, Miloš. *Mesto ob reki zgodbe mladih let iz knežjega mesta Celje*. Celje: Celjska Mohorjeva družba in Društvo Mohorjeva družba, 2008.
- *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski*. Maribor: Založba Obzorja, 1965.
- Požun, Lojze. *Celjska partizanska četa in njeno obdobje*. Celje: Muzej revolucije, 1976.
- *Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941. Demografska statistika*. Ljubljana: Narodna vlada Slovenije: Statistični urad Slovenije, 1945.
- Tominšek Rihtar, Tadeja in Mojca Šorn. »Izgube in smrtne žrtve.« Jasna Fischer et al., ur. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1993*, 790–95. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Žerjavič, Vladimir. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslovensko viktimoško društvo, 1989.
- Ževart, Milan. »Talci in njihova poslovilna pisma.« *Izbrana dela*. Velenje: Muzej Velenje; Ljubljana: Karantanija, (2005), 433–71.
- Ževart, Milan. »Stranice 12. februarja 1945.« *Izbrana dela*. Velenje: Muzej Velenje; Ljubljana: Karantanija, (2005), 476–92.

Marta Rendla, Mojca Šorn, and Andrej Pančur

THE CITY OF CELJE AND ITS INHABITANTS AS VICTIMS OF WORLD WAR II

SUMMARY

In this contribution, the authors present the loss of human life suffered by the city of Celje during and immediately after World War II, as well as data about people who were not residents of this city but nevertheless lost their lives there. Based on the data from the research database *Fatalities among the Population in the Territory of the Republic of Slovenia During and Immediately after World War II*, it was possible to establish that during World War II, Celje suffered 1,636 fatalities (representing 9 % of its population). The city, where 18,190 inhabitants had the right of domicile at the time, lost 3.6 % more population than its administrative province, Lower Styria, which suffered a 5.4 % population loss with approximately 32,000 casualties. The loss of human life in Celje was also higher than in the entire territory of Slovenia, which lost 6.7 % or 100,000 of its inhabitants. Of the 1,636 fatalities in Celje, 1,321 were men and 313 women, while 72 were minors. The majority (1,275 or 78 %) of the victims in Celje were Slovenians, while just over 14 % or 237 people belonged to the German national minority. Celje suffered the greatest population loss in 1945 when 690 people lost their lives due to the war. The casualties from Celje confirm the rule that the number of victims increases with the duration of the war. Although the war ended in the middle of May, Celje suffered 42 % of its population loss in 1945.

In the first part of the article, the authors provide details regarding civilian deaths, accounting for 611 of the total sum of 1,636 fatalities from Celje. They also focus on the military personnel, primarily on the people mobilised by the German military formations, in which more than 300 people lost their lives.

In the second part, the authors discuss Celje as the centre where the occupiers implemented their extreme measures against the people who had not been residents of the city shortly before the outbreak of World War II. As half of the 813 people who died in Celje were executed as hostages, the authors also focus on this category of victims.

The final part of the contribution places Celje and its inhabitants in the broader demographic scheme of the war consequences in the individual Slovenian provinces and presents the victimological picture of this city.

Damjan Hancič*

Okupatorjeve izselitve civilnega prebivalstva v okrožju Kamnik med drugo svetovno vojno**

IZVLEČEK

Avtor na podlagi arhivskih virov poda pojavnne oblike in številčni obseg okupatorjevih nasilnih izselitev lokalnega slovenskega prebivalstva med drugo svetovno vojno iz okrožja Kamnik. Prispevek dopolnjuje nekatere do sedaj že opravljene raziskave v zvezi s to problematiko ter prikaže tudi nekatera nova, še neraziskana dejstva. Med nemško okupacijo je v kamniškem okrožju prihajalo do različnih nasilnih oblik preseljevanja prebivalstva (izgoni, izselitve, preselitve), ki so bile posledice vojno-političnih delovanj tako nemškega okupatorja kot partizanske strani. Takšne (iz)selitve so skupno prizadele okoli 4 odstotke prebivalstva, ki je tedaj živelo na tem območju. Nemški okupator je najprej že v prvih tednih okupacije s tega območja na Hrvaško (NDH) in v Srbijo izselil slovensko inteligenco in nosilce slovenske narodne zavesti. Nato je od začetka leta 1942 do konca 1944 v stari rajh (Nemčijo) v več valovih deportiral sorodnike in domnevne ali dejanske sodelavce partizanov. Določen del jih je interniral tudi v koncentracijska taborišča. Poleg tega so nemške oblasti spomladi 1942 več prebivalcev izselile tudi na skrajnem jugovzhodu okrožja iz neposrednega obmejnega pasu ob novo začrtani meji z italijansko Ljubljansko pokrajino. Po drugi strani pa so nemške oblasti organizirale tudi Transporte tistih prebivalcev, ki so jih ogrožali partizani in so sami zaprosili za izselitev iz kamniškega okrožja v notranjost rajha.

Ključne besede: druga svetovna vojna, okupacija, izseljevanje, begunci, Kamnik

* Dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, damjan.hancic@scnr.si; ORCID: 0009-0002-1885-1885

** Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ABSTRACT

THE RELOCATION OF THE CIVILIAN POPULATION IN THE KAMNIK DISTRICT BY THE OCCUPIERS DURING WORLD WAR II

Based on archival sources, the author presents the various forms and scope of the forced relocation of the local Slovenian population from the Kamnik district, carried out by the occupiers during World War II. The contribution complements some of the existing research on this issue and presents new facts that have not yet been researched. During the German occupation of the Kamnik district, various forms of forced relocation of the population were carried out (expulsions, evictions, deportations), resulting from the military-political actions of both the German occupiers and the Partisan side. In total, these relocations affected around 4 % of the population living in the area at the time. During the first weeks of the occupation, the German occupiers deported the Slovenian intelligentsia and the proponents of Slovenian national consciousness from this area to the Independent State of Croatia and Serbia. From the beginning of 1942 until the end of 1944, the relatives and alleged or actual collaborators of the Partisans were deported to the Old Reich (Germany) in several waves. Some of them were also interned in concentration camps. Furthermore, in the spring of 1942, the German authorities also relocated many inhabitants from the extreme southeast of the Kamnik district by the immediate border zone along the newly drawn border with the Italian Province of Ljubljana. On the other hand, the German authorities also organised transports of the inhabitants threatened by the Partisans, who had applied for relocation from the Kamnik district to the interior of the Reich.

Keywords: World War II, occupation, relocation, refugees, Kamnik

Uvod

Sile osi so 6. aprila 1941 napadle Kraljevino Jugoslavijo in v nekaj dneh zlomile odpor njene vojske. Po kapitulaciji so si jugoslovanski del Slovenije razdelile Nemčija, Italija in Madžarska, majhen del pri Bregani tudi Neodvisna država Hrvaška (NDH). Štajersko, Gorenjsko ter 90 km dolg in od 10 do 15 km širok pas južno od Save na Dolenjskem je zasedla nemška vojska. Za to območje je Hitler izbral tak okupacijski sistem, kot ga je leto dni prej uvedel v zasedenih francoskih pokrajinah Alzaciji in Lotaringiji ter v Luksemburgu.¹ Dotedanji srez Kamnik, večji del sreza Litija in severovzhodni del sreza Ljubljana je nemški okupator združil v eno upravno enoto – kamniško okrožje. Obsegalo je celotno območje vzhodne Gorenjske (razen Trojan in Zagorja, ki sta bila priključena gavu Štajerska). Na jugovzhodu in jugu pa je meja okrožja segala

1 Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945* (Maribor, Založba Obzorja, 1968), 39–41.

celo okoli 10 do 15 km južno od reke Save. Jeseni 1941 je okrožje Kamnik obsegalo 881 km² in imelo 58.962 prebivalcev² (okoli 300 km² več po površini in okoli 20.000 več po prebivalstvu kot predvojni kamniški srez).³

Ena od najkrutejših oblik nemške okupacije in s tem povezanega vojnega nasilja je bilo – poleg streljanja talcev in požiganja vasi, ki naj bi sodelovale s partizanskim gibanjem⁴ – tudi nasilno izseljevanje prebivalstva. To se je kazalo v obliki okupatorjevih množičnih ali posamičnih izgonov domačega slovenskega prebivalstva. Ob tem je treba omeniti, da v širši sklop problematike medvojnega preseljevanja v kamniškem okrožju sodita še dve pojavi obliki: nasilni izgoni prebivalstva iz kraja bivanja s strani oblastnih organov partizanskega gibanja⁵ in od okupatorskih oblasti vodena načrtna nemška kolonizacija oziroma naseljevanje Nemcev na tem območju v letih 1942 in 1943.⁶ Ker pa sta bili ti dve problematiki v preteklosti že obdelani, ju v pričujočem prispevku ne bom obravnaval.

Izgon nosilcev slovenske narodne in politične zavesti

Čeprav je bil ob okupaciji cilj vseh treh okupatorjev enak – potujčiti in s tem uničiti slovenski narod kot etnično enoto –, so nacisti hoteli Slovence potujčiti najbolj brezkompromisno in na kratek rok, s popolnim uničenjem vsega, kar je bilo slovensko. Zato so takoj posegli na vsa področja družbenega življenja in delovanja. Tako so si prizadevali za spremembo zunanjega videza dežele, prepoved rabe slovenskega jezika, uvedbo nemškega šolstva, uničevanje slovenske kulture, ukinitve političnih strank, društev in organizacij, aretacije narodno zavednih Slovencev, deportacije, prisilno delo, pošiljanje v koncentracijska taborišča, streljanje talcev idr.⁷ Nemški okupator se je že teden dni po kapitulaciji kraljeve jugoslovanske vojske na zasedenem ozemlju lotil izгона najvišjega sloja izobraženstva, duhovnikov ter nekaterih najpomembnejših nosilcev predvojnih političnih funkcij in uradništva starojugoslovanske države. V Mariboru (za Sp. Štajersko) in na Bledu (za Gorenjsko) je bil ustanovljen nemški preseljevalni štab, sestavljen iz izkušenega že vpeljanega kadra, ki je pred tem deloval pri izseljevanjih na območju okupirane Poljske. Nemške oblasti so za sprejem Slovencev, ki so jih izseljevali v NDH, Srbijo in v Tretji rajh, ustanovile posebna zbirna taborišča v Mariboru, Rajhenburgu (Brestanica), Begunjah in Šentvidu pri Ljubljani.⁸

2 SI AS 1603, t. e. 2, Beschreibung der Kreise, 11. 2. 1944, Bericht, 4. 3. 1944.

3 *Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine* (Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937), 177.

4 Z izrazom partizansko gibanje je v prispevku poimenovano odporniško in revolucionarno gibanje pod vodstvom Komunistične partije.

5 Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem, 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011), 66.

6 Damjan Hančič, »Nemška kolonizacija kamniškega okrožja v letih 1941–1945«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 94, št. 4 (2023): 79–101.

7 Marjan Žnidarič, »Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, *Slovenci in leto 1941*, št. 2 (2001): 192.

8 Marica Karakaš Obradov, »Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012): 142.

Če se omejimo zgolj na Gorenjsko, lahko ugotovimo, da je bila med zadolžitvami šefa civilne uprave na Gorenjskem Frantza Kutschere tudi priključitev k Nemčiji s ponemčenjem rasno in politično primerne domačega slovenskega prebivalstva. Preostale Gorenjce naj bi izgnali in na njihove domove naselili Nemce. Obenem bi uvajali nacionalsocialistično totalitarno pravno in vojno-gospodarsko korporativno ureditev, ki naj bi zmanjšala socialna nasprotja in omogočila izkoriščanje vseh naravnih in človeških virov za potrebe nemške države.⁹ To je bilo v nasprotju s haaškimi konvencijami iz leta 1899, ki so ščitile domače prebivalstvo pred takšnimi posegi okupatorja.¹⁰ Ker je imel šef civilne uprave poleg urejanja splošnih, gospodarskih in varnostnih razmer na zasedenem ozemlju Gorenjske hkrati tudi naloge pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva, je usmerjal delovanje izpostave tega urada na Bledu oziroma kasneje v Radovljici. Urad je najprej vodil Alois Maier Kaibitsch iz Celovca, njegov namestnik je bil dr. Herbert Friedl, z referentoma Rudolfom Schluiferjem in Friederichom Jaklinom ter vodjo preselitvenega urada stotnikom Richardom Baumgartlerjem in dr. Helmutom Glaserjem. Štab za naseljevanje Nemcev je vodil inženir Konrad Nimpfer. Pri svojem ponemčevalnem delu so se v tem uradu opirali tudi na urad poveljnika varnostne službe Fritza Volkenborna,¹¹ referenta tajne državne policije (Gestapo) dr. Hansa Bauerja ter urad za varnost pod vodstvom Franca Pacherja.¹² Po navodilih državnega komisarja za utrjevanje nemštva Heinricha Himmlerja iz aprila 1941 naj bi v prvem valu izgnali najvplivnejše slovenske »nacionaliste«, v drugem valu priseljene na Gorenjsko po letu 1914, v tretjem valu Slovence iz 20 km širokega pasu ob okupacijski meji z Italijo in v četrtem valu za ponemčenje rasno in politično neprimerno prebivalstvo.¹³ Vendar so gospodarski razlogi in presenetljivo dober rezultat rasnih pregledov, po katerem naj bi bilo le 15 odstotkov Gorenjcev neprimernih za ponemčenje, te načrte močno zmanjšali, zato jim je uspelo izvršiti le prvi val izselitev.¹⁴

Po podatkih Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo naj bi nemški okupator z območja okrožja Kamnik¹⁵ v prvih tednih okupacije izgnal skupaj 399 oseb, in sicer 277 iz tedanjega okraja Kamnik ter 122 iz okraja Litija.¹⁶ To so bili pripadniki najvišjega sloja tedanjega izobraženstva (advokati,

9 Ivan Križnar, *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945* (Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007), 58.

10 Ibidem.

11 Julija 1942 je Volkenborna zamenjal Josef Vogt, njega pa marca 1943 Alojz Presterer in nato tega Karl Ruchs.

12 Ivan Križnar, *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem* (Jesenice in Ljubljana: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000), 35.

13 Ibid., 56.

14 Ibid., 58.

15 V obdobju prvega vala selitev kamniško okrožje (nem. *Kreis Stein*) še ni bilo oblikovano, ampak sta na tem ozemlju med majem in avgustom 1941 začasno obstajala kamniški (nem. *Bezirk Stein*) in (okrnjeni) litijski okraj. Okraj Kamnik je poleg predvojnega kamniškega sreza obsegal še ljubljansko Posavje (Črnuče, Dol, Šentjakob, Pšata), ki je pred vojno spadalo pod srez Ljubljana okolica.

16 Ivan Vidali, »Boj za svobodo – Izbrani spomini udeležencev NOB v Kamniškem okrožju,« *Kamniški zbornik* 7, (1961): 10.

študenti), duhovniki (župniki in kaplani) in nekateri najpomembnejši nosilci političnih funkcij ter uradništva starojugoslovanske države. Vendar se zgornje številke verjetno nanašajo zgolj na posameznike, določene za izselitev, brez njihovih družin. Iz ohranjenih popisov izseljenih oseb, ki so se nekaj tednov nahajale v prehodnem taborišču v Šentvidu pri Ljubljani, je ob upoštevanju števila njihovih družinskih članov, ki so jih nameravali vzeti s seboj v izgnanstvo, razvidno, da naj bi bilo iz tedanjega okraja Kamnik izseljenih kar okoli 400 oseb.¹⁷ Poimensko določenih oseb za izselitev, ki so se nahajale v šentviškem taborišču, je bilo iz okraja Kamnik 167. Ker pa so tisti, ki so bili poročeni, s seboj vzeli še žene in otroke oziroma duhovniki gospodinje, naj bi bili potem izseljeni kar 403.¹⁸ V to število pa niso vštete redovnice in redovniki iz ukinjenih samostanov na tem območju, ki jih je nemški okupator prav tako izgnal, vendar ločeno in jih ni zadrževal v prehodnem taborišču Šentvid skupaj s prej omenjenimi. Mekinjske uršulinke so nemški vojaki denimo že 23. aprila 1941 zjutraj z dvema poštnima avtomobiloma odpeljali do Stične in jih tam odložili, da so morale nato same priti do ljubljanskega uršulinskega samostana.¹⁹ Na podoben način so iz kamniškega okrožja izgnali še frančiškane iz Kamnika, lazariste iz Grobelj, usmiljene brate iz Kamnika, šolske sestre iz Repenj pri Vodicah, usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega iz Mengša, usmiljene sestre sv. Križa iz Male Loke pri Ihanu in zagrebške usmiljenke iz Kamnika.²⁰ Ker je točno število izgnanih redovnikov in redovnic težko ugotoviti, lahko na osnovi nekaterih posamičnih podatkov sklepamo, da je šlo za skupno okrog 110 oseb, kar se potem sklada tudi z zgoraj omenjeno številko 277 izgnanih (brez upoštevanja njihovih družinskih članov).²¹ Iz nekaterih nekoliko kasnejših okupatorjevih virov izvemo, da so kamniško območje na lastno pobudo zapustile (oziroma se tja niso vrnile) še nekatere posamezne osebe, po večini bolj izobražene ali bogatejše, in se umaknile v Ljubljano, ki je bila pod italijansko zasedbo. Zasedimo jih v seznamih »izseljenih oseb«, pripravljenih v uradu deželnega svetnika za potrebe upravljanja razlaščenih nepremičnin, ki so jih izseljeni zapustili na območju kamniškega okrožja.²² V teh seznamih se te osebe pojavljajo skupaj s tistimi, ki jih najdemo že v popisu iz prehodnega izselitvenega taborišča Šentvid, in tistimi, ki so jih kasneje izgnali iz njihovih domov zaradi sodelovanja s partizani, ali tistimi, ki so zaradi vojnega nasilja ali groženj partizanov sami zaprosili nemške oblasti za preselitev v »stari« rajh.²³ Tako se

17 SI AS 1626, t. e. 2, Umsiedlungslager St. Veit, Verzeichnis der abgegebenen Daten für Gemeinden, Kreis Stein.

18 Ibid. Vidali navaja podatek, da so Nemci v prvem valu selitev iz kamniškega okrožja izselili 262 oseb, od teh 66 duhovnikov, sodnikov, učiteljev in študentov. – Vidali, »V boj za svobodo«, 14.

19 Damjan Hančič, »Uršulinski samostan v Mekinjah do leta 1941«, v: Marija Jasna Kogoj, ur., *Tristo let ljubljanskih uršulink* (Ljubljana: Družina, 2002), 102.

20 France M. Dolinar, »Slovenska škofa in okupacija«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, *Slovenci in leto 1941*, št. 2 (2001): 203.

21 Z območja današnje UE Kamnik (občini Kamnik in Komenda) je bilo v tej fazi izgnanih skupno 76 oseb, od tega 36 moških, 16 žensk in 24 otrok. – Peter Klavčič, »Nekaj podatkov o prisilnem izseljevanju Kamničanov v letih 1941 do 1945«, v: Zvone Verstovšek, ur., *Kamniški zbornik* 7 (Ljubljana: Občina Kamnik, 1961), 387, 388.

22 SI AS 1603, t. e. 36, Persönliche Angelegenheiten, Verzeichniss der Ausgesiedelten Häuser und Grundbesitze des Reichskommissars in der Gemeinden (nedatirani sezname). SI AS 1603, t. e. 21, IV. Beschlagnahme und Einweisungsbescheide bewegliches und unbewegliches Vermögen slowenischer Besitzer, 1941–1945.

23 Ibid.

najverjetnejša številka vseh izgnanih iz kamniškega okraja v prvem valu okupatorjevih izgonov giblje okoli 550, kar je predstavljalo okoli 1,2 odstotka prebivalstva v tem okraju. Za tedaj še obstoječi samostojni litijski okraj, ki je nato po združitvi v kamniško okrožje predstavljal njegov najbolj jugovzhodni del, je število izgnanih v prvem valu še težje ugotoviti. Mogoče je sklepati, da bi se končna številka izseljenih oseb, skupaj z njihovimi družinskimi člani oziroma člani skupnega gospodinjstva, gibala okoli 150.²⁴ Skupno naj bi prvi izselitveni val v celotnem kamniškem okrožju zajel okoli 700 oseb, kar je predstavljalo 0,8 odstotka prebivalstva.

Potek izgona

Na podlagi več povojnih pričevanj izgnanih oseb iz kamniškega²⁵ in drugih gorenjskih okrožij²⁶ je razvidno, da so družinskega očeta oziroma tistega, ki je bil primarno določen za izgon, že konec aprila ali v začetku maja aretirali in zaprli v razpuščenih škofovih zavodih v Šentvidu pri Ljubljani. Nato pa so v začetku julija policisti 181. rezervnega policijskega bataljona (RPB) s pomočjo krajevnih orožnikov zgodaj zjutraj obkolili hiše, v katerih so stanovali družinski člani teh oseb, in zahtevali, da se v dveh urah pripravijo za odhod. Izgnani so lahko vzeli s seboj po dve obleki, nekaj perila in 200 starojugoslovanskih dinarjev, vse drugo, zlasti zlatnino, hranilne knjižice, devize, pa so morali pustiti na svojih domovih. Ko so jih odpeljali v Šentvid, so zapečatili njihova stanovanja, občinske komisarje pa določili za varuhe teh stanovanj; šef civilne uprave je njihovo imetje zaplenil kot »nemški državi in narodni skupnosti sovražno lastnino«.²⁷ Na podoben način so iz kamniškega okrožja izgnali tudi slovenske duhovnike, ki so jim v začetku maja 1941 najprej zaplenili cerkveno posodje in več izmed njih za nekaj dni zaprli v občinski zapor v Domžalah ter jih zaslišali v zvezi z njihovim predvojnim narodnobuditeljskim in kulturnim delom, nato pa jih odpeljali v zbirno taborišče Šentvid.²⁸

Poklicna struktura izgnanih iz okrajev Kamnik in Litija

Če pogledamo poklicno strukturo 277 iz kamniškega okraja izgnanih oseb, ugotovimo, da so največji del izgnanih predstavljali redovniki in redovnice (36 odstotkov), sledijo jim škofijski duhovniki (15 odstotkov), učitelji in učiteljice (11 odstotkov) ter obrtniki (7 odstotkov). Z zelo majhnimi odstotki jim nato sledijo študenti,

24 SI AS 1626, t. e. 2, Umsiedlungslager St. Veit, Verzeichnis der abgegebenen Daten für Gemeinden, Kreis Litai.

25 Vidali, »V boj za svobodo«, 12–14.

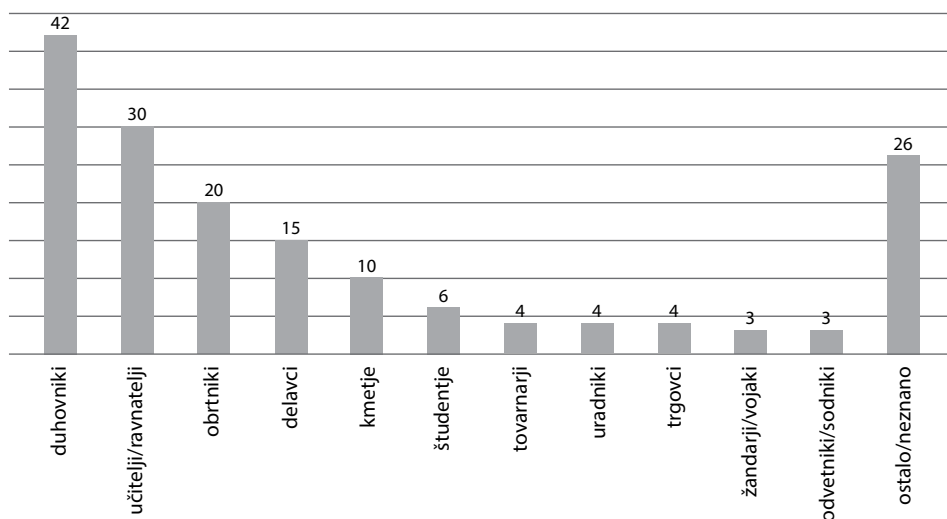
26 Križnar, *Jeseniško okrožje*, 58.

27 Ibid.

28 NŠAL 332, Gregorij Rožman, t. e. 17, Pismo T. A. o aretacijah duhovnikov na kamniškem okrožju; maj 1941. V navedenem viru se sicer navaja, da so jih iz občinskega zapora Domžale odvedli v zapor v Begunjah, vendar iz drugih virov izvem, da so jih najverjetneje odpeljali v Šentvid.

uradniki, tovarnarji, orožniki in oficirji ter sodniki in odvetniki.²⁹ Iz teh števil je razvidno, da sta bila v prvem valu izselitev s kamniškega območja prizadeta zlasti slovenska Rimskokatoliška cerkev in slovensko učiteljstvo.

Graf 1: Poklicna struktura izseljenih v prvem valu okupatorjevih selitev iz okraja Kamnik (brez okraja Litija) v obdobju maj–julij 1941; grafični prikaz je izdelan na podlagi podatkov s seznamov zaprtih v prehodnem taborišču Šentvid pri Ljubljani, zato ne vsebuje iz okraja izgnanih redovnikov in redovnic

Vir: SI AS 1626, t. e. 2, Umsiedlungslager St. Veit, Verzeichnis der abgegebenen Daten für Gemeinden, Kreis Stein

Nekoliko manj pestra je bila poklicna struktura izgnanih iz tedanjega okraja Litija. Tudi tu med izgnanimi prevladujejo duhovniki ter učitelji in učiteljice. Tako imamo med 19 poimensko navedenimi osebami šest duhovnikov, šest učiteljev/učiteljic, dva uradnika, dva študenta ter po enega organista, enega trgovca z lesom ter enega pomožnega delavca.³⁰

Zbiranje izgnanih v prehodnem taborišču in njihov izgon v NDH in Srbijo

Transporti začasno zaprtih oseb iz prehodnega taborišča Šentvid pri Ljubljani so se vršili med 5. julijem in 10. julijem 1941, ko je bilo v Srbijo in NDH izgnanih 2387 oseb z Gorenjske,³¹ čeprav so že precej zmanjšani načrti nemškega okupatorja kot

²⁹ SI AS 1626, t. e. 2, Umsiedlungslager St. Veit, Verzeichnis der abgegebenen Daten für Gemeinden, Kreis Stein.

³⁰ SI AS 1626, t. e. 2, Umsiedlungslager St. Veit, Verzeichnis der abgegebenen Daten für Gemeinden, Kreis Litai.

³¹ Nataša Budna, Jože Dežman in Janez Lušina, *Gorenjski partizan: Gorenjski odred 1942–1944* (Ljubljana: Partizanski knjižni klub, 1992), 7.

predpogoj za začetek uspešne germanizacije predvidevali izselitev še vsaj okoli 15.000 oseb.³² Kot je bilo že omenjeno, so bili od konca aprila do začetka julija v preselitvenem taborišču Šentvid zaprti večinoma moški in samske ženske, medtem ko so bili njihovi družinski člani doma. V začetku julija so tudi te začeli voziti v to taborišče, in to najprej iz radovljiškega okraja. Ker so morali transporti iz Šentvida prečkati okupacijsko mejo in voziti skozi Ljubljano, so prebivalci Ljubljane, zbrani na glavni železniški postaji, pripravili protinacistične demonstracije. Italijanske oblasti so demonstrante razganjale, nato pa so prepovedale, da bi se transporti ustavljali na glavni železniški postaji.³³ Glede na dogovor med NDH in Tretjim rajhom v Zagrebu 4. junija 1941 so katoliške duhovnike skupaj z nekaterimi njihovimi ožjimi sorodniki, ki so živeli v skupnem gospodinjstvu, namesto v Srbijo odpeljali na območje NDH. Duhovnike iz Gorenjske in Mežiške doline, 169 po številu, so tako 10. julija odpeljali iz Šentvida z zadnjim transportom in jih izpustili v Slavonskem Brodu. Od tam se jih je veliko vrnilo v Ljubljansko pokrajino.³⁴

Ker izseljeni iz prvega izselitvenega vala večinoma niso bili kmetje in obrtniki, njihov izgon ni skoraj nič koristil nemški kolonizaciji, saj izgnanci zanj doma niso pustili ustrezne imovine, na primer ustrezno velikih kmetij.³⁵ Okupator je nato nameraval iz kamniškega okrožja izseliti še 7617 oseb, od tega bi jih morali 6450 izseliti v NDH in Srbijo, 1167 pa v Nemčijo, vendar se to ni zgodilo, ker so bile deportacije ustavljene.³⁶ Kljub temu pa je strah pred splošno selitvijo med ljudmi ostal še vedno zelo prisoten. Šef civilne uprave Kutschera se do konca svojega mandata ni hotel javno izjasniti glede ustavitve preseljevanja, novi šef civilne uprave dr. Friederich Rainer pa je 10. februarja 1942 napovedal, da izгона »miroljubnega prebivalstva z Gorenjske« ne bo več, ob tem pa zagrozil z izgonom družin partizanov in ustreljenih talcev.³⁷

Izselitev prebivalcev iz neposrednega pasu ob novi nemško-italijanski državni meji

Določanje nove državne meje med Tretjim rajhom in Kraljevino Italijo je trajalo več mesecev, do konca leta 1941 ali do začetka leta 1942.³⁸ Nato so se lotili označevanja meje na terenu, pri čemer so izselili vse prebivalce v 200-metrskem obmejnem pasu. Ob tem je treba povedati, da takšna izselitev prebivalcev ni bila posledica germanizacijskih načrtov ali okupatorjevih kaznovanih ukrepov, pač pa je bila izvedena zaradi boljšega varovanja nove državne meje. Večino ljudi so preselili v okoliške kraje na

32 Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 2, Raznarodovanje (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010), 169, 190.

33 Ibid., 165.

34 Ibid.

35 Ibid., 343–48.

36 Ibid., 343.

37 Križnar, *Jesenjsko okrožje*, 60.

38 SI AS 1603, t. e. 2, Gemeindegrenzen, Ortsverzeichnisse, Ortsklasseneinteilung, 1941–1944.

nemškem okupacijskem ozemlju ali jim dovolili, da se izselijo v Ljubljansko pokrajino.³⁹ Izseljene objekte so večinoma podrli ali jih preuredili za potrebe nadzora prehoda meje, denimo v opazovalnice in bunkerje. Celotno vodstvo ukrepov za vzpostavitev mejnega pasu na območju gava Koroška, tj. v treh gorenjskih okrožjih, je bilo v rokah višjega vodje SS in policije v vojnem okrožju XVIII, SS-Gruppenführerja in generalporočnika policije Erwina Rösenerja.⁴⁰ Varnostni ukrepi so obsegali izpraznitev pasu vzdolž meje, ki je vključevala tako izgon prebivalcev kot tudi podrtje hiš ter drugih objektov v takšni širini, da je bil zagotovljen dober nadzor. Hkrati so se lotili tudi poseka gozdnatih predelov v tem pasu, čiščenja zaraslih površin in grmičevja. Sledile so postavitev žičnih ovir vzdolž meje in ustrezne okrepitve z dodatnimi varnostnimi ukrepi na določenih krajih. Pred izvajanjem teh ukrepov so vse prizadete prebivalce povabili na občinski urad in jim tam v prisotnosti carinske mejne zaščite, državne policije in varnostne službe, občinskih komisarjev in lokalnih kmetovalcev še enkrat predstavili razloge za nujnost njihove odselitve. Nato je sledila še obravnava z vsakim posameznikom posebej.⁴¹

V celotnem obmejnem pasu na Gorenjskem, ki je v dolžini 123 km segal od Porezna do Bogenšperka in je bil razdeljen na odseke od A do G, so nemške oblasti porušile skupno 405 zgradb in izselile 590 oseb.⁴² Pri delih za utrjevanje meje je Rösener sredi junija 1942 zahteval vpoklic 1200 pripadnikov vermanšafta. Tako je sredi avgusta 1942 deželni svetnik okrožja Kamnik poslal območnemu štabu RAD⁴³ dopis s seznamom pripadnikov vermanšafta za graditev ovir na meji. Iz njega je razvidno, da je bilo iz kamniškega okrožja na delo na mejno območje poslanih 265 pripadnikov tega oddelka.⁴⁴ V kamniškem okrožju, ki je obsegal odseka F in G, so preseljevalna dela v okviru odseka G začeli 14. maja 1942. Odsek je obsegal občino Šmartno pri Litiji v dolžini 15 km in zajemal precej težak teren. Ker pa naj bi različni begunci onstran meje grozili delavcem pri rušenju, so na dveh krajih morali zaprositi za varstvo policije, ki je takoj intervenirala in preprečila nadaljnje incidente. Skupno naj bi bilo na tem odseku preseljenih 67 oseb in porušeni 67 objektov.⁴⁵ Naslednji teden, 20. maja 1942, so začeli uvodne razgovore, da bi pripravili praznjenje odseka F v dolžini 18 km na območju Trebeljevega; tudi tu je bil teren ob meji izredno težak. Šele 2. junija 1942 pa so bile razmere takšne, da so lahko začeli izpraznitvijo, ki je bila končana v nedeljo zvečer, 7. junija 1942. Razen najdenih partizanskih predmetov za opazovanje v zapuščenih hišah

39 Damjan Hančič, »Meja med Tretjim rajhom in Italijo v južnem delu okrožja Kamnik,« *Kronika* 73, št. 1 (2025): 155–172.

40 Kornelija Ajlec in Božo Repe, *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021), 81, 84.

41 Ibid., 139.

42 Ivan Križnar, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945* (Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003), 101.

43 RAD (Reichsarbeitsdienst – državna delovna služba. V času Tretjega rajha je bila to nacistična organizacija, ki je združevala žensko in moško mladino od 18. do 25. leta starosti za opravljanje javnih del. – *Karawanken Bote*, »Gorenjci v službi z lopato,« 8. 5. 1943, 6.

44 SI AS 1603, t. e. 41, Namensverzeichnis der Wehrmannschaftsstandarte Stein, »Grenzsicherheitszone, Grenzhindernissbau«, 12. 8. 1942.

45 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, 141, 142.

in streliva je delo potekalo brez incidenta. Nekaj družinam, ki so naknadno zaprosile, da bi zaradi sorodnikov odšle v Ljubljansko pokrajino, je bilo to dovoljeno. Na tem odseku je bilo preseljenih 100 oseb in porušenih 60 objektov.⁴⁶ Več prebivalcev obmejnih občin Šmartno pri Litiji in Trebeljevo je na ozemlje Ljubljanske pokrajine pobegnilo že konec leta 1941 in v začetku leta 1942, o čemer priča več ohranjenih poročil orožniških postaj.⁴⁷

Na podlagi temeljitega poročila o izselitvi obmejnega pasu, izdanega spomladi 1943, lahko ugotovimo, da je bilo iz nemško-italijanskega obmejnega pasu na ozemlju okrožja Kamnik preseljenih skupno okrog 170 prebivalcev. V zameno za rušitev njihovih nepremičnin so dobili druga poslopja v približno enaki vrednosti v krajih, kamor so se izselili.⁴⁸

Izgon sorodnikov partizanov in sodelavcev partizanskega gibanja v rajh

Poleg streljanja talcev je bil eden od najbolj drastičnih ukrepov nemškega okupatorja za zavezitev partizanskega gibanja izselitev prebivalcev, ki so bili v sorodu s partizani ali osumljeni sodelovanja z njimi, in sorodnikov ustreljenih talcev v notranjost rajha. Tako kot na Sp. Štajerskem so tudi na Gorenjskem nemške oblasti začele marca 1942 sistematično zapirati in izganjati sorodnike partizanov in ubitih talcev.⁴⁹

Po Ferencvih ocenah so od 26. marca 1942, ko so v taborišče Rajhenburg poslane prvi transport, do 22. avgusta 1944, ko so v taborišče Feilnbach poslane zadnjega, iz preselitvenih taborišč Št. Vid nad Ljubljano in Goričane pri Medvodah izselile v Nemčijo 31 transportov s 4185 izgnanci s celotne Gorenjske.⁵⁰ Izgnale so jih torej več kot leta 1941 v prvem izselitvenem valu. Pri teh transportih so za leto 1942 v glavnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva (RKFDV)⁵¹ v Berlinu zapisali, da gre za »naselitev ponemčenja zmožnih Slovencev, ker je njihov podrobni rasni pregled opravil urad SS *Alpenland* in so vsi razen redkih izjem v rasnem oziru bili razglašeni za zmožne ponemčenja«.⁵²

V omenjenih transportih so bili tudi izgnanci iz kamniškega okrožja. Vsi poimenski sezname tako izgnanih Gorenjcev v fondu blejske podružnice RKFDV niso ohranjeni, na podlagi tistih, ki so se ohranili, pa lahko ugotovimo, da so izgnani iz kamniškega

46 SI AS 1626, t. e. 1, Bericht über der Räumung des Grenzstreiffens in Oberkrain, 13. 6. 1942. Prim. Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, 146.

47 SI AS 1603, t. e. 36, Flucht der Einwohner der Ortschaft Razbure, Gmd. St. Martin b. Litai nach Italien, 15. 12. 1941.

48 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreiffens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreiffens (Dr. Nimpfer) an den Landrat z. Hd. Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, S. 4. 1943.

49 Ibid.

50 Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 2; *Raznarodovanje*, 211, 212.

51 RKFDV – Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums.

52 SI AS 1626, t. e. 2, Besprechung von 12. 10. 1942 im Stabhauptamt über die Lage in Oberkrain und die Besiedlung dieses Gebietes, 14. 10. 1942.

okrožja predstavljali kar okoli 60 odstotkov gorenjskih izgnancev, v posameznem transportu pa zelo različen delež izgnanih. V nekaterih transportih so predstavljali zgolj 20 odstotkov, v drugih pa kar 90 odstotkov. Tako so v transportu v taborišče Windsheim (13. julija 1942) prevladovali preživeli iz požganih vasi Gradišče v Tuhinjski dolini in Korena pri Krašnji, v transportu z dne 28. avgusta 1942 v Ecksberg na Bavarskem so bili v 90 odstotkih prebivalci iz občine Lukovica (Koreno, Zlato polje), 14. septembra 1942 so v transportu v Altötting prevladovali izseljeni prebivalci občine Kamniška Bistrica, pri transportu 30. januarja 1943 v Feilnbach na Bavarskem pa je med deportiranimi iz kamniškega okrožja bila večina izseljenih iz občin Kresnice in Moravče.⁵³

Tabela 1: Transporti prisilno izgnanih Gorenjcev v notranjost rajha v letih 1942 in 1943 ter število izgnanih iz kamniškega okrožja v okviru posameznih transportov

Datum deportacije	Kraj deportacije	Število deportiranih Gorenjcev	Od tega število deportiranih iz okrožja Kamnik
13. 7. 1942	Windsheim, Bavarska	194	103
27. 7. 1942	Rathsberg, Zg. Avstrija	171	35
28. 8. 1942	Ecksberg, St. Muhldorf, Bavar.	192	185
14. 9. 1942	Altötting, Bavarska	179	144
12. 10. 1942	Altötting, Bavarska	156	69
30. 1. 1943	Feilnbach, Bavarska	300	175
22. 4. 1943	Rottmannshöhe, Bavarska	147	90
Skupaj		1339	801

Vir: SI AS 1626, t. e. 2, mapa Izseljeni Slovenci, 1942–1943

Ker podatki o tej kategoriji izselitev niso popolni, bi lahko podali oceno, da je bila med okupacijo iz kamniškega okrožja v tej kategoriji izgnana nekoliko več kot zgolj 801 oseba, verjetno okoli 1100. Večinoma je šlo za ženske in otroke ter starejše moške, saj so mlajše moške iz izseljenih vasi večinoma postrelili že na območju kamniškega okrožja.⁵⁴ Za primerjavo naj navedemo, da je bilo iz radovljiškega okrožja v nemška taborišča v letih 1942 do 1944 izseljenih okoli 1230 sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev, leta 1941 pa v prvem valu selitev v Srbijo okrog 450.⁵⁵ Točno število izseljenih sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev za kranjsko okrožje ni bilo doslej nikjer navedeno, ocenjuje se, da jih je bilo okrog 1850⁵⁶ (od tega okoli 450 z območja predvojnega sreza Škofja Loka).⁵⁷

⁵³ SI AS 1626, t. e. 2, mapa Izseljeni Slovenci (seznam), 1942–1943.

⁵⁴ Z območja današnje UE Kamnik je okupator v tej kategoriji med okupacijo izgnal skupno 313 oseb, od tega 50 moških, 109 žensk in 102 otroka. Glej Peter Klavčič, »Nekaj podatkov o prisilnem izseljevanju Kamničanov v letih 1941 do 1945«, 387, 388.

⁵⁵ Križnar, *Jeseniško okrožje*, 428.

⁵⁶ To število dobimo, če od števila 4185 vseh med letoma 1942 in 1944 izseljenih Gorenjcev odštejemo število 1230 za jeseniško okrožje in 1100 za kamniško.

⁵⁷ Križnar, *Škofjeloško okrožje*, 337.

V vse to pa niso zajeti tisti, ki so jih okupatorske oblasti poslale v koncentracijska taborišča (Mauthausen, Dachau, Auschwitz, Ravensbrück). Takšnih zapornikov, ki so jih nemške oblasti za razliko od prej obravnavne kategorije lahko dokazljivo obtožile konkretnega delovanja proti Tretjemu rajhu, naj bi bilo po okvirnih ocenah v celotnem kamniškem okrožju okoli 200. Če pogledamo doslej znane podatke na območju današnje UE Kamnik, ki obsega dobro četrtno tedanjega kamniškega okrožja, je bilo zgolj smrtnih žrtev koncentracijskih taborišč 42 (3 v Auschwitzu, 13 v Mauthausnu, 23 v Dachauu in 3 v Ravensbrücku),⁵⁸ ni pa natančno znano, koliko jih je ta taborišča preživel. Običajno so bili v omenjena taborišča poslani neposredno iz gestapovskih zaporov (krajevnih ali centralnega v Begunjah) in ne prek zbirnih taborišč Šentvid in Goričane kot prej omenjena kategorija izgnancev.⁵⁹ Razlika med izgnanci na eni in interniranci v koncentracijskih taboriščih na drugi strani je bila tudi v deležu smrti. Medtem ko so v taboriščih za izgnance umirale večinoma starejše osebe in dojenčki oziroma mlajši otroci, so v koncentracijskih taboriščih umirale vse starostne kategorije, tudi ljudje v najproduktivnejših letih.

»Prostovoljna« izselitev prebivalcev pred partizanskim nasiljem v rajh

V okviru medvojnih okupatorjevih preseljevanj civilnega prebivalstva je obstajala tudi t. i. »prostovoljna preselitev«, kot so jo večkrat poimenovali nemški viri.⁶⁰ Šlo je za preselitev prebivalcev, ki so se čutili življenjsko ogrožene zaradi neposrednih groženj partizanov. Nekateri od njih so bili tarče groženj partizanov, ker so nemškim oblastem izdajali njihove položaje in gibanje po vaseh, drugi so postali tarče, ker so opravljali določene (nižje) oblastne funkcije v okupatorjevi upravi, tretji, ker so se njihovi sorodniki prostovoljno nahajali v nemških ali protipartizanskih enotah.

Zaradi številnih partizanskih vojaških aktivnosti spomladi 1942⁶¹ se je do konca junija v mestu Kamnik pojavilo kar precejšnje število takšnih beguncev, ki so bodisi začasno (zgolj ponoči ali za nekaj dni) bodisi za stalno zapustili svoje domove. Izhajali so pretežno s podeželja in iz bolj odročnih vasi. Po nekajtedenskem bivanju v Kamniku pa so jih nemške oblasti na njihovo lastno željo transportirale v notranjost rajha – največkrat na Koroško, nekaj družin pa tudi v osrednjo Nemčijo. Tako je v Kamniku poleti 1942 v Samostanski ulici, najverjetneje v prostorih leto prej ukinjenega frančiškanskega samostana, nastalo begunsko taborišče za te begunce. Da je bilo njihovo število v Kamniku precej veliko, kaže poziv, ki ga je v začetku julija 1942 vodja delovne skupine za naseljevanje Nemcev pri blejski podružnici RKFDV, inž. Nimpfer, naslovil na

⁵⁸ Milan Suštar, ur., *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik* (Kamnik: Občina Kamnik, 2004), 9–71.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Okupator jo v svojih dokumentih namreč večkrat poimenuje »prostovoljna preselitev« (»freiwillige Umsiedlung«), za takšne preseljence pa uporablja tudi izraz »begunci« (»Flüchtlinge«).

⁶¹ Damjan Hančič, »'Vaške straže' na Gorenjskem v letu 1942,« *Dileme : razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, št. 2 (2023): 73–114.

kamniškega deželnega svetnika dr. Hermann Doujka. V pozivu ga je prosil, naj pošlje begunske družine iz Kamnika v taborišče RAD v Vetrin pri Celovcu in ga obvesti o odhodu transporta.⁶² Kmalu nato je prišlo do določenih komunikacijskih težav, saj je sredi julija 1942 dr. Friedl, namestnik koroškega gauleiterja v zadevah pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva, obvestil vse tri okrožne deželne svetnike z Gorenjske, da so transporti gorenjskih beguncev na Koroško prispeli brez vnaprejšnje vednosti njegovega urada. Prosil jih je, naj o vseh prihodnjih transportih beguncev pravočasno seznanijo tako vodjo gorenjske podružnice državnega komisarja za utrjevanje nemštva majorja Maierja Kaibitscha kot tudi njega kot njegovega namestnika.⁶³ Čez teden dni je pod oznako »*Zaupno*« kamniški deželni svetnik Doujak vsem orožniškim postajam v kamniškem okrožju poslal dopis glede prehodnega begunskega centra v Kamniku. V dopisu jih je obvestil, da lahko tudi v prihodnje osebe, »*katerih življenja in premoženje ogrožajo bande, sprejemajo v prehodnem domu v Samostanski ulici v Kamniku, kjer jih bodo tudi zbrali skupaj za nadaljnji transport na varno mesto na Koroškem*«. ⁶⁴ Pri tem je posebej poudaril, da je preselitev ogroženih oseb v notranjost rajha »*popolnoma skladna z nemškimi narodno-političnimi ukrepi*«, zato morajo tudi orožniške postaje vsem takšnim prosilcem pomagati, a je hkrati opozoril, »*da je iz tega varnostnega ukrepa treba izločiti tiste osebe, ki so se dotlej s svojo držo izkazale, da niso vredne tega, da bi bile preseljene v stari gau*«. ⁶⁵

V začetku avgusta 1942 so iz okrožnega preskrbovalnega urada pri kamniškem deželnem svetniku blejski podružnici RKFDV poslali tudi sezname vseh takih beguncev, ki so jih deportirali iz Kamnika v osrednjo Koroško.⁶⁶ S teh seznamov je razvidno, da je od začetka julija do konca septembra 1942 v Begunskem taborišču organizacije za ljudsko blaginjo (NSV) Kamnik, kot se je uradno imenovalo, bivalo različno dolgo, od nekaj dni do nekaj tednov, po več desetih ljudi, tako odraslih kot otrok. Šlo je za člane več družin.⁶⁷ Prevladovali so prebivalci Tuhinjske doline (Šmartno, Snovik, Praproč), doline zgornje Kamniške Bistrice in Godiča ter doline reke Črne (Krivčevo, Podstudenec), nekaj pa jih je bilo tudi iz hribovitih predelov doline med Domžalami in Blagovico oziroma iz Črnega grabna (Lukovica, Velika Lašna, Čeplje, Trnovče).⁶⁸ Medtem ko so nekatere družine prihajale na novo, so druge iz tega taborišča s transporti sproti odvažali v osrednje dele koroškega gaua. Na seznamih je v nemščini pisalo »*Transport beguncev v Celovec*«, kar je pomenilo transport v begunski taborišči Vetrinj (*Stein bei Viktring*) in Grabštajn (*Grafenstein*), obe nedaleč od Celovca.⁶⁹

62 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte, Flüchtlingslager Stein, Sondermaßnahmen-Flüchtlinge, 1. 7. 1942.

63 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte nach Altgau, 16. 7. 1942.

64 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte in den Altgau, 23. 7. 1942.

65 Ibid.

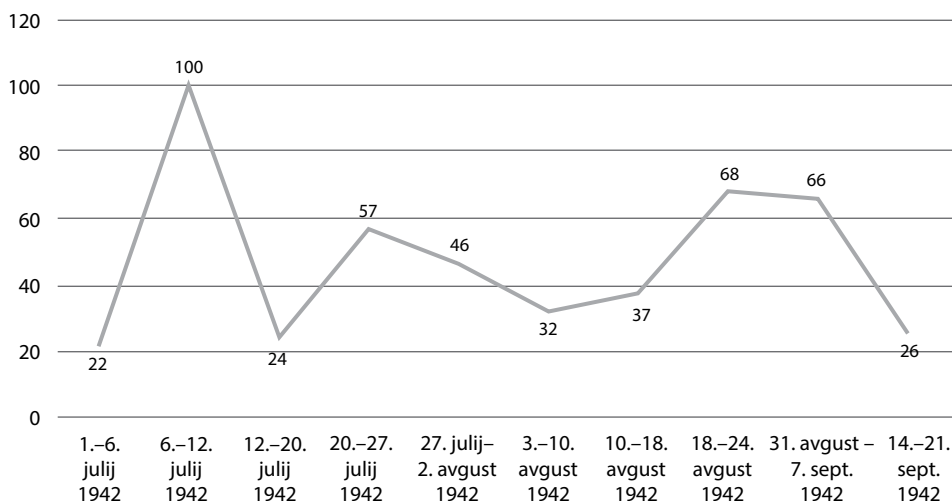
66 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte, 8. 8. 1942.

67 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingslager Stein, 1942, sezname: 1.–6. 7. 1942, 6.–12. 7. 1942, 12.–20. 7. 1942, 20.–27. 7. 1942, 27. 7. – 3. 8. 1942, 3.–10. 8. 1942, 10.–18. 8. 1942, 18.–24. 8. 1942, 31. 8. – 7. 9. 1942, 14.–21. 9. 1942).

68 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte, Flüchtlingslager Stein. Sammeldurchlassschein, Folgende Flüchtlinge Fahren mit dem Transport von NSV Flüchtlingslager nach Klagenfurt: 9. 7. 1942, 11. 7. 1942, 24. 7. 1942, 7. 8. 1942, 25. 8. 1942.

69 Ibid.

Graf 2: Gibanje števila oseb v prehodnem begunskem taborišču NSV v Kamniku

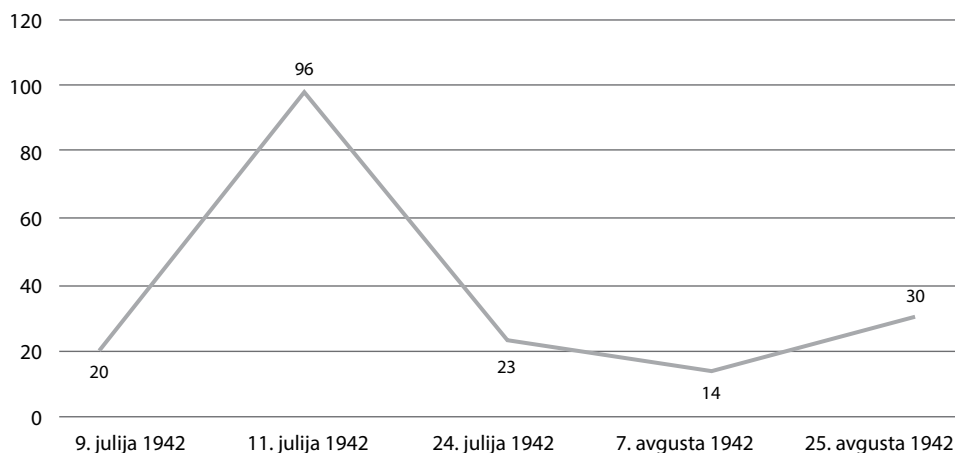
Vir: SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingslager Stein, 1942, sezname

Iz ohranjenih seznamov je razvidno, da naj bi iz prehodnega begunskega taborišča v Kamniku med junijem in koncem avgusta 1942 odpeljali proti Koroški 313 beguncev. Tako je 9. julija 1942 begunsko taborišče v Kamniku zapustilo 20 oseb, 11. julija 1942 kar 96, 24. julija 23 oseb, 7. avgusta 1942 14 oseb in 25. avgusta 1942 še dodatnih 30 oseb.⁷⁰ Poleg navedenih datumsko znanih transportov pa obstajata še dva različna seznama po 65 oseb (skupaj 130), ki so jih iz kamniškega taborišča transportirali v Celovec, vendar brez navedenega datuma odhoda.⁷¹

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

Graf 3: Število deportiranih beguncev na Koroško iz prehodnega begunskega taborišča v Kamniku na posamezen datumsko znan dan odhoda transporta

Vir: SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte, Flüchtlingslager Stein. Sammeldurchlassschein, Folgende Flüchtlinge Fahren mit dem Transport von NSV Flüchtlingslager nach Klagenfurt: 9. 7. 1942, 11. 7. 1942, 24. 7. 1942, 7. 8. 1942, 25. 8. 1942

Na Koroškem pa je kmalu zmanjkalo prostora za njihovo nastanitev. Urad RKFDV iz Celovca je namreč v začetku septembra 1942 obvestil vse tri gorenjske deželne svetnike, da sta bili 10. septembra 1942 begunski taborišči »za *prostovoljne preseljence iz Gorenjske*« v Vetrinju in Grabstanju razpuščeni in da bo treba v prihodnje takšne begunce pošiljati v novoustanovljeno begunsko taborišče St. Gertraud v Labotski dolini.⁷² To se je nahajalo ob izstopni železniški postaji Frantschach–St. Gertraud, nekaj kilometrov severno od Volšperka (Wolfsberg). Tja so verjetno premestili tudi vse begunce ali vsaj večji del iz prejšnjih dveh razpuščenih taborišč. Vendar tudi tam kmalu ni bilo dovolj prostora, ker so že štiri dni kasneje nekatere gorenjske begunce iz taborišča St. Gertraud prek Salzburga prepeljali v Bad Lauterberg pri Oberharzu v osrednjem delu rajha (Sp. Saška, blizu meje s Turingijo).⁷³

V zvezi s tem je treba omeniti tudi dva dopisa blejskega urada RKFDV iz sredine oktobra 1942, kjer je poleg problematike transportov iz prehodnega taborišča za sorodnike in podpornike partizanov v Medvodah izpostavljena tudi problematika beguncev, ki so Gorenjsko zapustili zaradi partizanskega delovanja. Ker se je tedaj v taborišču v St. Gertraud pri Volšperku za takšne begunce z Gorenjske nahajalo še 256 oseb, med njimi 137 otrok, je Maier Kaibitsch vodji salzburškega urada SS in policije predlagal, da se teh oseb v skladu z dogovorom med poveljstvom varnostne policije in varnostne službe na Bledu ne bi prisilno transportiralo v notranjost rajha, ampak bi jih

⁷² SI AS 1603, t. e. 72, Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums an das Landratamt Stein, Kraingurg und Radmannsdorf, 10. 9. 1942.

⁷³ AS 1626, t. e. 2, Oberkranerische Flüchtlinge, 14. 9. 1942.

lahko, takoj ko bi varnostne razmere to dovoljevale, vrnili domov na Gorenjsko.⁷⁴ Ob tem je ugotavljal, »da se prisilna izselitev politično neprimernih oseb v rajh tekoče nadaljuje, po drugi strani pa se je začelo tudi izseljevanje prostovoljcev«. V zvezi s slednjim je bilo že 16. septembra 1942 dvajset družin oziroma 94 oseb, ki so se javile prostovoljno, iz taborišča St. Gertraud pri Volšperku s transportom poslanih prek Salzburga v taborišče Bad Lauterberg v Harzu (Sp. Saška, blizu Turingije) kot izredna delovna sila.⁷⁵ S priloženega seznama je razvidno, da je šlo pri tem transportu večinoma za osebe iz kamniškega okrožja (približno tri četrtine), ki jih najdemo že na prejšnjih seznamih transportiranih beguncev iz Kamnika na Koroško.⁷⁶ To so bili Jeras iz Velikega Hriba v Tuhinju, Malner iz Duplice pri Kamniku, Oražem iz Velike Lašne, Peternel iz Šmartnega v Tuhinju, Pogačar iz Čepelj/Trnovče, Podmilščak iz Krašnje, Senožetnik iz Zavrha pri Črnicu, Zupan iz Preserij, Štrukelj iz Kompolj, Vešligaj iz Duplice, Volčini z Vira, Završnik iz Šmarce.⁷⁷ Poleg teh najdemo na seznamu še tri družine iz kranjskega okrožja: Klemence iz Tržiča, Merčune iz Križ in Trampuše iz Medvod.⁷⁸

Maier Kaibitsch je že istega dne »o transportih prostovoljnih preseljencev z Gorenjske« poročal tudi uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu. Ugotavljal je, da je »med tistimi Slovenci, ki so bili zaradi sodelovanja z nemškimi oblastmi ogroženi od partizanov«, največ manjših kmetijskih posestnikov in obrtnikov iz najrazličnejših krajev Gorenjske. Na koncu poročila je zapisal: »Ta skupina beguncev je tako politično kot rasno brezhibna, da jo je treba, ker gre za izreden varnostni ukrep, obravnavati posebej. Ti ljudje ne bodo izseljeni, ampak se bodo po osvoboditvi svoje domovine ponovno vrnili na Gorenjsko ali pa bodo kot delovna sila prostovoljno odšli v stari rajh.«⁷⁹ To naj bi se že zgodilo z dvajsetimi družinami, ki so 16. septembra 1942 odšle v Bad Lauterberg in so izrecno izjavile, da se nočejo nikoli več vrniti na Gorenjsko, zato so bile »zaradi tega predvidene za ponemčenje in trajno naselitev v rajhu«. ⁸⁰ Hkrati je predlagal, da bi tudi prej omenjenih 256 oseb, ki so še bile v taborišču St. Gertraud, študentje medicine rasno pregledali.⁸¹ Poročilo je zaključil z besedami, ki odražajo zadovoljstvo nemških oblasti nad takšnih priseljevanjem Gorenjcev v rajh: »Pospešujemo vsakršno prostovoljno preselitev Gorenjcev v stari rajh in jo v vsakem primeru podpirajmo.«⁸²

Čez mesec dni, sredi novembra 1942, so iz berlinskega urada RKFDV poslali blejski podružnici tega urada dopis, v katerem so na osnovi dopisa, ki ga je pred mesecem

74 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Besprechung von 12. 10. 1942 im Stabhauptamt über die Lage in Oberkrain und die Besiedlung dieses Gebietes, 14. 10. 1942.

75 Ibid.

76 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Slowenenflüchtlinge aus Oberkrain von Lager St. Gertraud nach Bad Lauterberg/Oberharz, 14. 9. 1942.

77 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingstransporte, Flüchtlingslager Stein.

78 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Slowenenflüchtlinge aus Oberkrain von Lager St. Gertraud nach Bad Lauterberg/Oberharz, 14. 9. 1942. Prim.: SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, An den Reichkommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle – Umsiedlung D, 10. 7. 1943, Bericht über die Dienstreise nach Litzmannstadt von 1. 3. in 1. 9. 1943, 10. 3. 1943.

79 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Besprechung von 12. 10. 1942 im Stabhauptamt über die Lage in Oberkrain und die Besiedlung dieses Gebietes, 14. 10. 1942.

80 Ibid.

81 Ibid.

82 Ibid.

dni poslal Maier Kaibitsch, prosili za kar najhitrejšo dostavo kartotek 59 slovenskih družin, ker so jih nameravali poslati v Lublin na ozemlje »*poljskega*« generalnega gubernija.⁸³ Poleg tega pa so zaprosili še za vse kartoteke 20 družin, ki so jih sredi septembra 1942 poslali iz taborišča St. Gertraud v Bad Lauterberg.⁸⁴ Spraševali so tudi, ali so članom družin, ki so bile predvidene za naselitev v Lublinu, že izročili izkaznice na osnovi podelitve državljanstva Tretjega rajha na preklic.⁸⁵ Kot izvemo iz dopisa iz začetka marca 1943, so imele to skupino nemške oblasti namen zadrževati na ozemlju starega rajha zgolj tri mesece. Nato bi jo, če bi razmere dopuščale, vrnili nazaj na Gorenjsko, če pa to ne bi bilo mogoče, bi jo naselili v Lublinu.⁸⁶ Vendar do tega potem ni prišlo, ker so to možnost zavrnil in so se moški začeli prijavljati za opravljanje dela v krajih v starem rajhu, kjer so čakali na nadaljnji transport.⁸⁷

Upad števila beguncev v letu 1943 in ponovno povečanje v letu 1944

Razmere na Gorenjskem so se konec leta 1942 in v večjem delu leta 1943 toliko umirile, da ni več prihajalo do tako množičnega prihoda slovenskih beguncev na Koroško. Še več: ti begunci so se začeli vračati na svoje domove. Konec novembra 1943 je namreč kamniški urad za ljudsko blaginjo, ki je deloval v okviru urada okrožnega vodje nacistične stranke v Kamniku, poslal prepis pisma celovškega vodje urada za utrjevanje nemštva, da na njegovem področju ni nobenega begunca z Gorenjskega več, saj so bili v sodelovanju s kamniškim deželnim svetnikom vsi premeščeni nazaj v kamniško okrožje. Če pa bi se še pojavili, so določili, naj se transportirajo v taborišče Parsch pri Salzburgu, ki je bil v pristojnosti salzburške podružnice RKFDV.⁸⁸

Zaradi povečanja obsega partizanskega nasilja konec leta 1943 in spomladi 1944⁸⁹ se je pritok beguncev z Gorenjske v »*stari gau*« kmalu spet povečal. Tako je avgusta 1944 glavni urad RKFDV vse tri okrožne deželne svetnike na Gorenjskem obvestil, da je taborišče Parsch na Salzburškem za gorenjske begunce, ki jih ogrožajo partizani, polno in ne more več sprejemati novih beguncev, »*zato naj v prihodnje takšne begunce pošiljajo v begunsko taborišče St. Gertraud v Labotski dolini na Koroškem*«. ⁹⁰ Vendar v tistem času fluktuacija beguncev ni bila več množična, pač pa so z Gorenjskega na Koroško bežali posamezniki oziroma posamezne družine v lastni režiji.

83 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Ansiedlung von Slowenen in Lublin, 14. 11. 1942.

84 Ibid.

85 Ibid.

86 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Slowenenflüchtlinge aus Oberkrain von Lager St. Gertraud nach Bad Lauterberg/Oberharz, 14. 9. 1942; An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle Umsiedlung D, 10. 7. 1943; Bericht über die Dienstreise nach Litzmannstadt von 1. 3. in 1. 9. 1943, 10. 3. 1943.

87 SI AS 1626, t. e. 2, Izseljeni Gorenjci 1941–43, Bericht über die Dienstreise nach Litzmannstadt von 1. 3. und 1. 9. 1943, 10. 3. 1943.

88 SI AS 1603, t. e. 72, Oberkrainer Flüchtlinge, 27. 11. 1943, Abschrift–Oberkrainer Flüchtlinge, 26. 11. 1943.

89 Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem*, 48, 180.

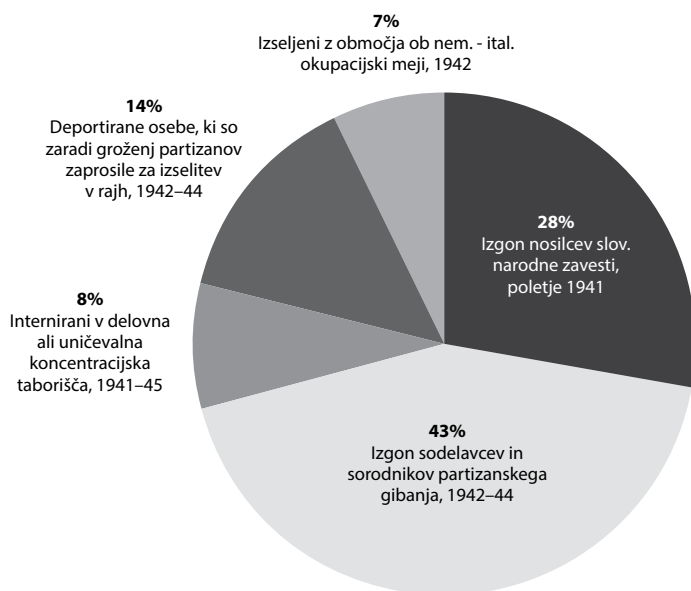
90 SI AS 1603, t. e. 72, Flüchtlingsunterbringung aus Oberkrain im Lager St. Gertraud/Lav., 4. 8. 1944.

Zaključek

V obdobju nemške okupacije v letih 1941–1945 je v kamniškem okrožju prihajalo do številnih nasilnih oblik preseljevanja prebivalstva. Doslej je bilo to bolj malo raziskano področje. Če so se poskusi prikaza te problematike dotikali prvega vala izseljevanj in izseljevanja sorodnikov talcev in podpornikov partizanskega gibanja, pa se nekaterih drugih izseljevanj raziskovalci sploh niso dotaknili. Glede prvega vala izselitev spomladi 1941 so manjkali zlasti podatki o poklicni strukturi izseljenih, pri selitvah podpornikov partizanskega gibanja v letih 1942 do 1944 pa natančnejši številčni obseg izseljenih iz kamniškega okrožja v okviru transportov drugih izseljenih Gorenjcev v rajh. To sedaj v veliki meri odpravlja ta raziskava, čeprav končno število vseh izseljenih iz zadnje kategorije zaradi pomanjkanja gradiva še vedno ostaja približno, od 800 do 1100. Doslej v zgodovinopisju v celoti spregledana tema pa je bilo organiziranje transportov v notranjost rajha za tiste prebivalce, ki so jih ogrožali partizani. Zato je predstaviti te teme v članku posvečeno nekoliko več prostora. Prav tako se prispevek dotakne tudi manj znane tematike izseljevanja iz obmejnega pasu ob novi nemško-italijanski okupacijski meji na JV kamniškega okrožja.

Predstavljena raziskava je pokazala, da so nemški okupatorji za potrebe lažje germanizacije lokalnega prebivalstva že v prvih tednih po okupaciji izselili tiste, ki so v lokalnem okolju pred vojno predstavljali temelj slovenske narodne zavesti: slovenske učitelje, duhovnike, redovnike in redovnice, nekatere najvišje nosilce predvojnih političnih in upravnih funkcij. Tisti, ki so imeli družine, so bili izseljeni skupaj z njimi, tako da je bilo skupno število izgnanih z ozemlja kamniškega okrožja še večje, okrog 700. Kasneje so sicer predvidevali izselitev še večjega dela za naciste rasno ali politično neustreznega prebivalstva, vendar se to iz različnih vzrokov ni zgodilo. Med letoma 1942 in 1944, ko se je v okrožju močno razmahnilo partizansko gibanje, pa je okupator iz varnostnih razlogov v Nemčijo deportiral še okoli 1100 podpornikov partizanskega gibanja in sorodnikov partizanov, ki so jih predhodno zbrali v zbirnih taboriščih Šentvid pri Ljubljani in nato Goričane pri Medvodah. Tiste prebivalce, ki so jim neposredno dokazali protidržavno delovanje, so iz več lokalnih policijskih zaporov, med njimi je bil najbolj znan v Begunjah, deportirali v različna delovna ali uničevalna koncentracijska taborišča (Dachau, Mauthausen, Auschwitz, Ravensbrück). Spomladi leta 1942 so nemške oblasti v jugovzhodnem delu okrožja izvedle tudi preselitev okoli 170 prebivalcev iz ožjega obmejnega pasu ob novo začrtani nemško-italijanski državni meji. Preseljeni so bili večinoma v bližnje kraje v okrožju in so dobili bodisi nadomestno parcelo/hišo bodisi denarno odškodnino. Poleti 1942 so nemške oblasti iz zbirnega begunskega taborišča v Kamniku v okolico Celovca (Vetrinj, Grabštajn) prepeljale okoli 320 prebivalcev kamniškega okrožja, ki so se umaknili iz svojih domov zaradi groženj partizanov; nekatere izmed njih so nato prepeljali tudi v notranjost rajha. Tja pa je v letu 1944 iz istih razlogov pobegnilo oziroma se umaknilo tudi več posameznikov in družin, katerih moški člani so opravljali kakšno lokalno oblastno funkcijo (na primer župansko) ali bili pripadniki katere od protipartizanskih formacij.

Graf 4: Prikaz deležev posameznih kategorij izseljenega prebivalstva iz okrožja Kamnik, ki so ga med drugo svetovno vojno (1941–1945) izselile nemške okupacijske oblasti

Viri in literatura

Arhivski viri

- NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:
 - NŠAL 332 – Zapuščine škofov, Gregorij Rožman, 1896–2007.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1603 – Deželni svetnik okrožja Kamnik, 1941–1945.
 - SI AS 1626 – Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943.

Literatura

- Ajlec, Kornelija in Božo Repe. *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021. <https://doi.org/10.4312/9789610604419>.
- Budna, Nataša, Jože Dežman in Janez Lušina. *Gorenjski partizan. Gorenjski odred 1942–1944*. Ljubljana: Partizanski knjižni klub, 1992.
- Dolinar, M. France. »Slovenska škofa in okupacija.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, *Slovenci in leto 1941 – Znanstveni posvet »60 let začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*, št. 2 (2001): 201–10.
- Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968.

- Ferenc, Tone. *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2, Raznarodovanje*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.
- Hančič, Damjan. »Uršulinski samostan v Mekinjah do leta 1941.« V: Marija Jasna Kogoj, ur. *Tristo let ljubljanskih uršulink*, 93–114. Ljubljana: Družina, 2002.
- Hančič, Damjan. *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011.
- Hančič, Damjan. »'Vaške straže' na Gorenjskem v letu 1942.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, št. 2 (2023): 73–114. <https://doi.org/10.55692/d.18564.23.9>.
- Hančič, Damjan. »Nemška kolonizacija kamniškega okrožja v letih 1941–1945.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 94, št. 4 (2023): 79–101.
- Hančič, Damjan. »Meja med Tretjim rajhom in Italijo v južnem delu okrožja Kamnik.« *Kronika* 73, št. 1 (2025): 155–172. <https://doi.org/10.56420/Kronika.73.1.09>.
- Karakaš Obradov, Marica. »Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012): 139–74.
- Klavčič, Peter. »Nekaj podatkov o prisilnem izseljevanju Kamničanov v letih 1941 do 1945.« *Kamniški zbornik* 7 (1961): 387, 388.
- *Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- Križnar, Ivan. *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Jesenice, Ljubljana: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.
- Križnar, Ivan. *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.
- Križnar, Ivan. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007.
- Malešič, France. »O družini Malešičevih.« V: Jana Svetec in Andreja Humar Gruden, ur. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah*, 293–301. Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012.
- Vidali, Ivan. »Boj za svobodo – Izbrani spomini udeležencev NOB v Kamniškem okrožju.« *Kamniški zbornik* 7, (1961): 7–250.
- Žnidarič, Marjan. »Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41. *Slovenci in leto 1941 – Znanstveni posvet »60 let začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*, št. 2 (2001): 191–200.

Damjan Hančič

THE RELOCATION OF THE CIVILIAN POPULATION IN THE KAMNIK DISTRICT BY THE OCCUPIERS DURING WORLD WAR II

SUMMARY

During World War II, the German occupiers carried out forcible relocations of the population in the Kamnik district and the rest of the occupied Upper Carniola. Around 2,500 people were relocated from that district, representing around 4 % of its population at the time. The occupying authorities relocated the largest number of the Kamnik district inhabitants between the beginning of 1942 and the end of 1944 as part of their efforts to destroy or weaken the Partisan movement. Such deportees were deported to Germany (or to the “Old Reich”) due to their favourable racial assessment. These relocations accounted for as much as 43 % of all forced relocations in the Kamnik district during the war. These deportations were also related to the internment of those directly accused of working against the Reich (8 % of all deportations during the war). These were the collaborators of the Liberation Front, captured Partisans, or other active fighters against the German occupying authorities. They were deported to various labour or extermination camps. This means that the response of the German occupiers to the emergence of the Partisan resistance movement caused as much as half of the total relocations of the population during the occupation. In terms of numbers, the third group consists of the deported representatives of the Slovenian local pre-war intelligentsia and proponents of Slovenian national consciousness (monks, priests, teachers). They were deported during the first weeks of the occupation in the spring and early summer of 1941 to ensure that the Germanisation of the rest of the population proceeded as quickly and smoothly as possible (28 % of the relocations during the war). They were deported even before the beginning of the armed resistance against the occupiers, mostly to Croatia and Serbia. However, some of them (especially priests) returned to the Province of Ljubljana already during the war. The fourth group in terms of numbers consists of those whom the occupying authorities relocated to the “Old Reich” at their own request, especially in 1942, but also between the end of 1943 and the end of 1944 to escape the Partisan violence (14 % of all deportations during the war). If we add to this percentage the two aforementioned groups of those deported and interned by the occupiers in response to the rise of the Partisan movement, we can see that the German occupiers carried out 65 % or almost two-thirds of all deportations from this district during the war due to the Partisan movement’s activities. Apart from suppressing the Partisan movement in the field and accelerating Germanisation, the German occupiers’ interests in such relocations from the Kamnik district and the rest of Upper Carniola to the Reich were mainly based on economic and “national-political” reasons. The people resettled in the Reich

represented a much-needed additional workforce for the German economy, both in industry and agriculture, while their good racial assessment also had a positive impact on their future integration into the “German national community”, as planned by the Nazis. People who had fled the Partisan violence were favoured in this regard because they were not only racially but also politically eligible for Germanisation, which could not be said for the deported relatives and supporters of the Partisan movement. The smallest deported or relocated group of people from the Kamnik district consisted of those evicted from the 200-metre zone directly along the German-Italian occupation border. They were mainly relocated to nearby towns and received either a replacement property in kind or monetary compensation for the loss of their homes.

1.01

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.65.1.12>

Iva Jelušić*

“The Mood in General Was Like at a Football Match”: Entertainment and Fun during the People’s Liberation Struggle**

IZVLEČEK

»SPLOŠNO VZDUŠJE JE BILO KOT NA NOGOMETNI TEKMI«:
ZABAVA IN RAZVEDRILLO MED NARODNOOSVOBODILNIM BOJEM

Med narodnoosvobodilnim bojem so umetniki ustvarjali s polno paro, navdih pa so črpali iz vojnih dogodkov in vizije prihodnje socialistične družbe. V prispevku so predstavljeni umetniški in propagandni vidiki medvojnih partizanskih gledališč, pri čemer je v ospredju predvsem Gledališče narodne osvoboditve (Kazališče narodnog oslobođenja, KNO). Namen prispevka je izpostaviti in poudariti pomen, ki so ga ta gledališča pripisovala zabavi pri predstavljanju svojih del jugoslovanskemu občinstvu.

Ključne besede: Gledališče narodne osvoboditve, kulturno-izobraževalno delo, zabava, razvedrilo

ABSTRACT

During the People’s Liberation Struggle, the artists created at full steam, drawing inspiration from wartime events and the vision of a future socialist society. This article examines the artistic and propagandistic aspects of the wartime Partisan theatres, focusing mainly on the Theatre

* PhD, ipjelusic@gmail.com

** This article is based on research conducted as part of the ERC project *War & Fun: Reconceptualizing Warfare and Its Experience* (WARFUN), grant agreement 101001106, led by Antonio De Lauri at the Chr. Michelsen Institute, <https://www.cmi.no/projects/2535-erc-war-and-fun>.

of the People's Liberation (*Kazalište narodnog oslobođenja, KNO*). It aims to point out and emphasise the importance of fun in presenting their work to the Yugoslav audiences.

Keywords: Theatre of the People's Liberation, cultural and educational work, entertainment, fun

After the fiery speeches of the military commander and the political commissar and after [Josip] Cazi's poem... it was time for our skit. Everything was going well, the audience cheered heartily for [Gorky's] combative mother and shouted: 'Down with the gendarmes, down with the oppressors of the people!', and the mood in general was like at a football match.¹

While singing Partisan, Slovenian, and Croatian songs, we fraternised and bonded in the awareness that no one could separate us. The memory that is especially pleasant to me was the moment when the local girls brought me their festive embroidered clothes and coarsely knitted [woollen] socks with shoes, and I danced in them at our gathering. That is how we became sisters.²

A Serbian man likes circle dance more than plum brandy. When the circle dance starts ... the value of the dancer is evaluated in sort of a mutual flow. Good dancers sense each other, and a special connection is created. They enjoy each other's dance, they outdance each other, a special fire ignites and – it is as if they have been friends for a long time! So, wherever I danced circle dance with the peasants, I became theirs. And they mine.³

At the end of May 1943, shortly after establishing the 1st Partisan Corps of Slavonia (eastern Croatia), Duško Brkić sent instructions to all political commissars of its subordinate units. Listing their tasks, all of which were aimed at “destroy[ing] the fascist vermin even more successfully and safely and win[ning] full victory and freedom for our peoples as soon as possible,”⁴ Brkić highlighted that attention should be paid to the so-called cultural and educational work. The goal of such work, he wrote, was to enable “cheerfulness, joy, good mood, and cultural elevation of our fighters,” explaining that “[o]nly a politically aware, militarily trained, disciplined, merry, and always good-humoured army will be able to withstand all enemy attacks and deliver heavy blows to it on all occasions.”⁵

1 Eva Grlić about the atmosphere during the show prepared in Voćin (eastern Croatia) on the International Women's Day 1943. – Eva Grlić, *Sjećanja* (Zagreb: Durieux, 1997), 90.

2 Dancer Marta Paulin – Brina about the visit of the artists of the Slovenian 14th division to the city of Čazma (northern Croatia). Marta Paulin, “Plesna umetnost v partizanih,” in Filip Kalan, ed., *Partizanska umetnost* (Ljubljana: Zveza kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije, 1975), 23.

3 Vera Crvenčanin about her wartime work as a Party activist among the civilians. – Vera Crvenčanin, *Ima tako ljudi...* (Beograd: Svijet knjige, 2012), 128, 129.

4 “Uputstvo političkog komesara 1. slavonskog korpusa od 25. maja 1943. o najvažnijim zadacima političkih komesara i o pripremi jedinica za pojačana ofanzivna dejstva,” in *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih Naroda (ZDPNRJN)*, Volume IX, Book 3 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967), 692.

5 Ibidem, 694.

Historically, soldier entertainment has crucially contributed to reducing combat stress and maintaining military morale.⁶ During World War II, the warring nations implemented and allowed diverse forms of troop entertainment.⁷ This article examines the role of entertainment and fun among the supporters of the People's Liberation Struggle (1941–1945) during World War II.⁸ It identifies the key trends of organised entertainment, which constituted a significant component of the cultural and educational work among the Yugoslav Partisans and their followers and supporters, contributing to the remarkable success of the antifascist resistance movement. Firstly, a concerted effort was made to boost the Partisan soldiers' morale and appeal to civilians. This approach fostered a sense of unity between the Partisan military, its noncombatant supporters, and people of all national backgrounds who were undecided regarding their political allegiances.⁹ Secondly, the process of developing a widely appealing entertainment system was informed by the political commentary and political vision of the Communist Party. The political commentary on the current political and military circumstances, both local and global, made it possible to channel negative emotions, primarily enmity, toward the Partisan's adversaries. The communist revolutionary political vision, on the other hand, harnessed positive

-
- 6 Music and theatre have always been a valued part of the soldiers' experience. – See, for instance: (for World War I) John Mullen, ed., *Popular Song in the First World War: An International Perspective* (London and New York: Routledge, 2019). Emma Hanna, *Sounds of War: Music in the British Armed Forces During the Great War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020). (For World War II) Harlow Robinson, "Composing for Victory: Classical Music," and Robert A. Rothstein, "Homeland, Home Town, and Battlefield: The Popular Song," both in Richard Stites, ed., *Culture and Entertainment in Wartime Russia* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995), 62–76 and 77–107. Laurel Halladay, "It Made Them Forget about the War for a Minute": Canadian Army, Navy and Air Force Entertainment Units during the Second World War," *Canadian Military History* 11, No. 4 (Autumn 2002): 20–35, <https://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1332&context=cmh>. (For the Wars of Yugoslav Succession) Petra Hamer, "Patriotic Songs as a Means of Mobilization in Besieged Sarajevo, Bosnia-Herzegovina from 1992 to 1995," *Lied und populäre Kultur / Song and Popular Culture* 63 (2018): 111–28. Jana Dolecki, Senad Halilbašić, and Stefan Hulfeld, eds., *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018). In modern warfare, a specific place is occupied by the USA and the leisure culture of its soldiers. See, for instance: Meredith H. Lair, *Armed with Abundance: Consumerism & Soldiering in the Vietnam War* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2011).
 - 7 Some state and military authorities have become notorious for tolerating a wide variety of soldiers' behaviour because, among other things, it could be interpreted as morale-boosting. – See, for instance: John Lie, "The State as Pimp: Prostitution and the Patriarchal State in Japan in the 1940s," *The Sociological Quarterly* 38, No. 2 (Spring 1997): 251–63. Jeffrey Burds, "Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945," *Politics & Society* [special Issue: *Patterns of Wartime Sexual Violence*] 37, No. 1 (March 2009): 35–74. Thomas Kühne, "The Pleasure of Terror: Belonging through Genocide," in Fabrice d'Almeida, Corey Ross, and Pamela Swett, eds., *Pleasure, Power and Everyday Life under National Socialism* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2011), 234–55. Sabine Frühstück, "Sexuality and Sexual Violence," in Michael Geyer and Adam Tooze, eds., *The Cambridge History of the Second World War, Vol. III* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 422–46. Mark Edele and Filip Slavski, "Violence from Below: Explaining Crimes against Civilians across Soviet Space, 1943–1947," *Europe-Asia Studies* 68, No. 6 (August 2016): 1010–35. Elissa Mailänder, "Making Sense of a Rape Photograph: Sexual Violence as Social Performance on the Eastern Front, 1939–1944," *Journal of the History of Sexuality* 26, No. 3 (September 2017): 489–520.
 - 8 The People's Liberation Struggle (*Narodnooslobodilačka borba*, NOB) is the name of the armed struggle of the United People's Liberation Front of Yugoslavia and Partisan military units against foreign occupiers, primarily Germany and Italy, and their collaborators in the territory of Yugoslavia during World War II. The Communist Party of Yugoslavia (*Komunistička partija Jugoslavije*, KPJ), led by Josip Broz Tito, played the leading role in this armed resistance movement.
 - 9 This included some enemy groups, primarily the members of the Home Guard of the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska*, NDH), a puppet state of Nazi Germany and Fascist Italy.

emotions, including the hope and desire for peace and a better future. Importantly, the extensive use of entertainment formats that most Partisans and their supporters preferred – simplified characterisation of protagonists, comic content, folkloric musical forms – enabled the dissemination of political commentary and political vision in a way that engendered a sense of cheerfulness and optimism. Finally, insisting on emancipatory and solidarity-based values created an environment where soldiers, noncombatant supporters, and civilians could actively contribute not only to the development of an efficient entertainment system but also to the emergence of a resilient and closely-knit community.

This article focuses primarily on the Theatre of the People's Liberation (*Kazalište narodnog oslobođenja*, KNO) and its wartime activities, which represent the most prominent example of the Partisan cultural and educational work. As theatrologist Maja Hribar-Ožegović noted, it is impossible to discuss theatre activity during the People's Liberation Struggle without examining the work of the first group of professional theatre workers to arrive in the liberated territory.¹⁰ To explore the productive symbiosis between artistic creation and the political prerogatives of the antifascist movement in organising entertaining cultural and educational content,¹¹ this article particularly centres on the group's first performance, held on the occasion of May Day 1942, as recalled in the memories written and published after the end of the war. Its objective is to elucidate the crucial role that entertainment and fun had for wartime cultural and educational work, entwined with artistic creation and propaganda goals with the help of music, literature, and theatre.

Notably, as leisure organisations, theatrical groups usually focus on "the provisioning of satisfaction, of fun."¹² However, the Theatre of the People's Liberation, just like all other theatre groups operating among the Partisans during World War II, was part of a political and social movement that imposed concrete responsibilities on all cultural and educational personnel. For instance, according to its statute, this theatrical group was primarily expected to "support the People's Liberation Struggle and spread interest in theatre art with its performances, theatre plays, concerts, lectures, contests, organisation of dilettante and travelling groups, publication of brochures, books, theatre newspapers and magazines."¹³ In other words, political content for the

10 Maja Hribar-Ožegović, *Kazališna djelatnost u Jugoslaviji za vrijeme NOB-a* (PhD diss., Filozofski fakultet u Zagrebu, 1965), 30, 31.

11 On the relationship between the Partisan art and political propaganda during the People's Liberation Struggle, see, in the context of Slovenia, Miklavž Komelj, *Kako misliti partizansko umetnost?* (Ljubljana: Založba / *cf, 2009). Miklavž Komelj, "Kje so meje, pregrade za partizansko gledališče?," *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1–2 (2015): 23–33. Aleš Gabrič, "Upornost in odpornost slovenskega teatra med 2. svetovno vojno," *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1–2 (2015): 34–44. In the context of Slovenia and the NDH, see Aldo Milohnić, "O dveh sunkih veselega vetra partizanskega gledališča in o 'veliki uganki partizanske scene,'" *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1–2 (2015): 57–76. For an interesting discussion on this topic between Komelj and Rastko Močnik with the introduction by Gal Kirn, see: *Slavica Tergestina* [special issue: *The Yugoslav Partisan Art*], 17 (2016): 9–99.

12 Gary Allan Fine, "Mobilizing Fun: Provisioning Resources in Leisure Worlds," *Sociology of Sport Journal* 6, No. 4 (1989), http://www.rpgstudies.net/fine/mobilizing_fun.html.

13 Hribar-Ožegović, *Kazališna djelatnost*, 39.

purpose of propaganda was the fundamental building block of all theatre repertoires during the war.¹⁴

However, while wartime cultural and educational workers endeavoured to educate and ideologically influence the Partisan soldiers and civilian populations, they also sought to distract, amuse, and motivate them. Indeed, as sociologist Gary Allan Fine observed, organised leisure activities that are not fun and do not generate enjoyment are not likely to attract audiences.¹⁵ Following his and Ugo Corte's considerations about fun, it is understood here as "a collaborative and unscripted sequence of action that produces – and is perceived as producing – joint hedonic satisfaction."¹⁶ It is important to note that fun is not defined by the type of activity that a particular group of people engages in – in addition to all kinds of cultural events, sources about the People's Liberation Struggle, for instance, often mention sports matches¹⁷ – but rather regarding how people behave in situations that can be understood as fun and what impact such situations have on them. In other words, through moments of what Émile Durkheim termed collective effervescence, fun helps create and share positive emotions that, in turn, lead to a greater degree of social integration, affirmation of shared values, and increased empowerment.¹⁸ The following section examines the factors facilitating the development of the institutional network for cultural and educational work. Then, the article turns its attention to the first performance of the Theatre of the People's Liberation and explores how collective effervescence manifested during theatre performances.

Development of the Partisan Theatre

From the beginning of the war, the leadership of the Communist Party of Yugoslavia, an illegal organisation with a small number of members during the inter-war period,¹⁹ faced the issue of attracting supporters. This was a complex, multifac-

14 Already during the war, artists discussed the nature of art in new, revolutionary circumstances and its connection to politics and propaganda. The "Partisan birch" controversy is the best documented such discussion. A detailed analysis of the polemics can be found in Emil Cesar, *Slovenska kultura v obdobju okupacije in Narodnoosvobodilnega boja, od 8. septembra 1943 do 9. maja 1945* (Ljubljana: Svobodna misel, 2007), 240–76.

15 Fine, "Mobilizing Fun."

16 Gary Alan Fine and Ugo Corte, "Group Pleasures: Collaborative Commitments, Shared Narrative, and the Sociology of Fun," *Sociological Theory* 35, No. 1 (2017): 64–86.

17 The "sunny side of fun" can feature a seemingly incalculable amount of group activities, and, importantly, it can also become "dark." According to Gary Allan Fine and Ugo Corte, shared "hedonic cruelty" can culminate in the sensation of collective effervescence, the same as the positive types of having fun. – Gary Alan Fine and Ugo Corte, "Dark Fun: The Cruelties of Hedonic Communities," *Sociological Forum* 37, No. 1 (March 2022): 70–90.

18 As explained in Fine and Corte, "Group Pleasures," 68, 69.

19 In the first elections following the end of World War I, the Communist Party became the third strongest party in the Assembly of the Kingdom of Yugoslavia. Consequently, in 1920, the government issued the Proclamation (*Obznaná*) banning all activities of the Party, and in 1921, the Law on the Protection of the State which criminalised all pro-communist activity. On the eve of World War II, the Party had up to 9,000 members. Additionally, the League of Communist Youth had approximately 17,800 members.

eted process “in which identities, loyalties and roles were often blurred.”²⁰ Notably, entertainment groups of all profiles asserted themselves as a relevant factor in this process from the very beginning of the war.²¹ The first groups were primarily made up of amateurs who were active at the local level:

The actors in these groups were fighters... usually workers or intellectuals, who during the First Yugoslavia acted as active members of progressive [left-oriented, usually communist] workers' or student drama groups... If there were no such comrades in the units, some fighters who watched such performances would look up to their more experienced comrades and, without any background, start similar groups in their units.²²

The leadership of the Yugoslav Partisan resistance recognised the importance of entertainment and fun for the growth and development of the Partisan movement and successful warfare. Therefore, they encouraged its growth by allocating people and material resources for this purpose, although both were in short supply for most of the war. The organisation and regulation of cultural and educational work proceeded simultaneously with the expansion of military and civilian government institutions of the People's Liberation Struggle. The organisation of everyday life in the so-called Republic of Užice (western Serbia), the first liberated territory in wartime Europe that existed from 24 September to 29 October 1941, represented a vital experience for the resistance movement leadership. During that short period, the city of Užice served not only as a military and administrative centre of the Partisan movement but also as its cultural hub. Several of its prominent participants – Jurica Ribar, Mitra Mitrović, Marijan Stilinović, and Dobrivoje Vidić – then formed the first cultural and artistic unit as a section of the Užice Partisan detachment. Moreover, an art studio was established at the initiative of the Supreme Headquarters.²³ During the existence of the Republic of Užice, theatrical performances, dances, and art exhibitions were held almost every day.²⁴

Notably, the “Foča Regulations” – the legal foundation of the People's Liberation Struggle in Yugoslavia – were formulated in the period from the end of January to May 1942, when the centre of the Partisan free territory was the town of Foča (in southeastern Bosnia and Herzegovina). These laws determined the framework for developing all cultural and educational work during the war.²⁵ Finally, a general politi-

20 See, for instance: Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001). Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2013), quote on p. 64.

21 Of course, they were not always successful. In some villages, only a small number of civilians would attend performances, and they preferred not to socialise after the end of the official part of the program. However, this is not crucial for the upcoming analysis, and this aspect of Partisan cultural-educational work will not be analysed in this article.

22 Joža Gregorin, “O kazališnoj aktivnosti na oslobođenom području,” in Duško Roksandić and Slavko Batušić, eds., *Hrvatsko narodno kazalište: zbornik o stogodišnjici (1860–1960)* (Zagreb: Naprijed, 1960), 124.

23 Fabijan Trgo, *Četrdeset prva: ustanak naroda Jugoslavije* (Beograd: Mlado pokoljenje, 1961), 656.

24 For more information about the activities of the cultural and artistic unit in Užice, see: Milutin Čolić, “Umetnici ‘od volje’ i vojnici revolucije,” Vojislav Veljić, “U umetničkoj četi u Užicu,” and Milenko Đurić, “Kulturno-umetnička četa u Užicu,” all three in Života Marković, ed., *Užička Republika: zapisi i sećanja* (Titovo Užice: Narodni muzej - Muzej ustanka 1941., 1981), 313–17, 318–20, 321–24.

25 Hribar-Ožegović, *Kazališna djelatnost*, 22, 23.

cal representative body of all participants in the People's Liberation Struggle – the Antifascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ) – was founded in Bihać (in northwestern Bosnia and Herzegovina) in November 1942. Its Executive Board included a propaganda department that provided guidelines for cultural, artistic, and educational activities in the liberated territories throughout Yugoslavia. Importantly, shortly after its establishment, the AVNOJ confirmed the statute and status of the group of actors, whose core consisted of seven professional theatre workers from Zagreb who were the first to cross to the liberated territory and which already had about twenty members at the end of 1942. Following this endorsement, the group officially became the Theatre of the People's Liberation, directly subordinated to the Partisan Supreme Headquarters. Finally, mirroring the structure of the AVNOJ, all subsequently established national antifascist councils formed specialised departments, including those for culture and education.²⁶

All in all, for the duration of the People's Liberation Struggle, the cultural and educational work was conducted within the framework of the Partisan military units, in the liberated territories as a part of the activities of the emerging communist authorities and in the antifascist organisations of women and youth. As the armed resistance grew and the network of supporting institutions developed, cultural workers' activities gradually shifted from the military to the executive bodies. This type of wartime work included a broad range of activities, from literacy courses to the organisation of major cultural and artistic events commemorating notable anniversaries, holidays, and political events. In the words of the political commissar of the Fourth Proletarian Brigade, the objective of cultural workers in the army and the emerging government institutions was to create "entertainment as cultured as possible and [cultural and] educational work as entertaining as possible."²⁷

For the duration of this process, Partisan cultural workers sought to encourage all participants in the People's Liberation Struggle, both soldiers and civilians, to actively participate in all aspects of the struggle and become "active participants in the cultural and reflective process."²⁸ Considering the circumstances of Partisan warfare in Yugoslavia, wartime cultural and educational work was far from the systematically cultivated productivity that would have been required for the transformation toward the creation of a communist society. However, during the war, many Partisans and their supporters were encouraged to contribute to these endeavours, whether by attending cultural and educational events or by actively participating in them. For instance, Mato Radulović, the political commissar and leader of the Sixth Proletarian

26 For the example of the State Antifascist Council of the People's Liberation of Croatia, see: Hodimir Sirotković, "Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi," *Časopis za suvremenu povijest* 3, No. 2–3 (1971): 15–36. Hodimir Sirotković, "Konstituiranje zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske," *Časopis za suvremenu povijest* 5, No. 3 (1973): 37–51.

27 "Izveštaj politodela Četvrte proleterske brigade od 23. avgusta 1942. CK KPJ o celokupnom radu i stanju partijske organizacije u brigadi," in *ZDPNRJN, Volume IX, Book 1* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1961), 488.

28 Gal Kirn, "Was Dancing Possible During the Fascist Occupation of Yugoslavia?," *Apparatus* [special issue: *Yugoslav Performance Art: On the Deferred Production of Knowledge*] 11 (2020): 3.

Division, noted: “At that time, individuals and units competed at who would learn more letters, who would stage more and better performances for the fighters and the locals. The ability of the fighters to quickly compose a commemorative song about Tito, the Party, their [native region] Lika, and their victories was remarkable.”²⁹ The involvement of so many people, encompassing seasoned artists and novices alike, in the cultural and educational activities, coupled with the unwavering encouragement of numerous audiences, generated a unique atmosphere and a vibrant, distinctively Partisan popular culture.

In the context where everyone was a potential artist, the quality of the cultural content they produced varied considerably. When observing the commemoration of the October Revolution in 1943, the Partisan nurse Ina Jun Broda remarked that “the organisers and participants are certainly proud if they reach the level of an average bourgeois school celebration.”³⁰ The postwar commentators on the achievements of the wartime cultural and educational work, scholars and theatre professionals alike, were often much more critical in their assessments.³¹ However, in the circumstances of the time, conventional standards held little significance for the Partisan popular culture. Ive Ćaće, a self-taught painter and Partisan cultural worker, noted that regardless of how the wartime cultural content is interpreted – as “[a]ttempts, notes, sketches, or however you like” – it is vital to take into account that “what was created among us was ours – lived, genuine, and, above all, benevolent.”³² In the effort to articulate the ideals of the People’s Liberation Struggle, cultural workers mobilised their own enthusiasm and, in the words of the actor Joža Gregorin, theatrical fanaticism and faith in victory.³³ Their performances were often half-rehearsed, rushed, and partially improvised, more of an experiment and a test.³⁴ Their success could only be evaluated on stage with the help of the applause and cheering of the audience. And sincere applause and hearty cheering, a sure sign of the shared positive energy, were the only thing that mattered.

29 Mato Radulović, “Rad politodjela divizije,” in Dragan Grubor, Ante Kovačević, and Josip Barković, eds., *Šesta proletarska divizija* (Zagreb: Epoha, 1964), 529.

30 Ina Jun Broda, “Iz moje ‘crne bilježnice’: Zapisi iz partizanskih bolnica VIII korpusa, jesen i zima 1943 na otocima srednje Dalmacije,” box 7, fund Ina Jun Broda, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 40.

31 See, for instance: Nikola Hercigonja and Đorđe Karaklajić, eds., “Predgovor,” in *Zbornik partizanskih narodnih napeva* (Beograd: Nolit, 1962), VII–X. Marijan Matković, “Kazalište i dramska književnost u Narodnoj oslobodilačkoj borbi Hrvatske,” in Mihailo Apostolski, ed., *Kultura i nauka u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, radovi sa naučnog skupa* (Skopje: Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ, 1984), 203–17. Notably, the majority of contributions in the edited volume *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj* tackled the issue of the perceived shortcomings of the wartime cultural work: Ivan Jelić, Dunja Rihtman-Auguštin, and Vice Zaninović, eds., *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975).

32 As cited in Matković, “Kazalište,” 215.

33 Gregorin, “O kazališnoj aktivnosti,” 125.

34 Vjekoslav Afrić, “Sjećanje na Kazalište narodnog oslobođenja,” in *Hrvatsko narodno kazalište*, 114, 115. Braslav Borožan, “Avangardno i inovacije u kazalištu NOB-a,” *Dani Hvarškoga kazališta: Grada i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 10, No. 1 (1983): 41–52.

The Actors Arrive Among the Partisans

In the spring of 1942, the first large group of professional artists crossed over to the liberated territory in central Croatia. In the second half of April, seven members of the State Theatre in Zagreb (then the capital of the Independent State of Croatia) – Vjekoslav Afrić, Ivka and Joža Rutić, Salko Repak, Milan Vujnović, Žorž Skrigin, and Zvonimir Cvija – reached the town of Korenica just south of the Plitvice Lakes. At the time, the Supreme Headquarters of Croatia was located in Korenica, and its members decided to include the newly arrived actors in the ongoing preparations for the celebration of, as they said, the first May Day celebrated in freedom.³⁵ Shortly before the arrival of the artist group from Zagreb, the local Partisan units had seized a relatively spacious and compact territory centred around the towns of Korenica and Donji Lapac. In April, the Partisan authorities and antifascist organisations jointly organised the forthcoming holiday celebration, encouraging the local population to participate and attend the performances.³⁶

The Supreme Headquarters of Croatia likely wanted the theatre performance to convey an appropriate political message. Accordingly, it tasked all seven newcomers with writing one-act drama plays about the Partisan struggle. In addition, perhaps to contribute to their concentration, the artists were accommodated separately. After a couple of days, the leadership received only a single one-act play, a dance choreography, and a humorous report instead of the desired seven one-act plays.³⁷ It was not what they had "commissioned", but it nevertheless proved to be a good foundation for a successful performance and the group's future repertoire.³⁸ It is estimated that between five and six thousand people visited the main events of the May Day celebrations in Korenica and Donji Lapac and enjoyed the view of the bonfires, cheered for the presenters of numerous speeches, and watched with pleasure what the newly arrived artists had prepared for them.³⁹

Notably, the Theatre of the People's Liberation and all other theatre groups held full-length evening shows. Their programmes became known as "colourful programmes," which Vjekoslav Afrić faithfully described as "a potpourri made of everything and anything, without any order or style, but likeable and easy to accept."⁴⁰

35 Nikola Rubčić, "Zapisi i sjećanja," in Đuro Zatezalo, ed., *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Vol. 3 (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1971), 727.

36 During the coming summer and autumn of that year, the center of military and political Partisan activity in Croatia was located in this territory. During this period, for instance, the branches of the women's organization in the territory of Lika continued to be active among the locals, and their activities included many elements of cultural and educational work. – See: "Skupština žena u Korenici," "Prva okružna konferencija AFŽ za Liku održana 15. rujna 1942. u Šalamuniću," and "Prvi kurs AFŽ u Lici," all three in Marija Šoljan, ed., *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi, tom 1* (Zagreb: Izdanje glavnog odbora Saveza ženskih društava, 1955), 97, 98, 133–36, 136, 137.

37 Žorž Skrigin, *Rat i pozornica* (Beograd: Turistička štampa, 1968), 20.

38 In this article, the group's repertoire is only outlined for the analysis purposes. However, it was broader and more varied.

39 "Proslava Prvog maja u Lici," in *Žene Hrvatske*, 89. Joža Rutić, "Sjećanje na Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije," *Kulturni radnik* 7-8 (1952): 327, 328.

40 Vjekoslav Afrić, "Sa Kazalištem narodnog oslobođenja u Bihaću: Po zapisima iz ratnog dnevnika," in Hajro Kapetanović, ed., *Bihaćka republika, knjiga 1: zbornik članaka* (Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965), 505.

While even the artists themselves worried about the artistic scope of their wartime cultural work, Afrić conceded that “if we take the reception and enthusiasm of our audience as the measure of our success, then the work of this theatre was a first-class artistic sensation.”⁴¹ Their opinion, as already noted, was paramount since the spectators were expected to actively engage in the theatrical performances by loudly and clearly signalling that they understood the content and, whenever possible, that they agreed with it.⁴²

The author of the play written for the occasion of May Day 1942, titled *Brother Against Brother* (*Brat na brata*), was Vjekoslav Afrić. The drama was a literary duel between the Partisans and their enemies – in this instance, the Chetniks. It was one of many such works produced during the war and an agitation piece *par excellence*. The protagonists include two brothers and their mother. After the war breaks out, the elder brother opts to join the Chetniks, while the younger one chooses the Partisans. Upon meeting in their parents’ house, the brothers quarrel. As the dispute escalates into a physical confrontation, the mother aids the younger son. The drama reaches its climax when she kills the elder son, thereby avenging the perceived betrayal of her country and its people.

Luka Aparac, the initiator and leading figure of the wartime Slavonian Theatre of the People’s Liberation (eastern Croatia), observed that, when watching this play, the audiences were caught “in a unique momentum in which anger supports justice.”⁴³ In other words, this play presented the Partisans in opposition to a local enemy group, thus guiding the audience to align with a specific political position. When the audience members reacted by standing up, shouting, and waving their fists at the representation of the enemy, the actors knew that the play had affected the spectators as they had hoped. Sometimes, plays that embodied enemies had such an emotional effect on individual members of the audience that they wanted to confront the actors portraying Chetnik or Ustasha soldiers. Even though the viewers were reminded it was only acting, there were always individuals who could not tolerate the proximity of actors performing the roles of individuals perceived as traitors.⁴⁴ Due to its unambiguous political message and its popularity with the audiences, *Brother against Brother* was performed not only by the Theatre of the People’s Liberation but also as a regular feature of the repertoires of a number of wartime theatre groups throughout Yugoslavia.

Notably, the Theatre of the People’s Liberation and other theatres, primarily comprised of actors, endeavoured to prepare and include what they considered “real”

41 Ibid., 511.

42 Sometimes, however, only silence was possible. Actress Mira Banjanin wrote about the performance that the theatrical group of the Second Proletarian Division held for Muslim women in the town of Bijelo Polje (eastern Montenegro). The women watched the performance in absolute silence, and the only sign that they were listening was when, during the recitation of the poem *Stojanka*, the Mother of Knežopolje (about a mother who lost three sons in the war), “some hands shyly wiped a tear from under the veil.” – Mira Banjanin, “S muzikom Druge proleterske divizije od juna 1943. do novembra 1944.,” *Mogućnosti* [special issue: *Kultura u NOB-i u Dalmaciji - prilogi, građa, dokumenti*] 28, No. 8–10 (1981): 941.

43 Luka Aparac, “Partizanska kazališta u Slavoniji,” *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 10, No. 1 (1983): 209.

44 Ibid., 210.

dramas in their repertoires. For example, Filip Kumbatovič Kalan, the director of the Slovenian National Theatre in the Liberated Territory (*Slovensko narodno gledališče na osvobojenem ozemlju*), noticed that professional actors would rather quickly get tired of one-act plays. Soon, any mention of such a play would elicit a strong adverse reaction: "Everyone would go nuts", as the actors perceived such plays as "just a dramatised political hour".⁴⁵ That is to say, when discussing their repertoires, the actors often expressed a desire to perform domestic and foreign classics, rather than limit themselves to modest one-act plays, which they saw as dubious in terms of their artistic value. Some amateur theatre groups in the military units aimed to adhere to the same standards. For instance, in December 1943, the political commissar of the Sixth Proletarian Division wrote that each divisional battalion under his command boasted an amateur theatre group capable of presenting several pieces appropriate for the peasant population and written during the war. But, he added, amateur groups directly subordinated to the divisional headquarters could also perform "better" pieces appropriate for the presumed finer taste of the urban population.⁴⁶

According to the teatrologist Maja Hribar-Ožegović, "Badger in Court" (*Jazavac pred sudom*), written by the Serbian writer Petar Kočić in 1903, was the most popular piece by far. Allegedly inspired by actual events, it recounts the tale of a man who sued a badger for eating all the corn in his field. Feigning a lack of intelligence, the protagonist manages, during his day in court, to ridicule and, using humour, condemn the king and the country's leadership.⁴⁷ The topic of the unjust status of the rich and powerful compared to the lower social classes proved attractive to wartime audiences. In addition, it aligned with the general ideological principles of the Communist Party, which the population was gradually getting accustomed to. Therefore, the actors sought to choose plays that would resonate with most Partisan audiences, allowing them to critique the previous social systems, primarily through humour. Certain satirical plays thus appeared in the repertoires of several theatre groups. In addition to Kočić, the most popular were the Serbian playwrights Jovan Sterija Popović and Branimir Nušić, as well as the Russian writers Anton Pavlovich Chekhov and Nikolai Vasilyevich Gogol.

While theatrical performances, including short propaganda one-act plays and satires by renowned authors, invited the audience to wave their fists and shout political slogans, thereby expressing their enthusiasm, the comic programme appeared to serve the purpose of allaying fears. For instance, on May Day 1942, Joža Rutić prepared a humorous report – the so-called *vrabac* (sparrow)⁴⁸ – about life in the occupied Zagreb, inviting the audience to laugh at the Ustashe. This text, like most similar materials, has not been preserved. However, it is known that it was usually composed of eight- or

45 Filip Kalan, *Veseli veter* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975), 150.

46 "Izveštaj sekretara divzijskog komiteta 6. divizije od 3. decembra 1943. Centralnom komitetu KPJ," *ZDPNRJN, Volume IX, Book 4*, 589.

47 Hribar-Ožegović, *Kazališna djelatnost*, 115.

48 In some locations, similar music-based news presentations were known as audio weekly or audio news. – See, for instance: Aleksander Valič, Ivanka Mežan, and Zora Konjajev, "V tistih hudih časih je kultura prinašala žarek upanja," *Dialogi: revija za kulturo in družbo* 51, No. 1–2 (2015): 12.

ten-syllable verses that rhymed and were recited with musical accompaniment. *Vrabac* usually recounted the latest novelties and news, both global and local. This type of performance was most probably derived from folk carnival traditions and served best to ridicule one's enemies by dragging them, often caricatured, onto the stage and tearing them down with laughter. In addition, the compilers of the verses for the *vrabac* reports would often make fun of the members of the military or civilian communities to which they were reciting, making the atmosphere at the performance even more jovial, although this was not always viewed favourably by the military and political superiors.⁴⁹ To ensure it was up to date, each *vrabac* was written shortly before its presentation. The Slavonian "folk poet" Ljubo Ojdanić claimed that "[i]n half an hour or one hour, one has to write a new report, as without that, there is no [performance]." The reason for this, the poet continued, was that "the report was the programme's crown contribution, [the audiences] looked forward to it and rejoiced [in hearing it]."⁵⁰ The audience members would then repeat the funniest and most effective verses among themselves until they, too, forgot them in anticipation of the new edition.

As previously mentioned, the third contribution to the May Day 1942 performance was a ballet. Žorž Skrigin, a ballet dancer and photographer of Russian origin, based his piece on the Ukrainian folklore dance called *hopak*, which he conjured up from memory and the tunes for which he taught to the local accordionist. Remembering this performance, Skrigin wrote that Joža Rutić announced his arrival on stage with the following words: "And now you will see a real Russian Russian (*pravog ruskog Rusa*) from Russia, who will dance a Russian dance for you!"⁵¹ He appeared onstage wearing a red shirt and a fur hat with a five-pointed star "as big as a fist" sewn on it and was greeted by thundering applause. When he started jumping and performing pirouettes – common elements of the *hopak* dance but a complete novelty for the audience – everyone applauded even more enthusiastically, repeatedly exclaiming "Long live the Russian!". Given that the accordionist played his instrument by ear and perhaps got carried away by the audience's delight, he did not stop playing when he was supposed to. He kept repeating the melody, and the audience applauded and cheered while Skrigin danced until he ran out of breath and could not continue.⁵² Already at that point, it became obvious that Skrigin's performance would become "the most striking and wildly applauded piece"⁵³ in the emerging repertoire of the Theatre of the People's Liberation.

Finally, the musical content, which provided the highest level of audience immersion and participation, was perhaps the most popular. An interesting situation regarding the importance of appropriate music selection occurred during the abovementioned

49 For instance: "Izveštaj sekretara partijske organizacije 18. NO brigade od 3. septembra 1943. Centralnom Komitetu KPH," in *ZDPNRJN, Volume IX, Book 4*, 246.

50 Divna Zečević: "Pučke književne tvorevine između umjetnosti i revolucije," in *Kultura i umjetnost u NOB-u*, 204.

51 Skrigin, *Rat i pozornica*, 20.

52 Ibid.

53 Nikola Hercigonja, Untitled text, in Andrija Tomašek, ed., *Muzika i muzičari u NOB, zbornik sjećanja* (Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije etc., 1982), 156.

stay of the Theatre of the People's Liberation in Bihać at the end of 1942. At the event organised on the occasion of the safe passage of the writers Vladimir Nazor and Ivan Goran Kovačić to the liberated territory, the composer Nikola Hercigonja decided to perform Beethoven's Death March from the Op. 26 Piano Sonata. The audience, he recalled, "patiently listened to the first few bars (expecting, I guess, something to happen...)." Then, having lost interest in what they considered a boring musical score, the audience members did not remain decorously quiet. Instead, "there was a murmur, followed by the obligatory cracking of walnuts," which made Hercigonja cut the performance short.⁵⁴ On the other hand, nowhere is it recorded that such a thing could happen during the singing of national anthems, domestic and foreign revolutionary and Partisan songs, or folk rhyming couplets, which were, as a rule, scattered throughout the "colourful programmes" of every wartime theatre group. The audience would then merrily sing along at the top of their voices.⁵⁵

Furthermore, whenever possible, the positive mood was extended to the unofficial part of the programme, the afterparty. Although the sources typically refer to afterparties as unofficial, they can be considered regular components of Partisan theatre programmes. They were obligatory for the members of the performing theatre group and any political or military leadership in attendance. For them, at least formally, such occasions provided an opportunity to mingle and interact with the audience members, who, as a rule, expected them. The younger generation was especially eager to attend such events and those who could do so followed theatrical groups on their travels from village to village as far as they could.⁵⁶ Their motivation, of course, was not the opportunity to engage in discussions about politics or the war but to enjoy the social aspects of singing, dancing, and socialising in a convivial ambience that such afterparties enabled. As a rule, these events unfolded in a "folklore atmosphere" characterised by circle dances and singing to the accompaniment of an accordion or *gusle* – most notably in the *bećarac*, a rhyming folk couplet – as well as some party games. To echo Mikhail Bakhtin, considered as a whole, the theatrical repertoire – both dramatic and comic programmes, and perhaps most of all the seemingly omnipresent musical component did not further emphasise the already omnipresent destruction and fear. Instead, it conveyed a feeling of shared strength and purpose.⁵⁷ Like the theatrical performances, the lively afterparties not only reinforced camaraderie among the participants but also provided a vital sense of normalcy and joy amidst the chaos of war, ultimately strengthening the collective resolve and unity of the Partisan movement.

⁵⁴ Ibid., 164.

⁵⁵ Aparac, "Partizanska kazališta," 220. See also: Iva Jelušić, "Warfare with Songbooks," *Connexe* 9 (2023): 158–63, <https://oap.unige.ch/journals/connexe/article/view/1400>.

⁵⁶ Vjekoslav Afrić, "Lika i teatar bez kulisa," in *Šesta proleterska divizija*, 540. Duško Vojvodić, *Partizanski kazališni dnevnik: Sjećanja i dokumenti o djelovanju Centralne kazališne družine "August Cesarec" u toku NOR-a* (Zagreb: Radničke novine, 1987), 11.

⁵⁷ Mikhail Bakhtin, *Rableis and His World* (Bloomington: Indiana University Press, 1984), 95.

Conclusion

Writing about the work of the Theatre of the People's Liberation in Bihać and its surroundings at the end of 1942, Vjekoslav Afrić and Žorž Skrigin described how the group improved its repertoire. To enhance the artistic quality of the offered content and present to the audiences a compelling and engaging experience, the actors led by Afrić prepared Branimir Nušić's 1923 satire *A Suspicious Person* (*Sumnjivo lice*, inspired by Gogol's *The Government Inspector*) in only twelve days.⁵⁸ At the same time, Skrigin prepared a new ballet choreography, portraying the eventual triumph of the people over their adversaries, which included composing the music.⁵⁹ The group first presented their new programme to the Partisan leadership during the events related to the founding of the AVNOJ and then to the present Partisan units, civilians, the wounded who had sneaked out of the hospital to see them, and some captured Home Guard soldiers.⁶⁰

Despite their mutual differences, the Theatre of the People's Liberation offered the same thing to all their audiences. Upon the exclusion of the Partisan leadership, its performances obviously aimed to inform the spectators about the People's Liberation Struggle and its relevance for the future of Yugoslavia. The popularity of theatrical groups, their official endorsement and encouragement of the cultural and educational efforts, as well as the upsurge of cultural and artistic work as the war progressed attested to the significance of the Partisan approach toward entertainment and fun. It became a "weapon of mass creativity",⁶¹ defying the terrifying reality and enabling dreams of some future freedom that seemed to have already existed in the Partisan units and liberated territories, however ephemeral. First and foremost, the prestige and the accompanying accomplishments of the entertainment groups among the Yugoslav Partisans and their supporters during World War II can be attributed to the deliberate incorporation of a robust political component, both in terms of a current political commentary and in terms of offering an alternative political vision for the future. The intertwining of entertainment with political guidance played a pivotal role not only in "creat[ing] and maintain[ing] the spirit of positive mood and cheerfulness",⁶² but also in fostering a cohesive and resilient community willing to fight with everything it had at its disposal.

58 Afrić, "Sa Kazalištem," 510.

59 Žorž Skrigin, "Prva partizanska baletska premijera," in *Bihaćka republika, knjiga 1*, 541, 542.

60 Afrić, "Sa Kazalištem," 500–17.

61 Kirn, "Was Dancing Possible," 3.

62 "Uputstvo pomoćnika političkog komesara glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku od 16. januara 1944. političkim komesarima podređenih jedinica o organizaciji političkog i kulturnog rada," in *ZDPNRJN, Volume IX, Book 5*, 124.

Bibliography

Literature

- Afrić, Vjekoslav. "Sjećanje na Kazalište narodnog oslobođenja." In Duško Roksandić and Slavko Batušić, eds. *Hrvatsko narodno kazalište: zbornik o stogodišnjici (1860-1960)*, 114–23. Zagreb: Naprijed, 1960.
- Afrić, Vjekoslav. "Lika i teatar bez kulisa." In Dragan Grubor, Ante Kovačević, and Josip Barković, eds. *Šesta proleterska divizija*, 538–44. Zagreb: Epoha, 1964.
- Afrić, Vjekoslav. "Sa Kazalištem narodnog oslobođenja u Bihaću: Po zapisima iz ratnog dnevnika." In Hajro Kapetanović, ed. *Bihačka republika, knjiga 1: zbornik članaka*, 500–17. Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965.
- Aparac, Luka. "Partizanska kazališta u Slavoniji." *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 10, No. 1 (1983): 205–28.
- Bakhtin, Mikhail. *Rableais and His World*. Bloomington: Indiana University Press, 1984.
- Banjanin, Mira. "S muzikom Druge proleterske divizije od juna 1943. do novembra 1944." *Mogućnosti* [special issue: *Kultura u NOB-i u Dalmaciji - prilozi, građa, dokumenti*] 28, No. 8-10 (1981): 939–43.
- Borozan, Braslav. "Avangardno i inovacije u kazalištu NOB-a." *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 10, No. 1 (1983): 41–52.
- Burds, Jeffrey. "Sexual Violence in Europe in World War II, 1939-1945." *Politics & Society* [special Issue: *Patterns of Wartime Sexual Violence*] 37, No. 1 (March 2009): 35–74.
- Cesar, Emil. *Slovenska kultura v obdobju okupacije in Narodnoosvobodilnega boja, od 8. septembra 1943 do 9. maja 1945*. Ljubljana: Svobodna misel, 2007.
- Crvenčanin, Vera. *Ima tako ljudi...* Beograd: Svijet knjige, 2012.
- Dolečki, Jana, Senad Halibašić, and Stefan Hulfeld, eds. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Edele, Mark and Filip Slaveski. "Violence from Below: Explaining Crimes against Civilians across Soviet Space, 1943-1947." *Europe-Asia Studies* 68, No. 6 (August 2016): 1010–35.
- Fine, Gary Allan. "Mobilizing Fun: Provisioning Resources in Leisure Worlds." *Sociology of Sport Journal* 6, No. 4 (1989). http://www.rpgstudies.net/fine/mobilizing_fun.html.
- Fine, Gary Alan and Ugo Corte. "Group Pleasures: Collaborative Commitments, Shared Narrative, and the Sociology of Fun." *Sociological Theory* 35, No. 1 (2017): 64–86.
- Fine, Gary Alan and Ugo Corte. "Dark Fun: The Cruelties of Hedonic Communities." *Sociological Forum* 37, No. 1 (March 2022): 70–90.
- Frühstück, Sabine. "Sexuality and Sexual Violence." In Michael Geyer and Adam Tooze, eds. *The Cambridge History of the Second World War, Vol. III*, 422–46. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Gabrič, Aleš. "Upornost in odpornost slovenskega teatra med 2. svetovno vojno." *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1-2 (2015): 34–44.
- Gregorin, Joža. "O kazališnoj aktivnosti na oslobođenom području." In Duško Roksandić and Slavko Batušić, eds. *Hrvatsko narodno kazalište: zbornik o stogodišnjici (1860-1960)*, 124–28. Zagreb: Naprijed, 1960.
- Grlić, Eva. *Sjećanja*. Zagreb: Durieux, 1997.
- Halladay, Laurel. "'It Made Them Forget about the War for a Minute': Canadian Army, Navy and Air Force Entertainment Units during the Second World War." *Canadian Military History* 11, No. 4 (Autumn 2002): 20–35. <https://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1332&context=cmh>.
- Hanna, Emma. *Sounds of War: Music in the British Armed Forces During the Great War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

- Hamer, Petra. "Patriotic Songs as a Means of Mobilization in Besieged Sarajevo, Bosnia-Herzegovina from 1992 to 1995." *Lied und populäre Kultur / Song and Popular Culture* 63 (2018): 111–28.
- Hercigonja, Nikola. Untitled text. In Andrija Tomašek, ed. *Muzika i muzičari u NOB, zbornik sjećanja*, 154–203. Beograd: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije etc., 1982.
- "Predgovor." In Nikola Hercigonja and Đorđe Karaklajić, eds. *Zbornik partizanskih narodnih napeva*, VII-X. Beograd: Nolit, 1962.
- Hoare, Marko Attila. *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2013.
- Hribar-Ožegović, Maja. *Kazališna djelatnost u Jugoslaviji za vrijeme NOB-a*. PhD diss., Filozofski fakultet u Zagrebu, 1965.
- Jelić, Ivan. *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.-27. VI 1944. Građa*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976.
- Jelušić, Iva. "Warfare With Songbooks." *Connexe* 9 (2023): 158–63. <https://oap.unige.ch/journals/connexe/article/view/1400>.
- Jun Broda, Ina. "Iz moje 'crne bilježnice.' Zapisi iz partizanskih bolnica VIII korpusa. Jesen i zima 1943." Box 7, fund Ina Jun Broda, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb, Croatia.
- Kalan, Filip. *Veseli veter*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975.
- Kirn, Gal. "Was Dancing Possible During the Fascist Occupation of Yugoslavia?." *Apparatus* [special issue: *Yugoslav Performance Art: On the Deferred Production of Knowledge*] 11 (2020): 3.
- Kirn, Gal, Miklavž Komelj, and Rasto Močnik. *Slavica Tergestina* [special issue: *The Yugoslav Partisan Art*] 17 (2016): 9–99.
- Komelj, Miklavž. *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba /*cf, 2009.
- Komelj, Miklavž. "Kje so meje, pregrade za partizansko gledališče?." *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1-2 (2015): 23–33.
- Kühne, Thomas. "The Pleasure of Terror: Belonging through Genocide." In Fabrice d'Almeida, Corey Ross, and Pamela Swett, eds. *Pleasure, Power and Everyday Life under National Socialism*, 234–55. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2011.
- Lair, Meredith H. *Armed with Abundance: Consumerism & Soldiering in the Vietnam War*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2011.
- Lie, John. "The State as Pimp: Prostitution and the Patriarchal State in Japan in the 1940s." *The Sociological Quarterly* 38, No. 2 (Spring 1997): 251–63.
- Mailänder, Elissa. "Making Sense of a Rape Photograph: Sexual Violence as Social Performance on the Eastern Front, 1939-1944." *Journal of the History of Sexuality* 26, No. 3 (September 2017): 489–520.
- Marković, Života, ed. *Užička Republika: zapisi i sećanja*. Titovo Užice: Narodni muzej - Muzej ustanka 1941., 1981.
- Matković, Marijan. "Kazalište i dramska književnost u Narodnoj oslobodilačkoj borbi Hrvatske." In Mihailo Apostolski, ed. *Kultura i nauka u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, radovi sa naučnog skupa*, 203–17. Skopje: Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ, 1984.
- Milohnić, Aldo. "Gledališče upora, uvod v temo." *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1-2 (2015): 6–8.
- Milohnić, Aldo. "O dveh sunkih veselega vetra partizanskega gledališča in o 'veliki uganki partizanske scene.'" *Dialogi: revija za kulturo in družbo* [special issue: *Gledališče upora*] 51, No. 1-2 (2015): 57–76.
- Mullen, John, ed. *Popular Song in the First World War: An International Perspective*. London and New York: Routledge, 2019.
- Paulin, Marta. "Plesna umetnost v partizanih," In Filip Kalan, ed. *Partizanska umetnost*, 20–27. Ljubljana: Zveza kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije, 1975.
- Rubčić, Nikola. "Zapisi i sjećanja." In Đuro Zatezalo, ed. *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Vol. 3, 701–39. Karlovac: Histojski arhiv u Karlovcu, 1971.

- Rutić, Joža. "Sjećanje na Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije." *Kulturni radnik* 5, No. 7-8 (1952): 327–34.
- Sirotković, Hodimir. "Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi." *Časopis za suvremenu povijest* 3, No. 2-3 (1971): 15–36.
- Sirotković, Hodimir. "Konstituiranje zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske." *Časopis za suvremenu povijest* 5, No. 3 (1973): 37–51.
- Skrigin, Žorž. *Rat i pozornica*. Beograd: Turistička štampa, 1968.
- Skrigin, Žorž. "Prva partizanska baletska premijera." In Hajro Kapetanović, ed. *Bihacka republika, knjiga 1: zbornik članaka*, 541–43. Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965.
- Stites, Richard, ed. *Culture and Entertainment in Wartime Russia*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995.
- Šoljan, Marija. *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi, tom 1*. Zagreb: Izdanje glavnog odbora Saveza ženskih društava, 1955.
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Trgo, Fabijan. *Četrdeset prva: ustanak naroda Jugoslavije*. Beograd: Mlado pokoljenje, 1961.
- Valić, Aleksander, Ivanka Mežan, and Zora Konjajev. "V tistih hudih časih je kultura prinašala žarek upanja." *Dialogi: revija za kulturo in družbo* 51, No. 1-2 (2015): 9–21.
- Vojvodić, Duško. *Partizanski kazališni dnevnik: Sjećanja i dokumenti o djelovanju Centralne kazališne družine "August Cesarec" u toku NOR-a*. Zagreb: Radničke novine, 1987.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Volume IX*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1961–1970.
- Zečević, Divna. "Pučke književne tvorevine između umjetnosti i revolucije." In Ivan Jelić, Dunja Rihtman-Auguštin, and Vice Zaninović, eds. *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, 183–212. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1975.

Iva Jelušić

"SPLOŠNO VZDUŠJE JE BILO KOT NA NOGOMETNI TEKMI": ZABAVA IN RAZVEDRILO MED NARODNOOSVOBODILNIM BOJEM

POVZETEK

Prispevek obravnava ključno vlogo zabave in razvedrila med narodnoosvobodilnim bojem v Jugoslaviji med 2. svetovno vojno. Poudarja, kako so kulturno-izobraževalne dejavnosti, zlasti gledališče, pomembno prispevale k dvigu morale in povezovanju partizanov in civilistov. Gledališče narodne osvoboditve (*Kazalište narodnog oslobođenja*, KNO) je izpostavljeno kot temeljni primer prepletanja umetnosti in propagande, ki je med partizani in njihovimi podporniki spodbujalo občutek skupnosti, neupogljivost in politično zavest.

Vodstvo partizanskega odporniškega gibanja je med vojno prepoznalo pomen kulturnega dela kot sredstva za ohranjanje morale in podpore boju. Gledališča niso bila namenjena le zabavi, ampak so bila tudi pomembno sredstvo političnega izobraževanja

in propagande. Partizanske gledališke skupine so z dramskimi, satiričnimi, glasbenimi in plesnimi predstavami posredovale revolucionarna sporočila, kritizirale sovražnika in vlivale upanje v boljšo prihodnost.

V prispevku je poudarjeno, kako so te predstave nagovarjale tako vojake kot civilno prebivalstvo. Njihova vsebina je pogosto odsevala kruto realnost vojne, vendar je bila predstavljena tako, da je širila kolektivno veselje in optimizem, kar je bilo pomembno zlasti za ohranjanje bojnega duha in povezanosti partizanskega odporiškega gibanja. Gledališke dejavnosti so presegale odrske okvire, saj so se neuradna srečanja izkazala kot pomembna za krepitev družbenih vezi in dajanje občutka normalnosti sredi vojnega kaosa. Na teh dogodkih so se udeleženci lahko sprostiti, družili in si obnovili moči, kar je prispevalo k skupni učinkovitosti partizanskega odpora.

Razvedrilne in kulturne dejavnosti med narodnoosvobodilnim bojem torej niso bile namenjene le zabavi, ampak so bile strateškega pomena za odpor. Bile so bistvene za izgradnjo odporne, ideološko predane skupnosti, ki je bila sposobna prenesti vojne tegobe in na koncu doseči svoje cilje.

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

1.03

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.65.1.13>

Vera Kržišnik-Bukić*

Slovenci v Bosni in Hercegovini, bosansko-hercegovski etnosi v Sloveniji in razkroj SFRJ**

IZVLEČEK

Prispevek podaja pregled vzajemnih migracij Slovencev v BiH in bosansko-hercegovskih etnosov v Slovenijo, s poudarkom na okvirni zadevni zgodovini v 20. stoletju, ko je šlo najprej še za skupni habsburški državni okvir, potem za čas Kraljevine Jugoslavije in nazadnje za najdaljše obdobje socialistične jugoslovanske države. Posebna pozornost je namenjena zgodovinskemu prelomu z razpadom SFRJ, ki se je začel s političnim odhodom iz zvezne države in osamosvojitvijo Republike Slovenije in Republike Hrvaške. Po uspešni vojaški obrambi samostojne slovenske države pred JLA v kratkotrajni vojni v Sloveniji leta 1991 je sledilo zelo hitro mednarodno priznanje obeh republik kot novih samostojnih evropskih držav. Razmeroma pričakovano se je zatem leta 1992 začel več let trajajoči medetnični krvavi razkroj na preostalem območju Jugoslavije. Kot večetnična državna skupnost je Jugoslavija nastala mirno, a je iz etničnih razlogov razpadla nasilno. V zadnjem delu prispevka so obravnavane družbene okoliščine zloma skupne države in neposredne posledice tega zloma za njene narode v Sloveniji in Bosni in Hercegovini. Poudarjena so etična vprašanja razpada jugoslovanske države.

Ključne besede: Jugoslavija, razkroj, Slovenci, Bosna in Hercegovina, nacionalizem

* Dr., znanstvena svetnica, vera.krzisnik@guest.arnes.si

** Prispevek je samostojni avtorski izdelek in ni financiran iz javnih sredstev.

ABSTRACT

SLOVENIANS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, BOSNIAN-HERZEGOVINIAN ETHNICITIES IN SLOVENIA, AND THE DISINTEGRATION OF YUGOSLAVIA

The paper provides an overview of the mutual migrations of Slovenians in Bosnia and Herzegovina and the Bosnian-Herzegovinian ethnicities to Slovenia, with an emphasis on their history in the 20th century, when the state framework was first the common Habsburg Monarchy, then the Kingdom of Yugoslavia, and finally, for the longest period, socialist Yugoslavia. The contribution pays special attention to the historical turning point represented by the disintegration of the Social Federal Republic of Yugoslavia, starting with the political departure from the federal state and the proclaimed independence of the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia. After the successful military defence of the independent Slovenian state against the Yugoslav People's Army during the short-lived Slovenian Independence War in 1991, the international recognition of the two republics as new independent European states followed very quickly. Somewhat unsurprisingly, in 1992, a disintegration characterised by several years of bloodshed between the ethnicities began in the rest of Yugoslavia. As a multi-ethnic state community, Yugoslavia had been created peacefully, but it fell apart violently due to ethnic reasons. The final part of the paper discusses the social circumstances of the collapse of the common state and its direct consequences for the Yugoslav nations in Slovenia and Bosnia and Herzegovina. The author focuses on the ethical issues of the Yugoslav state's dissolution.

Keywords: Yugoslavia, collapse, Slovenians, Bosnia and Herzegovina, nationalism

Uvod

»Jugoslavije ni več, Jugoslavije ni več, gre za Slovenijo!« je v Cankarjevem domu zvečer, 23. decembra 1990, na dan plebiscita o samostojni in neodvisni Republiki Sloveniji, potem ko so bili objavljeni rezultati plebiscitarnega glasovanja ljudstva, vzkliknil dr. Jože Pučnik, prvak v politično strukturo Demos združenih zmagovitih novih političnih strank v Sloveniji s konca osemdesetih let 20. stoletja.¹

Na simpoziju *Slovenske migracije in povezovanje izseljenih Slovencev v Bosni in Hercegovini*, ki ga je maja 2023 organiziral ISIM ZRC SAZU v sodelovanju z Univerzo iz Banjaluke, je bila izjava dr. Pučnika izpostavljena v tematskem kontekstu enega izmed referatov kot izziv za družboslovno refleksijo. Med udeleženci simpozija tedaj ni bilo nobenega odziva. Referenti smo, kot običajno, poleg sodelavcev tima bilateralnega projekta s podobnim naslovom, naknadno prejeli vabilo k pripravi prispevkov s simpozija za objavo v ustreznem zborniku in nastalo je to besedilo.

1 »Izjava dr. Jožeta Pučnika,« *TV dnevnik*, RTV Ljubljana, 23. 12. 1991.

Slovenci in Slovenke v Bosni in Hercegovini

Poimensko poznamo posameznike, ki so se tja prišli bojevat proti Turkom. Kot takega in morda najzanimivejšega bojevnika, a tudi mirovnika in kasneje slovenskega aktivista v Sarajevu, gotovo velja omeniti Miroslava Hubmajerja. Naj za njim poimensko naštejemo samo nekaj najbolj znanih Slovencev in Slovenk, ki so krajši čas bivali ali leta živeli v tem avstro-ogrskem obdobju, zlasti v Sarajevu: Ivan Cankar, Ivana Kobilca, Anton Aškerc, Zofka Kveder, Marija Kmet, dr. Gregor Čremošnik, morda najpomembnejši pa je bil Jakob Žnidaršič.²

Šele v zadnji četrtini 19. stoletja je nastopil čas, ko lahko beležimo številčnejšo slovensko prisotnost v Bosni in Hercegovini. Najvažnejši mejnik te prisotnosti je bil politično-vojne narave, namreč dogajanje večmesečnega vojskovanja in vojne okupacije BiH, ki jo je leta 1878 izvedla Avstro-Ogrska.³ V tej zasedbi in kasnejši deželni upravi so zelo aktivno sodelovali tudi Slovenci. V več tisočih so prišli tja najprej kot vojaki, po nekaj mesecih tudi odšli, od leta 1879 in vse do konca avstro-ogrške vladavine v BiH in kasneje pa jih najdemo kot državne uradnike, orožnike, učitelje, železničarje, delavce raznih strok, gostilničarje, duhovnike, posamezne umetnike, a tudi kot kmete – koloniste. Mala vas Ralutinac blizu mesteca Prnjavor je bila v osemdesetih letih 19. stoletja pretežno slovenska.⁴ Ob avstro-ogrskem popisu iz leta 1910 je bilo v BiH naštetih 3108 prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom, leta 1921 pa ob prvem jugoslovanskem popisu po kriteriju materne jezika že 4682. Sredi 20. stoletja jih je bilo uradno največ, leta 1953 se je za Slovence in Slovenke narodnostno opredelilo 6300 prebivalcev BiH.⁵

Največ Slovencev je bilo vedno v Sarajevu, leta 1910 že 789, leta 1953 pa 1476. Podobno kot na Hrvaškem so bili Slovenci v vseh obdobjih predvsem mestno prebivalstvo, poleg Sarajeva jih je bilo največ v večjih mestih: Banjaluki, Tuzli, Mostarju, Zenici, razmeroma gosteje pa so bili naseljeni še v izrazito industrijskih in rudarskih središčih, na primer v Kaknju, Novem Travniku in Varešu. Med delavci in rudarji so bili zelo cenjeni, izbirali so jih za vodilne sindikalne aktiviste; ob štrajku rudarjev BiH so imeli vodilno vlogo v znani *Husinski buni* leta 1920. Tudi med dvema vojnama poznamo slovensko kolonizacijo. Gre za več deset družin primorskih Slovencev, ki so se naselili v plodno okolico Banjaluke, posebej v vas Slatino, tam »pognali korenine« in bistveno prispevali k uspešnemu agrarnemu in splošnemu razvoju kraja.⁶ Podatki

2 O njih in o drugih v tem obdobju več: Vera Kržišnik-Bukić, *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007), 35–99. Prav tako se v tem prispevku ne morem zadrževati ob bolj ali manj znanih oziroma doslej nepoznatih drugih posameznih Slovencih in Slovenkah v BiH, ki jih obravnavam v omenjeni knjigi skozi skoraj dve stoletji.

3 O štirimesečnih bojih poleti 1878, ki so rezultirali z zasedbo Bosne in Hercegovine, se je veliko pisalo v tedanjem slovenskem tisku, ob petindvajseti obletnici okupacije pa je po njegovih spominih in drugem gradivu o tem dogodku/dogajanju nastala znana knjiga Jerneja pl. Andrejke, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878* (Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904).

4 Ilijaz Hadžibegović, *Socialna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1850–1992: rokopisno gradivo* (1999) (v a. a.).

5 Prim. Vera Kržišnik-Bukić, »O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991«, *Razprave in gradivo*, št. 26–27 (1992): 172–99.

6 Vera Adamič Papež, *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki* (Banjaluka: Društvo Triglav, 2009).

za prvo polovico stoletja omogočajo tudi okvirni obrisi socialne in poklicne slike slovenstva v BiH.⁷

Zaradi dejstva, da so bili med sarajevskimi Slovenci številni izobraženci, je tam, v tudi širše dobro znani Vidmarjevi gostilni, že leta 1897 nastalo prvo slovensko društvo z imenom Slovensko omizje, po dosedanjih raziskavah najstarejše slovensko kulturno društvo, ki je nastalo v izvenslovenskem etničnem prostoru kasnejše Jugoslavije in se kot delujoče društvo tudi obdržalo.⁸ Od leta 1910 se je imenovalo Slovenski klub in je nepretrgoma delovalo vse do druge svetovne vojne, za časa Kraljevine Jugoslavije ob še dveh sarajevskih društvih, delavskem Ivan Cankar in primorsko-slovenskem Bazovica-Gortan, ko je na slovenska društva bilo mogoče naleteti tudi v Banjaluki in Zenici, poleg nekaterih bolj občasnih, ki so jih ustvarjali primorski begunci.

Med slednjimi je bilo več znanih aktivistov KPJ, ki so med narodnoosvobodilnim bojem odigrali pomembno vlogo tako med partizani, kjer so bili tudi vojaški poveljniki, kot pri vzpostavljanju revolucionarne ljudske oblasti, in to ne le na lokalni ravni.⁹ Po raziskavah tukajšnje zgodovinarke v obravnavi Slovencev v BiH nikakor ne smemo mimo imena Amalijske Lebeničnik, ki je vse življenje posvetila boju za delavske pravice in je herojsko padla pod streli ustaške vladavine v Tuzli leta 1942.¹⁰ Po zavzetju Banjaluke leta 1944 so Nemci ustrelili partizansko bolničarko Maro Hus, še pred vojno javno aktivistko v Sloveniji in Makedoniji.¹¹ Ne kaže pozabljati, da so se v BiH odigrale najpomembnejše bitke proti okupatorjem na tleh Jugoslavije in da je bila v Jajcu utemeljena prihodnja jugoslovanska federacija, pri katere nastajanju so imeli ključno vlogo prav nekateri Slovenci. Hkrati je bilo med drugo svetovno vojno v Bosno pregnano blizu 5000 Slovencev, ki so se, podobno kot iz Srbije, po vojni v glavnem vrnili v Slovenijo.

Čeprav so v dežele nekdanje skupne jugoslovanske države Slovenci prihajali živeti še pred tem, ko je ta sploh nastala, tako številčno kot po pomenu za novo okolje izstopa obdobje druge jugoslovanske države. V desetletjih po vojni so imeli Slovenci, poleg običajnih manj zahtevnih delavskih zaposlitev, tudi številne zelo pomembne družbene vloge v gospodarstvu, zdravstvu, šolstvu, znanosti, kulturi, umetnosti, športu in drugod, bili so primerno cenjeni in kot ljudje spoštovani in vključujoče sprejeti v siceršnjem večetničnem družbenem okolju BiH. V pričujočem prispevku

7 Irena Rošar, »Kraj bivanja in socialna struktura Slovencev v Bosni in Hercegovini po podatkih ljudskega štetja iz let 1921 in 1948«, *Razprave in gradivo*, št. 44 (2004): 203–13.

8 Osrednja osebnost Slovenskega omizja v Sarajevu je bil profesor Jakob Žnidaršič, tudi direktor gimnazije v Sarajevu. Med obema vojnama ustanovljeno slovensko kulturno društvo Ivan Cankar je temu izvrstnemu intelektualcu in zaslužnemu slovenskemu aktivistu stoletje po smrti v centru Sarajeva postavilo spominsko ploščo. – Več o njem Vera Kržišnik-Bukić v: »Dve domovini Jakoba Žnidaršiča«, *Dve domovini*, št. 11–12 (2000): 301–13.

9 Spomine na revolucionarno medvojno dejavnost in aktivnost KPJ v Banjaluki in Bosanski krajini je po drugi svetovni vojni v svoji knjigi *Ljudje in boji na Kozari* (Trst, 1979) opisal Branko Babić Slovenac, sicer še predvojni komunist, ki je živel v Banjaluki.

10 Po končani vojni sta ime Slovenke Amalijske Lebeničnik nosili ena ulica in ena osnovna šola v Tuzli, medtem ko je bila ta hrabra, izjemna revolucionarka v Sloveniji dolgo prezrta. – Več v Kržišnik-Bukić, *Slovenci v Bosni in Hercegovini*, 120–23. Amalijska Lebeničnik ostaja v Sloveniji še danes širše neznana, a velika osebnost slovenskega naroda, po moji oceni pa najpristnejša revolucionarka v zgodovini slovenstva.

11 Ibidem, 136, 143.

bi izpostavljanje posameznikov težko upravičilo kriterije kake selekcije, zato zainteresiranim bralcem priporočam bogato strokovno in drugo literaturo, ki obravnava to tematiko.¹² V povojno BiH, podobno kot v druge jugoslovanske ljudske republike, so številni Slovenci prihajali predvsem po tako imenovani administrativni razporeditvi službovat na različna delovna mesta, kot učitelji, zdravniki, inženirji in drugo. Sloves dobrih strokovnih delavcev in poštenih ljudi se jih je v BiH držal še iz časa Avstro-Ogrske, potem pa so si zaradi zaslug v narodnoosvobodilnem boju v Sloveniji, po Jugoslaviji ter tudi v sami BiH pridobili še dodatno zaupanje in naklonjenost tamkajšnjega prebivalstva. Titov koncept o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov vsaj v BiH zagotovo ni bil prazna fraza, kajti tamkajšnji Slovenci s(m)o se v povojnih desetletjih narodnostno povsem dobro počutili, enako kot pripadniki vseh drugih jugoslovanskih narodov. Tako se ne morem strinjati z naslednjo oceno o »bratstvu in enotnosti« kot mitu. »Namesto mita iz prve Jugoslavije o enem in edinem, enotnem jugoslovanskem narodu, torej etničnem unitarizmu, je bilo kot politično geslo, dejansko z istim namenom kot ta, uporabljano geslo o ‚bratstvu in enotnosti‘.«¹³ Ocenim glede nesprejemljivosti etničnega unitarizma pritrjujem, medtem ko geslu o bratstvu in enotnosti pripisujem, ob sicer nesporni politični konotaciji, predvsem globlji antropološki pomen. Ker pa narodnostno samoopredeljevanje v splošnem tedaj tudi v BiH ni bilo v ospredju in slovenstvo samo po sebi ni bilo ogroženo, tudi Slovenci nis(m)o čutili potrebe po lastnem društvenem organiziranju.

Razpadanje Jugoslavije v začetku devetdesetih let je Slovence v BiH pustilo v šoku, osupnjene in zbegane. Preden so sploh utegnili ozavestiti, kaj se dogaja, se je splošna družbena in človeška katastrofa spomladi 1992 začela v BiH. Sicer že nekaj let načeto, a do tedaj večdesetletno družbeno spontano izraslo bogastvo bosansko-hercegovske narodnostne/verske pluralnosti, izvirajoče še iz srednjega veka, je bilo postopoma in tudi sunkovito zlorabljeno, čez noč pretvorjeno v notranjo slabost dežele, prebivalstvu pa so bili vsiljeni medsebojni konflikti po kriteriju narodnostne in verske različnosti. V to usodo so bili pahnjeni tudi tamkajšnji Slovenci. Slovenska država je leta 1993 organizirala nekaj konvojev, s katerimi je bilo iz Sarajeva in zahodne Bosne (Cazinske krajine) v Slovenijo pripeljanih več sto Slovencev in njihovih potomcev oziroma sorodnikov ter zakonskih tovarišev.¹⁴ Še nekaj več Slovencev se je iz bosanskega pekla uspelo rešiti samostojno; v glavnem so prišli v Slovenijo, nekateri pa so se v skladu s splošno usodo nesrečne bosansko-hercegovske diaspore razkropili na vse strani sveta.

Z razpadom Jugoslavije so nastopile nove okoliščine, ki si jih oni sami večinoma pravzaprav niso želeli in so jih doživljali z mešanimi občutki, pretežno z grenkobo, razočaranjem, resigniranostjo, strahom, a tudi s ponosom. S ponosom zlasti tisti, ki

12 Kržišnik-Bukić, *Slovenci v Bosni in Hercegovini*, 647. Stanislav Kobler, ur., *Četrta stran trikotnika. Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008), 465. Janja Žitnik Serafin, ur., *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2014), 264.

13 Zdenko Čepič, »Misli in dejstva: izhodišča,« v: Zdenko Čepič, ur., *Slovenija v Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 34.

14 Irena Šumi, »'Mislili smo, da je kaj takšnega možno samo na Marsu': Kratka etnografija slovenstva skozi identifikacije evakuirancev Vlade Republike Slovenije in medvojne BiH,« *Anthropos*, št. 1/3 (2001).

smo denimo po poklicni liniji odlično poznali vsaj 150-letna intelektualna, vseljudska in posebej kulturna prizadevanja slovenskega naroda za svoj obstoj, razvoj in tudi politično samostojnost. Zaradi pripadanja isti skupni državi s Slovenci v Sloveniji se ti Slovenci, v nasprotju z drugimi, tradicionalnimi zamejci in izseljenci, do leta 1991 niso počutili kot izseljenci, samo v druge dele države s(m)o se preselili. Zato so v strokovnem diskurzu ustrezno naslovljeni v sklopu »notranjih migracij«. ¹⁵ Tako so bili večinoma pojmovani tudi v Sloveniji. ¹⁶ Gre torej za tisti del slovenskega naroda, ki se je ob razpadu SFRJ znašel zunaj nove slovenske države in ostal na območju njenega preostalega dela. Teh Slovencev naj bi bilo okrog 100.000, seveda v BiH znatno manj. ¹⁷ Tisti, oziroma njihovi potomci, ki so v BiH ostali, so se v znatnem številu medsebojno organizirali. Nastala so združenja za samopomoč in slovenska kulturna društva v Sarajevu, Zenici, Kaknju, Travniku, Vitezu, Tuzli in Banjaluki. Že leta 1992 je bila ustanovljena Zveza Slovencev Bosne in Hercegovine v Sarajevu, ki pa je zlasti zaradi vojnih dogajanj tedaj in potem praktično tudi kasneje delovala na ravni glavnega mesta Federacije BiH, medtem ko je leta 1995 nastala še Zveza Slovencev Republike Srbske v Banjaluki. V omenjenih društvih in kasneje še drugih so začeli prirejati tečaje slovenskega jezika za otroke ali odrasle, organizirali so različne družabne in športne sekcije, ustanavljali mešane pevske zборе, knjižnice in gojili tesne stike z različnimi institucijami slovenske države, ki jih je tudi vsestransko podpirala. Med slovenskimi združenji v BiH, kjer so imela sicer vsa velik pomen za tamkajšnje Slovence, je treba v času barbarskega obleganja glavnega mesta BiH (1992–1995) posebej izpostaviti sarajevsko kulturno društvo Cankar, ki je tedaj ves čas kljubovalo agresorskemu obstreljevanju z okoliškega hribovja in opazno soustvarjalo tudi širše znano skupnostno družbeno vzdušje in visokokakovostne kulturne manifestacije. ¹⁸

Postavlja se vprašanje, ali ima družbeni fenomen celotnega slovenskega etnosa kakšno zvezo s Pučnikovo proklamacijo in kakšna naj bi ta bila. Poglejmo na hitro dve stoletji nazaj. Slovenski izobraženci so spisali in od zgodovinskega leta 1848 kolektivno zagovarjali politično narodnostni program Zedinjene Slovenije, kar je bil tudi njihov temeljni politični ideal, kasneje skupaj z vse bolj in bolj množičnim slovenskim narodnostnim gibanjem še več kot celo naslednje stoletje (slovenske čitalnice, tabori, zlasti od začetka 20. stoletja tudi že več slovenskih političnih strank, slovenski narodnoosvobodilni boj 1941–1945). ¹⁹ Po drugi svetovni vojni je bila vzpostavljena nova zahodna meja dotakratne Kraljevine Jugoslavije in s tem Slovenije, v okviru FLRJ pa se je bistveno proti zahodu premaknila tudi slovenska etnična meja z vrnitvijo/

15 Prim. npr. Marina Lukšič Hacin, Mirjam Milharčič Hladnik, Aleksej Kalc in Janja Žitnik Serafin, *Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1870–1945* (Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, 2018).

16 Civilnodružbena ustanova, kot je Slovenska izseljenska matica, Slovencev v bivši skupni državi zunaj Slovenije ni obravnavala kot izseljencev. To so tudi zanje postali šele z letom 1991.

17 Kržišnik-Bukić, »O Slovencih na območju Jugoslavije.«

18 O njegovem delovanju največ izvemo iz na splošno visokokakovostne revije *Zora Cankarjeva*, ki je začela izhajati leta 1993 in se s kakimi zamiki obdržala še v 21. stoletju.

19 Da, če za tak mejnik pogojno štejemo obdobje od srede petdesetih let 20. stoletja, ko je z Londonskim memorandumom (1954) dejansko zakoličena zahodna geopolitična meja FLRJ (in s tem LR Slovenije), kar je še formalno potrjeno z Osimskimi sporazumi leta 1978.

priključitvijo Primorske (brez Trsta) slovenskemu etničnemu ozemlju, čeprav je po letu 1954 znaten ozemeljski del (s približno 100.000 Slovenci) še naprej ostal v Republiki Italiji. S tem pridobljenim ozemljem je Slovenija zaobsegla dotlej, poleg geografskega, največji slovenski etnični prostor v svoji zgodovini. In ta prostor je ostal nespremenjen do osamosvojitve RS in tudi po njej leta 1991. V 45-letnem obdobju FLRJ/SFRJ je torej Slovenija kot ljudska/socialistična republika slovenskega naroda, ob vseh zastojih in odklonih, lastnih dejanski politično nedemokratični strukturi družbe, postajala vse samostojnejša in hkrati še dodatno najrazvitejša federalna enota. Zato marsikomu pred osamosvojitvijo Slovenije ni bilo najbolj razumljivo, da bo zunaj načrtovane nove samostojne slovenske države ostalo 100.000 Slovencev, ki so že več generacij živeli v preostalih delih dotedanje skupne države.²⁰ Prvič v novejši slovenski narodni zgodovini je šlo za tako narodnostno redukcijo, ki je ni bilo mogoče pripisati komu drugemu zunaj slovenske države.

Bosansko-hercegovski etnosi v Sloveniji

Stanje poznavanja preteklosti bosansko-hercegovskih etnosov v Republiki Sloveniji je veliko skromnejše. Dosedanje raziskave so nesistematične, bolj sporadične. Odgovor na vprašanje, zakaj je temu tako, je za raziskovalce skoraj enako kompleksen in težaven, kot to velja za proučevanje družbenih odnosov med etnijami v sami Bosni in Hercegovini v njeni novejši zgodovini, od zlasti 19. stoletja dalje. Zadnja tri desetletja je Bosna in Hercegovina zelo poseben tip države. Ni ne republika, kot so druge nove države na pogorišču Jugoslavije, in ni kraljevina, kar je v srednjem veku Bosna tudi že bila. Je država pod patronatom – praktično in formalno – t. i. mednarodne skupnosti in v tem še najbolj podobna svoji predhodnici v habsburškem obdobju.

Ko govorimo o posameznikih na tleh današnje Slovenije, je bila najbolj znana zgodovinska osebnost po izvoru iz Bosne Katarina Kotromanić, članica najožje srednjeveške bosanske kraljeve družine Kotromanićev, v času, ko je imela tam pretežen verski vpliv *crkva bosanska*.²¹ Z vidika pričujoče obravnave pa je v ospredju večetnična in večverska družbena struktura dežele, v 19. stoletju izoblikovane kot Bosna in Hercegovina. V zadnjem skoraj stoletju in pol je verska determinanta usodno zaznamovala smeri razvoja celotne tamkajšnje družbe. Na treh nespornih dominantnih opredelitvah, muslimanski, pravoslavni in katoliški, so se neke v drugi polovici 19. stoletja začele odločno pojavljati in postopoma, a razmeroma naglo vse bolj in bolj utrjevati za krščansko prebivalstvo BiH nove, vsebinsko etnične/narodnostne oznake narodov iz geopolitičnega sosedstva. Za pravoslavne prebivalce ime Srbi, za katoliške Hrvati. V začetku 20. stoletja je za tisti čas narodni buditelj Safvet-beg Bašagić v *Pesmi*

20 Kržišnik-Bukić, »O Slovencih na območju Jugoslavije.«

21 Rojena je bila leta 1336 v Vranduku, se poročila v plemiško družino celjskih grofov, postala močna grofica Katarina Celjska in umrla leta 1396 v Celju.

Bošnjaku zapisal znani stih »od Trebinja do Brodskih vrat, nije bilo Srba ni Hrvata«. ²² Sicer so se etnična imena Srbi in Hrvati v BiH uporabljala že prej, a so v miselnosti in vsakodnevni govorni komunikaciji preprostih ljudi med seboj ter v pojmovanju Drugih (etnosov) prevladovala verska poimenovanja. Med Hrvate se je sčasoma vključilo tudi nemalo etničnih Slovencev in drugih katolikov, za časa avstro-ogrške vladavine priseljenih v BiH. Verska skupnost muslimanov se etnično poimensko še dolgo ni spremenila. Zase in v širšem okolju so ostali muslimani, med NOB tudi že Muslimani, kot narod pa so bili sicer formalnopravno potrjeni v šestdesetih letih 20. stoletja, dokler se niso pred njegovim koncem uradno samopreimenovali v Bošnjake. ²³

Po tem uvodu lažje razumemo družbeno situacijo bosansko-hercegovskih etnosov v Sloveniji v 20. stoletju do razpada jugoslovanske države. Če je torej Slovence v Bosni in Hercegovini mogoče raziskovalno spremljati kot enotno etnično entiteto, v primeru bosansko-hercegovskih priseljencev v Sloveniji ni tako in je raziskovanje že zato zahtevnejše. Še tolikanj večja ovira je seveda tičala v razlikovalnih ali nerazlikovalnih prvinah med priseljenimi bosansko-hercegovskimi Hrvati in Hrvati iz Hrvaške oziroma bosansko-hercegovskimi Srbi in Srbi iz Srbije. Kljub verskim razlikam in njim pripisovanim ter vse bolj tudi sprejemanim etničnim pripadnostim je ljudstvo še naprej živelo na uhojenih dobrososedskih poteh širšega skupnostnega družbenega življenja, dokler to v obdobju druge svetovne vojne ni bilo radikalno narušeno. ²⁴ Vendar so se verska delitev in tradicionalna poimenovanja – pravoslavci, muslimani, katoliki – v bosansko-hercegovski družbi zadrževala, posebej v ruralnih okoljih, še dolgo po vojni. Redke resne aktivnosti za ozaveščanje na temelju pripadanja skupni zgodovinski državni entiteti BiH s simbolnim poimenovanjem bosanska nacija niso bile uspešne. ²⁵

Tak razvoj družbe je vplival tudi na družbeno strukturni kontekst priseljencev iz BiH v Slovenijo. Med svetovnimi vojnami je bil ta vpliv pretežno še versko utemeljen in obarvan, po vojni pa že narodnostno. Proces radikalne etnicizacije v BiH, ki se je odvijal v letih pred razpadom Jugoslavije, je po treh etničnih linijah priseljenih odseval tudi v Slovenijo.

Neuspešnost bosanskega nacionaliziranja v BiH ²⁶ in posledično priseljenih iz BiH ni imela enako negativnega odziva med njimi samimi v Sloveniji. Tu so bili vsi poimenovani in v glavnem obravnavani kot Bosanci. In morda je tak odnos tudi delno ublažil

22 Safvet beg Bašagić, "Pjesma Bošnjaku," *Bošnjak*, 2. 7. 1891. Med vojno v BiH (1992–1995) so to pesem nacionalistično zlorabili Muslimani, v smislu, da naj jih ne bo (Srbov in Hrvatov) niti v prihodnje (»Od Zenice do Kupreških vrat ne bo bita Srba ni Hrvata«).

23 Več npr. Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1996); bosanski prevod pripravil Josip Osti, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997); druga bosanska izdaja Fakulteta za politične vede: Sarajevo, 2022. Predgovor je napisal Senadin Lavić.

24 O vsem tem je v BiH seveda spisana obsežna historiografska literatura, vendar bi njeno že samo taksativno navajanje presegalo vsebinski okvir tega prispevka.

25 Prvi tak poskus je izvajal madžarski zgodovinar in politik Benjamin Kallay kot avstro-ogrski upravnik okupirane Bosne in Hercegovine konec 19. stoletja, med zadnjimi sem s strokovno utemeljitvijo »bosanske nacije« poskušala vplivati tudi sama konec 20. stoletja. – Več Vera Kržišnik-Bukić, »Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini,« *Prilozi*, št. 32 (2003): 297–313.

26 O zagatah južnoslovanskega pojmovanja in poimenovanja termina narod v: Vera Kržišnik-Bukić, »Terminološke dileme ob vsebinski aplikaciji atributov narodni in nacionalni v povezavi s sintagmo slovenska identiteta,« *Anthropos*, št. 3-4 (2007): 205–21.

njihove eventualne napetosti v Sloveniji ob in po razkroju Jugoslavije. Za slovensko pojmovanje etničnosti je bilo gotovo bližje in preprosteje, da priseljene z območja BiH po deželi njihovega izvora imenuje za Bosance, med katere so bili všteti tudi Hercegovci, kot da bi jih obravnavali ločevalno po nekem ožjem etničnem ključu, na primer kot Bosanske Srbe ali kot Bosanske Hrvate, ki so se oboji že sami prištevali k Hrvatom ali Srbom. Še posebej pa so bili v dojemanju Slovencev Bosanci vsi, ki so bili sami bosansko-hercegovski muslimani/Muslimani, ne glede na to, ali je šlo za vernike ali ateiste. Ker je bilo v povojnem obdobju splošno znano, da največ priseljencev v Slovenijo iz skupne države prihaja prav iz BiH, je v vsakdanjem govoru med Slovenci marsikdaj za vse prevladovalo ime Bosanci kot pravzaprav skupno ime za pripadnike vseh drugih narodov Jugoslavije v Sloveniji. Odlično antropološko in sociološko študijo smo bralci doživeli s knjigo *Bosanci: a kuda idu Slovenci nedeljom?*.²⁷ Kot raziskovalka medetničnih odnosov v Sloveniji pa sem si zapomnila pripombo Slovenca, ki se je ob neki priložnosti razjezil z naslednjimi besedami: »Preklet Bosanc, pejt že enkrat u svojo Makedonijo!«²⁸

Pričujoči prispevek nima ambicij izvirnega raziskovanja obravnavanih etnosov. Nekaj malega okvirne že objavljene faktografije in svojih raziskovalnih spoznanj predstavljam v nadaljevanju po naslednjih področjih, ki se običajno nanašajo na obravnavanje in opisovanje manjšinskih populacij: družbeni kontekst vzrokov migracij (1), številčnost (2), kulturno-etnološka dejstva (3).

(1) Med osnovne indikacije selitev pripadnikov obravnavanih etničnih populacij, ne všteti raznolikih individualnih življenjskih primerov, spadata dve glavni skupini determinant: ena je bežanje z domačega ozemlja pred vojaško agresijo za golo preživetje, drugo opredeljujejo razlogi ekonomskega izvora, v ljudskem izročilu znani pod krilatico »s trebuhom za kruhom«. V prvem sklopu determinant gre kronološko za pravoslavne in grkokatoliške begunce, ki bežijo pred osvajalnimi zmagovitimi prodiranjem islamskih Turkov ter se množično pomikajo z Balkana, tudi z območja kasnejše Bosne in Hercegovine. Nastanjujejo se v Beli krajini, kjer delno že tako in tako prebivajo jezikovno hrvaški prebivalci, kajti območje Bele krajine je do 12. stoletja spadalo pod posvetno oblast hrvaških fevdalcev in cerkveno oblast zagrebske škofije.²⁹ Za te priseljence od 15., 16. stoletja dalje se je v novejši strokovni literaturi uveljavilo ime Srbi, Srbi v Sloveniji.³⁰ V zgodovini je poleg prve, begunske, prav tako običajna druga skupina determinant, ki pa je ekonomsko narave. Stroka jo obravnava še z vidika polprisile ali prisile oziroma v smislu psevdoprostovoljnih migracij.³¹ Bolj

27 Silva Mežnarić, *Bosanci: a kuda idu Slovenci nedeljom* (Ljubljana: Krt, 1986).

28 Gre za zgovorno pripombo, ki ni bila, *mutatis mutandis*, niti tako redka, ko je šlo kje in kdaj, še v obdobju skupne države in npr. težav z nezaposlenostjo v sami Sloveniji, za delovno mesto oziroma službo.

29 Podrobneje Dušan Kos, *Bela krajina v poznem srednjem veku: separat* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987), 5–9.

30 *Srbi v Sloveniji*, broširano (Ljubljana, 1991). O njih so pisali mnogi slovenski zgodovinarji in etnologi, med novejšimi: Marko Zajc, »Dobri, pogumni, zli: Podoba žumberških uskokov na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja,« *Razprave in gradiva*, št. 42 (2003): 222–37. Miran Komac, Romana Bešter, Felicita Medved, Mojca Medvešek, Janez Pirc, Petra Roter in Natalija Vrečer, *Srbi v Beli krajini* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014).

31 Damir Josipović, »Psevdoprostovoljne migracije. Primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji,« *Ars et humanitas*, št. 2 (2013): 71–85, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XAO73LYX>.

množične migrantske valove te vrste selitev je mogoče spremljati šele v 20. stoletju, posebej v njegovi drugi polovici. Tedaj in do razpada Jugoslavije Bosna in Hercegovina postane tista jugoslovanska republika, iz katere prihaja in se preseljuje v Slovenijo v razmerju do drugih republiških območij največ pripadnikov vseh treh bosansko-hercegovskih etnosov, bodisi po samostojni izbiri bodisi ob dejanskem ali tudi formalnem vabilu na delo v Slovenijo. To preseljevanje iz Bosne in Hercegovine je bilo že obširno raziskovano še v času skupne države, še večjo raziskovalno pozornost pa je doživelo, zahvaljujoč dobri dostopnosti virov, v že samostojni Sloveniji.³²

(2) Kljub nezanesljivosti popisov prebivalstva kot vira, ki podaja neko določeno število pripadnikov etnične/narodnostne skupine, jih upoštevajo vsi institucionalizirani dejavniki, od državnih struktur do znanosti, še v Avstriji, »stari« in »novi« Jugoslaviji ter tudi v Republiki Sloveniji.³³

S štetjem priseljenega prebivalstva v slovenske dežele, po izvoru tudi iz Bosne in Hercegovine, v obdobju še habsburške monarhije se je med slovenskimi zgodovinarji prvi in največ ukvarjal Fran Zwitter. Prvo uradno štetje (anketa) prebivalstva se je zgodilo v Avstriji leta 1846. Tedaj je bilo na Kranjskem naštetih 17.697 Srbo-hrvatov ali blizu štirje odstotki celotnega »prisotnega civilnega prebivalstva« na Kranjskem.³⁴ V svoji novejši, četrto stoletja kasneje objavljeni interpretaciji te iste ankete Zwitter zapiše, da so bili s Srbo-hrvari pravzaprav mišljeni Belokranjci in da je šlo za različna etnična »zaokroževanja«. ³⁵ Neko znatnejše število pripadnikov teh etnosov je na slovenskem južnem, jugovzhodnem in jugozahodnem etničnem obrobju gotovo živelo še pred 19. stoletjem; po nekaterih virih naj bi jih bilo razmeroma še največ na področju (današnjega) Slovenskega primorja, vključno s Trstom, kjer je poleg Hrvatov živela tudi majhna srbska skupnost. Šele v 19. stoletju, ko so dobila, ob učinku še drugih družbenih dejavnikov in dogodkov, ljudska štetja, ne glede na različne kriterije preštevanja prebivalcev, pomembno vlogo narodnostne konstitucije tudi na Slovenskem, v teh popisih srečamo tudi Srbe, Hrvate, »Srbo-hrvate«, ki pa jih nikakor ni mogoče enačiti samo z Belokranjci. V skladu z zlasti etnološkimi viri je jasno, da so bili, četudi v manjšem številu, prisotni še v drugih slovenskih deželah (Štajerski, Koroški, Trstu, Goriški, Istri). ³⁶ Hrvati so bili deloma »avtohtoni« še v kasneje priključenem slovenskem Prekmurju (po Trianonski pogodbi 1920).³⁷

32 Primerjaj zlasti projektne izsledke na Inštitutu za narodnostna vprašanja: Miran Komac, ur., *Priseljenci: Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, 2. izdaja, 2014). Miran Komac, Mojca Medvešek in Petra Roter, *Pa mi vi povejte, kaj sem!!!!* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007).

33 Za razliko od vseh novonastalih držav na območju bivše skupne države se samo v Sloveniji po letu 2002 ne izvajajo več taki popisi prebivalstva, ki bi omogočili neko vsaj približno etnično upodobitev prebivalstva v državi.

34 Avstrijske popise je za slovenske zgodovinske dežele prvi in še do danes najpodrobneje obdelal Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni* (Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936), 54 in 93.

35 Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji* (Ljubljana: Slovenska matica, 1962), 212, 213.

36 Več prispevkov v zbornikih *Hrvati u Sloveniji* (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1997) in *Srbi u Sloveniji* (Sremski Karlovci: Institut srpskog naroda, 1997).

37 Več npr. Damir Josipovič, »Slovensko-madžarska razmejitev: od upravno-cerkvenih meja do državne meje in »izolata kalvinov«,« v: Danijel Grafenauer in Katalin Munda Hirnök, ur., *Raznolikost v raziskovanju etničnosti* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2016), 59.

Mogoče je govoriti o več tisoč »Srbo-hrvatih«, ki so živeli na Slovenskem torej še v predjugoslovanskem obdobju. V prid tej oceni je bil tudi migracijski protitok Slovencev v južnoslovansko okolje že v 19. stoletju, ko je bilo le na ozemlju Hrvaške (današnjem, brez Reke) popisno naštetih okrog 20.000 Slovencev, leta 1910 pa še v Bosni in Hercegovini že čez 3000.³⁸ Toda kot je mogoče sklepati še iz drugih raziskav, se je v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja saldo vzajemnih migracij znotraj kasnejšega jugoslovanskega dela habsburške monarhije nagibal v korist večjemu dotoku priseljencev iz slovenskih dežel v hrvaške dežele in BiH kot nasprotno. Hkrati je habsburški državni okvir v tem času vplival na večje migracije znotraj države kot pa na primer na priseljevanje Srbov iz Kraljevine Srbije v slovenske dežele.

Po ustanovitvi jugoslovanske države so se popisi prebivalstva med letoma 1921 in 1991 izvajali redno vsakih deset let, s preskokom obdobja druge svetovne vojne.³⁹ Čeprav je bilo tedaj ozemlje Slovenije/Dravske banovine zaradi italijanske zasedbe Primorske zmanjšano za približno eno tretjino, se je obravnavana populacija močno povečala, zahvaljujoč prihodu raznih uslužbencev nove monarhije, zlasti vojakov, orožnikov, carinikov in drugih. Verska opredelitev prebivalstva je bila med obema vojnama še naprej bistven etnični kazalec v državi na splošno. Ker sta bila slovenski in hrvaški narod po veroizpovedi večinsko katoliška, je bilo z versko determinanto takrat težko ali skoraj nemogoče ugotavljati številčnost Hrvatov v predvojni Sloveniji. Zanimiva je ugotovitev, ki jo najdemo pri Zwitteru, da na primer leta 1880 na Kranjskem ni bil popisani niti en musliman. Domnevna ugotovitev, da jih do 20. stoletja na Slovenskem sploh ni bilo, bi težko vzdržala, če imamo pred očmi življenjske zgodbe posameznikov. Prav tako bi bilo čudno, da ne bi vedeli, da je bilo v današnji neposredni sosesčini ljubljanskih Žal v obdobju Kraljevine Jugoslavije muslimansko pokopališče.⁴⁰ V neki podrobnejši raziskavi, opravljeni pred dvema desetletjema ob podatkih popisov prebivalstva, etnološkega gradiva in strokovne literature, naj bi bilo v Dravski banovini konec tridesetih let 20. stoletja med 25.000 in 30.000 pripadnikov narodov iz preostalih delov Kraljevine Jugoslavije.⁴¹

Tudi po vojni so imeli glavno vlogo v preštevanju pripadnikov prisotnih etnosov v vsaki od federalnih enot popisi prebivalstva.⁴² Bistvena razlika s predvojnim obdobjem je v spremenjenem, močno povečanem teritorialnem obsegu Slovenije, saj je bila

38 Podrobneje Kržišnik-Bukić, »O Slovencih na območju Jugoslavije.«

39 V obdobju obeh Jugoslavij je bila glavna vsebinska razlika v tem popisnem obravnavanju etnosov kategorija njihove identifikacije. Do druge svetovne vojne je to bil izjavljeni materni jezik popisanih, po njej pa se je kot popisna kategorija dokončno izkristalizirala narodnostna pripadnost.

40 Obstaja slika o približno stotih muslimanskih nagrobnikih, ki so bili kasneje odstranjeni. Skoraj bolj znano je bilo muslimansko pokopališče v Logu pod Mangartom poleg lesene džamije, ki so jo leta 1917 zgradili vojaki, pripadniki muslimanskih enot v avstro-ogrski vojski na soški fronti. Da pa muslimanov (Muslimanov) neposredno pred drugo svetovno vojno v Dravski banovini res ni bilo veliko, govori podatek, da jih takratna statistika te banovine ne našteje niti 1000 (927). – Prim. Vera Klopčič, Miran Komac in Vera Kržišnik-Bukić, ur., *Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003), 53.

41 Ibid., posebej 16–21 in 54, 55.

42 Danilo Dolenc, »Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni,« v: Miran Komac in Mojca Medvešek, *Perceptije slovenske integracijske politike: zaključno poročilo* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2005), 37–87.

Jugoslaviji in s tem Sloveniji vrnjena/priključena današnja Primorska. Po množični odselitvi Italijanov v Italijo⁴³ se je v te večinsko slovenske kraje priselilo veliko prebivalcev iz drugih delov Jugoslavije.⁴⁴

Kljub izrecnemu ideološkemu primatu klasičnega razrednega načela nad narodnostnim se je v popise sčasoma uvajala kategorija narodne pripadnosti kot odločilna strukturna determinanta večetnične družbe, ob še tudi zelo pomembni popisni kategoriji maternega jezika, medtem ko je svojo dotakratno funkcijo v veliki meri izgubila popisna determinanta veroizpovedi. Kako zelo se je v drugi polovici 20. stoletja do konca Jugoslavije spremenila narodnostna slika v Sloveniji, je verjetno najnatančnejše in najnazorneje najprej ugotavljala geografska stroka, ki jo tu omenjam tudi zato, ker nam vizualno že leta 1992 prikaže, da so bile migracije tu obravnavanih etnosov do vključno popisa prebivalstva leta 1991 najštevilčnejše prav iz BiH.⁴⁵

Podobno kot za medvojno obdobje se narodnostni kategoriji Hrvati in Srbi v povojnih popisih ne nanašata samo na ozemlje SR BIH. Popisne in druge statistične podatke pa je treba tako in tako vselej jemati še z raznimi drugimi zadržki. Subjektivno izrekljiva narodnostna pripadnost ni statični kazalec, v realnosti se lahko pri ljudeh spreminja. V aktualnih družbenih okoliščinah si jo nekateri tudi prilagajajo. Govorimo lahko, zatem, o narodnostni ambivalentnosti, gre lahko za asimilacijo v narodnostno večinsko populacijo ali pa še za kako drugo konkretno posebnost.⁴⁶ Zelo posebna popisna kategorija je bila tudi »Jugoslovan – narodnostno neopredeljen«, prvič vključena v uradno popisno statistiko leta 1961. Ta je bila zlasti pomenljiva za tu obravnavano tematiko, saj so se v njej videli mnogi popisovani, predvsem otroci iz t. i. narodnostno mešanih zakonov. Vsi povojni popisi v Sloveniji v pogledu etnične pripadnosti so tudi konkretno ugotavljali znatno število oseb, ki se niso želele opredeljevati. Popisna kategorija narodnostne pripadnosti je tako na splošno bila in ostala izmuzljiva osebna karakteristika.

Ob vseh teh opozorilih so bile popisne številke o obravnavanih stalnih prebivalcih Slovenije naslednje. Leta 1948 je bilo v Sloveniji popisanih 16.069 Hrvatov, 7048 Srbov in noben Musliman. Leta 1953: 17.978 Hrvatov, 11.225 Srbov in 1617 Muslimanov. Leta 1961 je bilo Hrvatov 31.429, Srbov 13.609, Muslimanov 465 in Jugoslovanov 2784. V letu 1971 je bilo naštetih 41.556 Hrvatov, 20.209 Srbov, 3197 Muslimanov in 6616 Jugoslovanov. Leta 1981 je bilo popisanih 53.882 Hrvatov (največ ob kateremkoli slovenskem popisu), 41.695 Srbov, 13.339 Muslimanov in 25.615 Jugoslovanov (največ). Marca 1991 (v predzadnjem slovenskem popisu) so bile za

43 Število odseljenih Italijanov oziroma t. i. optantov se glede na avtorja vira razlikuje. Slovensko-italijanska zgodovinska komisija navaja 27.000 Italijanov in več tisoč Slovencev, ki so v petdesetih letih migrirali v Italijo. – *Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije* (Koper, 25. julij 2000), 7, <https://www.gov.si/assets/drzave/italija/Porocilo-SI-ITA-zgodovinsko-kulturne-komisije.pdf>.

44 Geopolitična situacija z ozemljem STO je razrešena z Londonskim paktom leta 1954, ko je s teritorialno razdelitvijo cona A s Trstom ostala v Italiji. V coni B, ki jo je dobila Jugoslavija, je del Istre pripadel Ljudski republiki Sloveniji, mnogo večji del cone B pa LR Hrvaški.

45 Anton Gosar, »Narodnosti Slovenije – spreminjanje etnične podobe v srednji Evropi,« *Geographica Slovenica*, 24 (1992): 33–50, posebej 44 (zemljevid).

46 Več npr. Marijanca Ajša Vižintin, »Prepoznavanje kulturne mešanosti in sestavljene identitete znotraj državnih meja,« *Annales*, št. 1 (2015): 211–22.

Slovenijo obelodanjene naslednje številke: 35.642 Hrvatov, 38.964 Srbov, 26.577 Muslimanov in 12.075 Jugoslovanov.⁴⁷

(3) Zanimivejša so etnološka dejstva, ki dajejo življenjskost že navedenim popisnim številkam. Res pa je, da so ta dejstva prišla do jasnejšega izraza in javne uveljavitve najbolj prav v desetletju, ki spaja 20. in 21. stoletje. Narodnostno samoozaveščanje in javno samoorganiziranje pripadnikov teh etnosov se v Sloveniji ujema z novo geopolitično situacijo po razkroju SFRJ, kajti podobno kot pri oblikovanju praktično vsakega manjšinskega etnosa se ta proces dogaja zlasti prek individualnega druženja pripadnikov domnevno istega etnosa ob znanih in zanj značilnih kulturnih vzorcih. Navadno se te vsebine, od druženja nasploh in do skupnega obeleževanja za etnos pomembnih dogodkov, od predavanj o maternem jeziku in narodnostni zgodovini, pevskih, glasbenih, folklornih aktivnostih do literarnega ustvarjanja, igralskih uprizoritev, likovnih razstav in športnih aktivnosti, udeležujejo skozi kulturna društva ali posamezna druga združenja. Če te kolektivne družbene vsebine v Sloveniji ne bi imele osnovne podlage še iz časa pred razpadom Jugoslavije, ne bi že v prvem desetletju po osamosvojitvi RS tu nastalo najmanj 100 takih društev, ki so kulturno personificirala dejanske narodne manjšine pripadnikov nekdanje skupne države v Sloveniji. Tedaj sem njihovo kulturno ustvarjanje, ob virih Ministrstva za notranje zadeve RS, veliko raziskovala tudi sama.⁴⁸ Iz skupine vseh teh uradno registriranih društev so jih do neke leta 2003 več kot 50 ustanovili pripadniki hrvaškega, srbskega in bošnjaškega etnosa.⁴⁹ V tej raziskavi so pridobljeni uradni podatki o njihovem imenu, kraju ustanovitve, odgovorni osebi in datumu registracije v Sloveniji.⁵⁰

»Jugoslavije ni več, Jugoslavije ni več, gre za Slovenijo«

Tedaj sem živela še v Banjaluki.⁵¹ Družbeno ozračje v Bosni in Hercegovini je bilo nemirno, v Banjaluki še posebej napeto. Pučnikovo izjavo sem doživela dobesedno. Prestrašila me je kot človeka in vznemirila kot izkušeno družboslovko, zraven še bosansko zgodovinarke. Hkrati se me je dotaknila kot slovenske zgodovinarke, ki je dobro poznala večstoletna vsestranska plemenita prizadevanja Slovencev za ohranitev

47 Prirejeno po Vera Kržišnik-Bukić, »Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo po 2. svetovni vojni,« v: Peter Štih in Bojan Balkovec, *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 502–25. Jelka Piškurić, »Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost,« *Zgodovinski časopis*, št. 3-4 (2022): 464–91, https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/51001-52000/51425/zgodovinski_ccasopis_3-4_2022.pdf#page=185.

48 Vera Kržišnik-Bukić, *Odzivi drugih manjšinskih skupnosti na ukrepe Ministrstva za kulturo: raziskovalna naloga* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003). 14. 9. 2003 je bila ustanovljena koordinacija, v kateri je bilo zastopanih vseh šest *ex-yu* etnosov v Sloveniji; več v: Vera Kržišnik-Bukić, ur., *Kdo so narodne manjšine v Sloveniji: zbornik skupine avtorjev* (Ljubljana: Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, 2014).

49 Leta 1993 so bosansko-hercegovski intelektualci, ki so bili po narodnostni pripadnosti do tedaj uradno prištevani med Muslimane, na ustanovnem bošnjaškem kongresu v vsakodnevno obstreljevanem Sarajevu sprejeli in razglasili sklep o preimenovanju naroda Muslimanov v narod Bošnjakov. Ta odločitev je bila pravno verifilirana z Ustavno Federacije Bosne in Hercegovine leta 1994.

50 Več v Kržišnik-Bukić, *Odzivi drugih manjšinskih skupnosti*.

51 Verjetno so Pučnikovo izjavo predvajale vse televizijske postaje v Jugoslaviji.

slovenskega jezika in obstoj naroda, kar bi bilo zagotovljeno predvsem v lastni državi. O Pučniku sem vedela bolj malo, le da ga je bivša komunistična oblast preganjala, da je moral v tujino, da se je nedavno vrnil v Slovenijo in postal v novem večstrankarskem sistemu v Sloveniji vodja vladajoče koalicije Demos, usmerjene na odcepitev Slovenije od Jugoslavije. Pučnikov apel konec leta 1990 naj bi se nanašal na aspekt državnega okvira.⁵² Ni bilo zaznati, da bi Pučnika obremenjevale osebne zamere ali kake maščevalne ambicije. V tistem trenutku mi še niso bile znane njegove morebitne nacionalistične primisli. Toda vtis me je varal. Pučnik je namreč že nekaj dni pred plebiscitom javno nastopil v Ljutomeru z napovedjo nekakšne nedemokratske selekcije v Sloveniji živečih pripadnikov narodov, ki so bili po izvoru iz drugih republik, česar tedaj nisem vedela.⁵³ Sanjska naloga državnega osamosvajanja Slovenije pa mu sicer ni dovoljevala resnega razmišljanja o posledični odvisnosti usode drugih republik. V tem se je razlikoval od svojega konkurenta na volitvah za prvega predsednika republike – Milana Kučana.

Potek zloma 70-letne večetnično strukturirane Jugoslavije obravnavam le z izbranimi okvirnimi potezami (1), na drugi ravni pa se ukvarjam z etično platjo odločitev za njen razpad (2).

(1) Naj začnem z dejstvom, da je bila država z imenom Jugoslavija ustanovljena s soglasjem svojih politično izoblikovanih etnosov in mirno. Razpadla pa je, spet po etničnih šivih, nasilno.⁵⁴ V letih 1991–1993 je arbitražna komisija v okviru mirovne konference o Jugoslaviji pod vodstvom francoskega ustavnega pravnika Badinterja, znana kot Badinterjeva komisija, sprejela petnajst mnenj o položaju razpadajoče se SFRJ. Za Slovenijo je bilo najpomembnejše mnenje št. 7 z dne 11. januarja 1992, s katerim je komisija potrdila, da Slovenija izpolnjuje vse pogoje za priznanje samostojnosti.⁵⁵ Na osnovi tega mnenja so države članice Evropske skupnosti že januarja 1992 začele množično priznavati suverenost Republike Slovenije.

Fenomen jugoslovanske države lahko pojmujeemo kot družbeni proces, ga periodiziramo in analiziramo, pri čemer je, ob upoštevanju kriterija zgodovinske distance, vsekakor verodostojnejša obravnava njenih zametkov in začetkov kot ugotavljanje njenega konca, geopolitičnega razpada. Ker pa je metodološki postopek periodizacije

52 Šlo je torej, po eni strani, za subjektivno iskreno olajšanje, ker so se mu v Jugoslaviji zgodile mnoge krivice in je bil osebno motiviran za njen zlom, po drugi strani ni hotel – kot demokrat po duši – zadržati silnega navdušenja nad tako prepričljivim pozitivnim izidom demokratičnega plebiscita.

53 Čeprav iz boja ekonomskih razlogov, je šlo za odkrito nacionalistično potezo; o tem njegovem govoru v Ljutomeru 17. decembra 1990 v: Božo Repe, *Obljube in dejstva o samostojni slovenski državi, Slovenija v Jugoslaviji* (ur. Zdenko Čepić) (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 363. Pučnikovo javno razmišljanje je bilo tedaj v polnem nasprotju s predplebiscitarno uradno politiko Demosa in še z Zakonom o plebiscitu z dne 6. decembra 1990. – Podrobneje Vera Kržišnik-Bukić, »Ustavnostatusni položaj kot družbeno sistemski ločevalni kriterij v vrednotenju (manjšinskih) narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji,« v: Matija Žgur, Neža Kogovšek Šalamon, Boštjan Koritnik, ur., *Izzivi ustavnega prava v 21. stoletju: liber amicorum Ciril Ribičič* (Maribor: Inštitut za lokalno samoupravo in javna naročila, 2017), 169–88.

54 Kot zgodovinarica in politologinja ne uporabljam besede razpad, ki je konvencionalna mednarodnopravna kategorija, temveč termin razkroj, ker odraža vsebino dejanskega dogajanja. Termin razkroj sem uporabila že v: *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*, 47–52.

55 Ana Polak Petrič in Grega Pajnikihar, »Arbitražna (Badinterjeva) komisija,« v: *e-Enciklopedija slovenske osamosvojitve, samostojnosti in državnosti* (Nova univerza, 2024).

zgodovine vendarle stvar konvencije, bi bilo, s strogo političnega vidika, dogodek slovenskega plebiscita 23. decembra 1990, skupaj z že znamenito izjavo in oceno dr. Jožeta Pučnika, tedaj najpomembnejše osebnosti osamosvajanja slovenske države, vsekakor mogoče označiti za začetek konca te države. Taka diagnoza začetka konca države Jugoslavije je bila s stališča potencialno samostojne in neodvisne RS nesporna. Polovica velike naloge je bila s plebiscitom opravljena. V manj kot enem letu so sledile odločna politična aktivnost, intenzivna samooskrbna gospodarska dejavnost, organizacija vojaških zmogljivosti in pripravljenosti, zmagovita obramba v vojaški agresiji na Slovenijo in uspešna diplomatska misija nove države.⁵⁶

Možnost samoodločbe naroda, tj. načela, po katerem ima narod pravico do lastne države, so zagotavljale vse tri zvezne ustave (1946, 1963, 1974) in vse republiške. Preverimo v dveh.

Ustava FNRJ 1963, 1. člen (srbohrvaška jezikovna varianta): »Federativna Narodna Republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskega oblika, zjednica ravnopravnih narodov, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi.«⁵⁷ To možnost so zagotavljala tudi Temeljna načela Ustave SFRJ iz leta 1974, zapisana na njenem začetku. Ustava SFRJ, 1974 (slovenska verzija). Temeljna načela Ustave:

Izhajajoč iz pravice vsakega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitev, so se narodi Jugoslavije na podlagi svobodno izražene volje v skupnem boju vseh narodov in narodnosti v narodnoosvobodilni vojni in socialistični revoluciji v skladu s svojimi zgodovinskimi težnjami, zavedajoč se, da je nadaljnja krepitev bratstva in enotnosti skupni interes, skupaj z narodnostmi, s katerimi živijo, združili v zvezno republiko svobodnih in enakopravnih narodov in narodnosti in ustvarili socialistično zvezno skupnost delovnih ljudi – Socialistično federativno republiko Jugoslavijo. (začetek I. dela Temeljnih načel)

in:

Delovni ljudje, narodi in narodnosti odločajo v federaciji po načelih sporazumevanja republik in avtonomnih pokrajin, solidarnosti in vzajemnosti, enakopravne udeležbe republik in avtonomnih pokrajin v organih federacije skladno s to ustavo ter po načelu odgovornosti republik in avtonomnih pokrajin za lasten razvoj in za razvoj socialistične skupnosti kot celote. (zaključek I. dela Temeljnih načel)⁵⁸

Vendar se z razpadom države niso strinjali vsi relevantni domači akterji v Jugoslaviji, kajti pojmovanje jugoslovanske države kot politične tvorbe je bilo tedaj, s stališča političnih struktur nekaterih drugih sestavnih delov Jugoslavije, razumljeno in tolmačeno

⁵⁶ Konca vsake državne tvorbe v zgodovini ni mogoče obravnavati kot uničenja nekega predmeta, ko denimo po slučajnem razbitju čaše v gostilni natak pomete črepinje in je zgodba zaključena. Država ni predmet, je vendarle nekakšen večplasten družbeni organizem, ki tudi po ukinitvi uradne veljave oddaja množstvo življenjskih znakov. Po eni strani se zgodi vsestranska institucionalna transformacija, po drugi pa se že dolgo sklane različne osebnosti in skupinske vezi ne pretrgajo kar tako. Gre za kompleksna družbena vprašanja, ki zahtevajo samostojno obravnavo.

⁵⁷ *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946)* – Wikizvor, [https://bs.wikisource.org/wiki/Ustav_Federativne_Narodne_Republike_Jugoslavije_\(1946\)](https://bs.wikisource.org/wiki/Ustav_Federativne_Narodne_Republike_Jugoslavije_(1946)).

⁵⁸ *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (1974)* – Wikivir, [https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_federativne_republike_Jugoslavije_\(1974\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_federativne_republike_Jugoslavije_(1974)).

drugače, ne glede na še leta 1946 aktualno dikcijo Ustave FLRJ, ki je torej izrecno predvidevala legalno možnost odcepitve v državo demokratično vključenih ljudskih republik. Verbalno nasprotovanje razvezi zvezne države so po idejnih predložitvah močnega dela srbske intelektualne sfere agresivno nadgrajevali in izvajali v vladajočih političnih strukturah pravzaprav samo enega, a najštevilčnejšega naroda – srbskega.⁵⁹ Ideološki akterji jugoslovanskega unitarizma *alias* srbske velikodržavnosti so se preostalim političnim elitam v drugih republikah in ljudstvu nasploh vsiljevali kot nosilci interesov federativne Jugoslavije, nasprotnike, ki so zlahka spregledali to mimikrijo, pa razglašali za separatiste, razbijalce skupne države. Razred srbskih nacionalistov je imel mogočnega in zvestega interesnega zaveznika v JLA, kjer je večina pomembnih vodstvenih položajev na višjih in nižjih ravneh že tradicionalno pripadala srbski častniški strukturi, podobno kot kraljevi vojski v predvojni Jugoslaviji. Moč obeh glavnih kolektivnih akterjev državne centralizacije je izvirala še iz dejstva, da je bil Beograd že 70 let glavno mesto države z vsemi, tudi civilnimi vrhovnimi institucijami.

Potem ko so v osemdesetih letih državo zajele velike ekonomske težave, je ta nacionalistično-vojaško-centralistična naveza že v vse občutnejši in vidnejši politični krizi in splošnih družbenih napetostih od sredine osemdesetih let dalje nezadržno in uspešno generirala in dodatno spodbujala nacional(istič)ne odzive v političnih krogih Slovenije in Hrvaške, v kateri odcepitvene težnje od samega nastanka Jugoslavije tako in tako nikoli niso zamrle. V Sloveniji so se te težnje javno manifestirale predvsem na intelektualnih družbenih ravneh, razen še prej v katoliško-cerkvenih krogih, zlasti od osemdesetih let naprej. Ob koncu osemdesetih let se je nacionalno osamosvojitveno razpoloženje v Sloveniji naglo širilo in zajemalo vse socialne plasti ljudstva. K temu je nedvomno bistveno prispevala ključna zgodovinska okoliščina, da je imela Slovenija v razmerju do drugih federalnih enot z okrog 90 odstotki najbolj monolitno narodnostno sestavo prebivalstva.⁶⁰

V jugoslovanski kontekst tistega usodnega časa je vsekakor treba takoj vključiti politične odzive iz tujine, od nekoliko bliže pa tudi politična nesoglasja v slovenski družbi. Mednarodna skupnost se je odzvala z intenzivnim diplomatskim posredovanjem in vseskozi, posebej do vojne v Sloveniji, soglasno zatrjevala, da zaradi predvidljivih zelo nevarnih posledic za preostanek države s priznanjem Slovenije kot samostojne države ne bo nič, ter svetovala umik osamosvojitvene odločitve ob najavljenih raznih še mogočih bonitetah v tem primeru.

59 Velikosrbski nacionalizem je imel takrat med srbskimi intelektualci jasne in odločne, a politično nemočne nasprotnike, zlasti Milovana Đilasa in dr. Latinko Perović, znana visoka in zelo ugledna nekdanja politika. – Več v: Milovan Đilas, *Vlast i pobuna* (Beograd: Književne novine, 1991). Milovan Đilas, *Raspad i rat, Dnevnik 1989–1995* (Beograd: Vukotić Media: 2022), 598. Latinka Perović in Milovan Đilas sta bila ne le idejna nasprotnika najvplivnejšega nacionalističnega srbskega književnika in politika Dobrice Ćosića, temveč tudi vseskozi aktivna upornika proti velikosrbskemu nacionalizmu, ki ga je poosebljal Slobodan Milošević, od leta 1984 uradni vodja komunistov Beograda in od leta 1989 predsednik Socialistične republike Srbije.

60 Po popisu iz leta 1981 se je za slovensko narodno pripadnost opredelilo 90,5 odstotka vseh popisanih, ki so se narodnostno opredelili, ob popisu 31. 3. 1991 pa 87,8 odstotka. – Klopčič, Komac, Kržišnik-Bukić, ur., *Položaj in status*, 115.

Slovenska politika med plebiscitom in vojno v Sloveniji ni bila enotna. Ali so – pa tudi kaj in kako – slovenski politični akterji, posebej tisti na oblasti, razmišljali in razpravljali o političnih in drugih posledicah procesa slovenskega državnega osamosvajanja še za koga z območja skupne države? Vladajoči koaliciji Demos, aprila 1990 zmagovalki prvih demokratičnih volitev v Sloveniji, ki je tedaj prepoznala odločilni zgodovinski trenutek za izstop iz Jugoslavije ter zavzeto in brezkompromisno delovala v smeri državnega osamosvajanja Slovenije, je na poti glede načina izstopa nasprotovalo predsedstvo republike in močna skupščinska politična opozicija. Ta je v izbiri poti za realizacijo plebiscitarne odločitve, skupaj z gibanjem slovenskih mirovnikov, stavila na nujno pogajanja z Beogradom in drugimi republikami ter na v vsakem primeru miroljuben razplet jugoslovanske krize. Februarja 1991 so predstavili Deklaracijo za mir, ki je vnovič zagovarjala demilitarizacijo Slovenije. Listina je naletela na ostro negativno reakcijo in obsodbo aktualnih vladajočih.⁶¹ Zaradi nadaljnjega zaostrovanja splošne in predvsem politične krize v državi pa je mirovna opcija postajala vse manj realna. Po večkratnem neuspešnem sestajanju voditeljev takratnih republik in iskanju rešitev, tudi s podporo evropske diplomacije in diplomacije ZDA, ni prišlo do zadovoljivih političnih rezultatov. Pol leta po razglasitvi izidov plebiscita je 25. junija 1991 Slovenija (hkrati tudi Hrvaška) svečano razglasila samostojnost in neodvisnost slovenske države. Takoj je sledila vojaška intervencija JLA z nalogo zaščite zunanje meje SFRJ in onemogočenja vzpostavitve notranjih, med republikami.⁶² Ta agresija JLA na že razglašeno samostojno državo Slovenijo je označila začetek dolgoletnega krvavega razkrajanja dotakratne skupne države.

Po uradni evropski proklamaciji razpada SFRJ je leta 1992 nad preostankom Jugoslavije zavladala popolna varnostna negotovost. Z vojno v Sloveniji leta 1991 je bil jasno najavljen nasilni razpad, ki ga vsebinsko ustrezneje zaznamuje termin razkroj.⁶³ Po že mednarodnem priznanju Slovenije in Hrvaške kot samostojnih držav se je leta 1992 v Republiki BiH, iz drugačnih razlogov kot v Sloveniji, dolgotrajna vojna šele začela.⁶⁴ Odkrito politično notranje-zunanje nasprotovanje celovitosti te republike je preraslo v vojaško agresijo z namenom njenega uničenja oziroma razdelitve ozemlja BiH in posledično poleti leta 1995 v najokrutnejše pobijanje ljudi po drugi svetovni vojni v Evropi, z vrhuncem v genocidu v Vzhodni Bosni.⁶⁵ Po mednarodni interven-

61 Po avtoričinem spominu zelo vnet pristaja mirovniške opcije, hkrati tudi član tedanjega republiškega predsedstva dr. Dušan Plut, sicer vodja nove stranke Zelenih Slovenije, je stalno pojasnjeval, da je deklaracija poziv k nenasilnemu reševanju težav v Jugoslaviji in k mirnemu razpadu jugoslovanske države.

62 O vsem tem dogajanju in faktografiji, povezanih zlasti s Slovenijo, se tu navezujem na: Božo Repe, »Osamosvojitve«, *9deseta* (Ljubljana: Mladina časopisno podjetje, 2021), 2–39.

63 Res razpadla je, denimo, Češkoslovaška.

64 Maja 1992 so bile pred palačo OZN v New Yorku izobešene zastave Republike Slovenije, Republike Hrvaške, Republike Makedonije in Republike Bosne in Hercegovine. V slednji je bil ta akt dodaten politični motiv za vojaško agresijo sil bosansko-hercegovega srbskega etnosa na Republiko BiH. Šlo je za svojevrsten vojaški udar z namero izničenja referenduma o samostojnosti države, izvedenega 29. februarja in 1. marca 1992, ki so ga bosansko-hercegovski Srbi demonstrativno množično bojkotirali. Čeprav je v demokratičnem oziru izid glasovanja uspel, je bilo jasno, da se obeta konflikt, ki bo ob pričakovanem in načrtovanem aktivnem sodelovanju JLA zanetil nepredvidljivo hud požar.

65 Mednarodno sodišče v Haagu je to dogajanje obsodilo kot genocid v Srebrenici, Generalna skupščina Združenih narodov pa je posebno resolucijo v zvezi z genocidom v Srebrenici sprejela 23. maja 2024. – *Generalna skupščina*

ciji z zaustavitvijo vojne v BiH je sledila še vojna na Kosovu, kjer je iskra oboroženih etničnih nemirov v državi leta 1989 vzplamtela najprej.⁶⁶

(2) Naj se leta 2024 vrnem k tu izhodiščnemu vprašanju o etiki razhoda. Je bilo vse to vojno dogajanje brez alternative? Bistveno težje je bilo odgovarjati v letih 1990–1991. Tedaj tudi najbolj brezkompromisni voditelji slovenskega državnega osamosvajanja niso mogli predvideti razvoja tako strašljivega dogajanja, kot je sledilo v preostanku Jugoslavije. Če so o tem seveda sploh razmišljali, kajti osredotočeni so bili samo na uresničitev svojega zgodovinskega cilja.

Kljub očitkom o neprimernosti, ki bi jih bil deležen vsak poklicni zgodovinar, tukaj izpostavljam en zelo poseben, za zgodovinopisje nenavaden vir. O tem, da se bliža človeška katastrofa, je namreč dlje časa vztrajno svarila slovenska jasnovidka Milka Petrovec Koprivica. Bila je zanimiva in zelo posebna osebnost.⁶⁷ Svoj črnogorski izvor je ovekovečila s priimkom Koprivica, po imenu svoje družinske vasi. Še kot dekletce se je pridružila domačim črnogorskim partizanom, se po vojni poročila »s Slovencem, katolikom, in kot sama pravoslavka hčeri s ponosom nadela še muslimansko ime – Emina«. V Ljubljani je diplomirala, postala profesorica srbohrvaškega jezika in književnosti, kmalu zaradi bolezni to službo zapustila, potem pa se posvečala raziskavam človeškega duhovnega in duševnega življenja, postavljala diagnoze in mnoge tudi uspešno zdravila.⁶⁸ Največ se je ukvarjala z iskanjem pogrešanih oseb, o čemer priča vsaj 25 konkretnih primerov, ki jih opisuje v knjigi *Z zaupanjem v Neznano – spoznanja in razmišljanja; iskala sem pogrešane – na poti slišala Vseveda*.⁶⁹

Mojo pozornost je pritegnil predvsem njen tekst *Zaznava vojne v nekdanji Jugoslaviji*. 20. januarja 1988 ji je neki neslišni glas narekoval alegorične besede, ki si jih je hitro sprti zapisovala. Nastala je epska pesem z naslovom *Črički*. Pomen vsebine, ki jo v knjigi opredeli kot narek Nevidnega, se je ujema s človeško tragedijo, ki pa ji najprej ni znala določiti lokacije. V nekaj dneh se ji je razjasnilo, da melodija pesmi, ki naznanja umiranje, »in to brez bolezni in brez nuje«, kot zapiše, najavlja scenarij dogajanja na ozemlju »širše domovine« Jugoslavije. Za posebna doživetja gospe Petrovec se je razvedelo, februarja 1990 sta jo obiskala novinarja *Nedeljskega dnevnika* in nastal je članek *Notranje oči nemirnega duha*.⁷⁰ V intervjuju je vsaj delno

OZN je sprejela Resolucijo o mednarodnem dnevu spomina na genocid v Srebrenici | GOV.SI, <https://www.gov.si/novice/2024-05-23-generalna-skupscina-ozn-je-sprejela-resolucijo-o-mednarodnem-dnevu-spomina-na-genocid-v-srebrenici/>.

66 Vojna za samostojnost Republike Kosova je bila na koncu stoletja končana prav tako z zunanjo intervencijo. Politična situacija je v tem delu nekdanje skupne države tudi po samorazglasitvi samostojnosti Republike Kosova 17. 2. 2008, ki še nima priznanja vseh držav EU, še vedno nestabilna.

67 Umrla je pri 95. letih v Ljubljani, pokopana je bila na Žalah 6. 6. 2024. – Miklavž Komelj, »Beseda pa ima nepojmljivo silo. Šestega junija je bil na ljubljanskih Žalah pogreb Milke Petrovec. V tišini, brez ene same besede,« *Delo, Sobotna priloga*, 29. 6. 2024.

68 Znana lektorica slovenskega jezika Nada Šumi je ob natančnejšem opisu njenih aktivnosti zapisala, da je vodila jugoslovanska parapsihologinja, da jo poznajo številni ljudje, ki jim je pomagala v stiski, širša javnost pa iz člankov v dnevnem tisku, intervjujev in javnih predavanj. Da je za njeno delo značilna stoddostna zanesljivost, ki je po dostopni literaturi tudi v svetovnem merilu le redko izkazana, in da je njen razmislek o sodobni jugoslovanski družbenopolitični stvarnosti vreden posebej poglobljene pozornosti. – *Delo, Sobotna priloga*, 24. 2. 1990, 16.

69 Milka Petrovec Koprivica, *Z zaupanjem v Neznano* (Ljubljana: samozaložba, 1999).

70 *Nedeljski dnevnik*, »Notranje oči nemirnega duha: intervju novinarja Ladislava Lesarja z Milko Petrovec Koprivica,« 25. 2. 1990, 10.

citirana: »Še nikoli doslej pa nisem doživela tako močnih bolečin, kot jih doživljam zadnjih nekaj mesecev v zvezi s Kosovim. To je tudi razlog, da sem prekinila molk in da moram spet povedati tisto, kar se mi dogaja. V nekaterih trenutkih tudi kričim, kličem znanke in jim sporočam svoja doživetja. Vidim ogromno orožja, ki se kopiči, in vse večjo nevarnost, ki nam vsem grozi.« V zvezi s strahotami na obzorju se ji je spisala, spet po nareku notranjega glasu, še ena pesem, *Pismo Vuku Draškoviću*, ki pa je v nasprotju s *Črički* takoj in povsem razločno napovedovala vojno tragedijo. Ker je lastna doživljanja smatrala tudi za odgovorno nalogo, da posvari politiko, je napisala besedilo *Jugoslovanskim politikom v razmislek*, ki ga je objavilo *Delo*.⁷¹ Kasneje je ta članek sama komentirala kot takratno nujno opozorilo, »da je državljanska vojna bližja, kot si mislimo, če se ne streznimo«.⁷²

Pasus o osebnostnem profilu Milke Petrovec sklepam zunaj obzorja nekdane Jugoslavije. Najprej zato, ker to neko vzvišeno duhovno vzporednico humanistične miselnosti v širšem evropskem kontekstu navaja ona sama, potem pa s kančkom ironije še zato, ker nam je Slovincem kot majhnemu narodu pač usojeno, da raje slišimo in častimo modre misli iz tujega kot iz lastnega okolja. V nekakšni obrambi svojih življenjskih vrednostnih stališč v takratni slovenski družbi je Milka Petrovec bralcem svoje knjige leta 1999 odkrivala tudi pretanjeno človeško senzibilnost znamenitega prosvetljenega francoskega političnega filozofa barona Montesquieuja. Misel, da smo spregledali »naš moralni dolg drug drugemu«, podkrepi z njegovo: »Če bi vedel, da je nekaj koristno moji domovini, da pa to škoduje Evropi, ali pa da je to koristno Evropi, škoduje pa človeškemu rodu, bi gledal na to kot na zločin. Jaz sem nujno človek, Francoz sem slučajno.«⁷³

K sklepanju

Slovenci s(m)o bili skozi zgodovino številčno majhen narod, vedno manjši od sosednjih. Zato so bili vselej primorani boriti se za svoj obstoj in prek razmeroma močno razvite kulturne dejavnosti in lastnega jezika je slovenskemu narodu v stoletjih to uspevalo, tudi vojaško, če je bilo treba (1941–1945, 1991). S sociološkim besednjakom je šlo za nikogar drugega ogrožajoč, pozitiven nacionalizem. Toda tudi mali narodi niso imuni za slabšalno, mračno stran nacionalizma, ki je spremljala in zgodovinsko obeležila največji narod ali dva največja naroda razpadle države (pa še koga). Slovenskemu nacionalizmu je na začetku devetdesetih uspelo izboriti si samostojno državo slovenskega naroda, nacionalističnega odklona z odkritim etničnim nasiljem pa mu tedaj ni bilo mogoče pripisati. Hkrati se ni mogoče izogniti oceni, da je z izključujočo narodnostno naravnanoostjo nesolidarno zapustil skupno ladjo, ki je v razburkanem morju nevarno tonila.

71 *Delo*, Sobotna priloga, 24. 2. 1990, 16.

72 Petrovec Koprivica, *Z zaupanjem v Neznano*, 98–100.

73 *Ibid.*, 98.

Takoj po mednarodnem priznanju slovenske države je, v sicer bolj sofisticirani preobleki, tudi v slovenskem narodu javno vzniknil, tedaj seveda s položaja odločilne politične moči, zli nacionalizem.⁷⁴ Slovenija je bila namreč leta 1990 že tudi večnarodnostna dežela.⁷⁵ Tvorili so jo, poleg Slovencev in obeh ustavnih manjšin, etnosi, ki so bili po izvoru iz skupne države,⁷⁶ Romi in maloštevilna razpršena skupnost, uradno označena kot nemško govoreča. Tvorili so jo, poleg Slovencev in obeh ustavnih manjšin, etnosi, ki so bili po izvoru iz skupne države, Romi in maloštevilna teritorialno razpršena nemška skupnost, uradno označena kot skupina nemško govorečih.⁷⁷ Pripadnikov omenjenih *ex-yu etnosov* pa je bilo za takratno oblast – preveč.

Slovenci, ki so še naprej prebivali na območju nekdanje države, prav tako v BiH, so bili tam že integrirani. V Hrvaški, BiH in Srbiji jim je pripadel narodnomanjšinski status. Bosansko-hercegovski etnosi (in drugi s prostora bivše države) v Sloveniji, kljub svojim tu razmeroma znatno številnejšim pripadnikom, niso bili deležni enake uradne obravnave. Zlom Jugoslavije je Sloveniji s hitro vključitvijo v Evropsko skupnost (2004) omogočil dobra družbena izhodišča za nadaljnji razvoj. Isti zgodovinski dogodek je večetnični Bosni in Hercegovini, zaradi njene znane geopolitične umestitve, pričakovano prinesel zlo usodo. Mirovništvo je bilo v letih slovenskega osamosvajanja iluzija, zato humanistka Milka Petrovec leta 1999 zapiše, da tedaj »niti jaz ali kdorkoli drug ne bi mogel zaustaviti drvečega plazu vojne te naše skupne nesreče, ki še ni končana«. ⁷⁸

Viri in literatura

Literatura

- Adamič Papež, Vera. *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki*. Banjaluka: Društvo Triglav, 2009.
- Andrejka, Jernej. *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Babič, Branko. *Ljudje in boji na Kozari*. Trst: Založništvo tržaškega tiska; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1979.
- Čepič, Zdenko. »Misli in dejstva: izhodišča.« V: Zdenko Čepič, ur. *Slovenija v Jugoslaviji*, 5–19. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Dolenc, Danilo. »Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni.« V: Miran Komac in Mojca Medvešek, ur. *Percepcije slovenske integracijske politike: zaključno poročilo*, 37–87. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2005.

⁷⁴ Šlo je za nacionalistično dejanje t. i. »izbrisa«, s kasneje določenim uradnim številom 25.671 oseb, iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije, za kar je državno oblast kot storilko nezakonitega dejanja obsodilo Ustavno sodišče RS 8. 2. 1999 in nato še Evropsko sodišče za človekove pravice 26. 6. 2012. »Izbris« in posledično dogajanje je vseskozi strokovno spremljal (in še vedno spremlja) Mirovni inštitut. Družbena zadeva z »izbrisom« se vleče od 26. 2. 1992 in še leta 2024 ni uradno dokončno razrešena.

⁷⁵ Prim. npr. monografijo z že indikativnim naslovom *Večkulturna Slovenija*. – Janja Žitnik, *Večkulturna Slovenija: položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2008).

⁷⁶ O psihološki tematiki občutkov in čustev prve in druge generacije pripadnikov teh skupnosti v Sloveniji je priporočljiv nagradjeni literarni prvenec Tine Perić, *Črtice* (Novo mesto: Goga, 2024).

⁷⁷ Tedaj je bilo popisanih seveda še znatno število posameznikov različnega etničnega izvora in aglomeracijskih etničnih skupin, ki pa nobena ni imela značilnosti neke (samo)organizirane skupnosti, kar je nujen pogoj za narodnomanjšinski status.

⁷⁸ Petrovec Koprivica, *Z zaupanjem v Neznano*, 97.

- Đilas, Milovan. *Raspad i rat, Dnevnik 1989–1995*. Beograd: Vukotić Media, 2022.
- Đilas, Milovan. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine, 1991.
- *Generalna skupščina OZN je sprejela Resolucijo o mednarodnem dnevu spomina na genocid v Srebrenici* | GOV.SI. <https://www.gov.si/novice/2024-05-23-generalna-skupscina-ozn-je-sprejela-resolucijo-o-mednarodnem-dnevu-spomina-na-genocid-v-srebrenici/>.
- Gosar, Anton. »Narodnosti Slovenije - spreminjanje etnične podobe v srednji Evropi.« *Geographica Slovenica*, 24 (1992): 33–50.
- Josipovič, Damir. »Pseudoprostovoljne migracije. primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji.« *Ars et humanitas* 7, št. 2 (2013): 71–85. URN:NBN:SI:DOC-XAO73LYX.
- Josipovič, Damir. »Slovensko-madžarska razmejitev: od upravno-cerkvenih meja do državne meje in »izolata kalvinov.« V: Danijel Grafenauer in Katalin Munda Hirnők, ur. *Raznolikost v raziskovanju etničnosti*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2016.
- Klopčič, Vera, Miran Komac in Vera Kržišnik-Bukić, ur. *Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003.
- Kobler, Stanislav, ur. *Četrta stran trikotnika, Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.
- Komac, Miran, Romana Bešter, Felicita Medved, Mojca Medvešek, Janez Pirc, Petra Roter in Natalija Vrečer. *Srbi v Beli krajini*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014.
- Komac, Miran, ur. *Priseljenci: Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007.
- *Priseljenci [Elektronski vir]: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014.
- Komac, Miran, Mojca Medvešek in Petra Roter. *Pa mi vi povejte, kaj sem!!!!: študija o etnični raznolikosti v Mestni občini Ljubljana*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.
- Komelj, Miklavž. »Beseda pa ima nepojmljivo silo. Šestega junija je bil na ljubljanskih Žalah pogreb Milke Petrovec. V tišini, brez ene same besede.« *Delo, Sobotna priloga*, 29. 6. 2024.
- Kos, Dušan. *Bela krajina v poznem srednjem veku: separat*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.
- Kržišnik-Bukić, Vera, »O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991.« *Razprave in gradivo*, št. 26–27 (1992): 172–99.
- Kržišnik-Bukić, Vera. *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1996. [bosanski prevod: Josip Osti, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997; Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Predgovor Senadin Lavić.]
- Kržišnik-Bukić, Vera. »Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini.« *Prilozi*, št. 32 (2003): 297–313.
- Kržišnik-Bukić, Vera, ur. *Kdo so narodne manjšine v Sloveniji: zbornik skupine avtorjev*. Ljubljana: Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, 2014.
- Kržišnik-Bukić, Vera. »Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in prihodnostjo.« *Traditiones*, št. 2 (2003): 117–35.
- Kržišnik-Bukić, Vera. »Dve domovini Jakoba Žnidašiča.« *Dve domovini*, št. 11–12 (2000): 301–13.
- Kržišnik-Bukić, Vera. »Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo po 2. svetovni vojni.« V: Peter Štih in Bojan Balkovec, ur. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, 502–25. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.
- Kržišnik-Bukić, Vera. *Odzivi drugih manjšinskih skupnosti na ukrepe Ministrstva za kulturo: raziskovalna naloga za Ministrstvo za kulturo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003.
- Kržišnik-Bukić, Vera. *O migracijskih družbenih tokovih v bivši jugoslovanski federaciji kot izzivih slovenskim etničnim in nacionalnim znanostim ob in po osamosvojitvi Republike Slovenije: zbornik izvlečkov*. Ljubljana: ZRC SAZU; Banjaluka: Univerza v Banjaluki, 2023.
- Kržišnik-Bukić, Vera. *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007.
- Kržišnik-Bukić, Vera. »Ustavnostatusni položaj kot družbeno sistemski ločevalni kriterij v vrednotenju (manjšinskih) narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji.« V: Matija Žgur, Neža Kogovšek

- Šalamon in Boštjan Koritnik, ur. *Izzivi ustavnega prava v 21. stoletju: liber amicorum Ciril Ribičič*, 169–88. Maribor: Inštitut za lokalno samoupravo in javna naročila, 2017.
- Lukšič Hacin, Marina, Mirjam Milharčič Hladnik, Aleksej Kalc in Janja, Žitnik Serafin. *Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1870–1945*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU, 2018.
 - Mežnarič, Silva. *Bosanci, a kuda idu Slovenci nedeljom*. Ljubljana: Krt; Beograd: »Filip Višnjić«, 1986.
 - Perić, Tina. *Črtice*. Novo mesto: Goga, 2024.
 - Piškurić, Jelka. »Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost.« *Zgodovinski časopis*, št. 3-4 (2022): 464–91. https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/51001-52000/51425/zgodovinski_ccasopis_3-4_2022.pdf#page=185.
 - Polak Petrič, Ana in Grega Pajnkihar. »Arbitražna (Badinterjeva) komisija.« V: *e-Enciklopedija slovenske osamosvojitve, samostojnosti in državnosti*. Nova univerza, 2024 | ISSN 2738-3474.
 - *Poročilo slovensko - italijanske zgodovinsko - kulturne komisije*. Koper, 25. julij 2000, 7. <https://www.gov.si/assets/drzave/italija/Porocilo-SI-ITA-zgodovinsko-kulturne-komisije.pdf>.
 - Repe, Božo. »Osamosvojitve.« *9deseta*. Ljubljana: Mladina časopisno podjetje, 2021, 2–39.
 - Repe, Božo. »Obljube in dejstva o samostojni slovenski državi.« V: Zdenko Čepič (ur). *Slovenija v Jugoslaviji*, 359–78. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
 - Rošer, Irena. »Kraj bivanja in socialna struktura Slovencev v Bosni in Hercegovini po podatkih ljudskega štetja iz let 1921 in 1948.« *Razprave in gradiva*, št. 44 (2004): 203–13.
 - *Srbi u Sloveniji*. Sremski Karlovci: Institut srpskog naroda, 1997.
 - Šumi, Nada. »Milka Petrovec Koprivica.« *Delo, Sobotna priloga*, 24. 2. 1990, 16.
 - Šumi, Irena. »>Mislili smo, da je kaj takšnega možno samo na Marsu>: Kratka etnografija slovenstva skozi identifikacije evakuirancev Vlade Republike Slovenije in medvojne BiH.« *Anthropos*, št. 1/3 (2001): 239–62.
 - Vižintin, Marijanca Ajša. »Prepoznavanje kulturne mešanosti in sestavljene identitete znotraj državnih meja.« *Annales* 25, št. 1 (2015): 211–22.
 - Zajc, Marko. »Dobri, pogumni, zli, Podoba žumberških uskokov na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja.« *Razprave in gradiva*, št. 42 (2003): 222–37.
 - Zwitter, Fran. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.
 - Zwitter, Fran. *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*. Ljubljana: Slovenska matica, 1962.
 - Žitnik, Janja. *Večkulturna Slovenija: položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2008.

Viri

- Hadžibegović, Ilijaz. *Socialna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini 1850-1992: rokopisno gradivo*, 1999 (v a. a.).
- *Hrvatska republikanska stranka: HRS*. Pridobljeno 3. 12. 2024. <https://hrsbih.org/kako-se-15-000-hrvata-kaknja-samo-protjeralo/>. [gl. tudi KAKO SE 15 000 HRVATA KAKNJA SAMO PROTJERALO. Pridobljeno 14. 1. 2025. https://www.facebook.com/photo.php?fbid=342985974685413&id=100069220389617&set=a.187352613582084&locale=te_IN].
- *Izbrisani - Informacije in dokumenti | Pomoč izbrisanim prebivalcem pri urejanju njihovega statusa in osveščanju javnosti o izbrisu in stanju poprave krivic*. <https://www.mirovni-institut.si/izbrisani/index.html>.
- *Nedeljski dnevnik*, 25. 2. 1990, 10. »Notranje oči nemirnega duha«: intervju novinarja Ladislava Lesarja z Milko Petrovec-Koprivica.«
- Petrovec, Milka. »Jugoslovanskim politikom v razmislek.« *Delo, Sobotna priloga*, 24. 2. 1990, 16.
- Petrovec, Milka. »Zaznava vojne v nekdanji Jugoslaviji.« V: *Z zaupanjem v Neznano – spoznanja in razmišljanja; iskala sem pogrešane – na poti slišala Vseveda*. Ljubljana: samozaložba, 1999.

- Popović, Vaso. *Slovenci u Slatini: rokopisno gradivo*, 1998 [hrani avtorica].
- Pričevanje avtorici 2. aprila 2022 dr. Emine Kečo Isaković.
- *Prvi Bošnjački sabor* – Wikipedija.
Pridobljeno 4. 12. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Prvi_Bo%C5%A1nja%C4%8Dki_sabor.
- Safvet beg Bašagić "Pjesma Bošnjaku." *Bošnjak*, 2. 7. 1891.
- *TV dnevnik*, RTV Ljubljana, 23. 12. 1991. »Izjava dr. Jožeta Pučnika.«
- *TV SLO3. Prenos seje Odbora za kulturo DZ RS*, 14. 3. 2024. »Razprava na Odboru za kulturo Državnega zbora RS poslanke Alenke Jeraj.«
- *Ustav Federacije Bosne i Hercegovine*, 30. 3. 1994.
Pridobljeno 13. 1. 2024. https://parlamentfbih.gov.ba/dom_naroda/bos/parlament/o_parlamentu/ustavfbih.html.
- *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946)* – Wikizvor.
Pridobljeno 5. 10. 2024. [https://bs.wikisource.org/wiki/Ustav_Federativne_Narodne_Republike_Jugoslavije_\(1946\)](https://bs.wikisource.org/wiki/Ustav_Federativne_Narodne_Republike_Jugoslavije_(1946)).
- *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (1974)* – Wikivir.
Pridobljeno 5. 10. 2024. [https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_federativne_republike_Jugoslavije_\(1974\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Ustava_Socialisti%C4%8Dne_federativne_republike_Jugoslavije_(1974)).
- *Zora Cankarjeva*. Sarajevo: Slovensko kulturno društvo »Cankar«, 1993 –.

Vera Kržišnik-Bukić

SLOVENIANS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, BOSNIAN-HERZEGOVINIAN ETHNICITIES IN SLOVENIA, AND THE DISINTEGRATION OF YUGOSLAVIA

SUMMARY

The paper explores the reasons, numbers, as well as cultural and other activities of Slovenians who immigrated to Bosnia and Herzegovina and the migrations from Bosnia and Herzegovina to the Slovenian territory/Slovenia in the former common state frameworks of the Habsburg Monarchy, the Kingdom of Yugoslavia, World War II, and finally the federal Yugoslavia. It details the collapse of the state between 1990 and 1992. The aggressive nationalism of the largest Yugoslav nation no longer enabled the sustainability of the multinational state. The author of the contribution attributes the direct political beginning of Yugoslavia's disintegration to the highly successful plebiscite for the independent Republic of Slovenia and the contemporaneous Slovenian leadership's declaration that Yugoslavia had passed away. She lists the political developments that followed: the Yugoslav Army's attack against Slovenia, which defended itself; the rapid international recognition of the Republic of Slovenia (and the Republic of Croatia); and, subsequently, the bloody disintegration of the former common state over several years. In conclusion, the author questions the moral aspects of the violent breakup – the largest in Europe after World War II (until the end of twentieth century).

VPOGLEDI 27

POTENCIALI IN UPRAVLJANJE VODÁ MED PRETEKLOSTJO IN SEDANJOSTJO

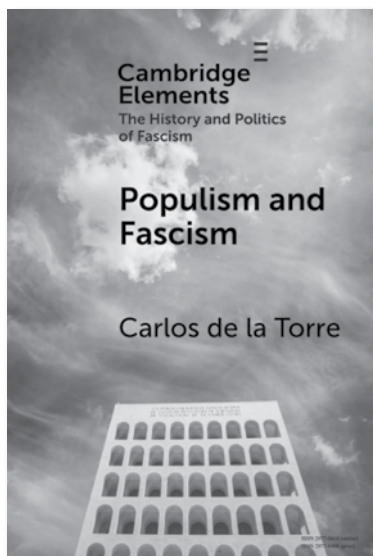
Cena

20 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Carlos de la Torre, *Populism and Fascism*.

Cambridge: Cambridge University Press, 2025, 78 str.

V zbirki *Cambridge Elements in the History and Politics of Fascism* je izšla knjiga Carlosa de la Torreja, ki obravnava razmerje med populizmom in fašizmom. Zbirka *Cambridge Elements* je serija prispevkov, ki zajemajo najinovativnejše metodološke in teoretične perspektive ter obravnavajo fašizem v njegovih kompleksnih razsežnostih – kot ideologijo, gibanje in režim. Serija predvideva celotno analizo poskusov preoblikovanja politike in družbe na podlagi različnih variant fašizma, postfašizma in neofašizma ter različnih tipov protifašističnih odzivov za obrambo demokracije od leta 1945 do danes. Knjiga *Populism and Fascism* je druga knjiga v tej nastajajoči seriji.

Carlos de la Torre se je s temo populizma srečeval že v svojih prejšnjih delih. Tokrat pa je populizem, običajno povezan z aktualnim političnim dogajanjem, postavil v dialog s fašizmom kot ideologijo, ki je izrazito povezana s preteklostjo, ter odgovoril na vprašanje, kakšen vpliv imata na demokracijo. Podobnosti in razlike med populizmom in fašizmom je avtor v knjigi jasno opredelil z namenom, da bi lahko ocenil tako trditev sodobnih populistov, da izboljšujejo demokracijo s tem, ko vračajo moč ljudem, kakor tudi fašistično zamisel, da plebiscitarna aklamacija ljudi, ki sledijo karizmatičnemu voditelju, bolje izraža ljudsko voljo kakor liberalna predstavniška demokracija.

Populizem in fašizem sta dva sorodna, a ločena koncepta, razloži avtor v prvem, uvodnem poglavju. Oba sta del akademskega diskurza, vendar igrata pomembno vlogo tudi v političnem in medijskem okolju, kjer si tako strokovnjaki kot politiki in državljani poskušajo pojasniti politično in širšo družbeno situacijo, v kateri živijo. Niti v akademskem okolju niti v splošni rabi ni konsenza, kaj populizem in fašizem natanč-

no sta. Uporaba obeh konceptov se prav tako bistveno razlikuje glede na geografsko območje. V Evropi oznaka fašizem ali populizem nosi drugačno konotacijo kakor v Združenih državah Amerike ali Latinski Ameriki. Pomen je odvisen tako od historičnega konteksta in dediščine, ki jo s sabo nosijo državne in druge institucije, kakor tudi od aktualnih političnih, družbenih in gospodarskih pretresov. A čeprav sta uporaba in pomen konceptov populizma in fašizma v zadnjih dveh desetletjih po svetu raznolika, vendarle odražata trend premika predvsem skrajno desnih političnih idej, političnih strank in gibanj v središče političnega in družbenega življenja. Ideje, ki so nekoč veljale za skrajne, so v zadnjih letih postale del vsakdana, sklene avtor.

Po uvodnem nizanju aktualnih primerov se drugo poglavje osredotoči na epistemološke in konceptualne strategije različnih poskusov opredelitve fašizma in populizma. S pomočjo kompleksnih definicij populizma in fašizma je mogoče slediti, kdaj je fašizem postal populizem in kje se je v 21. stoletju zopet spremenil nazaj v fašizem ali postfašizem. De la Torre se sprva opre na dosedanje raziskave, ki so poskušale fašizem opredeliti v odnosu do drugih konceptov: nacionalsocializma in avtoritarnosti. Toda definicije in razlage fašizma in populizma, ki jih ponuja obstoječa literatura, vsakokrat naletijo na enak problem: ne ujemajo se z empirijo, torej s konkretnimi primeri, razvojem dogodkov in s političnimi, družbenimi in ekonomskimi sistemi, ki obstajajo (ali so obstajali). Režima sta lahko avtoritarna in populistična, a vendar eden pripada levemu, drugi pa desnemu političnemu polu. Nezaostne so tudi kategorije, s katerimi so raziskovalci do sedaj poskušali pojasniti delovanje fašizma in populizma, kot so družbeni razred, kriza in modernizacija.

Kot možno rešitev de la Torre ponuja uporabo kompleksnih definicij obeh konceptov. V nasprotju z minimalnimi definicijami kompleksne zajemajo širok nabor značilnosti koncepta, ki ga poskušajo definirati, vključno z ideologijami, organizacijo, nastopi v sklopu političnega delovanja ter komunikacijskimi slogi. Prek obsežnega pregleda obstoječih definicij avtor izriše podobnosti in razlike, ki se kažejo med fašizmom in populizmom. Obema je skupno, da ne temeljita na koherentnem ideološkem kanonu, temveč pragmatično uporabljata širok nabor idej in pozicij. Oba prav tako jasno definirata svojega nasprotnika in karizmatičnega voditelja ter spodbujata polariziranost, pri čemer pa populizem – v nasprotju s fašizmom – ne poziva k njegovemu (fizičnemu) uničenju. Za fašizem so značilni tudi paravojaško nasilje, militantna organiziranost in sprejemanje odločitev z aklamacijo, medtem ko pri populizmu takšnega nasilja v povezavi z organiziranostjo gibanja ali stranke ni. Populizem svojo legitimnost pogojuje z nastopom na volitvah, ki pa jo – spet podobno kot fašizem – utrjuje z ritualiziranimi množičnimi zborovanji. Tako populizem kot fašizem razumeta politiko kot serijo izjemnih trenutkov in uporabljata nastope za konsolidacijo identitete tistih, ki gibanju pripadajo, in utrjevanje vloge nasprotnika. Poleg samih značilnosti obeh konceptov, zaključí de la Torre, pa na njuno delovanje neposredno vpliva historični kontekst, v katerem obstajata.

Tretje poglavje prikazuje podobnosti med fašizmom in populizmom v kontrastu z liberalnodemokratsko logiko ter njenimi ključnimi idejami in praksami. V na-

sprotju s politično logiko liberalne demokracije – njenimi strategijami legitimacije, prepričanji, metodami in praksami – fašizem in populizem delujeta precej podobno v načinu, kako razumeta ljudstvo kot enotnega akterja, v svojem pojmovanju voditeljstva kot utelešenja ideje posameznega gibanja ter razumevanju politike kot izrednih trenutkov spremembe, prenove in osvoboditve. Tako populizem kot fašizem sta del modernosti in procesa demokratizacije ter odziv na njune (domnevne) neuspehe in pomanjkljivosti. Oba ponujata alternative liberalnim konceptom predstavnštva, tako da v ospredje postavljata razmerje med ljudmi (kot družbenim konstruktom, običajno v obliki naroda ali v obliki nepriviligiranih v odnosu do družbenih elit) in njihovim voditeljem. Oba ljudi razumeta kot tiste, ki so odmaknjeni od politične moči in ki so v izrazito hierarhičnem razmerju s svojimi voditelji, poklicanimi k izražanju domnevno enotne ljudske volje. Karizma voditelja, pomembnega elementa populizma in fašizma, pa mora, tako de la Torre, v obliki družbenega razmerja sovpadati z ustrezno organiziranostjo gibanja, ki ju podpira, če želi doseči želeni učinek. Za razliko od demokratičnih voditeljev, katerih legitimnost je odvisna od časovno omejene službe, ki jo opravljajo, je vloga karizmatičnih voditeljev neminljiva, povezana z misticizmom in prehaja obstoječe demokratične mehanizme.

Vendar se podobnosti med populizmom in fašizmom zdijo večje, kadar so postavljene ob bok liberalni demokraciji. V neposredni medsebojni primerjavi se podobnosti zmanjšajo in v ospredje stopijo njune mnoge razlike. Avtor v četrtem poglavju pojasni, da populizem in fašizem ostajata ločena pojma zaradi načina, kako uporabljata in izvajata nasilje, ter zaradi svojih strategij legitimacije. Nasilje, tako v obliki njegovega čaščenja kot neposrednega izvajanja, je za fašizem osrednjega pomena. Populizem, po drugi strani, uporablja simbolično in verbalno nasilje za diskriminacijo in onemogočenje svojih nasprotnikov. Kadar se nasilje manifestira neposredno, na primer s fizičnim napadom članov populističnih gibanj na osrednje državne institucije, takrat, ugotavlja de la Torre, lahko govorimo o prepletanju mej med (desnim) populizmom in postfašizmom kot variacijo fašizma, ki je nastopila kadarkoli v času po koncu klasičnega fašizma ter sedanostjo. Podobno se meja med populizmom in postfašizmom zabriše na področju volitev v sistemu parlamentarne demokracije: medtem ko fašizem v celoti zavrača parlamentarno demokracijo in njene mehanizme, populisti svojo legitimnost črpajo iz zmage na volitvah znotraj sistema parlamentarne demokracije, pri čemer pa jim zmaga na volitvah služi za pridobivanje večje politične moči, kot jo predvideva sam sistem, s čimer se približajo postfašizmu.

Populizem in fašizem ostajata ločena pojava tudi zaradi svoje zgodovinske umeščenosti. Medtem ko se populizem pojavlja v različnih zgodovinskih obdobjih in geografskih regijah, v različnih fazah modernizacije in demokratizacije, je bil fašizem produkt specifične zgodovinske konstelacije: banalizacije smrti po prvi svetovni vojni, imperialistične in kolonialne rasne politike, grozeče boljševistične revolucije in krize ustavne demokracije. Vse pojave, ki so se v zgodovini razvili po njem, avtor označi za postfašistične. Populizem, po drugi strani, nima svojega specifičnega historičnega trenutka. Za variacije fašizma, ki se pojavljajo od konca druge svetovne vojne do sedan-

josti, je za razliko od klasičnega fašizma značilno, da sprejemajo možnost volitev kot vstopne točke za pridobivanje politične moči. Rasno pogojen imperialni in kolonialni rasizem je zamenjal kulturni rasizem, utemeljen na jeziku, veri in ozemlju. Postfašistična gibanja prav tako nimajo enotnega stališča glede spolnosti in spola, različni pa so tudi njihovi pogledi na vlogo države v družbi in na področju gospodarstva.

Odnose fašizma in populizma do demokracije de la Torre obravnava v petem poglavju. Za oba pojava je značilno, da v nasprotju s parlamentarno demokracijo zarisujeta jasne meje med dvema skupinama: »nami«, torej tistimi, ki pripadajo ljudstvu in posledično gibanju, ter drugimi, ki so nevarni in ljudstvu sovražni. Avtor sprva analizira Hitlerjev in Mussolinijev prevzem oblasti: oba sta politično moč prevzela s povabilom konservativnih elit, katerih status in ekonomsko moč sta tako znotraj svojih novih režimov ohranila, medtem ko sta sam sistem parlamentarne demokracije porušila. Populisti, na drugi strani, trdijo, da bodo s svojim prevzemom oblasti sistem demokracije izboljšali. A kljub temu s svojim načinom političnega delovanja običajno povzročajo razkroj demokracije.

Pod določenimi pogoji so populistični voditelji demokratično ureditev sposobni pretvoriti v avtokracijo ali diktaturo tako, da svojim političnim nasprotnikom onemogočijo delovanje po demokratičnih kanalih, medtem ko sami svojo moč še vedno črpajo iz rezultatov volitev in s tem ohranjajo fasado demokratične ureditve. Takšna situacija se običajno (vendar ne nujno) razreši po eni izmed štirih poti: z državnim prevratom proti populistom na oblasti, ki jo običajno izvedejo radikalni deli nepopulistične opozicije; z intervencijo nadnacionalnih institucij; z vztrajnostjo in zadostno aktivnostjo nepopulističnih akterjev, vključno z institucijami, ki s svojim delovanjem povrnejo demokratično ureditev znotraj države; ali pa s spremembo režima v smeri avtoritarne ureditve ali diktature, ki jo doseže populistična oblast. Takšni režimi imajo običajno okrnjene volitve, ki so namenjene reprodukciji obstoječega režima, omejeno pravico do svobodnega izražanja in političnega delovanja, obstoječa zakonodaja pa je uporabljena v prid vladajoči politični strukturi.

Delo, ki se zaključí s pozivom splošni javnosti, naj po svojih najboljših močeh brani obstoječe demokratične ureditve, s svojimi mnogimi referencami in citati na bralca učinkuje kot dodelan in aktualen kašipot. Znotraj razprave o značilnostih fašizma in populizma bralca usmeri k širšemu premisleku o njunem historičnem kontekstu ter načinih delovanja ter mu hkrati ponudi obsežen nabor temeljne in najnovejše literature. Preplet konkretnih primerov, ki so v tekstu interpretirani z različnih zornih kotov, služi kot ilustracija obsežnih strokovnih razprav o fašizmu in populizmu z različnih znanstvenih področij. S tem je delo dobrodošel ter obvladljiv prispevek k literaturi o fašizmu in populizmu ne le za raziskovalce, temveč tudi za študente in splošno javnost.

Tjaša Konovšek

Borut Klabjan, Gorazd Bajc, *Battesimo di Fuoco. L'incendio del Narodni dom di Trieste e l'Europa adriatica nel XX secolo.*

Bologna: Il Mulino, 2023, 416 pp.

“Battesimo di Fuoco” begins with an impactful title that succeeds in putting across how this research appears very useful for our understanding of the historical phases that led to the implosion of Europe in the 1920s.

A meticulous work rich in previously unpublished details that begins in the mid-nineteenth century and focuses on the transformations of the international context after the First World War from one steeped in extreme nationalism to fertile ground for the fascist dictatorship.

In “Battesimo di Fuoco” we note how one of the epicenters of this black earthquake was the multicultural and Central European Trieste.

The metaphor of the earthquake is useful to understand how the earth tremors of the murder-

ous events of the Narodni Dom fire of July 13, 1920, spread throughout the Adriatic area as the grounds for a rigid proto-fascist and military nationalism.

The echoes of the repressive dynamics of Trieste spread everywhere in Italy with both affinities and differences; one example for all, the murder of the socialist parliamentarian Giuseppe Di Vagno in 1921 in Puglia, which shows how we can and must analyze the dynamics in the past considered as purely local in a perspective of wide international scope.

The painstaking work of Klabjan and Bajc offers us an interesting interpretation, according to which the Adriatic cannot be understood without taking into account the historical, political, social and anthropological events affecting the city of Trieste as symbol for the entire Adriatic area. A capital - as it is defined in the book - of the Austrian Coast and the Upper Habsburg Adriatic, not only commercial and economic, but also a symbol of that multicultural idea that unites the Adriatic cultural realities harshly attacked by the dictatorship.

In the historical overview of the book, Trieste emerges as a “city without history” capable of such a transformation as going from the anonymous periphery of an Empire to a cosmopolitan urban centre of global importance; all of this in 200 years.

Here, the different aspects of this Habsburg’s “Babylon” where Austrians, Germans, Greeks, Armenians, Croats, Serbs, Montenegrins, Italians and English speakers find their space are understood and described.

In “Battesimo di Fuoco”, many pieces of this patchwork are brought together and the emergence of differences between nations from 1848 onwards is described, when national identities begin to come to light, forming associations in defense of even their

most basic rights. It will suffice to think of the long battle fought by the Slovenian community to get the chance to open schools in the city, already established in the surrounding area. Only in 1887, the Society of Saints Cyril and Methodius-Družba sv. Cirila in Metoda manages to open the first Slovenian kindergarten, followed a year later by the establishment of a first private school. A long journey towards mediation and research for synergy and cooperation with the local authorities begins.

The book deconstructs the historical-urban minimization according to which the city of the Coast can be easily divided into Italian-speaking “civitas” in the centers and a Slavophone suburb on the outskirts of the city and in the rural areas, as many of these data are constantly shifting, during the sudden transformations of the contemporary age.

The complex data research is fundamental, suggestive of the importance of the study, while it is easy to infer how difficult it is, even nowadays, to try and give precise figures on the number of inhabitants with respect to a principle of nationality that changes over time and symptoms of a changing city.

In such complex but very fluent reading, different aspects helpful for the study of mass media social history are examined egregiously. The pages dedicated to the press, seen as the engine of development of the city’s history, are many and extensive, with newspapers becoming the voices of the different communities.

The work describes the Trieste’s newspaper competition between the Slovenian-language “Edinost” and “Il Piccolo”, in Italian: the two facets of the same coin in a phase of political, cultural, economic and sports and recreational development. The press shows the first frictions and words really become a double-edged sword to build and destroy the identity of a city. Sentences are sometimes derogatory, useful to understand the mistrust and repercussions of the national hatred of the Short Century. These pages show the beginning of a long struggle in defense of Trieste’s public space, where the closer the advent of fascism, the more the Italian-speaking press becomes racist and tends to dampen that transnational Adriatic vocation. Even music is used to differentiate the two communities, suffice it to think of the myth of Verdi, used to reiterate the dichotomy between the “dignified” and “civil” Italianity versus the “Slavic uncouth savagery.”

The book lingers on the identity need of the different communities, and in particular of the Slovenian community, to erect a Narodni Dom: a house of values and culture, and to build it at the center of the city, in the effort to demonstrate the integration and strength of the Slovenian community.

This work succeeds in piecing together the vicissitudes of the process and the reasons that lead the Trieste administration to hinder this construction for fear of “an oasis of Slovenian language and culture descended into a hostile environment”, as stated by the Trieste historian Pirjevec.

A complex and ambitious building, as described by Edinost, with national holidays, concerts, gala evenings, theatrical performances, singing rehearsals, Sokol meetings [...], typographies, administrative offices, warehouses and private apartments.”

A Slovenian Ortygia in the Trieste of the early 1900s, with restaurants and the Hotel Balkan. Trieste’s 1900 coincided with the beginning of this construction,

inaugurated in 1904, a citadel that in 16 years has managed to host 600 theatrical performances, 95 rallies, 84 conferences, home to 33 associations and 28 other spaces.

The in-depth journey goes on intensely: in 1914 the echo of the Sarajevo attack reaches Trieste, the city is rife with rumors, one of these claiming that one of the Sarajevo attackers worked in the typography based in the Narodni Dom and that Trieste's Slovenian parliamentarian Trieste has fled.

The research focuses on the collapse of Trieste's multiculturalism, with Italy's declaration of war to Austria, when the situation became much more entangled; episodes of the assaults on the Piccolo and the buildings of "Italianity" are reported. Light is shed on a dark period in which denunciations become a widespread practice, encouragements to Serbia and Russia or banal conversations between unfortunates are ground for arrest, numerous anecdotes are reported that infect the mind and always make the practice and culture of denunciation sad in the eyes of the reader and the scholar, as in the case of several women, Ana Pegan's case being the most significant due to the alleged statements in favor of the enemy state.

Trieste became Italian in 1920, and the work undertakes to collecting the shards of the great broken vase of international debate that reaches the coast, due to the implosion of Austria-Hungary which coincided with the birth of the state of Slovenes, Croats and Serbs, in 1918. A singular and quite serious situation, suffice it to say that in post-war Trieste 150,000 Italian fighters were already being held captive by Austro-Hungarians in precarious sanitary conditions, in addition to the Austro-Hungarian veterans returning from the Russian countryside. A city of transit ready to deflagrate, where even the presence of the flags of the different neighboring states was a problem.

For the first time, Italy tried to become a multinational leader, dreaming to annex the Slovenian Slavs and the Germans of South Tyrol; it tried to reach Slovenia by deploying its military forces, reached the gates of Ljubljana and, as in Albania, it remained in Saseno until 1920, a wavering line that then prepared the grounds for the events of Rijeka (1919-1920), entered by legionnaires led by D'Annunzio, and the unrelenting rise of fascism in 1922.

Since the Italian incorporation of Trieste, Narodni Dom had become a place "supervised" by the new authorities, "its guilt being the "incubator of Yugoslav propaganda" in the city, a situation that led to the exodus of part of the population, that feared extreme nationalism. There are numerous episodes of violence reported in the book by Klabjan and Bajc, such as the violence of August 1919 – the confirmation of what will happen in 1920 – described by the socialist-oriented Slovenian cultural weekly "Njiva" published in Trieste: "on this date the very rich collections of the Slovenian Reading Room and the Czech circle, the Association of the Slovenian teaching staff of Trieste and the district, as well as the well-stocked popular library, were set on fire."

We are immersed in "anti-Slavic propaganda" and its long-lasting consequences, again for that anticipation of global history in Trieste's microcosm, the book describes the practice of the burning of the books, that we will find again in the following decade, as well as the repeated attempts of censorship of the press "of the other", the different, Slovenian or non-Italian. Attacks on the "other" are also repeated in Split and Pula, in

Rijeka, in Zadar, places often present in the stereotypical and evergreen toponomatics and narrative of the “good Italian people” who absolve themselves of the crimes committed in the Istrian and Dalmatian area.

The Narodni Dom fire of July 13, 1920, is an example of a global story that anticipates the collapse of a mixed community, that imploded at the end of the First World War. A story that is a fitting example of how a people becomes a crowd, fascists and nationalists who seek and find the martyr Giovanni Nini, who died during the riots, a search for a martyr that we also find in Maria Goretti, used by fascists as the first saint of the Agro Pontino to be reclaimed or by the Democrazia Cristiana with the saints of the dead militant, Gervasio Federici, for the 1948 elections.

A book rich in reconstructions, different sources, composite traces, which observes and analyses its themes under many different angles, while reconstructing the political positions of several consulates present in Trieste: Czechoslovak, French, British, American.

The last part of this work is dedicated to the phases of forced Italianization, the change of surname and identity, a Trieste in which the Caffè Commercio symbolically becomes the Caffè XXX° Novembre, the day on which the Habsburg troops leave Trieste and the desire to make the other go unnoticed is emphasized, as can also be seen in the rationalist reconstruction of Trieste, as well as Bolzano, in the name of a new era which aims at stifling the past. A new era with strong repercussions, also from the point of view of identity, assimilation that can even hurt the psyche, as can be seen from the pages of this book, in which the possible correlations with forms of linguistic suppression and psychic discomfort are discussed. It is no coincidence that Edoardo Weiss and Franco Basaglia lay the foundation of their work in Trieste.

A name change that will also reach the Narodni Dom, becoming during the fascism the “Hotel Regina”, then in the post-World War II decade “Devonshire house”, a building that speaks, a community, the Slovenian one, that says almost disappointed: “we even have fewer schools now than before 1918”, a new Italian Trieste that is at the center of a division, a division that causes divisions, suffice it to think of Trieste’s communist movement, divided between “titini” and “cominformisti”.

The epilogue is a historical chronicle of the dream and a project of an alternative Pan-Yugoslavian place in Trieste, a Kulturni dom, built in 1964 as partial compensation, which however is not in the city center, tracing a long journey until the restitution of that historical place to the Slovenian community in the hundredth anniversary of the “fire” and the difficulty of re-establishing a relationship with the Italian state, stressing the fear for the different memory and for the belonging of the Slovenian community to Italy. The work also dwells on how the anniversaries of the Narodni Dom fire are often overlooked and underestimated by Italian politics and society, demonstrating how stereotypes remained present in the press until recently.

“Battesimo di Fuoco” is a milestone on the new studies on the great role of memories in Italy and Europe.

**Paolo Fonzi, Sabine Rutar, Xavier Bougarel, ur.,
Food, Scarcity and Power in Southeastern Europe
During the Second World War.**

London; New York: Bloomsbury Academic, 2024

Vse okupirane dežele so med drugo svetovno vojno doživele hudo materialno pomanjkanje. Primanjkovanje hrane je bilo v vsakdanjem življenju še posebej pomembno in je zato predstavljalo eno glavnih sredstev, s katerimi so oblasti in politične skupine lahko vplivale na naklonjenost oziroma nenaklonjenost prebivalstva. To moč so uporabljale tako okupatorske kot domače oblasti, odporne in humanitarne organizacije ter razne zasebne interesne skupine. To je še posebej veljalo za države jugovzhodne Evrope, kjer prehranska situacija precejšnjega dela prebivalstva že v predvojnih letih ni bila rožnata. V treh državah, Albaniji, Grčiji in Jugoslaviji, na katere se osredotoča raziskava, je bila sicer več kot polovica prebivalstva odvisna od kmetijstva, vendar je bila

produktivnost v kmetijskem sektorju teh držav v primerjavi z zahodnoevropskimi standardi nizka, prenaseljenost na podeželju pa je na splošno veljala za glavno oviro gospodarskemu razvoju. Povprečno število proizvedenih kalorijskih enot na osebo, zaposleno v kmetijstvu, je v letih 1931–1935 v Albaniji znašalo 22 enot, v Jugoslaviji 38 in v Grčiji 50, kar je slab rezultat celo v primerjavi z avstrijskimi 134 enotami v istem obdobju, najnižjo vrednostjo med razvitejšimi evropskimi gospodarstvi.

Pričujoča publikacija razkriva, kako je hrana kot temeljni pogoj za človeško reprodukcijo vplivala na vse vidike družbenega življenja v obravnavanih državah v obdobju vojne in okupacije, in sicer od italijanske zasedbe Albanije v aprilu 1939 in Grčije v oktobru 1940 oziroma od spomladi 1941, ko se je z nemškim, italijanskim, madžarskim in bolgarskim napadom na Jugoslavijo ter nemškim na Grčijo vojna razširila, število okupatorjev in s tem novonastalih političnih subjektov pa povečalo.

Knjiga je razdeljena na pet večjih sestavnih delov. Prvi del obravnava pridobivanje hrane in delovne sile na nemških okupiranih območjih in obsega dve poglavji: Zahodni Banat kot nemško žitnico in vlogo banatskih Nemcev v kmetijski proizvodnji (*avtorica Mirna Zakić*) ter povezavo hrane in dela v jugoslovanskih rudnikih, iz katerih so Nemci pridobivali premog in baker za svojo vojno industrijo (*avtorica Sabine Rutar*). Drugi del predstavi italijansko prehransko politiko na dveh okupacijskih območjih, v Albaniji (*avtor Alberto Basciani*) in Grčiji (*avtor Paolo Fonzi*). Tretji del govori o iskanju hrane v mestih. Prvo poglavje opiše sistem racionirane

preskrbe v Ljubljani med drugo svetovno vojno (*avtorica Mojca Šorn*), drugo pa prizadevanja judovske skupnosti v Zagrebu, da bi naredila »nemogoče« – zagotovila hrano za Judinje v taboriščih na območju Neodvisne države Hrvaške, v Kruščici in Loborgradu v letih 1941 in 1942 (*avtorica Marija Vulesica*). Četrty del je posvečen »bitki za hrano«. Prvo poglavje obravnava prehranske razmere v osrednji Dalmaciji od aprila 1941 do kapitulacije Italije v septembru 1943 (*avtor Nikica Barić*). Drugo poglavje z naslovom »Živeti s puško« prikazuje medsebojne vplive negotovosti preskrbe s hrano, etničnega nasilja in politične mobilizacije (*avtor Spyros Tsoutsoumpis*). Osredotoča se na etnična nasprotja med grškimi in albanskimi skupnostmi v grški pokrajini Tesprotija (ob meji z Albanijo) v obdobju 1941–1944. Medtem ko v mirnem času obstajajo mehanizmi za obvladovanje pomanjkanja hrane in gospodarske nerazvitosti (npr. državna pomoč), so okupacija, oboroženi odpor in represalije, ki so sledile, vse te sisteme onemogočile. Okupatorji so sistematično uničevali vasi in domove, zasegali hrano in klali živino, da bi ne samo izstradali odporniške skupine, ampak tudi dosegli, da bi se civilno prebivalstvo uprlo gverilskim skupinam. Nemške represalije so spodkopale vlogo lokalnih upravnih organov, poglobile socialne razlike in premaknile vrednost sredstev in spretnosti podeželskih družb. Zaradi propada podeželskega gospodarstva je nasilje postalo glavno sredstvo za pridobivanje prehranskih virov in nadzor nad njimi, kar je vodilo v hitro militarizacijo družbe. Peti del obravnava prehrano na partizanskih osvobojenih ozemljih. Prvo poglavje oriše »moralno gospodarstvo« osvobojenega ozemlja v zahodni Bosni (*avtor Xavier Bougard*), drugo pa Nacionalno osvobodilno gibanje in prehransko politiko na osvobojenih območjih južne Albanije (*avtor Markenc Lorenci*).

Vprašanje hrane med drugo svetovno vojno je bilo že pred nastankom omenjene publikacije predmet znanstvenih raziskav, vendar pa so bile te usmerjene predvsem na okupatorje in njihovo politiko izkoriščanja hrane, na partizane in njihov odnos do kmetov ter na način, kako so se ljudje spopadali s pomanjkanjem hrane, ta knjiga pa se osredotoča na izvajanje in učinek prehranske politike v lokalnih okoljih in prikaže pomen lokalnih razsežnosti vojne ter njihovo povezovanje s širšimi vzorci interpretacije in razumevanja. To ji uspe s sprejetjem celovitega pristopa, ki povezuje različne analitične načine in geografska območja ter glavne akterje, ki so zaznamovali vsakdanje življenje prebivalstva v treh okupiranih državah – Jugoslaviji, Grčiji in Albaniji. Nasilje kot posledica pomanjkanja hrane namreč ni bilo značilno zgolj za grško Tesprotijo. Kolektivno protipartizansko delovanje in namerna uporaba hrane kot vojnega orožja proti okupiranemu prebivalstvu sta služila radikalizaciji etničnega in političnega nasilja tudi na drugih območjih jugovzhodne Evrope. Gospodarski zlom in pomanjkanje hrane sta med okupacijo pospešila uničenje državnih struktur in socialnoekonomskih stebrov ter sčasoma cele pokrajine privedla tudi do državljanske vojne. Razbitje državnih in družbenih struktur je radikaliziralo etnično in politično nasilje ter spodbudilo k prevzemanju metod nemškega Wehrmachta s strani lokalnih odpor- niških gibanj, milic in drugih oboroženih akterjev, ki so si prizadevali doseči dokončno

rešitev socialnih in etničnih razkolov, sproženih zaradi okupacije in kasnejšega propada države. Začarani krog nasilja in protinasilja pa se ni končal z vojno, ampak se je, tako v Grčiji kot še v nekaterih drugih predelih jugovzhodne Evrope, nadaljeval tudi še po njej. V prizadevanju za rekonstrukcijo in čiščenje spornih ozemelj so države in oborožene skupine uporabljale enake metode ekstremnega nasilja tudi proti lastnim državljanom.

Zgodovinopisje je pogosto zaznamovano z nacionalnimi okviri in tudi z jezikovnimi omejitvami. To ne velja le za grške učenjake, ki preučujejo Grčijo, in tiste v državah naslednicah Jugoslavije, ki so nacionalizirali in s tem zmanjšali svoja raziskovalna obzorja, pač pa so se tega vzorca večinoma držali tudi mednarodni učenjaki. Raziskovalci so se osredotočili na italijanske okupacijske sile v obdobju 1939–1943 ali nemške v letih 1941–1945, torej na študij italijanske faze ali kasnejše nemške faze.

Knjiga želi spodbuditi tudi k oblikovanju raziskovalnih programov, ki zahtevajo transnacionalni pristop in transpoklicna vprašanja. Primerjalni in transnacionalni pristop, ki bi obravnaval prehranske politike različnih odporniških gibanj, bi lahko omogočil fascinanten in pronicljiv raziskovalni zorni kot odpora proti nacionalsocializmu in fašizmu. Ne nazadnje pa dopolnjevanje vprašanja lakote in pomanjkanja hrane z nasiljem, grozodejstvi in genocidom odpira vrata povezovanju holokavsta z drugimi shemami, podkrepljenimi z rasistično ideologijo, usmerjeno ne le na Jude, ampak tudi na Slovane in Rome. Rasizem okupatorjev je bil namreč povezan tudi z njihovo namerno instrumentalizacijo etničnih razlik, ki so bile značilne za nekatere regije. Transnacionalna in primerjalna analiza kontinuitet in prelomov v vzorcih kmetijske proizvodnje iz predvojnega obdobja pa bi lahko pokazala vzporedno izkušnjo jugovzhodnih družb. Pomanjkanje ključnega vira za človeško reprodukcijo – hrane – neizogibno ustvarja tektonske premike v razmerju moči in uničuje kakršnokoli družbeno kohezijo. Nasilje je vedno sestavni del tega, vendar sta vojna in okupacija v tridesetih in štiridesetih letih to povezavo do skrajnosti zaostri. Knjiga torej tako v metodološkem kot v geografskem smislu utira pot nadaljnjim raziskavam.

Mateja Jeraj

**Damjan Hančič, Postati del velike nemške skupnosti.
Kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945.**
Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024, 383 str., ilustr.

V letu 2024 je ljubljanski Študijski center za narodno spravo izdal monografijo Damjana Hančiča, raziskovalca v dotičnem centru, z naslovom *Postati del velike nemške skupnosti: kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945*. Hančič je strokovni javnosti primarno poznan kot raziskovalec Kamnika, okolice in Gorenjske med drugo svetovno vojno.

Monografija je razdeljena na sedem poglavij. Po predgovoru se avtor v prvem poglavju posveti nemški zasedbi Jugoslavije, današnjega slovenskega ozemlja Gorenjske in tudi (novoustanovljenemu) kamniškemu okrožju ter organizaciji civilne uprave. Tu avtor podrobno opiše razgradnjo predhodne jugoslovanske upravno-administrativne razdelitve in vpeljavo nemške

(od okrožja do občin), pri čemer je zaradi položaja kamniškega okrožja (skrajno jugozahodni del upravne enote Gau Koroška) prišlo do mejnih sporov tako s kranjskim okrožjem kot s Kraljevino Italijo. Nemški okupator je meddržavno mejo z Italijo še okrepil z ovirami in fortifikacijami, pa tudi z vzpostavitvijo obmejnega pasu, iz katerega so izselili lokalno prebivalstvo.

Ponemčevanje prebivalstva v kamniškem okrožju je predstavljeno v drugem poglavju. Nemščina je bila uvedena kot javni in uradni jezik, slovenščina je bila dovoljena le v določenih primerih. Istočasno so bili ponemčenju podvrženi tako toponimi kot osebna imena. Prebivalstvo je moralo prestati tudi rasno ocenjevanje, ki je vplivalo na (ne)pridobitev določenih pravic in bilo tudi razlog za morebitno (prisilno) preselitev. Ljudje, ki so jih nemški organi označili za sovražne novemu režimu, so bili prav tako izgnani. Avtor poudari, »da je bila v prvem delu izselitev iz kamniškega območja prizadeta zlasti slovenska Rimskokatoliška cerkev, saj so redovniki/redovnice in duhovniki predstavljali dobro polovico izgnanih oseb iz okrožja« (str. 55). V nadaljevanju so bila razpuščena slovenska društva, organizacije in zveze, hkrati pa je okupator zaplenil njihovo premoženje. To je bilo zaplenjeno tudi drugim pravnim in fizičnim osebam. Namesto njih so bile ustanovljene nove organizacije, na primer Koroška ljudska zveza (KVB) in Hitlerjeva mladina (HJ). KVB je bila prvotno ustanovljena kot lokalna različica nacistične stranke (NSDAP), dokler ni bila 1. januarja 1942 KVB razpuščena in vključena v NSDAP. Avtor posveti pozornost tudi vlogi nemškega šolskega sistema, ki je bil namenjen tako odraslim (prek tečajev nemščine) kot mladini

(od vrtca do univerze). V tem poglavju je opisana tudi nemška (prisilna) mobilizacija Slovencev v nemške oborožene sile; iz kamniškega okrožja je bilo mobiliziranih okoli 555 fantov.

Tretje poglavje se osredotoči na nemško kolonizacijo oziroma začasno in stalno naseljevanje (nemških) priseljencev iz drugih predelov Tretjega rajha, s katerim so hoteli pospešiti narodnostno preoblikovanje zasedenega ozemlja. Medtem ko je prva faza te kolonizacije temeljila predvsem na priselitvi uradnikov, učiteljev in drugih funkcionarjev okupacijskih organov (kot tudi njihovih družinskih članov), je bila druga faza (stalna naselitev primarno nemških oziroma nemško govorečih kmetov) manj uspešna. Vseeno pa je okupatorska civilna uprava kolonizatorje gmotno podpirala s preskrbo, zagotavljanjem nepremičnin in premičnega premoženja.

Prihod nemškega okupatorja ni spremenil le narodnostne podobe zasedenega ozemlja, ampak tudi kulturno krajino. V četrtem poglavju avtor predstavi nemške infrastrukturne projekte v kamniškem okrožju. Okupator je velike napore vložil v obnovitev, splošno izboljšanje in gradnjo nove prometne infrastrukture, vključno z novimi železniškimi povezavami (Šentvid pri Ljubljani–Črnuče in Črnuče–Laze). Prav tako je obnovil oziroma prenovil obstoječe javne zgradbe, ki jih je uporabil za lastne potrebe, in zgradil nove. Med največjimi stavbarskimi projekti sta tako nedvomno gradnji dveh večjih stanovanjskih sosesk in dveh večjih javnih zaklonskih.

Peto poglavje obravnava vojno nasilje. Krajši predstavitvi nemških vojaških in varnostnih enot, ki so delovale v kamniškem okrožju, sledi daljša predstavitev delovanja partizanskih enot na istem območju, pri čemer so predstavljene večje oborožene akcije in posledice delovanja okupatorjev in partizanov na civilno prebivalstvo (denimo streljanje talcev, izgon sorodnikov partizanov in sodelavcev partizanskega gibanja, prostovoljne preselitve prebivalcev v Avstrijo in Nemčijo). Posebej je predstavljeno delovanje vaških straž oziroma lokalne samozaščite in Gorenjskega domobranstva, vključno z raztrganci.

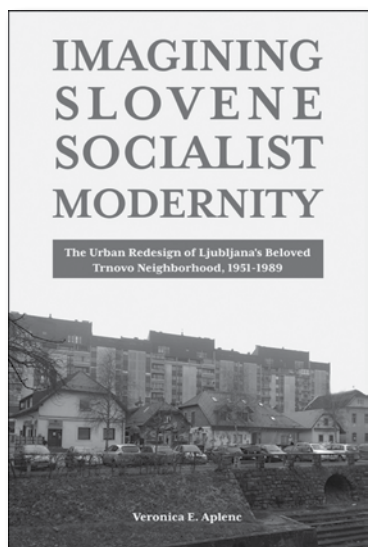
Gospodarski vidik okupacije je analiziran v šestem poglavju. Poleg civilne uprave je nemški okupator vpeljal tudi vojnogospodarski sistem in racionalizacijo prehrane. Posebej so poudarjeni problematika oskrbe s kruhom, mesom in neživilskimi proizvodi, zloraba sistema racionalizacije ter tihotapljenje iskanih proizvodov prek meje. Samostojno poglavje je namenjeno kmetijski proizvodnji, pri čemer avtor na začetku izpostavi pomen industrije na Kamniškem, večji del poglavja pa obravnava kmetijstvo kot poglobitveni del gospodarstva. Z namenom izboljšanja produktivnosti lokalnega kmetijstva je okupator uvedel strokovna izobraževanja za kmete, pospešil gradnje silosov in uporabo kmetijske mehanizacije ter umetnih gnojil. Med vojno so lokalni kmetje pridelovali predvsem žito, redili klavno živino, pridelovali mleko in mlečne izdelke, jajca, krompir, zelenjavo, sadje in med, živinsko krmo in seno.

Po zaključku se v monografiji nahajajo tudi naslednje priloge: Seznam v okrožju Kamnik naseljenih Nemcev do maja 1942; Seznam Nemcev v Kamniku spomladi 1943; Seznam trgovin v kamniškem okrožju v času nemške okupacije; ter slikovne in fotografske priloge.

Monografija zagotavlja celovit pregled medvojnih dogodkov v kamniškem okrožju med drugo svetovno vojno, pri čemer se pridružuje nedavnim drugim delom, ki obravnavajo ta oboroženi konflikt na krajevni in lokalni ravni,¹ in zaokroža serijo del Ivana Križnarja (1927–2014) o gorenjskih okrožjih.²

Klemen Kocjančič

Veronika Aplenc, *Imagining Slovene Socialist Modernity. The Urban Redesign of Ljubljana's Beloved Trnovo Neighborhood, 1951–1989.*
Indiana: Purdue University Press, 2023, 237 str.

Veroniko Aplenc marsikdo pozna s konferenc Ameriškega združenja slovanskih, vzhodnoevropskih in evroazijskih študij (ASEEES) ali kot nekdanjo koordinatrico Društva za slovenske študije v ZDA (Society for Slovene Studies). Njena monografija *Zamišljanje slovenske socialistične moderne (Imagining Slovene Socialist Modernity)*, izdana leta 2023, je nastala na podlagi dolgoletnega etnografskega in zgodovinskega raziskovanja socialistične moderne arhitekture v ljubljanski mestni četrti Trnovo. Aplenc je začela terensko delo v Trnovem opravljati v času študija za doktorsko disertacijo med letoma 2001 in 2005. Monografija je tako rezultat predelane disertacije, ki pa jo je avtorica nadgradila z dodatnimi raziskavami, izvedenimi v letih 2011–2016. Raziskava temelji na opazovanju

z udeležbo, na triintridesetih intervjujih z urbanisti, arhitekti, umetnostnimi zgodovinarji, etnologi in lokalnim prebivalstvom, analizi arhivskih virov (iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije – območne enote Ljubljana, Arhitekturnega arhiva Fakultete za Arhitekturo, Arhiva urbanističnega

1 Prim. Mojca Šorn, *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), Aleš Mardetko, *Trdnjava na jugu tretjega rajha: Celje med okupacijo 1941–1945* (Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2021), Daniel Siter, *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941–1945* (Ljubljana: Alma Mater Europaea, 2021) itn.

2 Ivan Križnar, *Jesenško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem* (Jesenice: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica; Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000). Ivan Križnar, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945* (Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003). Ivan Križnar, *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945* (Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB; Tržič: Občinski odbor ZB NOV, 2007).

oddelka MOL), strokovnih revij *Arhitekt*, *Sinteza*, *Varstvo spomenikov* in *Slovenski etnograf* ter dnevnega časopisa *Delo*. Veronika Aplenc je sicer etnologinja, vendar raziskovalno deluje na stičišču med etnologijo, arhitekturno zgodovino, konservatorstvom in urbanimi študijami socializma.

Osrednje vprašanje monografije je, kaj zaznamuje socialistično mesto v Sloveniji oziroma kako so socialistično mesto v Sloveniji snovali urbanisti, konservatorji, arhitekti, etnologi in lokalno prebivalstvo. Slovenija v zadnjih tridesetih letih ni bila pogosto predmet mednarodnih etnografskih raziskav, prav tako ni bila priljubljena v raziskavah socialističnih mest, ki so se večinoma osredotočale na velike prestolnice ali na po socialističnem modelu novozgrajena mesta. Ljubljana pa je majhno mesto in Trnovo še manjše mesto v mestu, mestna četrt, ki je zrastle iz ruralnega prostora in je tudi v socializmu ohranila semiruralen značaj. Pomen knjige, ki je pisana v angleščini in za ameriško javnost, pa ni samo v postavljanju slovenskega mesta in s tem tudi manjšega mesta na zemljevid mednarodnih socialističnih urbanih raziskav, temveč v njeni zasnovi. Avtorica obravnava socialistični urbani prostor kot kraj srečanja pogledov in teženj politike, različnih strok in lokalnega prebivalstva. Knjiga dokazuje, da so strokovnjaki – arhitekti, urbanisti, konservatorji in umetnostni zgodovinarji – ter lokalno prebivalstvo sooblikovali socialistični urbani prostor s svojimi vizijami modernosti in hkrati z zgodovinskimi lokalnimi konteksti.

Mikroštudiji Trnovega uspe zajeti večplastne kompleksne procese socialistične moderne, ki je nastajala v stiku z mednarodnimi trendi. Kot podrobneje pokaže predvsem prvo poglavje, so vodilni arhitekti in urbanisti zelo dobro poznali modernizem v svetu. S strokovnjaki drugih dežel so se srečevali na mednarodnih konferencah, se idejno napajali na študijskih obiskih, z nekaterimi strokovnjaki pa so tudi tesno sodelovali.

Prvotne prostorske razprave po drugi svetovni vojni so bile namenjene načrtovanju v okviru socialističnega planskega razvoja na republiški ravni in snovanju temeljne infrastrukture. Mesto Ljubljana se je naglo širilo, prebivalstva je bilo vedno več, stanovanjski problem je bil pereč, prav tako pomanjkanje infrastrukture. Leta 1955 je bil ustanovljen Urbanistični inštitut z namenom celovitega načrtovanja in reševanja urbanega, regionalnega in stanovanjskega vprašanja. Takšno načrtovanje se je začelo z institucionalizacijo in raziskavami bivanjskih problemov in urbanističnih ter arhitekturnih rešitev, ki jih je podprla država.

Čeprav knjiga zajame prostorsko preoblikovanje Trnovega od začetka pa do konca socializma, je osrednja pozornost namenjena šestdesetim in sedemdesetim letom dvajsetega stoletja, urbanističnemu načrtovanju četrti, ko se je s projektiranjem sosesk snovala socialistična stanovanjska arhitektura. Sosesko, ki se kot termin sicer prvič pojavi v tekstu arhitekta Franceta Ivanška leta 1960, je urbanist Mitja Jernejc leta 1967 definiral v odnosu med posamezniki in okoljem, v kontekstu celovitega reševanja bivanjskega, izobraževalnega, kulturnega, družbenega, političnega in potrošniškega vprašanja v socializmu. Po takšni definiciji je imela soseska transformativno moč preoblikovanja posameznika in družbe. Čeprav je soseska nastajala po mednarodnih zgledih – Velike

Britanije, ZDA, vzhodno- in srednjeevropskih socialističnih mest, je bila zasnovana v socialističnem imaginariju s specifikami jugoslovanskega političnega sistema, odsevala je jugoslovansko decentralizirano usmeritev in samoupravljanje, ki je fokus družbenega razvoja prenesel z državne na lokalno raven in s tem na manjše prostorske enote.

Razvoj soseske v Trnovem sta zaznamovali dve usmeritvi; prva je temeljila na celovitem načrtovanju večdružinske in večstolpnične soseske z zelenicami, igrali, vrtcem, šolo, trgovinami in drugo potrebno infrastrukturo, druga usmeritev pa se je oblikovala na priljubljeni in v slovenski arhitekturi uveljavljeni obliki enodružinske hiše. Prva oblika soseske je nastajala v jedru četrti v okviru generalnega urbanističnega načrta med letoma 1968 in 1972, druga pa na njegovem južnem delu, v po skandinavskem vzorcu grajenem naselju Murgle (delo arhitekta Franceta Ivanška).

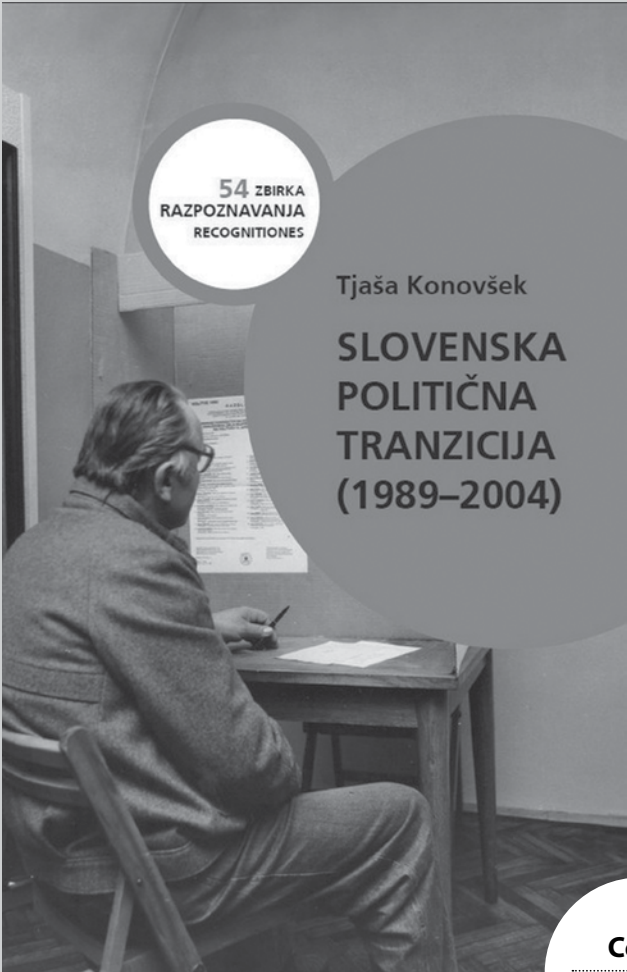
Prvi dve poglavji podrobneje opišeta poglede arhitektov in urbanistov pri zasnovi obeh sosesk. Tretje poglavje se usmeri k vizijam socialistične moderne, kot so jo snovali navadni ljudje v »na črno« zgrajenem naselju Rakova jelša. Avtorica predstavi naselje z vidika ljudske arhitekture, ki ni več rezervirana zgolj za tradicionalne stavbe v ruralnih okoljih. Z redefinicijo ljudskega v okviru socialističnega urbanega imaginarija poglavje razkrije drugačen vpogled v barakarsko naselje, kot ga poznamo. Rakovo jelšo predstavi kot še en izraz zamišljanja dobrega življenja, ki se je oblikoval v imitaciji ljubljanskega urbanega naselja in na sanjah o življenju v enodružinski hiši. Poglavje je izvirno in dobro pokaže, kako so se prebivalci odzivali na planske vizije politikov in strokovnjakov. Avtorica opiše napore nekaj družin, ki so želele samostojno zgradjene domove v naselju legalizirati. Ob koncu leta 1964 in leta 1965 so napisali odprto pismo četrtnemu predstavniku občine Vič Rudnik. Ker je Rakova jelša ležala izven območja urbanističnega načrta, so predlagali, da bi sami plačali pripravo mikrolokacijskega urbanističnega načrta. Občina je prošnje zavrnila, ton zapisanih pisem pa po mnenju avtorice jasno izraža, da so se prebivalci zavedali svojih pravic in jih tudi javno zagovarjali. Nastanek barakarskega naselja lahko tako interpretiramo z vidika neuspelega socialističnega načrtovanja, ki ni rešilo stanovanjskega vprašanja, hkrati, tako nas opozarja avtorica, pa je mogoče prepoznati odziv lokalnega prebivalstva, ki ni molčalo, ki se je zavzelo za svoje pravice in pri ustvarjanju socialistične sodobnosti sodelovalo na svoj način.

Četrto poglavje je namenjeno vlogi konservatorjev v Trnovem, ki so imeli sicer v začetku socializma viden pomen (predvsem pri snovanju Krakovega), pri oblikovanju urbanističnega načrta pa so se čutili potisnjene v ozadje. Kljub temu so bili pomembno vpleteni v opredeljevanje nepremične umetnosti, snovanje spomeniškega varstva srednjeveške Ljubljane in Plečnikove dediščine v Trnovem. V takšnih obravnavah Plečnikovo delo sicer ni bilo uvrščeno v korpus modernizma, temveč je dobilo historični status.

Knjiga je napisana jasno, vsako poglavje se zaključí s povzetkom, branje še dodatno razjasnjujejo slikovno gradivo in prostorski načrti. Sama se sicer ne ukvarjam z urbanizmom ali arhitekturo, zato tega vidika ne morem podrobneje vrednotiti, vseeno pa želim s knjižno oceno pokazati, da raziskava ni zanimiva zgolj za raziskovalke in

raziskovalce prostora, saj avtorica prepričljivo prikaže, da velja o arhitekturi in urbanizmu razmišljati kot o odrazu družbenih odnosov in zamišljanj. Dobro ji uspe – in to kljub pomanjkanju arhivskega gradiva, o čemer več napiše v uvodnem poglavju, pokazati večplastnost prostorskega ustvarjanja. Arhitekturne in urbanistične stvaritve pojasnjuje na podlagi konkretnih jugoslovanskih in slovenskih političnih kontekstov, hkrati pa v okviru širših mednarodnih idejnih gibanj in tudi lokalnih imaginarijev o dobrem življenju. Pojavov ne opisuje statično, temveč v transformaciji, kar je pomembno, saj preučevanje socialistične arhitekture in urbanizma tako ni zvedeno na zgolj enoznačen tog prikaz. Ker gre za študijo, pisano za mednarodno javnost, je pomembna tudi umestitev jugoslovanskega samoupravnega sistema v primerjalni kontekst drugih socialističnih raziskav. Knjigo priporočam v branje tudi slovenskemu občinstvu, saj gre – in to predvsem zaradi interdisciplinarne metodološke zasnove – za inovativen pristop k obravnavani temi.

Nina Vodopivec

54 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Tjaša Konovšek

**SLOVENSKA
POLITIČNA
TRANZICIJA
(1989–2004)**

Cena

25 EUR

UDC/UDK	94(497.4),18/19,,
ISSN	0353-0329 (tiskana izdaja) 2463-7807 (spletna izdaja); https://ojs.inz.si/pnz
DOI	https://doi.org/10.51663/pnz.65.1

Dunja Dobaja

Zavodi za vzgojo senzorno oviranih otrok in njihovo izobrazbo v Sloveniji in na Hrvaškem v obdobju med obema vojnama – povezave s tujino in predstavitev širši javnosti

Urška Lah

»Zavoda, ki tako lepo deluje na kulturnem področju, ne bomo ukinili!« Izobraževanje slepih in slabovidnih v Gradcu, Kočevju in Ljubljani od leta 1914 do leta 1945

Marko Buljevac

Sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između 2 svjetska rata

Jelena Seferović, Sonja Dujmović

Challenges and Achievements in the Care and Education of Children with Sensory Disabilities in Bosnia and Herzegovina (from the Late 19th Century to 1941)

Mojca Šorn

Slepi in slabovidni v Sloveniji od okupacije do šestdesetih let 20. stoletja

Marta Rendla

Uresničevanje standardov in izvajanje izobraževalnih programov za senzorno ovirane v zaostrenih gospodarskih razmerah v osemdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji

Darja Zaviršek

»Človek s hendikepom mora vedno nekaj več pokazati, več narediti...« Življenje s senzorno oviro v času socializma: spominjanje in pripovedovanje

Ivana Žebec Šilj, Mislav Stjepan Žebec

The Role of the Vocational Counselling Centre/ Department/Office in Laying the Foundations for Working with Children and Youth with Disabilities in Zagreb after World War II: a Historical and Psychological Perspective

Agnese Zviedre

Examining the Representation of Intellectual Disability during the Soviet Times and after Regaining Independence in Latvia: a Case Study of Children's Care Home No. 2, Baldone

Marta Rendla, Mojca Šorn, Andrej Pančur

Celjanke, Celjani in Celje kot žrtve druge svetovne vojne

Damjan Hančič

Okupatorjeve izselitve civilnega prebivalstva v okrožju Kamnik med drugo svetovno vojno

Iva Jelušić

"The Mood in General Was Like at a Football Match": Entertainment and Fun during the People's Liberation Struggle

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

